

ISSN (Print) 2616-6887
ISSN (Online) 2617-605X

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ ВЕСТНИК BULLETIN

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

of L.N. Gumilyov
Eurasian National University

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ.
ШЫҒЫСТАНУ. ТҮРКІТАНУ сериясы
POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES.
ORIENTAL STUDIES. TURKOLOGY Series
Серия ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ.
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ. ТЮРКОЛОГИЯ

№ 1(142)/2023

1995 жылдан бастап шығады

Founded in 1995

Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады

Published 4 times a year

Выходит 4 раза в год

Астана, 2023

Astana, 2023

Бас редакторы: **Нуртазина Р.А.**
с.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)

Бас редактордың орынбасары **Нечаева Е.Д.**, с.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана,
Қазақстан (саяси ғылымдар)
Бас редактордың орынбасары **Медеубаева Ж.М.**, Ph.D., т.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана,
Қазақстан (саяси ғылымдар)

Редакция алқасы

Абжапшарова Б.Ж. т.ғ.д., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (шығыстану)
Азмуханова А.М. т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (шығыстану)
Әлиева С.К. т.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Борисов Н.А. с.ғ.д., Ресей мемлекеттік гуманитарлық университетінің теориялық және қолданбалы саясаттану кафедрасының меңгерушісі, Мәскеу, Ресей (саяси ғылымдар)
Бюлегенова Б.Б. с.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Галимуллина А. Ф. ф.ғ.д., доцент, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан Республикасы, Ресей Федерациясы (түркітану)
Дегтярев Д.А. с.ғ.д., э.ғ.к., профессор, РУДН, МГИМО СИМ, Спбму, Мәскеу, Санкт-Петербург, Ресей (саяси ғылымдар)
Джубатова Б.Н. ф.ғ.д., проф., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан (шығыстану)
Дюсембекова М.К. с.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Ескеева М.К. ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (түркітану)
Курылев К.П. т.ғ.д., проф., Ресей Халықтар Достығы Университеті (РУДН), Мәскеу, Ресей (саяси ғылымдар)
Ланко Д.А. с.ғ.к., доцент, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Санкт-Петербург, Ресей (саяси ғылымдар)
Невская И.А. ф.ғ.к., проф., Гете атындағы университет, Франкфурт-на-Майне, Германия (түркітану)
Нұрбаев Ж.Е. т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (аймақтану)
Оспанова А.Н. Ph.D., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (аймақтану)
Рыстина И.С. Ph.D., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Смагулова Г.М. т.ғ. к., доцент, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Стамбулов С.Б. Ph.D. доцент, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды, Қазақстан (аймақтану)
Сыздыкова Ж.С. т.ғ.д., проф., М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті, Мәскеу, Ресей (аймақтану)
Тектігүл Ж.О. ф.ғ.д., Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан (түркітану)
Троцкий Е.Ф. т.ғ.д., проф., Томск мемлекеттік университеті, Томск, Ресей (аймақтану)
Тыбыкова Л.Н. ф.ғ.к., проф., Горно-Алтай мемлекеттік университеті, Горно-Алтайск, Ресей (аймақтану)
Уяма Томохико т.ғ.д., проф., Хоккайдо университеті, Саппоро, Жапония (шығыстану)
Шаймердинова Н.Г. ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (түркітану)
Юсупова А.Ш. ф.ғ.д., проф., Қазан мемлекеттік университеті, Қазан, Ресей (шығыстану)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Сәтпаев к-сі, 2, 402 б.

Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-410)

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz/>

Жауапты хатшы: Тұбышева А.А.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ. ШЫҒЫСТАНУ. ТҮРКІТАНУ сериясы

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» КЕАҚ

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 24.02.2021 ж. № KZ05VPY00032822 - қайта есепке қою туралы куәлігі

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: <http://bulpolit.enu.kz> Мерзімділігі: жылына 4 рет. Тиражы: 20 дана

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-410)

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Editor-in-Chief: **Roza Nurtazina**

Doctor of Political Sciences, Prof., L.N.Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (political science)

Deputy Editor-in-Chief: **Yelena Nechayeva**, *Can. of Political Sci., Prof., L.N.Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (political science)*
Deputy Editor-in-Chief: **Zh anar Medeubaeva**, *Ph.D., Can. of Historical Sci., Assoc.Prof., L.N.Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (political science)*

Editorial board

- Abzhapparova B.Zh.** Doctor of Historical Sci., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (oriental studies)
Azmukhanova A.M. Can. of Historical Sci., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (oriental studies)
Aliyeva S.K. Can. of Historical Sci., Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (political sciences)
Borisov N.A. Doctor of Political Sci., Head of the Department of Theoretical and Applied Political Science, Russian State University for the Humanities, Moscow, Russia (political sciences)
Byulegenova B. B. Candidate of Political Sci., Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (political sciences)
Galimullina A.F. Doctor of Philosophy, Associate Professor, Kazan (Volga Region) Federal University, Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation (turkology).
Degtyarev D.A. Doctor of Political Science, Candidate of Economic Sciences, Professor, RUDN, MGIMO MFA, St. Petersburg State University, Moscow, St. Petersburg, Russia (political sciences)
Dzhubatova B.N. Doctor of Philosophy, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan (**oriental studies**)
Dyusembekova M.K. Can. of Political Sci., Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (political sciences)
Eskeyeva M.K. Doctor of Philosophy, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (turkology)
Kurylev K.P. Doctor of History, Professor, RUDN, Moscow, Russia (political sciences)
Lanko D.A. Candidate of Political Sciences, Associate Professor, Saint Petersburg State University, Saint Petersburg, Russia (political sciences)
Nevskaya I.A. Ph.D., Goethe University, Frankfurt-am-Maine, Germany (turkology)
Nurbaev Zh.E. Candidate of Historical Sciences, L. N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (regional studies)
Ospanova A.N. Ph.D., Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (regional studies)
Rystina I.S. Ph.D., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (political science)
Smagulova G.M. Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, E.A. Buketov Karaganda State University, Karaganda, Kazakhstan (political Science)
Stambulov S.B. Ph.D., Associate Professor, E.A. Buketov Karaganda State University, Karaganda, Kazakhstan (regional studies)
Syzdykova Zh. S. Ph.D., Professor, Lomonosov Moscow State University, Moscow, Russia (regional studies)
Tektigul J.O. Doctor of Philosophy, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan (turkology)
Trotsky E.F. Doctor of Historical Sciences, Professor, Tomsk State University, Tomsk, Russia (regional studies)
Tybykova L.N. Candidate of Philosophy, Professor, Gorno-Altai State University, Gorno-Altai, Russia (regional studies)
Uyama Tomohiko Doctor of Historical Sciences, Professor, Hokkaido University, Sapporo, Japan (oriental Studies)
Shaimerdinova N.G. Doctor of Philosophy, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (turkology)
Yusupova A.Sh. Doctor of Philosophy, Professor, Kazan State University, Kazan, Russia (oriental Studies)

Editorial address: 2, Satpayev str., of. 402, Astana city, Kazakhstan, 010008.

Tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-410). E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz>

Responsible secretary: A.A. Tubysheva

Bulletin of the L.N.Gumilyov Eurasian National University POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES. ORIENTAL STUDIES. TURKOLOGY Series

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N.Gumilyov Eurasian National University»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ05VPY00032822 dated 24.02. 2021

Available at: <http://bulpolit.enu.kz> Periodicity: 4 times a year. Circulation: 20 copies

Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext.31-410)

Главный редактор: **Нуртазина Р.А.**
д.полит.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит. науки)

Зам. главного редактора: **Нечаева Е.Д.**, *к.полит.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит. науки)*

Зам. главного редактора: **Медеубаева Ж.М.**, *Ph.D., к.и.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)*

Редакционная коллегия

Абжаппарова Б.Ж.	<i>д.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (востоковедение)</i>
Азмуханова А.М.	<i>к.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (востоковедение)</i>
Алиева С.К.	<i>к.и.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)</i>
Борисов Н.А.	<i>д.п.н., заведующий кафедрой теоретической и прикладной политологии Российский государственный гуманитарный университет России, Москва, Россия (полит. науки)</i>
Бюлегенова Б.Б.	<i>к.п.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)</i>
Галимуллина А.Ф.	<i>д.ф.н., доцент, ФГАОУ ВО «Казанский (Приволжский) федеральный университет», Казань, Республика Татарстан, Российская Федерация (тюркология)</i>
Дегтярев Д.А.	<i>д.п.н., к.э.н., проф., РУДН,МГИМО МИД, СПбГУ, Москва, Санкт-Петербург, Россия (полит.науки)</i>
Джубатова Б.Н.	<i>д.ф.н., проф., КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан (востоковедение)</i>
Ескеева М.К.	<i>д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (тюркология)</i>
Курылев К.П.	<i>д.и.н., проф., РУДН, Москва, Россия (полит.науки)</i>
Ланко Д.А.	<i>к.п.н., доцент, Санкт-Петербургский гос.университет, Санкт-Петербург, Россия (полит.науки)</i>
Невская И.А.	<i>Ph.D., Гете Университет, Франкфурт-на-Майне, Германия (тюркология)</i>
Нурбаев Ж.Е.	<i>к.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (регионоведение)</i>
Оспанова А.Н.	<i>Ph.D., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (регионоведение)</i>
Рыстина И.С.	<i>Ph.D., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)</i>
Смагулова Г.М.	<i>к.и.н., доцент КарГУ им. Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан (полит.науки)</i>
Стамбулов С.Б.	<i>Ph.D., доцент КарГУ им. Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан (регионоведение)</i>
Сыздыкова Ж.С.	<i>д.и.н., проф., МГУ имени М.В. Ломоносова, Москва, Россия (регионоведение)</i>
Тектигул Ж.О.	<i>д.ф.н., Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актюбе, Казахстан (тюркология)</i>
Троцкий Е.Ф.	<i>д.и.н., проф., Томский государственный университет, Томск, Россия (регионоведение)</i>
Тыбыкова Л.Н.	<i>к.ф.н., проф., Горно-Алтайский государственный университет, Горно-Алтайск, Россия (регионоведение)</i>
Уяма Томохико	<i>д.и.н., проф., Университет Хоккайдо, Саппоро, Япония (востоковедение)</i>
Шаймердинова Н.Г.	<i>д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (тюркология)</i>
Юсупова А.Ш.	<i>д.ф.н., проф., Казанский государственный университет, Казань, Россия (востоковедение)</i>

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Сатпаева, 2, каб. 402 Тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-410)

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz/>

Ответственный секретарь: *Тубышева А.А.*

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ. ВОСТОКОВЕДЕНИЕ. ТЮРКОЛОГИЯ

Собственник: НАО «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева». Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет № KZ05VPY00032822 от 24.02.2021 г.

Электронная версия в открытом доступе: <http://bulpolit.enu.kz> Периодичность: 4 раза в год. Тираж: 20 экземпляров

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (вн.31-410)

© Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану.
Түркітану сериясы, №1(142)/2023

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.
Серия: Политические науки. Регионоведение. Востоковедение.
Туркология, №1(142)/2023

Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Political Science.
Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series, №1(142)/2023

МАЗМҰНЫ/СОДЕРЖАНИЕ/CONTENT

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР/POLITICAL SCIENCE/ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

- Алексеев Д.С.* Ресейдің ХХ ғасырдың 90-жылдарының басында Еуразиялық кеңістіктегі саясаты
Alekseev D.S. Russian policy toward the Eurasian region during the early 90s of the 20th century
Алексеев Д.С. Политика России на Евразийском пространстве в начале 90-х годов ХХ века 10
- Ахатай Б., Досымхан Е.* Мемлекеттік-жеке әріптестікті дамыту саясатының теориялық негіздері
Akhatai B., Dossymkhan Y. Theoretical foundations of public-private partnership development policy
Ахатай Б., Досымхан Е. Теоретические основы политики развития государственно-частного партнерства 18
- Бакирланова А.Н.* Әлемдік саясаттағы қақтығыстардың қазіргі қоғамның құндылықтарына әсері
Bakirlanova A.N. The impact of conflicts in world politics on the values of modern society
Бакирланова А.Н. Влияние конфликтов в мировой политике на ценности современного общества 29
- Бюлегенова Б.Б., Туремуратов О.Ж.* Урбанизация жаһандық тренд ретінде: себептері мен салдары
Byulegenova B.B., Turemuratov O.Zh. Urbanization as a global trend: causes and consequences
Бюлегенова Б.Б., Туремуратов О.Ж. Урбанизация как глобальный тренд: причины и последствия 37
- Дузбаев Т.М.* Қазіргі әлемдегі парламенттік оппозиция институтының қызмет ету ерекшеліктері
Duzbaev T.M. Features of functioning of the institution of the parliamentary opposition in the modern world
Дузбаев Т.М. Особенности функционирования института парламентской оппозиции в современном мире 43
- Калиев И.А., Акишев А.А., Поломарчук Б.В.* Қазақстандағы сайлау науқандарында электоралды артықшылықтарды қалыптастырудағы медиа-құралдар
Kalyiev I.A., Akishev A.A., Polomarchuk B.V. Media tools in the formation of electoral preferences in election campaigns in Kazakhstan

<i>Калиев И.А., Акишев А.А., Поломарчук Б.В.</i> Медиа-средства в формировании электоральных предпочтений в избирательных кампаниях в Казахстане	54
<i>Кенжебаев С.Б., Кусаинова А.М.</i> Түркияның Орталық Азиядағы саясатының басты бағыттары	
<i>Kenzhebayev S.B., Kussainova A.M.</i> The main directions of Turkey's policy in Central Asia	
<i>Кенжебаев С.Б., Кусаинова А.М.</i> Основные направления политики Турции в Центральной Азии	67
<i>Мұхтарова Н., Нұртазина Р.А.</i> Еңбек және халықты жұмыспен қамтамасыз ету саласындағы мемлекеттік саясат: теориялық аспектілері	
<i>Mukhtarova N., Nurtazina R.A.</i> State policy in the sphere of labor and employment of the population: theoretical aspects	
<i>Мұхтарова Н., Нұртазина Р.А.</i> Реализация государственной политики в сфере труда и занятости населения: теоретические аспекты	75
<i>Мұратова М.М., Медеубаева Ж.М., Тұгаев А.</i> Қазақстан мен Еуропалық Одақ арасындағы Транскаспий тасымал бағытының бүгінгі жайы мен әлеуеті	
<i>Muratova M.M., Medeubayeva Zh.M., Tugayev A.</i> The state and potential of the Trans-Caspian International Transport Route between Kazakhstan and the European Union	
<i>Мұратова М.М., Медеубаева Ж.М., Тұгаев А.</i> Состояние и потенциал Транскаспийского международного транспортного маршрута между Казахстаном и Европейским Союзом	84
<i>Оралов А.Р., Маратов И.А.</i> ЕО-тың қазіргі кезеңдегі цифрлық саясатының басты бағыттары	
<i>Oralov A.R., Maratov I.A.</i> Main directions of the EU digital policy at the current stage	
<i>Оралов А.Р., Маратов И.А.</i> Основные направления цифровой политики ЕС на современном этапе	94
<i>Хор К.У.К., Кукеева Ф.Т., Ауған М.Ә., Қыдырбек Ф.А.</i> Энергетикалық дипломатияның тенденциялары мен сын-қатерлері: Қазақстан бойынша кейс-стади	
<i>Hor K.W.C., Kukeeva F.T., Augan M.A., Kudyrbek F.A.</i> Trends and challenges of energy diplomacy: a case study on Kazakhstan	
<i>Хор К.У.К., Кукеева Ф.Т., Ауған М.А., Қыдырбек Ф.А.</i> Тенденции и вызовы энергетической дипломатии: кейс-стади по Казахстану	104
<i>Шерьязданова Г.Р., Жанарстанова М.Б., Кульжанова Ж.Т.</i> Қазақстандағы конституциялық реформалардың азаматтардың саяси қатысуына әсері	
<i>Sheryazdanova G.R., Zhanarstanova M.B., Kulzhanova Zh.T.</i> Impact of Constitutional Reforms on the Political Participation of citizens in Kazakhstan	
<i>Шерьязданова Г.Р., Жанарстанова М.Б., Кульжанова Ж.Т.</i> Влияние конституционных реформ на политическое участие граждан в Казахстане	120
АЙМАҚТАНУ/ORIENTAL STUDIES/РЕГИОНОВЕДЕНИЕ	
<i>Авджу С.А.</i> Қазақстан мен Түркия арасындағы өзара ынтымақтастық	
<i>Avci S.A.</i> Mutual cooperation between Kazakhstan and Turkey	
<i>Авджу С.А.</i> Взаимное сотрудничество между Казахстаном и Турцией	136
<i>Айтжанов Д.А., Көшкімбаев А.Қ., Лапенко М.В.</i> Қазақстан-Ауғанстан арасындағы қазіргі кезеңдегі қарым-қатынастар	
<i>Aitghanov D.A., Kushkumbaev A.K., Lapenko M.V.</i> Relations between Kazakhstan and Afghanistan at the current stage	
<i>Айтжанов Д.А., Көшкімбаев А.Қ., Лапенко М.В.</i> Взаимоотношения между Казахстаном и Афганистаном на современном этапе	144

- Каппасова Г.М., Алтыбасарова М.А., Бегимтаев А.И.* Қазіргі геосаяси жағдайдағы Қазақстанның көші-қон әлеуеті (аймақтық аспект)
Kappassova G.M., Altybassarova M.A., Begimtayev A.I. Migration potential of Kazakhstan in the current geopolitical situation (regional aspect)
Каппасова Г.М., Алтыбасарова М.А., Бегимтаев А.И. Миграционный потенциал Казахстана в условиях современной геополитической ситуации (региональный аспект) 156
- Коригова Л.Б., Сергазин Е.Ф., Нурпеисова Д.Г.* Әлемдегі көші-қон процестерінің эволюциясы: Батыс ғалымдарының зерттеулері
Korigova L.B., Sergazin E.F., Nurpeisova D.G. Evolution of migration processes in the world: studies of Western scientists
Коригова Л.Б., Сергазин Е.Ф., Нурпеисова Д.Г. Эволюция миграционных процессов в мире: исследования западных учёных 166
- Кыдыров Ж.С., Даркенов Қ.Ғ., Джанысова А.М.* Классикалық геосаясат негіздері: германдық мектептің эволюциясы
Kurdyrov Zh.S., Darkenov K.G., Janyssova A.M. Foundations of classical geopolitics: evolution of the German school
Кыдыров Ж.С., Даркенов Қ.Ғ., Джанысова А.М. Основы классической геополитики: эволюция германской школы 174
- Лухманова З.Т.* Жастар саяси тұрақтылық факторы ретінде
Lukhtanova Z.T. Youth as a factor of political stability
Лухманова З.Т. Молодежь как фактор политической стабильности 181
- Мусағалиева Г.М., Оспанова А.Н., Кушкымбаев С.К.* Сырдария бассейнінің су ресурстарын басқару ерекшеліктері және трансшекаралық ынтымақтастық перспективалары
Musagalieva G.M., Ospanova A.N., Kushkymbaev S.K. Features of water resources management in the Syrdarya river basin and prospects for international cooperation
Мусағалиева Г.М., Оспанова А.Н., Кушкымбаев С.К. Особенности управления водными ресурсами в бассейне реки Сырдарья и перспективы трансграничного сотрудничества 190
- Молдалиева А.И., Килыбаева П.К.* Иран мен Орталық Азия елдерінің көліктік-логистикалық саладағы ынтымақтастығы (1990 – 2022 ж.ж.)
Moldaliyeva A.I., Kilybayeva P.K. Cooperation of Iran and Central Asian countries in the transport and logistics sector (from 1990 to 2022)
Молдалиева А.И., Килыбаева П.К. Сотрудничество Ирана и стран Центральной Азии в транспортно-логистической сфере (1990 – 2022 гг.) 198
- Нурбаев Ж.Е., Қиубек Ж.Ж.* Орта Азия елдеріндегі тарихи саясат және ұлт құрылысы: Қазақстан мен Өзбекстандағы саяси ақтау көрінісі
Nurbayev Zh.Ye., Kiyubek Zh.Zh. Historical politics and nation-building in Central Asian countries: rehabilitation practices in Kazakhstan and Uzbekistan
Нурбаев Ж.Е., Қиубек Ж.Ж. Историческая политика и нациестроительство в странах Центральной Азии: реабилитационные практики в Казахстане и Узбекистане 209
- Оспанова У.А., Құлахметова А.Р., Шалина А.Н.* Функционалдық сауаттылықтың базалық дағдыларын бағалау бойынша халықаралық салыстырмалы және елдік зерттеулер (PIAAC, IALS, ALL)
Ospanova U.A., Kulakhmetova A.R., Shalina A.N. International comparative and country studies (PIAAC, IALS, ALL) on the assessment of basic functional literacy skills
Оспанова У.А., Құлахметова А.Р., Шалина А.Н. Международные сопоставительные и страновые исследования (PIAAC, IALS, ALL) по оценке базовых навыков функциональной грамотности 222

- Толипов Ф.Ф.* Саяси модернизация мен әлеуметтік консерватизм арасындағы Өзбекстан
Tolipov F.F. Uzbekistan between political modernization and social conservatism
Толипов Ф.Ф. Саяси модернизация мен әлеуметтік консерватизм арасындағы Өзбекстан 235

Туйғанов М.С. Қазақстандағы исламның зайырлық моделінің қалыптастыру шеңберіндегі саясаттандыруы

Tuyganov M.S. Politicization of Islam in Kazakhstan in the context of the formation of a model of secularism

- Туйғанов М.С.* Политизация ислама в Казахстане в контексте формирования модели светскости 243

Шаикова А.Е., Дронзина Т.А., Жолдасбекова А.Н. «Бір белдеу, бір жол» бастамасы: Орталық Азия елдерінде жобаны жүзеге асыру бойынша салыстырмалы талдау

Shaikova A.Ye., Dronzina T.A., Zholdasbekova A.N. "One Belt, One Road" initiative: a comparative analysis of the project implementation in the Central Asian countries

- Шаикова А.Е., Дронзина Т.А., Жолдасбекова А.Н.* Инициатива «Один пояс, один путь»: сравнительный анализ реализации проекта в странах Центральной Азии 251

ШЫҒЫСТАНУ/ORIENTAL STUDIES/ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

Ашраф Мухаммед Аттия Әлемнің араб лингвомәдени бейнесіндегі «тағдыр» концепциясы

Attia Ashraf Mohammed The concept of "Fate" in the Arabic linguocultural picture of the world

- Ашраф Мухаммед Аттия* Концепт «судьба» в арабской лингвокультурной картине мира 264

Досова А., Ильясова К.М. Джон Бэтчелордың Жапониядағы айнуларды зерттеу ерекшеліктері

Dossova A., Ilyassova K.M. Study of Ains in Japan by John Batchelor

- Досова А., Ильясова К.М.* Особенности исследования Джоном Бэтчелором айнов в Японии 271

Иембекова М.О. Түркі елдері ынтымақтастығы: даму тенденциясы және қазіргі жағдайы

Iembekova M.O. Cooperation of the Turkic countries: development trends and current state

- Иембекова М.О.* Сотрудничество тюркоязычных стран: тенденции развития и современное состояние 281

ТҮРКІТАНУ/TURKOLOGY/ТЮРКОЛОГИЯ

Бияров Б.Н., Картаева А.М. Ұлы Жібек жолында кездесетін кейбір этнонимдердің этимологиясы

Biyarov B.N., Kartayeva A.M. The etymology of some ethnonyms found on the Great Silk Road

- Бияров Б.Н., Картаева А.М.* Этимология некоторых этнонимов, встречающихся на Великом шелковом пути 293

Бүркітбаева Ш.Д. Көне ұйғыр тіліндегі септіктердің зерттелу барысы

Burkitbayeva Sh.D. Progress in the study of declensions in the ancient Uyghur language

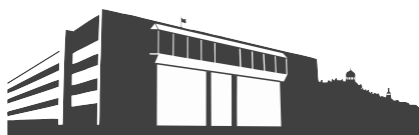
- Бүркітбаева Ш.Д.* Прогресс в исследованиях склонений в древнем уйгурском языке 303

Кенжалин Қ.К., Абдиров О.Қ. Қазақ және моңғол тілдеріндегі сиырға қатысты мақал-мәтелдердің салыстырмалы-тарихи сипаттамасы

Kenzhalin K.K., Abdirov O.K. Comparative-historical description of proverbs related to a cow in the Kazakh and Mongolian languages

- Кенжалин Қ.К., Абдиров О.Қ.* Сравнительно-историческая характеристика пословиц и поговорок о «корове» в казахском и монгольском языках 312

- Мұхамеджанова С.Б., Шалдарбекова А.Б.* Мәдени интеграция түркі мемлекеттерінің өзара ықпалдасуының негізгі бағыты ретінде: бастаулары, қалыптасуы және институционализациясы
- Mukhamedzhanova S.B., Shaldarbekova A.B.* Cultural integration as the main direction in the interaction of the Turkic states: origins, formation, and institutionalization
- Мұхамеджанова С.Б., Шалдарбекова А.Б.* Культурная интеграция как основное направление во взаимодействии тюркских государств: истоки, формирование и институционализация 326
- Мұнай Е.* Алтын Орда ханы Тоқтамыстың Литваның Ұлы князі Ягайлоға жолдаған жарлығындағы әлеуметтік-саяси лексемаларға лексика-семантикалық талдау
- Munai Ye.* Lexical-Semantic Analysis of Socio-Political Lexemes in the Altın Orda Khan Tokhtamys̄h's yarlıġ to Grand Duke Jogaila
- Мұнай Е.* Лексико-семантический анализ социально-политических лексем ярлыков хана Золотой Орды Токтамыша великому князю Литвы Ягайло 338
- Фикрет Туркмен* Фердоуси Румидің «Сүлеймен-наме» атты шығармасының жазылу ерекшеліктері және оның нұсқалары
- Fikret Türkten* Firdevsî -i rûmî' nin süleymân-nâme isimli eserinin yazılışı ve nüshalari
- Фикрет Туркмен* Особенности написания произведения Фирдоуси Руми «Сулейман-наме» и его версии 346
- Халил Четин* Түркі тілін оқытуда ауызша мәдениеттің құндылықтарын түсіндіру және оқыту
- Halil Çetin* Türçenin öğretiminde sözlü kültür değerlerinin aktarımı ve öğretimi
- Халил Четин* Разъяснение ценностей устной культуры в преподавании турецкого языка 353

IRSTI 11.01, 03.23.55

D.S. Alekseev

Chernyshevsky Saratov National Research State University, Saratov, Russia
(E-mail: alexeyevds@gmail.com)

Russian policy toward the Eurasian region during the early 90s of the 20th century

Abstract. *The article examines the influence of the Soviet Union's collapse on the early forms of cooperation and integration in the post-Soviet space. The author also focused on major attitudes and models of cooperation between the Russian Federation and former Soviet republics, which were elaborated on within Yeltsin's administration. Among other things, the author outlines some key factors that posed serious obstacles to successful integration in the post-Soviet space and their negative impact on picking up the correct forms and models of interaction between former Soviet republics. For many of the former Soviet republics, the process of foreign policy adaptation to new forms of cooperation is still taking place. The tragic processes that we are witnessing today in relations between Russia and Ukraine, not least, have their roots in the early 90s. This indicates that the period of comprehension of the history of the formation of the renewed Eurasian space after the collapse of the USSR is not over yet and needs close attention from researchers.*

Keywords: *Collapse of the USSR, Boris Yeltsin, integration, Russian foreign policy, CIS, post-Soviet space.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-10-17>

Received: 28.07.2022 / Accepted: 23.12.2022

Introduction

The collapse of the USSR and the formation of newly independent states was a turning point not only in the recent history of the entire Eurasian region but also for many years became a source for the search for new ways and strategies of interaction between the former republics of the unified state. This was a very complicated process, the states were forced to face a number of domestic and foreign policy difficulties, and

crises, determine their strategic priorities in the new conditions, as well as find an acceptable model of cooperation with their neighbors in the region.

It is true, that the basic principles and foundations of the modern pattern of interaction between newly independent states were forming in the very complex conditions of the collapse of the USSR. Ethno-territorial conflicts arose and grew on the territory of the former Union, difficulties of the transitional economy and

some painful market reforms appeared, and the crisis of the administrative-command way of management and social security model. In this paper, we will try to characterize the main and general features of the formation of the Russian approach to interaction with the former republics of the USSR at the very initial stage of their formation, when the Russian statehood has just begun the process of its construction.

The process of Soviet collapse, which gradually gained strength in the late 80s of the XX century, has become not a new phenomenon in Russian history. It is worth remembering both the Caucasian War and the Polish uprisings of 1830 and 1863-64 in the Russian Empire. These processes became especially visible during the revolution of 1917 and the collapse of the Russian Empire. As one of the clearest examples of this, we can see the desire of Ukraine to gain independence in 1917-1918 by creating an independent Ukrainian People's Republic¹. As well as the recognition by the Council of People's Commissars of the RSFSR of Finland's independence in 1917. In this series, we can also note the Basmati movement on the territory of the countries of Central Asia, which is also considered by many historians as a national liberation movement². In other words, during the period of weakening of the government power in Russia, centrifugal processes traditionally intensified and the growth of the nationalistic movements started to be kind of mainstream. Contradictions between the center and the national republics that had been accumulating

for a long time gradually became a dominant theme in their relations. In the USSR, these contradictions also had a deep historical nature and were acutely manifested during the period of weakening of the state.

It is obvious that the process of the collapse of the USSR began with the conflict between national elites for control over the national republics. The main idea of the Republican elites was to strengthen their independence from the Union's Center. Therefore, it seems quite natural that after gaining independence, none of them wanted to return to relations that in one form or another gave Moscow advantages in decision-making³. At the same time, few people had a clear idea of the form of relationships that would have to be built between former Soviet Republics in the conditions of a huge economic, military, and political imbalance between them. In addition, it should be noted that centrifugal tendencies in some regions did not receive adequate support, and in some republics, these trends were perceived as rather marginal.

Research methods

According to Boris Yeltsin, the liquidation of the USSR was the transition of Russian civilization from an imperial form of existence to a non-imperial, modern, and democratic one. He was convinced that a huge bureaucratic machine was not needed to maintain Russia's control over the post-Soviet space, since the economic ties that had developed over the years were a guarantee of its unity. On the contrary, Yeltsin believed that the new democratic Russia would become a more effective and attractive state, both for the «near» and «far» abroad. Thus, the aspirations of the Russian leadership of reformers in creating new forms of relations with newly independent states were to preserve the geopolitical integrity of the post-Soviet states, stop centrifugal tendencies

³ Barsenkov A.S. Evolution of Russia's policy towards the CIS in the context of the conditions of the emergence of the Commonwealth / 20 years of the CIS: state and prospects. Materials of the International scientific and practical conference (Moscow, December 12, 2011). Moscow: Institute of Diaspora and Integration (Institute of CIS Countries), 2012

¹ See: Materials of the international conference «Ukraine and Russia: History and the image of history» Moscow, April 3-5, 2008. Institute of Europe of the Russian Academy of Sciences, Center of Ukrainian and Belarusistics Studies of the Faculty of History of the Moscow State University Institute of Slavic Studies of the Russian Academy of Sciences [Electronic resource] URL: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/nowozytnosc.htm> (Accessed 12.01.2023) internet source

² Makhmudov O.A., Pugovkina O.G. The history of armed resistance to Soviet power in the Turkestan ASSR – Uzbek SSR: approaches and assessments of modern historiography of Uzbekistan (late 1990s - early 2020s / The Civil War in Russia: problems of exit, historical consequences, lessons for modernity: a collection of scientific papers / ed. V.M.Rynkov, Institute of History SB RAS. – Novosibirsk: Parallel, 2022 C. 317-342. URL: <http://confs.iisoran.ru/data/CW2022/978-5-98901-255-8.pdf#page=317> (accessed 22.01.2023) article in the collection

and stimulate the treaty process [8]. The unity of Russia, Belarus, and Ukraine on the issue of the future of the CIS should have served as a signal for other countries to follow their example and move relations into a new, constructive direction.

Discussion

In September-October 1991, two documents were developed and adopted that defined the development of Russia in the first half of the 1990s: «Russia's Strategy in the transition period», and «Russia's Immediate Economic Prospects». These documents have become the conceptual design of the Russian foreign policy strategy for 1991-1995⁴.

The strategy of Russia in the transition period was compiled by a group of Democrats led by G. Burbulis, a close associate of Boris Yeltsin. The ideas set out in this document became the basis of Russian domestic and foreign policy during the transition period. In contrast to the «cautious» scenarios of the development of the Russian state that existed at that time, providing for the preservation of its membership in the modified USSR. Indeed, in the period from April to July 1991, several drafts of a new Union Treaty were seriously discussed at different levels in the USSR, which in different versions was proposed as the Union of Soviet Sovereign Republics (Union of SSR) or the Union of Sovereign States (SSG), where the republics were offered significantly broader powers and independence than it was before. [12, pp. 707-745].

Nevertheless, according to Burbulis and his team of like-minded people, the main goal of Russia was to be the complete elimination and dismantling of the USSR in any form. He believed that after the August coup, the continued existence of the Union became impossible. The contradictions between its non-equilibrium subjects have become insurmountable⁵.

⁴ Yeltsin B.N. Notes of the President. M.: Russian Political Encyclopedia, 2008. pp. 64-65

⁵ Burbulis G. «Free Speech» Club, meeting on February 17, 1995: «How is Russia better than the USSR: is it possible to deceive history?», Verbatim report, pp.7-13. URL: https://www.gorby.ru/userfiles/file/iz_vospominaniy_gburb.pdf (Accessed 20.01.2023) internet source

The most important task of Russian foreign policy during the transition period was the need to take the place of the USSR in the international arena. To do this, it was proposed to declare the RSFSR the legal successor of all obligations, including debts. The other republics of the USSR were too weak in economic terms and were not ready to take on serious financial obligations. Thus, the RSFSR firmly and almost painlessly established itself in the international arena as an independent state with extensive external relations. The main vector of the foreign policy course was supposed to be a pro-Western orientation [8].

The strategy clearly stated that Russia is ready to withdraw from the jurisdiction of the common center and pursue an independent policy. Concerning the other republics of the USSR, in this context, great skepticism was expressed. The document noted that they are not yet ready for independent existence, so Russia should take the place of the USSR on the scale of the near abroad, but do it carefully, without causing panic in the post-Soviet republics. At the same time, it was stipulated that she had all the necessary levers to become a leader. The RSFSR retained control over the allied power structures, in addition, it was a key supplier of energy resources. It was assumed that the RSFSR would become the leader of the post-Soviet states due to natural causes, and the former Soviet republics would have no other way but to follow in the wake of Russia [8].

The idea of a new form of integration in the post-Soviet space was really attractive to most representatives of the Russian elite of that time. Some saw in this process the hope of recreating a single state in a new political framework and conditions, while others could use it to distract a significant number of the electorate from the most complex block of internal and external problems⁶.

According to some researchers, at the time of the collapse of the USSR, there were two main projects for the future of Russia. Supporters of the

⁶ Moroz O. Russia is going to rush forward // Yeltsin Center. [electronic resource] - 2013 URL: <http://www.yeltsincenter.ru/rossiya-sobiraetsya-rvanutsya-vpered#bottom> (accessed 12.01.2023) internet source

first, institutional, insisted on the need to change ideological guidelines, transform elements of the political culture of the population and integrate into Western civilization. Adherents of the second approach, however, believed that «traditional», or, as they would say now, «Eurasian» values and life guidelines could become prerequisites for the formation of a new form of joint state existence [1]. The first point of view prevailed in the first stage.

Nevertheless, on August 26, 1991, Boris Yeltsin's press secretary made a statement that in case of the termination of the Union treaty, the RSFSR reserves the right to deal with the problem of «revision of borders» in the post-Soviet space. Shortly before the coup, Boris Yeltsin took the initiative that «from this moment, energy prices will be determined not by the Union Center, but by Russia» [1. p. 87]. Subsequently, the prices of Russian energy resources will be used as a tool in Russia's foreign policy towards the former Soviet republics, which meant that all the articulated guidelines of Yeltsin and his team to move away from «imperialism» and build new democratic principles of equal interaction with the former republics of the USSR, they actually remained

largely declarative. In matters of political interaction and economic ties, Moscow saw itself as an arbitrator and regulator [10. p. 535]. Following this logic, already in 1991, Russia saw for itself a special exclusive role in the context of new relations being built in Eurasia, which for decades to come determined the key vector of foreign policy strategy in the post-Soviet space.

Russia has set a course for the soonest creation of an independent state. The successful implementation of this plan would consolidate its leadership in the post-Soviet space. The document «Immediate Economic Prospects», developed by a group of economists led by E. T. Gaidar, spelled out what kind of economic policy should be pursued for this. Gaidar's supporters advocated immediate and radical transformations: price liberalization, privatization of property, and macroeconomic stabilization. The Gaidar's team believed that Russia needed to make a strong and fast market breakthrough and transform the old Soviet horizontal and vertical economic ties

with the former republics of the USSR. As Egor Gaidar noted, speaking about relations with the Soviet republics, Russia should strive to «achieve economic independence as soon as possible while maintaining a political union with them for a transitional period» [6].

Gaidar's project had many opponents. Some politicians and statesmen, for example, G. Zyuganov, N. Ryzhkov, E. Ligachev, in principle, were against radical market transformations and proposed to modernize the old economic system, in accordance with the principles of the Andropov reforms of 1982-1983. Another part, including L. Abalkin, Yr. Yaremenko, S. Shatalin, S. Glazyev, Yu. Luzhkov, Yu. Skokov, advocated a more moderate pace of reforms and the preservation of a greater role of the state in economic management. However, unlike Gaidar's group, the opponents of the reforms could not provide an effective reform project that meets the requirements of the time, so there was no real alternative to Gaidar's transformations [7].

Thus, despite Boris Yeltsin's declared departure from Soviet practices of interaction with neighboring states and condemnation of Soviet «imperialism», the main idea of the Russian strategy of interaction with the republics of the former USSR during the transition period was to maintain a certain control over independent Russia and relatively exclusive influence on the post-Soviet republics. At the same time, in our opinion, a number of miscalculations were made in it.

Its main miscalculation turned out to be insufficient consideration of the factor of a relatively rapid transition to the construction of nation-states in which political forces striving for a multi-vector foreign policy and did not want a unilateral dependence on Russia. In addition, there was a certain underestimation of the international conjuncture within which this entire cooperative construction was carried out. If it was advantageous for Russia to maintain a single space, then a significant part of the newly independent countries, on the contrary, sought to limit it. The highest value for them

was sovereignty and independence in decision-making. This idea was widely supported in Europe and the United States, for which it was important both to preserve the stability of the post-Soviet space and to prevent the rapid strengthening of Russia and the revival of the USSR in any form. Therefore, Western politicians could only accept Russia's limited influence in the post-Soviet space and were extremely wary of its integration initiatives [3].

However, according to the Russian leadership in 1991-1994, the fact of the liquidation of the USSR was to ensure a stable place for the new Russia in the Western world and close economic ties with the countries of the former USSR accumulated over the years of living together. This was expected as a basis to ensure the sustainable development of integration in the post-Soviet space. For this reason, Russian policy in the post-Soviet space was initially characterized by a certain dichotomy, which combined a departure from the Soviet past, but the same time preserving some of its narratives and practices with the former Soviet republics. It was this dichotomy that for a long time prevented the formation of effective cooperation formats in the 90s and even entered the XXI century.

Results

The main range of problems that have been solved with varying degrees of effectiveness within the CIS is the problems of ensuring the peaceful dismantling of the USSR and eliminating the negative consequences of this process, in particular conflict resolution. In addition, at the first stage, Russia paid much more attention to expanding its partnership with the United States and Western European countries. [6, pp. 40-45]. Paying attention to this important aspect, it can be stated that the formation of the Russian Federation after the collapse of the USSR took place within the framework of the then-emerging the USA-centric or unipolar world⁷. Although, of course, the preservation of previously

accumulated ties with neighboring republics was also given quite a lot of importance. And yet, despite all the efforts of various political forces in different republics of the former USSR, early attempts to launch effective forms of integration were not entirely successful for a number of reasons.

Firstly, the need to expand economic cooperation and strengthen horizontal ties with the neighboring states starts when domestic economic development opportunities have been fully utilized, as well as many key problems in the organization of the internal economic space have been solved, which objectively did not correspond to the reality of early 90s. This is why the early attempts to establish some forms of Customs Union and multilateral trade agreements were unsuccessful.

Secondly, the transfer of part of economic sovereignty to supranational governance structures can occur when it gives some noticeable economic advantages over the preservation of sovereignty. Integration pursues as a positive goal only when it gives an additional impetus to the positive development of the economy of states. But it usually cannot solve the domestic problems at the very initial stage of the formation of the national economy. Economic integration as a form of international relations can be effective only if there are established sustainable national economies and effective national management systems.

Thirdly, it is a widespread belief that the economic ties between republics in the USSR could have played a greater role in keeping the economies of newly independent states strongly interdependent. In fact, in a transitional economy when all the soviet models were gone, all the previous connections usually does not work any longer. In addition, the USSR's technological complexes and districts were often created without strict consideration of local peculiarities and economic advantages and could not be efficient within new realities.[11]. But most importantly, it was difficult to preserve the old technological chains in the conditions of radical market reforms. Hence, Gaidar's team

⁷ See: The concept of the foreign policy of the Russian Federation 1993

calculations were based on false expectations of a trajectory of the transitional period.

Conclusion

The main economic problem of the CIS was the unformed economies of the member countries and their unwillingness to an interstate division of labor. CIS members regularly deviated from a single policy and, formally agreeing with the general rules of the game, making decisions that fundamentally contradict them. For example, the introduction of strict protectionist measures, restrictions on exports and imports, etc. Not least, the responsibility for quick disintegration to a greater degree associated with Yeltsin's group which picked up a certain strategy that

could not help searching the most efficient ways of economic cooperation.

These problems in the economy were complemented by acute political disagreements. The construction of nation-states, as we know, caused a surge of nationalism and sharp criticism of the USSR and Russia. The weak conceptual elaboration of the CIS idea led to different interpretations of the principles of interaction within its framework.

Thus, the first attempts to develop a model of effective interaction in the space of the former USSR encountered a number of serious contradictions of an economic and political nature, which required further correction throughout the second half of the nineties of the XX century.

References

1. Барсенков А. С. Внешняя политика России на начальном этапе становления новой государственности (1991–1993) // Вестник Московского университета. Сер. 25. Международные отношения и мировая политика. – 2013. – № 4. – С. 75-105.
2. Барсенков А.С. Эволюция политики России в отношении СНГ в контексте условий возникновения Содружества / 20 лет СНГ: состояние и перспективы. Материалы международной научно-практической конференции (Москва, 12 декабря 2011 г.). Москва: Институт диаспоры и интеграции (Институт стран СНГ). – 2012.
3. Беспалов С.В. Политика России на постсоветском пространстве: основные этапы и современное состояние // Современные исследования социальных проблем. – 2015. – № 3. – С. 11.
4. Бурбулис Г. Клуб «Свободное слово», заседание 17 февраля 1995: «Чем Россия лучше СССР: можно ли обмануть историю?», Стенографический отчет, С.7-13. [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: https://www.gorby.ru/userfiles/file/iz_vospominaniy_gburb.pdf (дата обращения: 20.01.2023).
5. Боффа С. От СССР к России. История неоконченного кризиса. 1964-1994. – Москва: Междунар. отношения, 1996. – 200 с.
6. Гайдар Е.Т. Экономика переходного периода. Очерки экономической политики посткоммунистической России. – Москва: ИЭПП, 1998. – 125 с.
7. Ельцин Б.Н. Записки президента. – Москва: Российская политическая энциклопедия, 2008. – 200 с.
8. Ковальчук А.Т. Постсоветское пространство в российских внешнеполитических концепциях. – Москва: Аспект Пресс, 2015. – 225 с.
9. Махмудов О.А., Пуговкина О.Г. История вооруженного сопротивления советской власти в Туркестанской АССР – Узбекской ССР: подходы и оценки современной историографии Узбекистана (конец 1990-х – начало 2020-х годов / Гражданская война в России: проблемы выхода, исторические последствия, уроки для современности: сборник научных трудов / отв. ред. В.М. Рынков, Институт истории СО РАН. – Новосибирск: Параллель, 2022 С. 317-342. [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <http://confs.iisoran.ru/data/CW2022/978-5-98901-255-8.pdf#page=317> (дата обращения: 22.01.2023).
10. Мороз О.П. Ельцин против Горбачева, Горбачев против Ельцина. (Маска Пресс, Москва, 2013).

11. Шапиро Н. Экономические процессы. интеграция стран СНГ: политический и экономико-географический аспект // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 7. – С. 10.
12. Шахрай С.М. Распад СССР: документы и факты (1986-1994). Москва: Кучково поле, 2016. – 310 с.

Д.С. Алексеев

*Саратовский национальный исследовательский государственный университет
имени Н.Г. Чернышевского, Саратов, Россия*

Политика России на Евразийском пространстве в начале 90-х годов XX века

Аннотация. В статье рассматривается влияние распада Советского Союза на ранние формы сотрудничества и интеграции на постсоветском пространстве. Автор также сосредоточился на основных условиях и моделях сотрудничества между Российской Федерацией и бывшими советскими республиками, которые были разработаны в администрации Ельцина. Среди прочего, автор выделяет некоторые ключевые факторы, которые создавали серьезные препятствия для успешной интеграции на постсоветском пространстве, и их негативное влияние на выбор правильных форм и моделей взаимодействия между бывшими советскими республиками. Для многих бывших советских республик процесс адаптации внешней политики к новым формам сотрудничества все еще продолжается. Трагические процессы, которые мы наблюдаем сегодня в отношениях между Россией и Украиной, не в последнюю очередь уходят своими корнями в начало 90-х годов. Это свидетельствует о том, что период осмысления истории формирования обновленного евразийского пространства после распада СССР еще не закончен и нуждается в пристальном внимании исследователей.

Ключевые слова: Распад СССР, Б. Н. Ельцин, интеграция, внешняя политика России, СНГ, постсоветское пространство.

Д.С. Алексеев

Н. Г. Чернышевский атындагы Саратов ұлттық зерттеу мемлекеттік университеті, Саратов, Ресей

Ресейдің XX ғасырдың 90-жылдарының басында Еуразиялық кеңістіктегі саясаты

Аңдатпа. Мақалада Кеңес Одағының ыдырауының посткеңестік кеңістіктегі ынтымақтастық пен интеграцияның алғашқы түрлеріне әсері қарастырылады. Автор сонымен қатар Ельцин әкімшілігінде дамыған Ресей Федерациясы мен бұрынғы кеңестік республикалар арасындағы ынтымақтастықтың негізгі көзқарастары мен модельдеріне назар аударды. Басқа нәрселермен қатар, автор посткеңестік кеңістікте сәтті интеграцияға елеулі кедергілер тудырған кейбір негізгі факторларды және олардың бұрынғы кеңестік республикалар арасындағы өзара әрекеттесудің дұрыс формалары мен үлгілерін таңдауға теріс әсерін атап көрсетеді. Көптеген бұрынғы кеңестік республикалар үшін сыртқы саясатты ынтымақтастықтың жаңа түрлеріне бейімдеу процесі әлі де жалғасуда. Біз бүгін Ресей мен Украина арасындағы қарым-қатынаста көріп отырған қайғылы процестер 90-шы жылдардың басында тамыры бар. Бұл КСРО ыдырағаннан кейін жаңартылған Еуразиялық кеңістіктің қалыптасу тарихын түсіну кезеңі әлі аяқталмағанын және зерттеушілердің назарын қажет ететіндігін көрсетеді.

Түйін сөздер: КСРО-ның ыдырауы, Борис Ельцин, интеграция, Ресейдің сыртқы саясаты, ТМД, посткеңестік кеңістік.

References

1. Barsenkov A.S. Vneshnjaja politika Rossii na nachal'nom jetape stanovlenija novoj gosudarstvennosti (1991–1993) Vestnik Moskovskogo universiteta. Ser. 25. Mezhdunarodnye otnoshenija i mirovaja politika [Russian foreign policy at the initial stage of the formation of a new statehood (1991–1993) Bulletin of the Moscow University. Ser. 25. International relations and world politics]. 2013. No. 4. P. 75-105, [in Russian].

2. Barsenkov A.S. The evolution of Russia's policy towards the CIS in the context of the emergence of the Commonwealth. 20 years of the CIS: state and prospects. Materials of the international scientific-practical conference (Moscow, December 12, 2011). [Jevoljucija politiki Rossii v otnoshenii SNG v kontekste uslovij vozniknovenija Sodruchestva. 20 let SNG: sostojanie i perspektivy. Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii. M.: [Institute of Diaspora and Integration (Institute of the CIS countries), 2012. [in Russian].
3. Bespalov S.V. Russian policy in the post-Soviet space: the main stages and the current state. Modern studies of social problems [Politika Rossii na postsovetском prostranstve: osnovnye jetapy i sovremennoe sostojanie. Sovremennye issledovanija social'nyh problem]. 2015. No. 3. [in Russian].
4. Burbulis G. Club «Svobodnoe slovo», zasedanie 17 fevralja 1995: «Chem Rossija luchshe SSSR: možno li obmanut' istoriju?», Stenograficheskiy otchet [“Free Word”, meeting February 17, 1995: “How is Russia better than the USSR: is it possible to deceive history?”, Verbatim report], P. 7-13. Available at: https://www.gorby.ru/userfiles/file/iz_vospominaniy_gburb.pdf (accessed 20.01.2023).
5. Boffa S. SSSR k Rossii. Istorija neokonchennogo krizisa. [From the USSR to Russia. The history of the unfinished crisis. 1964-1994]. (Moscow, Intern. relations, 1996). [in Russian].
6. Gaidar E.T. ekonomika perehodnogo perioda. Oчерki jekonomicheskoy politiki postkommunisticheskoy Rossii [Economy in transition. Essays on the economic policy of post-communist Russia]. (Moscow, IET, 1998). [in Russian].
7. Yeltsin B.N. Zapiski prezidenta. [President's Notes]. (Russian political encyclopedia, Moscow, 2008). [in Russian].
8. Kovalchuk A.T. Postsovetское prostranstvo v rossijskih vneshnepoliticheskikh koncepcijah [Post-Soviet space in Russian foreign policy concepts]. (Aspect Press, Moscow, 2015). [in Russian].
9. Makhmudov O.A., Pugovkina O.G. Istorija vooruzhennogo soprotivlenija sovetskoj vlasti v Turkestanskoj ASSR – Uzbekskoj SSR: podhody i ocenki sovremennoj istoriografii Uzbekistana (konec 1990-h – nachalo 2020-h godov. Grazhdanskaja vojna v Rossii: problemy vyhoda, istoricheskie posledstvija, uroki dlja sovremenosti: sbornik nauchnyh trudov [The history of armed resistance to Soviet power in the Turkestan ASSR - Uzbek SSR: approaches and assessments of modern historiography of Uzbekistan (late 1990s - early 2020s. Civil war in Russia: problems, historical consequences, lessons for the present: collection of scientific papers], Novosibirsk: Parallel, 2022. P. 317-342. Available at: <http://confs.iisoran.ru/data/CW2022/978-5-98901-255-8.pdf#page=317> (accessed 22.01.2023). [in Russian].
10. Frost O.P. El'cin protiv Gorbacheva, Gorbachev protiv El'cina [Yeltsin against Gorbachev, Gorbachev against Yeltsin]. (Moscow, Mask Press, 2013). [in Russian].
11. Shapiro N. Jekonomicheskie processy. integracija stran SNG: politicheskij i jekonomiko-teoreticheskij aspect. Mirovaja jekonomika i mezhdunarodnye otnoshenija [The economic process of integration of the CIS countries: political and economic-theoretical aspect]. 2000. No. 7. [in Russian].
12. Shahraj S.M. dokumenty i fakty (1986-1994) [The collapse of the USSR: documents and facts (1986-1994)]. (Moscow, Kuchkovo field, 2016, 310 p.). [in Russian].

Information about the authors:

Alekseev Denis Sergeevich – Ph.D. in History, Associate Professor of Department of International Relations and Russian Foreign Policy, Chernyshevsky Saratov National Research State University, Saratov, Russia.

Алексеев Денис Сергеевич – тарих ғылымдарының кандидаты, Н. Г. Чернышевский атындағы Саратов ұлттық зерттеу мемлекеттік университетінің Ресей Халықаралық қатынастар және сыртқы саясат кафедрасының доценті. Саратов, Ресей Федерациясы

Б. Ахатай¹
Е. Досымхан²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
²Astana IT University, Астана, Қазақстан
(E-mail: magtarih@mail.ru, y.dossymkhan@astanait.edu.kz)

Мемлекеттік-жеке әріптестікті дамыту саясатының теориялық негіздері

Аңдатпа. Соңғы онжылдықта дүние жүзінде жүріп жатқан саяси және әлеуметтік-экономикалық жүйелердің трансформациялану процесстері елдерді мемлекеттік-жекешелік әріптестігі саласындағы мемлекеттік саясат тұрғысынан жаңа тәсілдерді іздеуге итермелейді. Қоғамның қажеттілігін қамтамасыз ету мақсатында мемлекет пен жеке сектордың әріптестік қатынаста әрекеттесе отырып жұмыс жасауы тетіктерін кеңейту қажеттілігі уақыт өткен сайын артуда. Мемлекет пен жеке сектордың стратегиялық әріптестігін қалыптастыру арқылы Қазақстан Республикасы елдің болашағын қамтамасыз ететін және кепілдік беретін экономикалық тәртіп пен қатынастар жүйесін қалыптастыра алады.

Қазақстан Республикасы өзінің тәуелсіздігін алып, демократиялық режим талаптарына сәйкес қоғамның барлық салаларын модернизациялады. Экономикалық саланың нарықтық қатынастар жүйесіне сәйкес трансформациялануы жеке кәсіпкерліктің қалыптасуы мен дамуына негіз болды. Осы тұста қоғамның қажеттілігін қамтамасыз ету салалары мектеп, балабақша, денсаулық сақтау, қызмет көрсету салалары, инфрақұрылым, ауыл шаруашылығы, туризм т.б. мемлекеттің қолдауымен жеке сектор арқылы атқарылуы әлемдік тәжірибеге сүйене отырып жүзеге асты. Әлемде экономикалық дамыған елдерде мемлекеттік-жекешелік әріптестік қызметі жолға қойылып, дамуда. Әрбір елдегі жекеменшік секторлары қоғамның әлеуетін қамтамасыз ету мақсатында екі жақтың да мүдделерін қанағаттандыру мақсатында жұмыс істеу үшін оның қызметіне мүмкіндік жасайтын саяси жүйе қызмет жасауы керек. Яғни, демократиялық режимдегі ашық қоғам меншіктің барлық түріне еркіндік беретін либералистік принципте мемлекетте экономиканың маңызды секторының бірі жекеменшік пен мемлекеттің әріптестігі қызметіне жол ашылады.

Мақалада мемлекеттік-жекешелік әріптестіктің мәселелерін зерттеп, оның шешу жолдары мен механизмдерін ұсынуда ең алдымен осы мәселені теориялық тұрғыда негізделуі қарастырылады. Яғни, зерттеу жұмысы сүйенетін теориясын талдап, жалпы ғылыми әдістерге сүйене отырып, теорияны операциялизациялау, аналогиялық теорияларды талдау, оларды классификациялау, индукция, дедукция әдісі арқылы теорияны нақтылап осы мәселенің теориясын қойып, методологиясын сипаттау. Демек, ғылыми теория анықталып, әдістер арқылы тексеріледі.

Түйін сөздер: Мемлекеттік-жекешелік әріптестік, жекешелік, бизнес, экономика, неoinституционализм, неокорпоративизм.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-18-28>
Түсті: 10.06.2022 / Жариялауға қабылданды: 17.10.2022

Кіріспе

Бүгінгі таңда ел дамуының жоғары және тұрақты қарқынын қамтамасыз ету, мемлекеттік биліктің стратегиялық мақсаттарына қол жеткізу мемлекеттік және муниципалды органдардың жеке бизнес өкілдерімен мүдделі серіктестігінсіз мүмкін емес екені күннен-күнге айқын болуда. Тек бюджет қаражатын пайдалануға бағытталған стратегиялар мен бағдарламалар билікке елдің жоғары бәсекеге қабілеттілігінің негізінде ауқымды, стратегиялық жобаларды жүзеге асыруға жеткіліксіз. Қазіргі кезде халықаралық деңгейде қаржыландырудың баламалы көзі мемлекеттік-жекешелік әріптестік болып табылады.

Қазіргі заманғы мемлекеттер объектіні дамыту және басқару үшін жеке инвестицияларға, кәсіпкерлердің қолдауын қажет етеді. Бірақ ол объектілерді жекешелікке толығымен бере алмайды. Бұл мәселені шешудің ең тиімді жолы – мемлекеттік-жекешелік әріптестік. Яғни, мемлекет объектіге жекешелік құқығын сақтай отырып, әріптес ретінде жұмыс жүргізеді.

Зерттеудің мақсаты. Мемлекеттік-жекешелік әріптестіктің теориялық негізі өте күрделі. Өйткені ол мемлекеттік басқару, экономика, әлеуметтану, құқықтану, қоғамтану сияқты көптеген ғылымдардың байланысын қамтитын пәнаралық мәселе. Мемлекеттік-жекешелік әріптестіктің даму саясатының тенденциялары мен перспективаларын зерттеу үшін бұл мәселенің теориялық негізін талдап, оны зерттеудің методологиясын анықтау.

Негізгі бөлім

Қазақстанның саяси жүйесінің демократиялық режимге трансформациялануы жағдайында мемлекет пен жеке сектор арасындағы қарым-қатынас жүйесінде түбегейлі өзгерістер жүзеге асырылуда. Кеңестік жүйеде экономикалық қатынастар жоспарлы болғандықтан, меншіктің бір ғана түрі яғни, қоғамдық меншік болды. Бес жылға жоспарланған экономикада қоғамдық меншік бәсекелестіктің дамуына кедергі жасады. Бұл

жағдайда орта таптың қалыптасуы мен оның мемлекеттік экономикалық дамуға қатысуының жүзеге асырылуы мүмкін болмады. Сөйтіп, модернизацияланған қазақстандық қоғам біртіндеп нарықтық қатынастарға ауысып, орта таптың қалыптасуы мен дамуы қарқынды жүзеге асты. Ел экономикасындағы нарықтық реформалар жылдарында мемлекеттік сектор айтарлықтай қысқарды, тіршілікті қамтамасыз етудің маңызды объектілерін басқару функциялары бірте-бірте жеке кәсіпкерлікке берілді.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» Жолдауында «Біз «Азамат – бизнес – мемлекет» арасындағы қатынасты түбегейлі өзгертеміз. Мемлекет, ең алдымен, бәріне бірдей мүмкіндік беріп, әділдік орнатады. Қоғам игілігіне арналған қызмет деңгейі жоғары болуына кепілдік береді» деп атап өтті. Сонымен қатар жаңа экономикалық бағдарымыздың басты басымдықтары мыналар деп көрсетілді:

- жеке кәсіпкерлік бастамаларды ынталандыру, яғни, мемлекеттік капитализмнен және мемлекеттің экономикаға шектен тыс араласуынан бас тарту;
- бәсекелестікті дамыту, яғни бәріне бірдей мүмкіндік беру;
- сондай-ақ, ұлттық табысты әділ бөлу.

Мұның бәрі кезек күттірмейтін бірқатар маңызды міндетті шешуді талап етеді. [1]

Қазақстан үшін жеке сектормен стратегиялық әріптестікке көшу, елдің болашағын қамтамасыз ететін және кепілдік беретін экономикалық тәртіп пен қатынастар жүйесін қалыптастыру үшін өте маңызды. Еркін бәсекені мемлекеттік реттеу шараларымен және қоғам мен болашақ ұрпақтың мүдделерін қамтамасыз ету қоғамның экономикалық және саяси жүйесі модернизациялануына байланысты. Мемлекеттік-жекешелік әріптестік – осы жаңарудың маңызды құралдардың бірі.

Қазіргі таңда қазақстандық қоғамда мемлекеттік-жекешелік әріптестікті дамыту қажеттілігі күн санап артуда. Себебі бұйрықтық-әкімшілік басқару жүйесінен бас тартып, нарықтық қатынасқа бет алған Қазақстан

Республикасы мемлекеттік-жекешелік әріптестік мәселесін жолға қоя бастады.

Қоғамның басты бір саласы, маңызды институты ретінде мемлекет пен жекешеліктің әріптестігі де негізгі экономикалық сала ретінде мемлекеттік саясаттың назарында. Кез-келген мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігінің кепілі саяси тұрақтылық екені теориялық тұрғыдан да практикалық көзқараста белгілі. Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алған жылдардан бастап, көп этникалық, көп конфессиялық күрделі құрылымды қоғамда олардың саяси тұрғыдағы татулықтары мен түсіністігі ғана емес, сонымен бірге материалдық тұрғыда қажеттіліктерін қамтамасыз ете алатын мемлекет қалыптастыру мәселесі тұрды. Бұл елдің экономикалық тұрғыда нығайып, халықтың әл-ауқатының күшеюін жолға қоюдың жолдарын қарастыру мен мемлекеттің экономикалық, бизнес секторларын дамытудың мәселелерін қарастырып, шешудің тетігін іздеу. Сондықтан, белгілі бір қоғамдағы әрекеттерді жүзеге асыру үшін оның ғылыми негізделуін, зерттелуін жолға қойған дұрыс.

Қазіргі таңда Қазақстанда да және шетелдерде де мемлекеттік билік пен бизнес-қоғамдастық тарапынан мемлекеттік-жекешелік әріптестікке айтарлықтай қызығушылық артауда. Кез-келген дамыған демократиялық мемлекет оның саяси процестеріне тек мемлекеттік билік органдарының ғана емес, сондай-ақ жұртшылық, бизнес-қоғамдастық өкілдерінің де белсенді қатысуымен сипатталады.

Осы тұста теориялық тұрғыда мемлекет қаншалықты экономикаға араласа алады. Жекешелік, бизнес, экономика еркіндігі қалай жүзеге асу керек деген сұрақтар талқылану қажет. Неокорпоративизм теориясы осы сұрақтарға жауап беруге тырысады. Өйткені неокорпоративизм жекешелік пен мемлекетті тең дәрежеде бір корпорацияның субъектілері ретінде қарастырады.

Қазіргі заманғы экономиканы ұйымдастыру мен жүргізудің күрделі нысандары болып табылатын жекешелік, экономика салалары және секторларының қызметін мемлекеттік реттеусіз мүмкін емес. Сондықтан бұл мәсе-

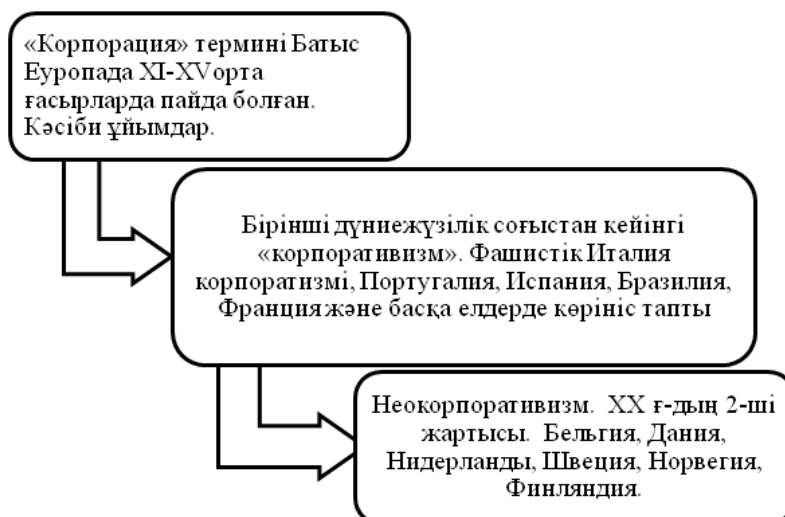
лені саясаттану ғылымының мемлекеттік басқару арқылы қоғамның барлық салаларын реттеу ұйымдастыру бойынша неокорпоративизм теориясы арқылы қарастырған жөн. Бұл жерде мемлекет қаншалықты жеке секторға яғни, бизнеске еркіндік береді, мемлекет бұл мәселені қалай ұйымдастырады деген сұрақтарды неокорпоративизм теориясы нақтырақ түсіндіреді.

Саясаттануда корпоративизм мүдделі топтарды жүйелік ұйымдастырылудың бір түрі ретінде қарастырады. Г.Алмондтың пікірінше, корпорация (немесе «мүдделі топтардың демократиялық корпоративті жүйесі») «плюралистік» және «бақыланатын» жүйелерге қарсы тұрады. Сонымен қатар, корпорация келесі сипаттамалармен сипатталады:

- Әр әлеуметтік мүдде әдетте ассоциациямен ұсынылады;
- Корпорациялық бірлестікке мүше болу көбінесе міндетті болып табылады және жалпыға ортақ болып табылады;
- Әмбебап корпорациялар бірлестіктер орталықтандырылған болып табылады және олардың мүшелерінің іс-әрекеттерін басқарады;
- Мемлекеттің саяси бағытын жасау мен іске асыруда мүдделі топтар жүйелі түрде қатысады.

Демек, жекешелік, бизнес корпоративті жүйенің элементі ретінде жұмыс істейді. Қазіргі саяси ғылым мен әлеуметтануда корпоративизм әр түрлі мүдделі топтар мен мемлекеттің өзара әрекеттестігін плюрализммен және синдикализммен бірге сипаттайтын зерттеу пәні ретінде қарастырылады. «Неокорпоративизм» термині нарықтық экономика жағдайында жеке бизнес, кәсіподақ ұйымдары мен мемлекет арасындағы келіссөздер процесін білдіру үшін қолданылады. Мемлекеттік корпорация деп жеке және қоғамдық ұйымдарды мемлекеттің реттеуі арқылы шенеуніктердің мемлекеттік реттеуді заң негізінде жүргізу тәжірибесін айтады.

Суретте көрсетілгендей, алғаш корпоративизм теориясының негізі қалыптаса бастаған XI-XV ғасырларда Батыс Еуропада пайда болған идея мемлекет пен қатысты қоғамдық

Сурет 1. Корпоративизм теориясының қалыптасуы мен даму эволюциясы

топтардың байланысын мемлекеттің осы қатынастарды реттеудегі рөлін зерттей бастады. Дегенмен, корпоративизм нақты мемлекет пен жекешелік саласының қоғамдық мүддеге қызмет ету мәселесі қарастырмады. Тек қана қоғамның мүдделі топтарын корпорация ретінде түсіндірді.

Ал, бірінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі «корпоративизм» сол кездегі орын алған саяси ахуалмен тығыз байланысты болды. Яғни, фашистік Италия корпоративизмі, Португалия, Испания, Бразилия, Франция және басқа елдерде көрініс тапты. Ол елдерде жекешеліктің рөлі арта бастағанын оны мемлекеттің реттеуі мен ұйымдастырудағы рөлінен байқауға болады. Соғыстан кейінгі кезеңде Батыс Еуропаның барлық дерлік елдері корпоративтік идеялар мен тәжірибелер кезеңінен өтті.

Ал, осы зерттеудің теориялық зерттеуіне негіз болып отырған неокорпоративизм теориясы XX ғ-дың 2-ші жартысындағы Бельгия, Дания, Нидерланды, Швеция, Норвегия, Финляндия елдеріндегі мемлекеттік деңгейде осы теория жүзеге асырылып, қазіргі таңда нағыз әлеуметтік мемлекет болып отырған елдерде жүзеге асып отыр.

Соғыстан кейінгі корпоративизмнің фашистік ұғымының беделі түсіп, оның негізгі ұғымы анықталды. Неокорпоративизм ұғымы қауымдастықтар мен басқа да салалық топтарға негізгі субъектілер рөлін бере отырып, мемлекетке тек реттеуші рөл беріледі деген түсінік берді. Ф. Шмиттер бұл қатынасты «әлеуметтік корпоративизм» деп атады, ал бұны Г. Лембрух «либералдық корпоративизм» деп атап, мемлекет саясаты ең алдымен ірі ассоциациялық бірлестіктердің, бизнес-ассоциациялар мен кәсіподақтардың мүдделеріне негізделетінін атап көрсетті. Яғни, Ф. Шмиттер неокорпоративизм мемлекет пен мүдделі топтар және саясат арасындағы маңызды қатынас деп өзінің көзқарасын білдірген. Д. Марш мүдделі топтардың үнемі қойылатын талаптары біртіндеп институционалануын мемлекет пен топтарды серіктес ретінде қарастыру деп түсіндірді. Үкімет мүдделі топтардан тәуелсізге айналады. Демек, институттар мен топтар арасындағы теңдік яғни, серіктестік қатынастар орнайды. Р. Родс мемлекет тек қысым

Кесте 1. Корпоративизм теоретиктері [2]

Филипп Шмиттер	Мемлекет пен мүдделі топтар және саясат арасындағы маңызды қатынас
Рой Родс	Мемлекет тек қысым топтарының талабына жауап беретін агент емес, ол корпорация мүшесі
Дэвид Марш	Мүдделі топтардың үнемі қойылатын талаптары біртіндеп институционаланады. Үкімет мүдделі топтардан тәуелсізге айналады.

кетке тек реттеуші рөл беріледі деген түсінік берді. Ф. Шмиттер бұл қатынасты «әлеуметтік корпоративизм» деп атады, ал бұны Г. Лембрух «либералдық корпоративизм» деп атап, мемлекет саясаты ең алдымен ірі ассоциациялық бірлестіктердің, бизнес-ассоциациялар мен кәсіподақтардың мүдделеріне негізделетінін атап көрсетті. Яғни, Ф. Шмиттер неокорпоративизм мемлекет пен мүдделі топтар және саясат арасындағы маңызды қатынас деп өзінің көзқарасын білдірген. Д. Марш мүдделі топтардың үнемі қойылатын талаптары біртіндеп институционалануын мемлекет пен топтарды серіктес ретінде қарастыру деп түсіндірді. Үкімет мүдделі топтардан тәуелсізге айналады. Демек, институттар мен топтар арасындағы теңдік яғни, серіктестік қатынастар орнайды. Р. Родс мемлекет тек қысым

топтарының талабына жауап беретін агент емес, ол корпорация мүшесі дей отырып, олардың қатынасын, әр жақтың мүдделері тұрғысынан қарастырады.

Дегенмен 1980-1990 жылдары неолиберализмнің белең алуымен неокорпоратизм біршама саяси өмірде маңызын әлсіретті. Неолиберализм Американдық және Батыс Еуропалық мүдделі топтар мен мемлекет арасындағы қатынасты реттеу мен ұйымдастырудың өзіндік моделі болса, неолиберализм өзінің рөлін скандинав елдерінде жойған жоқ. Неолиберализм бәсекелестік принциптері мен еркін нарық заңдарын орнату қызметін атқарады, еркін нарық пен шектеусіз бәсекені қамтамасыз етудің негізгі құралы ретінде қарастырылады. Неолиберализм экономиканы реттеу, жекешелендіру, мемлекеттік шығындарды қысқарту, жеке сектордың рөлін арттыру және шектеусіз еркін сауда элементтерін қамтиды. Дегенмен, неокорпоративизм мемлекет пен жекешелік секторларының қарым-қатынасының маңызына ие.

Еркін нарық идеяларын қолдаған мемлекеттің рөлін төмендетуге бағытталған неолибералдық идеология корпоратизм принциптерімен тікелей қайшы келді. Сондықтан мемлекеттік жекешелік әріптестігінің байланысын қарастыратын неокорпоративизм теориясы маңызды.

Мемлекет пен жекешеліктің әріптестігін зерттеудің теориялық негізін қарастыра отырып, неокорпоративизм теориясына сүйенетінін айтқаннан кейін енді осы мәселенің түсінігін, ұғымын, маңызын, мазмұнын анықтап алу маңызды.

Мемлекеттік жекешелік серіктестіктің қалыптасуы мен дамуы 1980-1990 жылдардағы мемлекеттік активтердің жекешелендірілуіне байланысты экономиканың либерализациялануына байланысты жүрді. Бұл процесс қазіргі заманда нарықтық экономикада шаруашылықтың әріптестік формаларының өсуіне байланысты қарқынды дамып отыр. Екінші жағынан ұлттық мемлекеттер өзінің меншігіндегі инфрақұрылымдарды модернизациялауға шамалары келмейді. Сондықтан бизнес, жеке секторларды тарту мемлекеттің алдындағы әлеуметтік мәселелерді шешудің, сол

проблемадан шығудың ұтымды жолы болып отыр.

Бизнес құрылымдар мемлекетке қарағанда инфрақұрылымдық мәселелерді шешуде мобильді және жылдам. Олар орын алған жағдайды тез арада шешіп, нәтижесін бере алады. Ал, мемлекет өз тарапынан институционалдық шараларды ұйымдастыра алады. Яғни, субсидиялар, кепілдік т.б. шараларды мемлекет өз тарапынан орындайды.

Саяси ғылым өзінің даму барысында қоғамның әртүрлі саласын байланысты қарастыруға тырысып, оны зерттеудің методологиялық негізін дамытты. Осы тұста мемлекеттік басқару саясаттанудың маңызды зерттеу пәні бола отырып, қоғамның барлық саласының реттелуі, ұйымдастырылуы, жүзеге асырылуын қарастыратыны белгілі. Мемлекеттің пайда болуы мен дамуының эволюциясы қоғамның барлық саласының қатысты дамуына тікелей байланысты. Ол тұрақты дамуды қамтамасыз етеді. Демек, мемлекеттің дамуы экономикалық даму негізіндегі саяси тұрақтылық пен әлеуметтік жағдайдың реттелуі мен рухани құндылықтардың күшейуіне ықпал ететіні сөзсіз. Демек, мемлекеттік саясат қоғамдағы саяси, экономикалық, әлеуметтік, құқықтық, рухани-мәдениет сияқты салаларының қызметін ұйымдастырып, реттейді, қызметті жүзеге асырады. Саяси ғылым тарапынан осы саланы зерттеуге арналған жұмыстар оның көптеген методологиялары мен тұжырымдарын көрсетеді. Атап айтатын болсақ, саясаттану мен экономикалық қатынастардың қоғамның дамуына маңызды байланысын неоинституционализм методологиясы бірнеше теориялар негізінде қарастырады. Саяси ғылымның ең алғашқы негізгі методологиялық негізі ретінде алғашында институттардың мемлекеттегі байланысты қызметін институционализм қарастырды. XX ғасырдың басындағы классикалық институционализм формальды емес институттар мен мүдделі топтардың қоғамдағы рөлін зерттеді. М. Вебер, В. Вильсон тұжырымдары бойынша бизнес құрылымдарды формальды емес институттар болса, онда оларды әлі де болса мемлекетпен бизнес құрылымдарын байланысты қарастырмады. Институционализмнің

Кесте 2. Неоинституционализмнің төрт нұсқасы [3]

	Неоинституционализм Рационалды таңдау	Тарихи неоинституционализм	Әлеуметтанулық неоинституционализм	Дискурсивті неоинституционализм
Зерттеу объектісі	Рационалды әрекет және мүдделер	Тарихи тәртіптер мен дәстүрлер	Мәдени нормалар мен құрылымдар	Идеялар мен дискурстар
Түсіндіру логикасы	Есеп	Тәуелділік жолы	Сәйкестілік	Коммуникация
Өзгерісті түсіндіру құралдары	Тұрақты артықшылықтар мен тұрақты институттармен қамтамсыз етілген статикалық сабақтастық	«Тәуелділік жолы» қамтамсыз етілген статикалық сабақтастық	Мәдени нормалар мен идентификациялық құрылымдармен қамтамсыз етілген статикалық сабақтастық	Дискурсивтік әрекеттер және идеялармен қамтамсыз етілген динамикалық сабақтастық
Түсіндіру мәселелері	Экономикалық детерменизм	Тарихи детерменизм	Мәдени детерменизм немесе релятивизм	Идеялық детерменизм немесе релятивизм

кемшілігі институттарды жеке дара бір-біріне қатысты емес қарастырды. Ал, 1970-1980 жылдары неоинституционализм жетілдірілген методология ретінде мемлекет пен барлық институттарды байланысты зерттеді. Осы тұрғыда бизнес құрылымдары экономиканың басты саласы бола отырып, мемлекет пен жекешелік серіктестігі маңызды құрылым ретінде қарастырылып, мемлекеттің әлеуметтік жобаларына қатысу арқылы қамқорлықты қажет ететін салаларды қамтамсыз етудің жолы ретінде қарастырылады. Джеймс Марш пен Йохан Олсен «Жаңа институционализм: Саяси өмірдегі ұйымдастырушылық факторлар» еңбектерінде неоинституционализм саясаттану ғылымына «экономикалық империализм» ықпалымен яғни, экономикалық методологияның неоекономикалық зерттеулерге кіруімен байланысты. Сондықтан, мемлекеттік-жекешелік әріптестіктің даму саясатын зерттеу тікелей неоинституционализм методологиясына сүйене отырып, қатысты теориялармен негізделеді. Өйткені, неоинституционализм экономикалық құрылымдарды байланыстыра отырып, мемлекеттің қатысуымен реттелуін қарастырады.

Неоинституционализм методология ретінде мемлекеттік-жекешелік әріптестіктің даму саясатын зерттеуде төрт тәсіл арқылы қара-

стырылады. Яғни, экономикалық (рационалды таңдау теориясы), әлеуметтанулық, тарихи, дискурсивті. Демек, көрсетіліп отырған салалардың барлығы да мемлекеттік-жекешелік әріптестіктің дамуына қатысты болып табылады. Аталып отырған тәсілдер мемлекеттік-жекешелік әріптестік экономиканың мемлекетке қатысты басты саласы болғандықтан маңызды болып саналады.

Жоғарыдағы кестедегі неоинституционализмнің төрт нұсқасына назар аударатын болсақ, әрқайсысының саясат пен экономиканың байланыстылығын көреміз. Яғни, рационалды таңдау теориясы экономикалық қатынаста тиімдісін таңдау немесе мемлекетпен қатынаста индивидуализмді анықтайды. Жекешелік өзінің экономикалық міндетін мемлекетпен тиімді орындау мүмкіндігін қамтамсыз ете алады. Сондықтан, неоинституционализм саяси ғылымның методологияларының ішінде экономикалық қатынастарда тиімді таңдауға мүмкіндік беретін жеке меншік пен мемлекеттің қатынасын зерттеуге көмектесетін бірден-бір методология. Экономикалық қатынасты бұл жерде рационалды таңдау теориясы тұрғысынан келетін болсақ, бизнес, яғни оны жүзеге асырушы жеке сектордың, жекешеліктің мемлекетпен серіктестік қызметін әр тәсіл өзінше қарастырады. Атап айтатын болсақ,

бірінші тәсіл әлеуметтанулық неoinституционализм Э. Дюркгейм, М. Вебер еңбектерінде көрініс тапса, кейінірек Г. Саймонның «Адам моделі:әлеуметтік және рационалды» еңбегінде әлеуметтанулық неoinституционализм институттарды әлеуметтік өзарақатынастың тұрақты тәжірибесі ретінде социомәдени контексте анықталатын мәдени нормалар мен құрылымдар жиынтығы ретінде қарастырады. [4]

Әлеуметтанулық неoinституционализм методологиялық индивидуализмді абсолютті деп есептемейді. Ұйымдар жеке адамдар сияқты топтық негізде өздерінің әрекеттерін жүзеге асырады. Демек, олар институттар мен белсенді байланысқа түсе отырып, өздерінің мақсаттарын жүзеге асырады. Осы жерде жекешелік құрылымдарын мемлекетпен байланысқа түсетін белсенді құрылым ретінде айтуға болады.

Тарихи неoinституционализм әлеуметтанулық неoinституционализмге қарағанда мемлекетпен институттардың қарым-қатынастарын даму эволюциясына қатысты қарастырады. Тарихи неoinституционализмнің орталық түсінігі «тәуелділік жолы» болып табылады. Бұл тәсіл қоғамдағы институттардың өзгерістері мен даму эволюциясын қарастырады. Яғни, экономикалық институттар мен билік құрылымдарының серіктес ретіндегі байланысты дамуының қалыптасуы мен жетілдірілуі жолдарын қарастырады. Осы жолда институттар яғни, мемлекет пен жекешелік серіктестігі қатынастарының қалыптасуы мен даму жолындағы өзгерістер, реформалары оның жүзеге асырылу жолдарының даму жолы қарастырылады. Өйткені, өзара байланысты неoinституционализм методологиясына сәйкес мемлекет пен жекешеліктің дамуы тарихи эволюциясыз мүмкін емес. К. Телен (1999 ж) тарихи даму жолы арқылы институттар бұрынғы даму траекториялары арқылы дамиды, жаңарады. Осы қатынаста субъектілер институттарды таңдайды. Осы тұрғыда бұл тұжырымды екі тұрғыда қарастыруға болады: біріншісі, (К.Телен 1999) «кері байланыс принципі» және екіншісі, (П.Пиерсон 2000) «саяси әлемде өтеу процессінің өсімі» идеясы.

Екі бір-бірін толықтыратын тәсілдер болғанымен әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар. Атап айтатын болсақ, біріншісі басқару жүйесін өткен шешімдермен байланысты қарастырады. Демек, мемлекет жекешелікпен әріптес бола отырып, басқарудың жүйесін тарихи жолмен қатысты ұйымдастырады. Яғни, адамдар немесе құрылымдар бұл жерде меншік институттары өздеріне қатыстыны таңдап қана қоймайды сонымен бірге басқару жүйесін жетілдіреді. Екіншісі, тиісті институттың әлеуетін арттыру арқылы қабылданған саяси институттардың шығындарын өтеу жүйесін қарастырады. Бұл тұрғыда жекешелік институттары билік жүйесімен басқа институттардың әсіресе әлеуметтік институттардың әлеуетін арттыруға жұмыс істейді.

Дискурсивті неoinституционализм В. Шмидт бойынша мемлекет пен жекешелік секторларының ара қатынасында идея басымдық рөл атқарады. Экономикалық неoinституционализм идеяларға әсер етуші фактор емес, анықтаушы фактор ретінде қарастырылады. Яғни, мемлекет пен жекешелік қатынастарында әлеуметтік әлеуетті арттыру мақсатында идеялар басты анықтаушы фактор болып табылады. Саяси, экономикалық қатынастарға түсетін жекешелік секторлары мемлекетке белгілі бір идеясымен байланысқа түседі. Сол идеяларды жүзеге асыруда рационалды тиімдісін таңдау тұрғысында яғни, мемлекетте, жекешелік сектор да мақсатқа жетуге тырысады. Сондықтан идея осы қатынаста негізгі базалық факторлық қызметті атқарады.

Талданған неoinституционализм методологиясы тұрғысынан мемлекеттік-жекешелік әріптестіктің даму саясаты саяси, экономикалық, әлеуметтанулық, дискурсивті талданды. Демек, бұл күрделі құбылыс саяси институттардың басқару жүйесінің экономикалық институттардың негізгі құрылымы ретінде жеке-меншіктің байланысы әрқайсысының өздеріне тиімді позициясына ие бола отырып, өз мақсаттарын жүзеге асыратын қызметтерінің методологиялық негізі талданды.

Әлемдік тәжірибеде мемлекеттік-жекешелік әріптестіктің екі түрлі түсінігі бар. Біріншіден, бұл ұлттық құрал ретінде кеңінен

қолданылатын мемлекет пен бизнес арасындағы қарым-қатынас жүйесі, халықаралық, аймақтық, қалалық, муниципалдық экономикалық және әлеуметтік дамуды жоспарлау болса екіншіден, бұл әртүрлі мемлекеттік органдар мен жеке компаниялар жүзеге асыратын нақты жобалар мемлекеттік және муниципалдық меншік объектілері болып табылады.

Мемлекеттік-жекешелік әріптестіктің түсінік аппаратына келетін болсақ, МЖӘ дегеніміз – мемлекет пен муниципалдық қатынастардың бірлескен инвестициялау және тәуекелді бөлісу жүйесін қамтитын заңды түрде ресімделген жобалар жүйесі, қызметі. Мемлекеттік және муниципалдық меншік объектілері болып табылатын азаматтар мен заңды тұлғалар, сондай-ақ мемлекеттік және муниципалдық органдар, ұйымдар, мекемелер мен кәсіпорындар көрсететін қызметтер жиытығы болып табылады.

Қазіргі таңда демократиялық режимде өмір сүріп отырған осы жүйеге сәйкес қалыптасқан саяси жүйе орын алған мемлекеттерде экономикасы нарықтық қатынасқа бейімделгендіктен мемлекеттік-жекешелік әріптестік

қызметі жолға қойылып дамып келеді. Сондықтан оның түсінігі әр елдің қалыптасқан жүйесіне байланысты түсіндіріледі. Атап айтатын болсақ, Америка Құрама Штаттары осы қызметті жолға қойған алғашқы елдердің бірі ретінде өзіндік тәжірибеге ие. Сонымен бірге бұл ұғымға нақты түсінік береді. Яғни, МЖӘ «мемлекет пен жеке компания арасындағы қазіргі мемлекеттік меншікке қатысуға мүмкіндік беретін келісімшарттық келісім ретінде түсіндіріледі»[5].

Соңғы жылдары Еуро Одақтың МЖӘ мәселелеріне қатысты шығарған құжаттарында мемлекеттік-жекешелік әріптестігінің түсінігін анықтауға тырысады. Дегенмен, Қоғамдастық деңгейінде нақты түсінігі анықталмаған. Өйткені Қоғамдастық мүшелері болып табылатын әрбір мемлекет өзінің деңгейінде мемлекеттік-жекешелік әріптестігі қызметін ұйымдастырады. «Мемлекеттік-жекешелік әріптестік және қоғамдық шарттар мен концессиялар туралы қоғамдастық заңнамасы» атты Жасыл кітапта МЖӘ – қаржылық қамтамасыз ету, құрылыс, қызмет көрсету, басқаруды модернизациялау, инфрақұрылым жасау және қызмет көрсету қызметтері қоғам-

Кесте 3. Мемлекеттік жеке-меншік әріптестіктің қолданылу ұғымдары

Ұйымдар	Ұғымдар
PriceWaterhouse Coopers және C'M'S'Cameron McKenna бойынша PPP анықтамасы	МЖӘ кез-келген келісімге сәйкес, «құрылымы ортақ мақсатқа жету үшін мемлекеттік және жеке секторлардың бірлескен жұмысын қамтиды»
Дүниежүзілік банк	МЖӘ – бұл қосымша инвестицияларды тарту мақсатында және бюджеттік қаржыландырудың тиімділігін арттыру құралы ретінде жасалатын инфрақұрылымдық қызметтерді өндіру мен көрсетуге қатысты жария және жеке тараптар арасындағы келісім.
«Economic and social Commission of the United Nations for Asia and the Pacific» халықаралық ұйымы	МЖӘ – бұл мемлекеттік билік органдары мен жеке тұлғалар консорциумы арасындағы ұзақ мерзімді келісім, инфрақұрылымдық қызметтерді ұсынуды сандық ұлғайту және сапалық жақсарту үшін ұзақ уақыт кезеңі ішінде елеулі жеке активтер мен әртүрлі қызметтерді тарта отырып, Мемлекеттік қызметтерді әзірлеу және іске асыру тетігін қамтамасыз ету мақсатында ынтымақтастыққа негізделген.
Халықаралық валюта қоры	МЖӘ – мемлекеттің негізін қалайтын функцияларды қамтамасыз ету үшін жекеше әріптестің ресурстарын (қаржылық, зияткерлік және т. б.) енгізу мақсатында жеке сектор мен мемлекеттік билік органдары арасындағы өзара қарым-қатынастарды сипаттауға арналған жалпы термин.

дық билік пен бизнес арасындағы кооперация формасы ретінде жүзеге асуы болып табылады[6].

Еуро Одақ елдерінде МЖӘ жолға қойылғандықтан ол елдерде МЖӘ түсінігі де нақтырақ. Атап айтатын болсақ, Ұлыбританияда «МЖӘ қазіргі заманғы елдің бәсекеге қабілеттілігін арттыру бойынша жекешелікпен әріптестікті жүргізуде сапалы мемлекеттік қызметтерді көрсету және үкімет стратегиясының негізгі элементі болып табылады. Мемлекеттік-жекешелік әріптестікте бизнес құрылымдары мен серіктестік нысандары жеке қаржылық бастамадан аралас кәсіпорындар мен концессияларға, аутсорсингке, мемлекеттік коммерциялық объектілердің акцияларының бір бөлігін сатуға дейін кең ауқымы қатынас түрі болып табылады[7].

Жоғарыдағы түсініктер МЖӘ-тің қызметі мен мазмұнын ашуға негіз болады. Өйткені,

әрбір елдердегі МЖӘ қолданылысы сол елдердегі тәжірибе мен қалыптасқан түсініктерге байланысты.

Мемлекет пен жекешелік арасындағы тығыз байланыс нарықты басқару жүйесі мен құқықтық мемлекет қызметінің байланысынан туындайды. Сондықтан, нарықтық қатынаста мемлекет пен бизнес бір-бірімен тығыз байланысты, бір-бірімен қатар жүретін ұғымдар.

Қорытынды

Мемлекеттік және жекешелік әріптестігінің мемлекеттік реттелуі, дамуы қазіргі таңда саяси ғылым тұрғысынан зерттеуді қажет ететін күрделі, өзекті мәселе. Сондықтан, теориялық-методологиялық тұрғыда зерттеліп, түсінігі, орны анықталып ғылыми тұжырымы берілуі маңызды.

Әдебиеттер тізімі

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» 01.09.2022 ж [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-181416> (қарастырылған күні: 27.03.2022).
2. Шмиттер Ф. Неокорпоративизм // Полис. – 1997. – № 2. – С. 14-22.
3. Сморгунев Л.В. Неоинституционализм, теория рационального выбора. Сравнительная политология: Учебник для вузов. Стандарт третьего поколения. – Санкт-Петербург: Питер, 2012. – С. 70.
4. Сморгунев Л.В. Неоинституционализм, теория рационального выбора. Сравнительная политология: Учебник для вузов. Стандарт третьего поколения. – Санкт-Петербург: Питер, 2012. – С. 77.
5. Report to Congress on Public-Private Partnerships. US Department of Transportation. – 2004. – P.10.
6. Green Paper on Public-Private Partnerships and Community Law on Public Contracts and Concessions. Brussels. – 2004. – P. 3.
7. «Государственно-частные партнерства - новая форма взаимодействия государственного и частного секторов в финансировании инфраструктурных и социальных проектов». - Москва. Посольство Великобритании. – 2003. – С. 27.
8. Йескомб Э.Р.. Государственно-частное партнерство Основные принципы финансирования. Перевод с английского. – Москва. – 2019. – С. 11.

Б. Ахатай¹, Е. Досымхан²

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

²Astana IT University, Астана, Казахстан

Теоретические основы политики развития государственно-частного партнерства

Аннотация. Процессы трансформации политических и социально-экономических систем, происходящие в мире в последнее десятилетие, подталкивают страны к поиску новых подходов с точки зрения

государственной политики в области государственно-частного партнерства. С течением времени возрастает необходимость расширения механизмов взаимодействия государства и частного сектора в партнерских отношениях с целью обеспечения потребностей общества. Посредством формирования стратегического партнерства государства и частного сектора Республика Казахстан может сформировать систему экономического порядка и отношений, обеспечивающих и гарантирующих будущее страны.

Республика Казахстан обрела независимость и модернизировала все сферы общества в соответствии с требованиями демократического режима. Трансформация экономической сферы в соответствии с системой рыночных отношений стала основой становления и развития частного предпринимательства. При этом сферы обеспечения потребностей общества: школа, детский сад, здравоохранение, сфера услуг, инфраструктура, сельское хозяйство, туризм и т.д. При поддержке государства через частный сектор осуществлялись с опорой на мировой опыт. В мире налажена и развивается деятельность государственно-частного партнерства в экономически развитых странах. Частный сектор в каждой стране должен функционировать как политическая система, позволяющая его деятельности работать с целью удовлетворения интересов обеих сторон с целью обеспечения потенциала общества. То есть на либеральном принципе, что Открытое общество при демократическом режиме дает свободу всем формам собственности, в государстве открывается путь к партнерству частной и государственной собственности, одного из важнейших секторов экономики.

В статье рассматривается, прежде всего, теоретическое обоснование данной проблемы при изучении проблем государственно-частного партнерства, предоставлении путей и механизмов его решения. То есть, анализируя теорию, на которую опирается исследовательская работа, опираясь на общенаучные методы, операционизируя теорию, анализ аналогических теорий, их классификацию, методику индукции, дедукции, уточняя теорию и описывая методологию данной проблемы. Следовательно, научная теория определяется и проверяется методами.

Ключевые слова: государственно-частное партнерство, собственность, бизнес, экономика, неоинституционализм, неокорпоративизм.

B. Akhatay¹, Y. Dossymkhan²

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

²*Astana IT University, Astana, Kazakhstan*

Theoretical foundations of public-private partnership development policy

Abstract. The processes of transformation of political and socio-economic systems taking place in the world in the last decade are pushing countries to search for new approaches from the point of view of public policy in the field of public-private partnership. Over time, there is an increasing need to expand the mechanisms of interaction between the state and the private sector in partnerships in order to meet the needs of society. Through the formation of a strategic partnership between the state and the private sector, the Republic of Kazakhstan can form a system of economic order and relations that ensure and guarantee the future of the country.

The Republic of Kazakhstan gained independence and modernized all spheres of society in accordance with the requirements of the democratic regime. The transformation of the economic sphere in accordance with the system of market relations has become the basis for the formation and development of private entrepreneurship. At the same time, the spheres of ensuring the needs of society are schools, kindergarten, healthcare, services, infrastructure, agriculture, tourism, etc. With the support of the state through the private sector, they were carried out based on world experience. The activities of public-private partnerships in economically developed countries have been established and are developing in the world. The private sector in each country should function as a political system that allows its activities to work in order to meet the interests of both parties in order to ensure the potential of society. That is, on the liberal principle that an open society under a democratic regime gives freedom to all forms of ownership, the way opens up in the state to a partnership of private and public property, one of the most important sectors of the economy.

The article considers, first of all, the theoretical justification of this problem when studying the problems of public-private partnership, providing ways and mechanisms to solve it. That is, analyzing the theory on which the research work is based, relying on general scientific methods, operationalizing the theory, analysis of analogical theories, their classification, methods of induction, and deduction, clarifying the theory, and

describing the methodology of this problem. Consequently, a scientific theory is determined and verified by methods.

Keywords: public-private partnership, privacy, business, economy, neo-institutionalism, neocorporativism.

References

1. Memleket basshısı Qasım-Jomart Toqaevtiñ Qazaqstan xalqına Joldawı «Ädiletti memleket. Birtutas ult. Berekeli qoғam» 01.09.2022 j [address of the head of state Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan «A Just state. United Nation. Blessed society « 01.09.2022]. Available at: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyñ-kazakstan-halkyna-zholdauy-181416>, [in Kazakh]. (accessed 27.03.2022).
2. Shmitter F. Neokorporatizm [Neocorporativism]. Polis. 1997. No. 2. P. 14-22, [in Russian].
3. Smorgunov L.V. Neoinstitutsionalizm, teoriya ratsional'nogo vybora. Sravnitel'naya politologiya: Uchebnik dlya vuzov. Standart tret'yego pokoleniya [Neoinstitutionalism, the theory of rational thinking. «I'm sorry,» he said. Standard third generation].(Piter, Saint-Petersburg, 2012, 70 p.), [in Russian].
4. Smorgunov L.V. Neoinstitutsionalizm, teoriya ratsional'nogo vybora. Sravnitel'naya politologiya: Uchebnik dlya vuzov. Standart tret'yego pokoleniya [Neoinstitutionalism, the theory of rational thinking. «I'm sorry,» he said. Standard third generation]. (Piter, Saint-Petersburg, 2012, 77 p.), [in Russian].
5. Doklad Kongressu o gosudarstvenno-chastnom partnerstve. Ministerstvo transporta SSHA [Report to Congress on Public-Private Partnerships. US Department of Transportation]. 2004. P.10, [in Russian].
6. Zelenaya kniga o gosudarstvenno-chastnom partnerstve i zakone Soobshchestva o gosudarstvennykh kontraktakh i kontsessiyakh. Bryussel'. 30.4. [[Green Paper on Public-Private Partnerships and Community Law on Public Contracts and Concessions. Brussels]. 2004. P. 3, [in Russian].
7. «Gosudarstvenno-chastnoye partnerstvo – novaya forma vzaimodeystviya gosudarstvennogo i chastnogo sektorov v finansirovaniy infrastrukturnykh i sotsial'nykh proyektov». Moskva. Posol'stvo Velikobritanii [«State-Private Partnership - a new form of interaction of state and private sectors in financing of infrastructure and social projects»]. 2003. P. 27, [in Russian].
8. Yyeskomb E.R. Gosudarstvenno-chastnoye partnerstvo Osnovnoy printsip finansirovaniya. Pervod s angliyskogo [State-private partnership is the main principle of financing]. Moscow, 2019. P.11, [in Russian].

Сведения об авторах:

Ахатай Баян – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Досымхан Еңлік Досымханқызы – Ph.D., Astana IT University сеньор-лекторы, Астана, Қазақстан.

Akhatay Bayan – Ph.D. student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Dossymkhan Enlik Dossymkhankyzy – Ph.D., Senior Lecturer at Astana IT University, Astana, Kazakhstan.

А.Н. Бакирланова

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(E-mail: aizadaglobol@gmail.com)

Влияние конфликтов в мировой политике на ценности современного общества

Аннотация. В статье автор рассматривает тему влияния конфликтов в международной политике и как они формируют на ценности общества. Мир знаком с конфликтами, с самого зарождения жизни на земле. Причинами конфликтов были религиозные, культурные, этнические, территориальные и идеологические противоречия. В истории международных отношений и политологии, одним из долгих противостояний был биполярный мир, когда возникали острые проблемы двух идеологий: коммунизма и капитализма. Распад Советского Союза и образования новых независимых государств, повлияли на то, что произошли перестановки ценностей в обществе, трансформация нового мирового порядка, возникновение новых конфликтов, которые носят не только политический характер, но и культурный, экономический, гендерный. Политические интересы государств и активное участие общества в формировании новых ценностных ориентиров, влечет за собой столкновение интересов, откуда вытекает конфликты. Целью статьи является как влияют конфликты в мировой политике на ценности общества и как это отражается на международных отношениях.

Ключевые слова: ценности, конфликты, трансформация, политика, пути развития, предотвращение, социальные конфликты.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-29-36>

Поступила: 22.11.2021 / Одобрена ко публикации: 11.01.2023

Введение

В условиях переходных периодов общественного строя и его развития, наблюдается большой рост конфликтных противоборств. Это приводит к тому, что формируются новые социальные силы, влияющие на трансформацию социальной системы, где устанавливаются новые порядки взаимодействия ее элементов.

Конфликты, возникающие в современных международных отношениях и в целом в мировой политике, являются одним из факторов нестабильности общества в

мире. В эпоху интеграции и глобализации, рост конфликтов не только политического характера, но и религиозного, этнического, является угрозой для ценностей в обществе, и несет собой нездоровую пропаганду и изменения в традиционных формах социума. Проблема ценностей, становится все более актуальной и важной, и имеет влияние на политическую обстановку в мире, как и наоборот, политические конфликты имеют влияние на изменения ценностей общества. В науке, тематика конфликтов стала изучаться более глубинно во второй половине XX века, когда стали публиковать значимые

научные труды в области социологии, посвященные конфликтам. Во многих работах особое внимание занимают вопросы ценности общества, и в обсуждении не только вопросы морали, это также вопросы экономического и идеологического характера и то, какое воздействие они оказывают на международную политику. В настоящее время ценности выходят на первый план, так как мир XXI века претерпевает значительные перемены, оказывающие влияние на ход международных отношений, выстраивания нового политического вектора ведущих стран, а также усиление роли стран третьего мира, которые в большей степени приносят негативный аспект.

Методы исследования

Исследования основано на симбиозе теоретического, сравнительного, социологического методов. В процессе теоретического исследования термина «конфликт» были использованы такие общие методы и приемы как анализ, синтез и обобщение. Принимая во внимания все термины и научные работы на тему исследований по «конфликтам», были отобраны теории более глубокого понимания данного термина и его использования в политике. Метод сравнительного исследования, позволил провести анализ конфликтов в современном мире, что является главным индикатором изменения доминирующих ценностей общества и как это формирует новые реалии в мировой политике. Проведен метод социологического исследования- анализ информации о ценностях и степени влияния конфликтов на их формировании, а также его использовании в современных международных отношениях и политике.

Обсуждение

Понятие «конфликт» и его влияние

В теории «конфликта» подробно раскрыта в научных трудах социологов прошлого столетия, где они дали расширенное

понимание слова «конфликт», его значимость в жизни государства и общества, и что оно несет не только негативный характер, но и позитивное влияние на жизнь людей и стран.

Одной из известных работ, является труд американского социолога Льюиса Козера «Функции социального конфликта», где он рассматривал виды конфликтов, как взаимодействуют участники, что является причиной, а также описание результата, к которому могут привести те или иные действия.[1] Теория Козера о конфликте базируется на теории другого известного немецкого ученого Г.Зиммеля, одному из первых в науке, написавшему свою теорию о социальном конфликте. В своей работе он дал разъяснение на тему конфликт и идеология, приведя в пример влияние фашизма в ценностной структуре германского общества того времени. Изменения ценностей в немецком обществе того времени, оказало историческое влияние на весь мир, который полностью изменил уклад жизни ценности других народов мира. Некоторые функции конфликта, описаны как необходимые для развития страны, что играет положительную роль в его становлении. [1] А также понимание того, что малые очаги конфликтов могут объединиться в единое целое против общего противника и дать колоссальные видоизменения векторов интереса страны и его граждан, и не только его, а также иметь эффект «волны» и захватить большую часть мира.

Другой ученый, немецкий философ Р. Дарендорф также описал теорию конфликтов в своей знаменитой работе «Класс и классовый конфликт в индустриальном обществе», где давал развернутое понимание роли столкновений интересов между странами и индивидами, а также идеологий, которое видоизменяла приоритеты, поставленные обществом перед собой, как основные точки развития страны. В понимании Дарендорфа, конфликт несет собой не только утопию, но и помогает распределить интересы социума и правительства в соответствии мировой политики. [3]

Наиболее противоречивым автором является американский социолог Толкотт Парсонс и его теория социальных систем, в свое время вызвавшая шквал критики многих авторов не согласных с его трактованием. Т. Парсонс настороженно относился к термину «конфликт», и соотносил его к тому течению, которое негативно влияет на общество, и при правильном управлении обществом, открытых противоречий и столкновений интересов не происходит. В его работах прослеживается то, что в государственной системе не может быть «конфликтов» не как на внутреннем, не на внешнем статусе. [2] В середине 1950-х гг. XX в. большинство социологов открыто критиковали работы Парсонса и не признавали его теорию, считали не приемлемой в исследованиях социальных конфликтов. Однако данные исследования Парсонса, также являются фундаментальными работами, ведь именно ему принадлежат слова:

«Реальность, несмотря на всю ее необъятность, организована логически и рационально, имеет системный характер, из чего следует, что выделенные абстрактные положения должны быть логически организованы в единое тело отвлеченных концепций.» Таким образом, Т. Парсонс защищал интересы капитализма. [2]

Основные теории конфликта были написаны в середине XX века, и они остаются актуальными и в настоящее время, а также многие авторы определения «конфликта» являются выходцами из европейских стран. Именно европейские ученые в области социологии и политологии, внесли значительный вклад в изучении феномена конфликта, что является основными предпосылками их появлений и как этим следует управлять. [3, 8]

Один из современных философов Н. Талеб в своей работе «Антихрупкость» дает более точное понимания о необходимости «конфликтов» как для личностного роста человека, так и в мировом масштабе, что помогает формировать новые реалии для современного мира, как политики, так и бизнеса, чья роль в настоящее время

занимает лидирующие позиции в жизни цивилизованного общества. [4]

Базовые ценности общества

Понятие ценностей у человека складывается на основании того, что является для них значений вещей и явлений, из которого и состоит социум, т.е. социальные установки.

Американский психолог М. Рокич разделил ценности на две группы:

- терминальные, или конечные, ценности, или ценности-цели, то есть убеждения в том, что достижение некоторых конкретных целей является смыслом человеческой жизни (или, по-другому, убеждения, что какая-то конечная цель индивидуального существования — например, счастливая семейная жизнь, мир во всем мире — с личной и общественной точек зрения стоит того, чтобы к ней стремиться);

- инструментальные ценности, или ценности-средства, то есть таланты, связанные с методами достижения целей (убеждения в том, что какой-то образ действий — например, честность, рационализм — является с личной и общественной точек зрения предпочтительным в любых ситуациях) [4]

Философская трактовка ценностей Виндельбанда и Рикарта обозначала, что самые основные принципы целесообразной деятельности, отталкиваясь от которых человек вообще приписывает тем или иным объектам как материального, так и духовного мира определенную значимость для него и принуждающую его действовать и вести себя определенным образом. [5,6]

В систему ценностей, мы также можем включить пирамиду Маслоу, теория иерархий потребностей человека, которую чаще всего используют в психологии и социологии. Однако данный метод позволяет увидеть конфликтный фактор индивида, который в будущем может повлиять на положение всего общества.

Обширно вопрос конфликта ценностей можно рассмотреть через призму работы Гартмана, который выделял особое место

конфликта ценностей общества, все это он рассматривал через призму работ философов Шопенгауэра, Ницше и Аристотеля, не только моральный и аморальные аспекты, а базовые устои, которые имели огромное влияние на людей.

Американский ученый К. Грейвз разработал свой инструмент определения ценностей человека и общества, большой вклад для глубинного изучения темы «ценностей» и как это влияет на экономику и политику государства. Согласно его теории, развитие мировоззренческих систем идет по двойной спирали. В первой спирали, это градация условий жизни, в рамках которой существует система. Во второй спирали, градация психологических и когнитивных процессов, фильтры внимания, через которые люди воспринимают мир. [6]

Социолог Р. Инглхарт один из самых известных ученых, изучавшим ценности и их способы влияния, автор диаграммы Инглхарта (диаграмма ценностей). В своей исследовательской работе Р. Инглхарт выделял наиболее важные аспекты ценностей людей и как они меняются, что является причиной изменения и то, как это будет влиять на экономику страны и что несет за собой для соседних государств. Именно в работе Инглхарта можно проследить и понять то, что ценности основа, движущая каждым человеком, что влечет за собой изменения во всех областях не только жизни конкретно одной личности, но и во всей стране, регионе или даже континенте. Наиболее значимые ценности по инглахртовской диаграмме: ценность выживания и ценность самовыражения. К ценностям выживания относятся: материальные блага, безопасность, покорность, низкая оценка прав человека, ксенофобия. В свою очередь к ценностям самовыражения мы относим: высокая оценка прав человека, стремление к успеху и материальному благосостоянию, внимание к экономии и к вопросам равноправия между мужчинами и женщинами. [7]

Конфликт ценностей представляет собой необходимое условие и силу возникновения,

развития новых социальных систем, их качественного преобразования.

Как конфликты в мировой политике, оказывают влияние на ценности современного общества

В настоящее время несмотря на то, что распад биполярной системы произошел более тридцати лет назад, многополярная система мира не смогла стать устойчивым феноменом, ожидания, что западные ценности будут в приоритете для большого количества населения Земли, усложнило работу внешней политики всего мира и привело к возникновению новых конфликтов. Формально СССР не было, но нужен был оппонент, равный СССР по противостоянию, и на данный момент мы знаем ситуацию вокруг взаимоотношения России и Западного мира. [5, 6]

В настоящее время мы знаем несколько очагов конфликтов в мире, которые прямым образом влияют на общественное настроение в странах, что вызывает волну протестных настроений и столкновений, что ставит под угрозу внутреннюю стабильность государства. Дестабилизацию, а также распространение конфликта несут социальные сети, при помощи которых сегодня можно влиять на экономическое и политическое состояние стран. Появление новых технологий в жизни человека, играет большое значение в жизнедеятельности социума. С помощью таких технологий есть возможность распространять фейковые новости, разжигать рознь между гражданами и приводить к экономическим проблемам. [7]

Одной из актуальных тем в мировой политике является ущемление прав женщин, физическое и ментальное насилие против женщин и детей. Последние события в США, где ряд политических деятелей и деятели искусств, были обвинены в сексуальных домогательствах, после которого появилось движение «Time's up» в Америке, и в ряде стран. Эта ситуация обратила внимание общества на роль и место женщины в современном мире и почему происходит ущемление и как с этим бороться. После данных событий, во многих странах мира

пересмотрели вопросы о семейно-бытовом насилии, процент занимаемых женщинами мест в управлении государств.

Вопросы расизма, торговля детьми, качество образования и медицины всегда были приоритетными в международной политике, однако особо остро вопрос об этом был поднят в период пандемии. Проблемы, возникшие в социуме, в период пандемии, заставил обратить внимание на разрозненность внутри общества и возникающие острые противоречия между старшим поколением и младшим. Возрастание влияния социальных сетей и отсутствие связи между правительством и населением, привело к конфликту ценностей между ними. При отсутствии четкого диалога между правительством и гражданами, приводит к возрастанию конфликта внутри общества, что является возможной причиной для протестного настроения. [7, 8]

В настоящее время мир наблюдает за военным конфликтом между двумя странами России и Украины, начавшийся 24 февраля 2022 года. Несмотря на то, что конфликт начался еще в 2014-м году, именно последние события повлекли за собой изменения в мировом сообществе. [10] Это крупный конфликт на территории СНГ, где происходят военные действия и вмешались ведущие страны мира. Во многом цифровые технологии и активное пользование социальными сетями позволило развернуться информационной войне среди общества. Стремление каждого из участников привлечь к себе как можно больше сторонников, повлекло за собой раскол внутри групп людей. В настоящее время, данный конфликт показал нам насколько информация влияет на восприятие происходящего и как можно использовать данный инструмент как во благо себе, так и наоборот, даст негативный результат. [11]

Активное гражданское участие в обсуждении данной темы, влияет на возникновения неблагоприятных дискуссий между людьми и влечет за собой информационные атаки и искажение новостей, что прямым образом формирует «видение» ситуации, далекого от реальности.

Быстрая смена ценностных ориентиров общества обусловлена тем, что в настоящее время каждый человек в мире пытается найти свою идентичность и понять свою роль или причастность в переменах, происходящих в мире. Вовлечение международных средств массовой информации и искаженное предоставление фактов конфликта на просторах Интернета, негативно влияет на восприятие людьми информации и понимания реальных фактов.

Таким образом, общество наблюдает то, как разрастается роль конфликтов ценностей и как события в мире по-разному влияет на людей, и к каким последствиям это может привести.

Заключение

Конфликты происходят на протяжении всей истории человечества, и за последние двадцать лет мы наблюдали за вооруженными столкновениями в странах Северной Африки, на территории Ближнего Востока, Восточной Европы. Именно на территории этих государств происходили конфликты ценностей экономического и культурного характеров, где в гонке за властью, происходили гражданские столкновения, где были конфликты между группами людей, что придерживаются традиций и противятся всему новому, и теми, кто хочет изменить внутренние нравы и отойти от архаичных обычаев своего народа.

Фейк-новости, «уязвимое» поколение и отсутствие должной коммуникации и достоверности информации- причина возникновения потенциальных очагов конфликта, что также можно считать столкновением внутренней цивилизации людей и их ценностных ориентиров, что прямым образом может оказать воздействие как на внутреннюю политику государства, так и на внешнюю.

Таким образом, исходя из вышеописанного: политические конфликты, происходящие в мире, имеют влияние на изменения ценностей в мировом сообществе. Это может касаться

религиозного аспекта, идеологического, этнического вопроса. Ценности важная часть общества, любого государства, они определяют векторы внутренней политики, а также могут иметь влияние на внешние отношения страны с другими государствами и характеризует их роль на мировой арене.

Таким образом следует учитывать тот факт, что бесконфликтной социальной системы не существует, и трансформация ценностей каждого человека, и общества в целом, влияет на формирование новых ценностных ориентиров, что оказывает воздействие на развитие новых политических векторов стран.

Список литературы

1. Козер Л. Функции социального конфликта. – Москва: Идея-Пресс, 2000. – 208 с.
2. Парсонс Т. Система современных обществ. – Москва: Аспект Пресс, 2016. – 270 с.
3. Дарендорф Р., Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы. – Москва: РОС-СПЭН, 2002. – 288 с.
4. Абдигалиева Г.К., Жампетова А.О. Особенности развития политических ценностей // Вестн. Каз-НУ. Сер. Философия и политология – 2018. – Т. 1. – № 8. – С. 210–217. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://bulletin-philospolit.kaznu.kz/index.php/1-pol/article/view/423/407> (дата обращения 12.10.2022).
5. Нассим Николас Талеб. Антихрупкость. Как извлечь выгоду из хаоса [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://s.siteapi.org/47d736544788c74.ru/docs/d8fe1574cca476f023b79662d451648bc03254fd.pdf>. (дата обращения: 10.12.2022)
6. Анцупов А. Я., Шипилов А. И. Конфликтология. – Санкт Петербург: Питер, 2019. – 528 с.
7. Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития М.: Новое издательство, 2016. – 464 с. – (Библиотека Фонда «Либеральная миссия»).
8. Курбонова З., Международный конфликт как политический феномен, Actual issues of modern science and society. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL:
9. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mezhdunarodnyy-konflikt-kak-fenomen-politicheskikh-otnosheniy> (дата обращения:12.10.2022).
10. Перов В. Конфликт ценностей и ценность конфликта по этике Н. Гартмана. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/konflikt-tsennostey-i-tsennost-konflikta-v-etike-n-gartmana> (дата обращения: 12.10.2022).
11. Теория ценностей В. Виндельбанда и Г. Риккерта и ее значение в истории социологической науки. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: https://studme.org/259967/sotsiologiya/teoriya_tsennostey_vindelbanda_rikkerta_znachenie_istorii_sotsiologicheskoy_nauki (дата обращения: 14.10.2022).
12. Россия против Украины. Как дело дошло до большой войны. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.dw.com/ru/rossija-i-ukraina-kak-oni-okazalis-na-poroge-bolshoj-vojny/a-60223489> (дата обращения: 14.10.2022).
13. Вильгельм Виндельбанд. Философия как теория ценностей. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://kzref.org/vilegelem-vindeleband-filosofiya-kak-teoriya-cennostej.html> (дата обращения 12.10.2022).

А.Н. Бакирланова

Әл-Фараби Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Әлемдік саясаттағы қақтығыстардың қазіргі қоғамның құндылықтарына әсері

Аңдатпа. Мақалада автор халықаралық саясаттағы қақтығыстардың әсері тақырыбын және әлемдегі оқиғалар қоғамның құндылықтарына қалай әсер ететінін қарастырады. Әлем қақтығыстармен, жердегі тіршіліктің пайда болуынан бастап таныс. Қақтығыстардың себептері діни, мәдени, этникалық, аумақтық

және идеологиялық қайшылықтар болды. Халықаралық қатынастар мен саясаттану тарихында ұзақ қарама-қайшылықтардың бірі екі идеологияның: коммунизм мен капитализмнің өткір мәселелері туындаған биполярлық әлем болды. Кеңес Одағының ыдырауы және жаңа тәуелсіз мемлекеттердің құрылуы қоғамдағы құндылықтардың өзгеруіне, жаңа әлемдік тәртіптің өзгеруіне, саяси ғана емес, мәдени, экономикалық, гендерлік сипаттағы жаңа қақтығыстардың пайда болуына әсер етті. Мемлекеттердің саяси мүдделері және қоғамның жаңа құндылық бағдарларын қалыптастыруға белсенді қатысуы қақтығыстар туындайтын мүдделер қақтығысына әкеледі. Мақаланың мақсаты-әлемдік саясаттағы қақтығыстар қоғамның құндылықтарына қалай әсер етеді және бұл халықаралық қатынастарда қалай көрінеді.

Түйін сөздер: құндылықтар, қақтығыстар, трансформация, саясат, даму жолдары, алдын алу, әлеуметтік қақтығыстар.

A.N. Bakirlanova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

The impact of conflicts in world politics on the values of modern society

Abstract. In the article, the author considers the topic of the impact of conflicts in international politics and how events in the world affect the values of society. The world is familiar with conflicts since the emergence of life on earth. The reasons for the conflicts were religious, cultural, ethnic, territorial, and ideological contradictions. In the history of international relations and political science, one of the long-standing contradictions was the bipolar world, in which the acute problems of two ideologies arose: communism and capitalism. The collapse of the Soviet Union and the formation of newly independent states influenced a change in values in society, a change in a new world order, and the emergence of new conflicts not only of political, but also of cultural, economic, and gender nature. The political interests of states and the active participation of society in the formation of new value orientations lead to a conflict of interest in which conflicts arise. The purpose of the article is how conflicts in world politics affect the values of society and how this affects international relations.

Keywords: values, conflicts, transformation, politics, ways of development, prevention, social conflicts.

References

1. Kozer L. Funkcii social'nogo konflikta [Functions of Social Conflict]. (Moscow, Ideja-Press, 2000, 208 p.), [in Russian].
2. Parsons T. Sistema sovremennyh obshchestv [The system of modern societies]. (Aspekt Press, Moscow, 2016, 270 p.), [in Russian].
3. Darendorf R., Sovremennyy social'nyj konflikt. Ocherk politiki svobody. Per. s nem. L.Ju. Pantinoj [Modern Social Conflict. An Essay on the Politics of Freedom]. (Rosspen, Moscow, 2002, 288 p.), [in Russian].
4. Abdigalieva G.K., Zhampetova A.O. Osobennosti razvitija politicheskikh cennostej. Vestn. KazNU. Ser. Filosofija i politologija [Features of development of political values. Bulletin KazNU. Ser. Philosophy and political science]. Available at: <https://bulletin-philospolit.kaznu.kz/index.php/1-pol/article/view/423/407>, [in Russian]. (accessed 12.10.2022).
5. Nassim Nikolas Taleb. Antihrupkost'. Kak izvlech' vygodu iz haosa [Antifragility. How to profit from chaos]. Available at: <https://s.siteapi.org/47d736544788c74.ru/docs/d8fe1574cca476f023b79662d451648bc03254fd.pdf>. [in Russian]. (accessed 10.12.2022).
6. Ancupov A. YA., Shipilov A. I. Konfliktologiya. Uchebnik [Conflictology]. (Piter, Saint Petersburg, 2019, 528 p.), [in Russian].
7. Inghart R., Vel'cel' K. Modernizaciya, kul'turnye izmeneniya i demokratiya: Posledovatel'nost' chelovecheskogo razvitiya [Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence]. (Novoe izdatel'stvo, Moscow, 2016, 464 p.), [in Russian].
8. Kurbonova Z., Mezhdunarodnyj konflikt kak politicheskij fenomen, Actual issues of modern science and society. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/mezhdunarodnyy-konflikt-kak-fenomen-politicheskikh-otnosheniy> [in Russian]. (accessed 12.10.2022).

9. Perov V. Konflikt cennostej i cennost' konflikta po jetike N. Gartmana [Conflict of Values and the Value of Conflict according to N. Gartman's Ethics], Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/konflikt-tsennostey-i-tsennost-konflikta-v-etike-n-gartmana> [in Russian]. (accessed 12.10.2022).

10. Teorija cennostej V. Vindel'banda i G. Rikkerta i ee znachenie v istorii sociologicheskoy nauki [Rickert's theory of values and its significance in the history of sociological science], Available at: https://studme.org/259967/sotsiologiya/teoriya_tsennostey_vindelbanda_rikkerta_znachenie_istorii_sotsiologicheskoy_nauki [in Russian]. (accessed 14.10.2022).

11. Rossiya protiv Ukrainy. Kak delo doshlo do bol'shoj vojny [Russia against Ukraine. How it came to the big war]. Available at: <https://www.dw.com/ru/rossija-i-ukraina-kak-oni-okazalis-na-poroge-bolshoj-vojny/a-60223489> (accessed 14.10.2022).

12. Vil'gel'm Vindel'band. Filosofija kak teorija cennostej [Philosophy as a theory of values], Available at: <https://kzref.org/vilegelem-vindeleband-filosofiya-kak-teoriya-cennostj.html> [in Russian]. (accessed 12.10.2022).

Сведения об авторе:

Бакирланова Айзада Нурлановна – «Конфликтология» мамандығының 3 курс докторанты, Философия және саясаттану факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Bakirlanova Aizada Nurlanovna – The 3rd year Ph.D. student in Conflictology, Faculty of Philosophy and Political Science, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

B.B. Byulegenova
O.Zh. Turemuratov

L.N. Gumilyov Eurasian National University Astana, Kazakhstan
(E-mail: bibigul_bb@mail.ru, oturemuratov@gmail.com)

Urbanization as a global trend: causes and consequences

Abstract. *Since ancient times, cities have been places of attraction for people, the center of thought and innovation. The Industrial Revolution and subsequent industrialization noticeably accelerated the movement of people from rural areas to cities. The emergence and development of the Internet and technology have turned the rapid growth of cities into a real boom. Today, cities are the centers of the social, economic, political, and cultural life of their countries. This article attempts to explain and assess the scale of urbanization, as well as to predict its further course. The article examines the process of urbanization that has acquired a planetary scale over the past few decades. The object of the study is considered a global trend. The concept is reflected that in the future the city will become the main model of human settlement. The theory that urbanization directly correlates with economic growth, thereby being its main driver, is considered. The causes and consequences, both positive and negative, of the considered process are investigated. The article, in particular, considers and typologies of urbanization in Kazakhstan. In addition, the article analyzes and compares the growth rates of the urban and rural populations both in the world as a whole and in Kazakhstan, in particular.*

Keywords: *urbanization processes, urban population, urban growth, urbanization in Kazakhstan.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-37-42>

Received: 28.04.2022 / Accepted: 23.11.2022

Introduction

History clearly demonstrates that the main achievements of civilization are inextricably linked with the growth of cities. The development of cities contributed to the growth of the welfare of society, and the development of culture and social life. The proof of this is the level of urbanization - the percentage of the urban population to the total population of the country - which is high in developed countries and low in countries with low per capita income.

In most countries of the world, there is a steady trend towards urbanization, which is a natural consequence and incentive of economic

development going through the stages of industrialization and post-industrialization [1].

So, since 2018, the share of the urban population exceeds the share of the rural population. The gap is increasing every day and will only increase. According to the UN, by 2050 the share of the world's urban population will be 2/3 (68%) of the world's population [2]. For comparison: back in the 1950s, the share of the urban population was 30%. A similar ratio of the world population in favor of the rural population was in the 1960s, and in less than a century the picture of world settlement is moving towards acquiring a polar appearance. It is obvious that cities are gradually becoming the main form of human settlement,

and the process of urban population growth and the role of cities in the development of society - urbanization - is becoming a global trend.

Since ancient times, cities have been places of concentration of human life, places of achievements and overthrows, historical discoveries and events. Several centuries later, similar processes continue to occur in cities. On top of this, cities are facing unprecedented population growth rates.

Research methods

The interdisciplinary method was chosen as the main method of studying urbanization as a global trend. Historical, sociological, and comparative research methods were also used to confirm the global nature of urbanization processes.

Discussion

The trend of urbanization is global. For example, the population of Lagos, the capital of Nigeria, in 1975 was 7.2 million. By 2030, it will grow to 24 million. Across Nigeria, the proportion of the urban population has increased eightfold over the same period of time. Even more eloquent is the fact that in the same 1975, there were only three ten-million agglomerations in the world - Tokyo, New York, and Mexico City. Today there are already 31 of them, and by 2030 there will be ten more.

It is worth noting that despite the global nature, the levels of urbanization in different geographical regions vary greatly. A comparison of the levels of urbanization and socio-economic development of different countries shows a direct relationship between these indicators.

Table 1. The share of the urban population of the 10 largest economies in the world in 2020

Country	Share of the urban population	Country's status
USA	82.7%	developed
China	61.4%	developing
Japan	91.8%	developed

Germany	77.5%	developed
UK	83.9%	developed
India	34.9%	developing
France	81%	developed
Italy	71%	developed
Canada	81.6%	developed
Republic of Korea	81.4%	developed

Cities are experiencing what Brookings Institution researcher Bruce Katz calls a «metropolitan revolution.» Financial capitals - New York and London - are turning into the world's largest centers. This process is typical for many other cities undergoing similar transformations caused by the global trend toward urbanization [3].

Causes of urbanization

The wave of urban population growth is driven by the desire of more and more people to get access to the best social and economic benefits (better education, healthcare, housing, career opportunities, business, and self-realization).

The main causes of urbanization:

1. Industrialization - the transition from the traditional stage of development to the industrial one - has expanded employment opportunities, giving people the opportunity to work in modern sectors of the economy.
2. Commercialization. Commerce and trade are related to the general idea that cities provide better opportunities compared to rural areas.
3. Developed sphere of goods and services. Living in cities has many social advantages - better living conditions, better healthcare, better conditions for recreation, and a better social life in general.
4. Technology development. In the age of digitalization, many human needs are quickly met thanks to the development of technologies that are mostly concentrated in cities.

Global urbanization has led to the fact that cities have become drivers of economic growth. According to economic geographer Z. N. Galich,

Table 2. The ratio of the shares of the rural and urban population of the world from 1960 to 2020

Type	1960	1970	1980	1990	2000	2010	2018	2019	2020
Rural	66,4%	63,4%	60,7%	57%	53,3%	48,4%	44,7%	44,3%	43,8%
Urban	33,6%	36,6%	39,3%	43%	46,7%	51,6%	55,3%	55,7%	56,2%

urbanization is a prerequisite for development. The more employed people there are in a city, the higher the economic growth. Therefore, urbanization is not just relocation, but also the participation of people in global economic life [4]. For example, 65% of the US population lives in cities and produces 75% of the country's GDP.

Urbanization in Kazakhstan

Since the 1960s, there are two periods of urbanization can be distinguished in Kazakhstan:

1. The Soviet period (1960-1991), characterized by Soviet urban planning. A distinctive feature of this period is the lack of connection between urban growth and economic growth;

2. The period of independent Kazakhstan (1991-present) is characterized by the process of nation-building: the transfer of the capital, the repatriation of ethnic Kazakhs, the promotion of a multi-ethnic society, the transition to a market economy.

According to the analytical portal Finprom, the share of the urban population in Kazakhstan is 58.5%. In 2020, the two largest cities of the country demonstrate the highest population growth rates: Nur-Sultan (+5.3%) and Almaty (+3.3%) [5].

Urbanization is one of the priority directions of the country's development. According to the State Program for the Development of Territories for 2020-2025, by 2025 the level of urbanization in

the country should be 62.6%. At the same time, the government seeks to control its growth, namely, to ensure the gradual migration waves in order to avoid overpopulation and social tension [6].

Consequences of urbanization

Despite the seemingly obvious reasons for moving to cities, urban population growth has negative effects, the main and main of which is overpopulation. The infrastructure created in cities is designed for the needs of a certain number of residents, and in case of its sharp increase, the quality of services provided decreases.

To satisfy the needs of the urban population and for the functioning of all urban systems, an industrial complex (enterprises, factories) carries its operation with waste, harmful emissions and toxins. The activities of such enterprises play a direct role in global warming and are a real environmental problem on a planetary scale.

The World Health Organization also warns about the harm to health that urbanization brings with it. The main reason for this is the pollution of fresh water reservoirs by enterprises serving the needs of the urban population. The construction of the main urban goods - roads, houses, buildings - leads to a decrease in the groundwater level [8]. As a result, millions of people face a shortage of clean water every day.

In addition to the above consequences, the main negative consequence of the social effect of urbanization is stratification - unequal access

Table 3. Ratios of the shares of rural and urban population of Kazakhstan from 1960 to 2020

Type	1960	1970	1980	1990	2000	2010	2018	2019	2020
Rural	55,8%	49,8%	45,9%	43,7%	43,9%	43,2%	42,6%	42,5%	42,3%
Urban	44,2%	50,2%	54,1%	56,3%	56,1%	56,8%	57,4%	57,5%	57,7%

to social benefits and satisfaction of needs. As a result, stratification leads to marginalization and an increase in criminality. Today, it is the cities that are the center of crimes.

Conclusion

In recent decades, urbanization has acquired a global scale. Urban population growth is observed all over the world. Urbanization has both significant advantages and disadvantages. If they are not managed properly, these shortcomings will be detrimental to cities, countries and the planet as a whole. For the sustainability, governments and the society need to cooperate

and solve the problems and challenges created by urbanization.

Cities are the basis for the implementation of state industrialization programs, at the same time, without being confined to the tasks of industrialization, cities must adapt to post-industrial trends, new challenges of our time, developing new models of urban growth and development.

The positive and negative consequences of urbanization are a complex reflection of the process, indicating its imperfection, as well as the need for control through public policy and self-government.

References

1. Урбанизация и индустриализация в Казахстане: взаимосвязь, состояние и перспективы. [Электрон. ресурс]. – 2014. – URL: <https://articlekz.com/article/8785>. (дата обращения: 27.03.2022).
2. 68% of the world population is projected to live in urban areas by 2050 [Электрон. ресурс]. – URL: <https://www.un.org/development/desa/en/news/population/2018-revision-of-world-urbanization-prospects.html>. (дата обращения: 27.03.2022).
3. The Urbanization of the Globe. [Электрон. ресурс]. – 2018. – URL: <https://www.usnews.com/news/cities/articles/2018-10-02/the-urbanization-of-the-globe-what-it-means-for-our-growing-cities>. (дата обращения: 27.03.2022).
4. Галич З.Н. Урбанизация и мегаполизация как глобальный процесс (обзор). [Электрон. ресурс]. – 2015. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/urbanizatsiya-i-megapolizatsiya-kak-globalnyy-protsess-obzor/viewer>. (дата обращения: 27.03.2022).
5. Урбанизация 2020: количество городских жителей увеличилось за год на 1,8%, сельских – всего на 0,5%. В целом нас, казахстанцев, теперь на 1,3% больше, чем год назад. [Электрон. ресурс]. – 2020. – URL: <https://finprom.kz/ru/article/urbanizatsiya-2020-kolichestvo-gorodskih-zhitelej-uvlechilos-za-god-na-18-selskih-vsego-na-05-v-celom-nas-kazahstancsev-teper-na-13-bolshe-chem-god-nazad>. (дата обращения: 27.03.2022).
6. Государственная программа развития регионов на 2020-2025 годы. [Электрон. ресурс]. – 2020. – URL: <https://www.primeminister.kz/ru/gosprogrammy/gosudarstvennaya-programma-razvitiya-regionov-na-2020-2025-gody-9111157>. (дата обращения: 27.03.2022).
7. Таблица 1, 2, 3. [Электрон. ресурс]. – 2020. – URL: <https://svspb.net/danmark/gorod-selo.php>. (дата обращения: 27.03.2022).
8. Urbanization and Water Quality. [Электрон. ресурс]. – 2018. – URL: <https://www.usgs.gov/special-topics/water-science-school/science/urbanization-and-water-quality>. (дата обращения: 27.03.2022).

Б.Б. Бюлегенова, О.Ж. Туремуратов

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Урбанизация жаһандық тренд ретінде: себептері мен салдары

Аңдатпа. Ежелгі заманнан бері қалалар адамдарды қызықтыратын орын, ой мен инновацияның орталығы болды. Өнеркәсіптік революция және одан кейінгі индустрияландыру адамдардың ауылдық жерлерден қалаларға көшуін айтарлықтай жеделдетті. Интернет пен технологияның пайда болуы мен

дамуы қалалардың қарқынды өсуін нағыз серпіліске айналдырды. Бүгінгі таңда қалалар өз елдерінің әлеуметтік, экономикалық, саяси және мәдени өмірінің орталықтары болып табылады. Бұл мақалада урбанизацияның ауқымын түсіндіруге және бағалауға, сондай-ақ оның одан әрі барысын болжауға тырысады. Мақалада соңғы бірнеше онжылдықта планетарлық масштабқа ие болған урбанизация процесі қарастырылған. Зерттеу нысаны жаһандық тренд ретінде қарастырылады. Тұжырымдамада болашақта қала адамдарды қоныстандырудың негізгі моделіне айналатыны көрсетілген. Урбанизация экономикалық өсумен тікелей байланысты деген теория қарастырылады, осылайша оның негізгі қозғаушы күші болады. Қарастырылып отырған процестің оң және теріс себептері мен салдары зерттеледі. Атап айтқанда, мақалада Қазақстанда урбандалу қарастырылады және типологияланады. Бұдан басқа, мақалада жалпы әлемде, сондай-ақ Қазақстанда қала және ауыл халқының өсу қарқыны талданады және салыстырылады.

Түйін сөздер: урбандалу процестері, қала халқы, қалалардың өсуі, Қазақстандағы урбандалу.

Б.Б. Бюлегенова, О.Ж. Туремуратов

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Урбанизация как глобальный тренд: причины и последствия

Аннотация. Издревле города были местами притяжения людей, центром мысли и инноваций. Промышленная революция и последовавшая за ней индустриализация заметно ускорили переезд людей из сельских местностей в города. Появление и развитие интернета и технологий превратили стремительный рост городов в настоящий бум. Сегодня города – это центры социальной, экономической, политической и культурной жизни своих стран. В настоящей статье дана попытка объяснить и оценить масштабы урбанизации, а также спрогнозировать ее дальнейший ход. В статье исследуется приобретенный за последние несколько десятилетий планетарный масштаб процесс урбанизации. Объект исследования рассматривается как глобальный тренд. Отражено понятие о том, что в будущем город станет основной моделью расселения людей. Рассмотрена теория о том, что урбанизация напрямую коррелирует с экономическим ростом, тем самым являясь его основным драйвером. Исследуются причины и последствия рассматриваемого процесса. Среди последствий рассмотрены как положительные, так и отрицательные стороны урбанизации. В статье, в частности, рассмотрена урбанизация в Казахстане. Дана ее типология. Кроме того, в статье анализируются темпы роста городского населения и их соотношения с сельским населением как во всем мире в целом, так и в Казахстане в частности.

Ключевые слова: урбанизационные процессы, городское население, рост городов, урбанизация в Казахстане.

References

1. Urbanizaciya i industrializaciya v Kazahstane: vzaimosvyaz', sostoyanie i perspektivy. [Urbanization and industrialization in Kazakhstan: the relationship, status and prospects]. Available at: <https://articlekz.com/article/8785> [in Russian]. (accessed 27.03.2022).
2. 68% of the world population projected to live in urban areas by 2050. Available at: <https://www.un.org/development/desa/en/news/population/2018-revision-of-world-urbanization-prospects.html>. (accessed 27.03.2022).
3. The Urbanization of the Globe. Available at: <https://www.usnews.com/news/cities/articles/2018-10-02/the-urbanization-of-the-globe-what-it-means-for-our-growing-cities>. (accessed 27.03.2022).
4. Galich Z.N. Urbanizaciya i megapolizaciya kak global'nyj process (obzor). [Urbanization and megapolization as a global process (review)]. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/urbanizatsiya-i-megapolizatsiya-kak-globalnyy-protsess-obzor/viewer> [in Russian]. (accessed 27.03.2022).
5. Urbanizaciya 2020: kolichestvo gorodskih zhitelej uvelichilos' za god na 1,8%, sel'skih — vsego na 0,5%. V celom nas, kazahstancev, teper' na 1,3% bol'she, chem god nazad. [Urbanization 2020: the number of urban residents increased by 1.8% for the year, rural residents - only by 0.5%. In general, we, the people of Kazakhstan, are now 1.3% more than a year ago.]. Available at: <https://finprom.kz/ru/article/urbanizaciya-2020>

kolichestvo-gorodskih-zhitelej-uvlechilos-za-god-na-18-selskih-vsego-na-05-v-celom-nas-kazahstancv-teper-na-13-bolshe-chem-god-nazad [in Russian]. (accessed 27.03.2022).

6. Gosudarstvennaya programma razvitiya regionov na 2020-2025 gody. [State program of regional development for 2020-2025]. Available at: <https://www.primeminister.kz/ru/gosprogrammy/gosudarstvennaya-programma-razvitiya-regionov-na-2020-2025-gody-9111157> [in Russian]. (accessed 27.03.2022).

7. Table 1, 2, 3. Available at: <https://svspb.net/danmark/gorod-selo.php> [in Russian]. (accessed 27.03.2022).

8. Urbanization and Water Quality. Available at: <https://www.usgs.gov/special-topics/water-science-school/science/urbanization-and-water-quality>. (accessed 27.03.2022).

Сведения об авторах:

Бюлегенова Бибигуль Бисенбаева – кандидат политических наук, доцент кафедры политологии Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Туремуратов Олжас Жангельдиевич – докторант кафедры политологии Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Byulegenova Bibigul Bisenbaeva – Candidate of Political Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University Astana, Kazakhstan.

Turemuratov Olzhas Zhangeldyevich – Ph.D. student in Political Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University Astana, Kazakhstan.

Особенности функционирования института парламентской оппозиции в современном мире

Аннотация. В данной научной статье автор попытался изучить особенности представленности оппозиции в парламентах. Оппозиция в парламенте способствует развитию демократий в государстве. К сожалению, даже в развитых странах ЕС представленность оппозиции в парламенте государства остается низким. В парламентской демократии депутаты избирают главу правительства, депутаты от одной партии или депутаты с одинаковыми целями часто образуют парламентскую группу. Эти фракции называются коалиционными фракциями или сокращенно коалицией.

Помимо коалиции, в парламенте есть и оппозиция. Слово «оппозиция» означает «противостоять». Оппозиция часто не соглашается с правящей коалицией и правительством. Поэтому она часто особенно внимательно следит за тем, хорошо ли работает правительство. Задачей оппозиции является контроль за работой правительства.

Оппозиция также может показать, что у нее есть другие более эффективные решения. Сильная оппозиция важна для развития демократии.

Оппозиция высказывает свое мнение в парламенте. Возможна также оппозиция вне парламента. В данной статье демонстрируется тенденция к скептицизму в отношении парламентской оппозиции в развитых странах. Парламентская демократия опирается на функционирование парламентской оппозиции, потому что субъекты оппозиции выполняют свои контрольные задачи на глазах у общественности.

Оппозиция в парламенте может действовать как, меньшинство, действующее в соответствии с заранее определенными характеристиками, должно иметь возможность контролировать правительство и влиять на законодательную продукцию. Другой подход, напротив, отвергает идею активной роли оппозиции в процессе принятия решений и сотрудничества с правящим большинством. Его единственная функция состоит в том, чтобы представить себя альтернативным будущим правительством. Данная структура позволяет оппозиции публично критиковать власть и без промедления продемонстрировать электорату альтернативу, достойную власти. Система, где оппозиция не участвует в процессе принятия решений обычно не считающаяся чрезмерно дружественной к оппозиции, оказывается исключительно прочной и надежной во времена партийной раздробленности, когда речь идет о правах оппозиции.

Ключевые слова: оппозиция, парламент, политические партии, парламентская демократия, политический институт.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-43-53>

Поступила: 22.08.2022 / Одобрена к опубликованию: 10.01.2023

Введение

На уровне типологий режимов неопределенность статуса и присущая оппозиции слабость являются определяющими чертами режимов за пределами либеральной демократии. Однако даже эффективность и эволюция последнего, как правило, определяются оппозицией и подходом режима к борьбе с ней. В этой статье предлагается взгляд на политические оппозиции в современных электоральных демократиях и конкурентных автократиях. Основное внимание уделяется моделям стратегического выбора и поведения как правительств, так и оппозиции.

В политике под оппозицией понимаются все движения, которые оспаривают решения власть имущих. Любой демократический режим подразумевает признание и свободное выражение оппозиционных сил. В институтах выборные должностные лица, не входящие в парламентское большинство, воплощают эту оппозицию.

Оппозиция может выразить себя внутри самой политической системы (то есть путем интеграции институтов) или противопоставить себя этой системе, ведя борьбу за пределами мест власти.

В первом случае создание одной или нескольких оппозиционных сил и их свободное выражение внутри институтов является одним из условий демократического функционирования режима.

Оппозиция в этом смысле выполняет несколько функций:

функция представления граждан, не находящих себя в политике, проводимой правительством и защищаемой парламентским большинством. Присутствие оппозиционных политиков позволяет нести голос всего общества, включая меньшинства.

функция сдержек и противовесов путем голосования против определенных законопроектов и внесения предложений. Наличие политической оппозиции обязывает парламентское большинство инициировать диалог, идти на компромиссы, даже уступать; функция политической альтернативы:

реализуя проект, отличный от проекта большинства, и публично защищая его. Наличие нескольких политических программ и возможность для гражданина выразить свое предпочтение между ними — необходимое условие политического плюрализма, являющегося одной из основ демократии.

Таким образом, нахождение в оппозиции не является фиксированным статусом. Выборные должностные лица, входящие в его состав, стремятся ограничить пространство для маневра большинства у власти, чтобы попытаться на следующих выборах занять свое место.

В классической работе о составных элементах политического либерализма политолог Роберт А. Даль учит нас, что демократический идеал должен основываться на двух основных столпах: участии и конкуренции. Широкое и эффективное политическое участие в общественных делах, безусловно, необходимо, но этого недостаточно. Также требуется здоровая конкуренция между множеством центров власти, чтобы приблизиться к истинно демократической системе[1]. Другими словами, без эффективной оппозиции нет демократической власти.

Таким образом, Даль ставит себя в плюралистическую точку зрения и выступает против предполагаемой единой всеобщей воли. Он также настаивает на том, что управление многообразием путем распределения власти между несколькими полюсами более эффективно, чем любые попытки подавить разногласия.

Стоит повторить, оппозиция (во всех ее формах) необходима для надлежащего функционирования наших институтов. Следует добавить, что это тем более важно в условиях кризиса.

Оппозиционные партии должны активно работать в парламенте, чтобы заставить правительство работать лучше. СМИ должны подвергать сомнению все элементы действий правительства и все его стратегии развития. Ученые всех дисциплин должны подвергать сомнению общепринятые идеи и

господствующие теории с помощью своего соответствующего опыта.

Несмотря на развитые демократические институты, наличие гражданского общества во многих развитых странах; институт оппозиции недостаточно представлен в Парламенте и политических партиях. Соответственно основная политическая борьба проходит вне Парламента.

Наличие оппозиционных партий в Парламенте это не призыв к неповиновению. Оппозиция в Парламенте должна действовать только в рамках законодательного поля.

Цель исследования – выявить сущность, содержание и характеристики оппозиции в Парламенте.

Основные задачи исследования: анализ понятия и сущности института оппозиции в Парламенте, исследование функции оппозиции и разновидностей представленности оппозиции в Парламенте, выявление общих и особенных характеристик оппозиции в Парламенте.

Научная новизна исследования

Несмотря на большое количество работ отечественных и зарубежных посвященных проблемам, связанным с Парламентом, его функциями в качестве представительного законодательного органа, тема функции и представленности оппозиции в Парламенте до конца не изучена. В данном исследовании была попытка выделения оппозиции, действующей в Парламенте для изучения ее функции, взаимодействия с другими политическими институтами, особенностями, а также ее влияния на развитие демократии в обществе.

Методология

В данной научной статье для изучения проблемы исследования использовался метод сравнительного анализа, позволивший сопоставить институт оппозиции в Парламенте в различных политических режимах. Также в исследовании применялся институциональный метод, с помощью

которого возможно выделение и изучение института оппозиции в Парламенте, а также в целом самого Парламента. В исследовании дополнительно применялись структурно-функциональный и системный методы исследования, позволившие выделить и анализировать оппозицию в Парламенте в качестве самостоятельной структуры, с целью определения ее специализации, компетенции, выполняемые функции, а также взаимодействие с правящим большинством в Парламенте и Правительством. Системный метод использовался с целью показать взаимосвязь общества и предпочтения граждан с политическими решениями и действиями Парламента через представительную функцию Парламента, осуществляемую посредством избирательного права граждан.

Обсуждение

Демократия касается как оппозиции, так и правительства. А. Трантидис даже предполагает, что оспаривание правительства эффективной оппозицией должно быть составной частью любого демократического государства. Однако оппозиция является определяющей чертой не только демократического правления, но и политики в целом [2]. Действительно, в какой-то степени даже многие оппозиционные партии, действующие в авторитарных контекстах, склонны демонстрировать некоторые черты, напоминающие демократическую политику или демократическую оппозицию. В конце концов, убеждение, движущее оппозицией в принципиально разных типах режимов, «что мир может быть иным, чем он есть (...), что ситуациям можно противодействовать, изменить результаты, изменить жизнь людей посредством индивидуальных и коллективных действий», это то, в чем, в конечном счете, состоит демократия [3].

Международной политической науке потребовалось много времени, чтобы признать ценность изучения политической оппозиции в демократических и авторитарных режимах. Основополагающая работа Даля 1966 года, который десятилетиями оставался

неоспоримым ориентиром в этой области, сосредоточен на политической оппозиции в западных демократиях [4]. Осознание того, что в разных типах демократических и авторитарных режимов может существовать настоящая политическая оппозиция, не сильно изменилось на рубеже веков. Классической статьёй этого периода является статья Жана Блонделя. Как утверждал Блондель, «оппозиция — это «зависимое» понятие. Это означает, что характер оппозиции связан с характером правительства. Таким образом, понятие оппозиции, так сказать, паразитирует на идеях правительства, господства, авторитета. Однако признание зависимости оппозиции от правительства не означает, что не следует рассматривать различия в типах и формах оппозиции» [5].

Учитывая установившийся статус предмета международных политических исследований, любопытно, насколько неуловимыми и спорными остаются терминологические и концептуальные границы в этой области. Хотя в отношении качества правительства и оппозиции любой политической системы существует консенсус, далеко не все признают, что те, кто не является правящей партией в политике, обязательно является «оппозицией» [6]. Некоторые оговорки касаются даже парламентской арены в устоявшихся демократических режимах. В частности, некоторые ученые подвергают сомнению молчаливое приравнивание неправительственных партий к оппозиционным партиям в парламенте, предполагая, что только те неправительственные партии в парламенте, которые стремятся получить государственные должности являются настоящими оппозиционными партиями. Тем не менее, с тех пор, как была написана основная работа о партиях и партийных системах, даже откровенно «антисистемные партии» стали членами оппозиционных партий [7]. Переосмысление антисистемных партий было вызвано, в частности, растущим осознанием того, что во многих контекстах партии, обладающие некоторыми

антисистемными свойствами, фактически стали институционализированными и интегрированными членами демократических политических систем [8].

Как только мы переходим к изучению политической оппозиции в режимах за пределами либеральной демократии, устоявшиеся термины, как правило, теряют свое привычное значение. Например, антисистемные оппозиционные партии, которые мы можем найти и при многих авторитарных режимах, являются эквивалентами антисистемных оппозиционных партий в демократическом контексте лишь по названию. В то время как антисистемные партии в демократических системах обычно преследуют цели, уводящие от полноценной либеральной демократии, антисистемные партии в авторитарных режимах часто, хотя и не обязательно и не всегда, привержены идеалам демократического правления.

Другой вопрос, имеющий большое концептуальное и эмпирическое значение, касается статуса партийной оппозиции и других форм оппозиции при различных типах политического режима. Опять же, были серьезные дебаты о том, следует ли и в какой степени деятели и деятельность за пределами парламентской арены считаться частью «оппозиции». Стоит отметить, что оппозиция и сопротивление или инакомыслие имеют совершенно разные корни в «Истории политической мысли», что, однако, не мешает современным исследователям международной политической теории называть оппозицию и инакомыслие двумя формами сопротивления [9]. Более того, различие между оппозицией и диссидентством, или оппозиционерами и диссидентами, если уж на то пошло, касается не только ученых, но и практиков. В контексте пересмотра политики инакомыслия в коммунистической Центральной Европе, существует множество различных представлений об оппозиции по отношению к инакомыслию; в то время как некоторые понимания рассматривают оппозицию и инакомыслие как (почти) синонимы, другие имеют действительно разные политические

значения. Эмпирически внутри разных режимов существуют различные образцы партийно-парламентской и непарламентской оппозиции. Например, во Франции существует давняя традиция «уличной политики», бросающаяся в глаза и исключительная по западноевропейским стандартам и отражающая как институционализированную слабость парламентской оппозиции в Французской республике.

Тем не менее, некоторые закономерности в большей степени связаны с типом правительства или политического режима. В частности, режимы принципиально различаются по степени, в которой электоральные и парламентские арены предоставляют пространство для выражения оппозиции и несогласия власти и имущим.

Одна из самых увлекательных и важных особенностей оппозиционной политики касается отношений между этими различными акторами оппозиции. В целом, отношения между различными акторами, составляющими часть оппозиции, стали более сложными и разнообразными во многих режимах, включая консолидированные демократические системы. Хотя исторически политические партии и движения были тесно переплетены с партиями, выступающими в качестве парламентских агентов более крупного движения, в недавнем прошлом во многих западных демократиях наблюдается растущее разделение оппозиционных партий и групп граждан. Однако это больше относится к недавним событиям на микроуровне партийно-групповых отношений в некоторых развитых демократиях. На мезо- и макроуровнях конкурирующих авторитарных режимов, где обычно разыгрываются возможные смены режимов, партии в значительной степени сохраняют свою репутацию более или менее незаменимых агентов, снабжая потенциальных лидеров институциональными и организационными ресурсами, необходимыми для осуществления масштабных действий.

Недавние научные дебаты о глобальном состоянии демократического и авторитарного правительства

происходили вокруг подъема «третьей волны автократизации» [10]. Тем не менее, несмотря на такие проблемы концептуализации и измерения, существует широкий консенсус в отношении некоторых определяющих черт нынешних и недавних глобальных трансформаций политических режимах. Действительно, в нынешнем глобальном состоянии общественных дел внимание общественности сосредоточено на исполнительной власти значительно сильнее, чем когда-либо за последние десятилетия.

Политические оппозиции за пределами либеральной демократии: некоторые эмпирические черты и закономерности

Группа «политических режимов за пределами либеральной демократии», не попадающих в остаточные категории закрытых автократий, чрезвычайно сложна и разнообразна. Тем не менее, есть определенные общие черты, некоторые из которых имеют прямое отношение к нашему контексту. Что касается выборов и вызванной ими неопределенности, то, что можно считать само собой разумеющимся в электоральных демократиях, справедливо и для конкурирующих авторитарных режимов или электоральных автократий.

Пожалуй, самый важный урок, который следует из ориентированного на оппозицию исследования мира за пределами либеральной демократии, заключается в том, что даже кажущиеся «примитивными» конкурирующие авторитарные режимы (а также закрытые автократии) могут быть местом для сложных стратегий как действующих, так и оппозиционных акторов.

Во-первых, стратегическая цель правительств в избирательных автократиях не может быть разумно сведена к простому полному запрету любой политической оппозиции. В развитых странах лидеры делят политическую оппозицию на системную составляющую, которой разрешено участвовать в официальной политике, и несистемную составляющую, исключенную из выборов, распределения и принятия политических решений. Причем критерии подобного деления в развитых

странах не определены четко. Поэтому мы можем наблюдать недостаточность представленности оппозиции в Парламентах некоторых европейских государств. Также можно указать, что подобное деление оппозиции в развитых странах может привести к ситуации, когда в Парламент пропускается «желательная оппозиция». В некоторых случаях «системную» оппозицию называют «лояльной» или «официальной». Между тем исключенные группы иногда называют «радикальной оппозицией» или «непризнанной оппозицией». Этот же метод могут применять и развивающиеся авторитарные режимы, в случае когда власти могут быть сильно заинтересованы в разрешении существования определенных оппозиционных групп в рамках своих стратегий легитимации или выживания[11]. Это может включать создание «эртац» оппозиционных партий для создания видимости многопартийной конкуренции.

Необходимо отметить, не все оппозиционные партии в электоральных автократиях и демократических государствах неизменно привержены смене действующего Правительства. Как отмечает Деттман, «литература о демократизации, как правило, исходит из фиксированной цели смены режима или демократизации оппозиционных партий», но неправительственные/ оппозиционные партии «могут выступать за режим, демонстрируя готовность присоединиться к правящему правительству и демонстрируя мало внешних признаков стремления к смене режима»[12]. Собственно, это относится не только к оппозиционным партиям; даже социальные и протестные движения, сам смысл существования которых, как принято считать, заключается в порождении перемен, не всегда являются прогрессивными силами, продвигающими демократизацию[13].

Оппозиционные партии, акторы или группы, выступающие против правительства и режима, могут по-прежнему использовать принципиально разные стратегии. Это может включать формирование предвыборных союзов и поствыборных коалиций, а также

организацию бойкота выборов. Хотя жестких правил относительно того, как именно справляться с конкретными проблемами, почти нет, исследования политической оппозиции показывают, что оппозиции стоит использовать институциональные рычаги, предоставляемые режимом, а не полагаться в первую очередь или исключительно на радикальные внеинституциональные стратегии[14].

Систематические сравнительные исследования избирательных коалиций показывают, что при прочих равных условиях готовность оппозиции формировать предвыборные коалиции имеет тенденцию к увеличению, когда оппозиционные акторы не ожидают победы действующего режима, то есть когда перемены кажутся вероятными или, по крайней мере, возможными. Также стоит отметить, что коалиции, включающие инсайдеров предыдущего режима, перешедших на сторону оппозиции, часто были более успешными. Отчасти вопреки этому, недавнее исследование Марокко предполагает, что недавнему расширению сотрудничества между оппозиционными левыми и исламистскими движениями способствовал именно «исключенный характер этих акторов и отсутствие у них электоральных интересов»[15]. Другое исследование показало, что успехи и поражения оппозиционных коалиций на выборах в значительной степени зависят от готовности избирателей поддержать стратегии объединения партийных лидеров, политики и политических предпочтений, а также от психологических характеристик людей, которые имеют такое же значение в автократическом контексте, как и обычно в демократическом. Уравновешивание этих расходящихся предпочтений лежит в основе наблюдаемых дилемм, с которыми сталкиваются системные и несистемные оппозиции, стремящиеся к сотрудничеству друг с другом [16].

Бойкоты оппозиции знаменуют собой альтернативную стратегию оппозиционных партий, связанную с выборами, которая особенно заметна. Однако, как утверждается

в недавнем крупном исследовании политической оппозиции, «стратегии, принятые оппозиционными группами во время и после авторитарных выборов, обусловлены представлениями о силе и стабильности режима, выходящими далеко за рамки связанных с выборами соображений, таких как свобода и честность выборов и шансы оппозиционной группы на победу на выборах».

Хотя бойкоты в определенном смысле являются ненасильственной тактикой, которую оппозиционные партии могут использовать для получения уступок от авторитарных властей, они также могут быть частью более широкой стратегии, направленной на побуждение к послевыборным протестам, которые в конечном итоге могут подорвать стабильность и авторитет данного режима. Помимо неумовимых потерь репутации, бойкоты, как правило, приводят к снижению явки, «что может сделать действующего президента уязвимым для будущей критики и вызовов на выборах» и, таким образом, «может еще больше открыть игровое поле на выборах в долгосрочной перспективе, позволяя оппозиции в будущем побеждать». Однако важно то, что даже «оппозиционные партии, завоевавшие власть путем смены действующего президента на выборах, сталкиваются с выбором: провести демократизирующие реформы или сохранить преимущества авторитарного правления» [17].

Необходимо добавить в разделе о стратегическом агентстве оппозиционных акторов в конкурирующих авторитарных режимах, так это то, что стратегии оппозиции явно не ограничиваются электоральной или парламентской аренами. Как напоминают нам в своем тщательно продуманном исследовании «моделей сопротивления», предвыборная деятельность может в равной степени быть сосредоточена на средствах массовой информации, лоббировании или образовательной деятельности. Как далее утверждают авторы, общей характеристикой этих различных «моделей сопротивления» является то, что оспаривание гегемонии

действующей власти часто имеет приоритет над достижением каких-либо долгосрочных целей, которые могут быть недостижимы. В этом смысле «работа оппозиционных акторов становится «оппозиционной ради нее» [18].

В-четвертых, типы режимов имеют значение даже в авторитарных контекстах. В целом, в то время как в демократических режимах, как правило, парламентские системы предлагают наиболее благоприятные структуры возможностей для оппозиционных партий, шансы политической оппозиции в авторитарных контекстах оставить свой след в более широком политическом процессе часто кажутся низкими [18]. Оппозиционные партии могут выдвинуть широко популярного человека на выборах, даже если они изо всех сил пытаются понравиться избирателям на выборах в законодательные органы [19]. Кроме того, избирательные коалиции были особенно успешны в президентских автократиях. Другие существующие различия труднее оценить с точки зрения успеха и неудачи. Например, бойкоты президентских выборов были более частыми, как предполагает, хотя это мало что говорит об окончательных успехах оппозиционных сил в свержении действующих автократов.

Есть основания полагать, что имеет большое значение превращение режима в избирательную автократию из ранее закрытой автократии или из режима более демократического типа. Это связано с тем, что диктатуры имеют четкое наследие и, как правило, бросают особую тень на политическую оппозицию и ее тактический и стратегический выбор [20].

В конце концов, практически все действия в политике являются «структурированными действиями», и все стратегии, направляющие действия политических акторов в оппозиции и в других местах, представляют собой не что иное, как идеи или проявления рационального поведения, стремящегося использовать институциональные, и другие контекстуальные, возможности для достижения конкретных целей. Однако это не означает, что институты когда-либо будут фактически определять поведение и судьбу

акторов, выполняющих конкурирующие миссии в сложных условиях.

Кроме того, в соответствии с установившейся традицией небольших политических исследований, которые лучше всего подходят для выявления новых причинно-следственных связей и разработки гипотез для будущих исследований, а не для проверки широких теорий, большинство статей индуктивно фиксируют ключевые особенности политики оппозиции в этих странах. В области, которая печально известна поразительной невосприимчивостью ее ключевых предметов к крупномасштабному теоретизированию, все остальное казалось бы неразумным и неуместным [21].

В том же духе, возвращаясь к различным учебникам, считающимся «классическими» по изучению права, первая глава более систематически возвращается к тому, что конституционное право не учитывает возражения. Юридический позитивизм, препятствующий изучению того, что не возникает стихийно, вкупе с представлением о том, что право будет выражением всеобщей воли, обрел статус правового неobjекта оппозиции. Его статус де-факто скорее учитывается парламентским законом с более прагматичной целью: описать его роль и защитить парламентские меньшинства.

Обесценивать политику — значит идти против парламентской демократии. В конце концов, парламент — это инструмент дебатов — риторики в классическом смысле этого слова, — который позволяет публично обсуждать дела народа. Он также способствует цивилизованному выражению права на инакомыслие. Подлинная политическая оппозиция является необходимым атрибутом демократии, толерантности и веры в способность граждан разрешать свои разногласия мирным путем. Наличие оппозиции, без которой политика уступает место администрации, необходимо для функционирования парламентских политических систем. Когда они рассматриваются как неисправные механизмы — «серьезно перегруженные», как выразился видный лидер канадской

оппозиции, почтенный Роберт Стэнфилд, — сразу наводит на мысль, что в опасности права оппозиционных партий, но, в конечном счете, под угрозой демократические права и свободы вообще. В этом документе мы попытаемся отразить динамику роли оппозиции в парламентской системе, особенно в канадском контексте.

Современное либеральное и демократическое общество сохранило священный принцип, согласно которому правительство основывается на согласии управляемых. Это подразумевает, среди прочего, что меньшинство признает право большинства принимать решения при условии, что большинство, в свою очередь, признает право меньшинства не соглашаться и предлагать альтернативные варианты действий. С появлением представительных и подотчетных парламентов дихотомия власть-оппозиция стала более формальной и систематической, но основные принципы не изменились. при условии, что большинство, в свою очередь, признает право меньшинства выражать несогласие и предлагать другие варианты действий. С появлением представительных и подотчетных парламентов дихотомия власть-оппозиция стала более формальной и систематической, но основные принципы не изменились.

Конечно, эта легитимная и постоянная борьба за контроль над властью принятия решений существует не только в парламентах британского типа. Во всех плюралистических демократических законодательных органах исполнительная власть имеет своих сторонников и противников. И, независимо от страны, законодательные органы сталкиваются с проблемой «исполнительного доминирования» перед лицом требований нашего современного общества, которое

требует от правительства большего количества услуг.

Мы говорим здесь о модели, но британская парламентская практика основывалась на веках и до сих пор полностью основана на условностях. Возникновение властно-оппозиционной структуры произошло относительно недавно. Было время, когда предметы, которые могли быть предметом парламентских дебатов, были очень ограничены, когда факт противодействия правительству в управлении делами государства считались незаконными; поэтому было опасно выступать в качестве оппонента.

Вывод

Парламентская оппозиция эффективна в работе парламента. Иногда оппозиции также трудно предложить конкретные альтернативы существующих проблем. Это особенно верно, когда парламент занимается вопросами, связанными с моральными принципами, такими как аборт, смертная казнь или ядерное оружие. Что касается других вопросов социально-экономического характера, установление идеологического консенсуса в пользу смешанной экономики и государства всеобщего благосостояния в большинстве западных обществ имеет тенденцию препятствовать «лояльной» оппозиции предлагать радикальные политические решения.

Смысл существования парламента заключается не только в том, чтобы обеспечивать управление делами государства, но и в том, чтобы позволять выражать все законные точки зрения. Правительство имеет

правообязанностьуправлять.Парламентская оппозиция в случае несогласованности действий с Правительством имеет право выражать свое мнение в Парламенте. При этом она пытается убедить электорат, что она должна заменить правящую партию. Из-за этой вечной конфронтации парламентская демократия всегда остается немного болезненной, но представительное правительство, управляемое правилом чередования, по существу является делом политики, а не простого управления.

Споры о соответствующих ролях правительства и оппозиции не новы. Однако сегодня развитие институтов и расширение деятельности государства, как правило, кажутся хорошо развитыми наряду с «отсталостью», которая характеризует законодательные ограничения исполнительной власти. Это наблюдение позволило выявить факторы, подрывающие надлежащее функционирование механизмов баланса в демократических политических системах, и породило многочисленные предложения по реформе законодательной власти. Парламентская система включает в себя фундаментальный конституционный принцип ответственного правительства.

В этих условиях становится необходимым для обеспечения демократической легитимности системы в целом сохранение и усиление роли оппозиции.

Данная статья доказывает, что парламентская оппозиция способствует продвижению демократии в обществе. Оппозиция демократически и авторитарных режимах значительно отличается, но имеют много общих черт.

Список литературы

1. Dahl Robert A. On Democracy. – Yale: Yale University Press, 1998. – 100 p.
2. Trantidis A. Is government contestability an integral part of the definition of democracy? // Politics. – 2017. – P.67–81.
3. Keane John. Power and Humility: The Future of Monitory Democracy. – 2018. – 100 p.
4. Dahl Robert Alan. Political oppositions in Western democracies, edited by Robert A. Dahl. – Yale: Yale University Press New Haven. – 1966. – 100 p.

5. Blondel Jean. "Political Opposition in the Contemporary World." *Government and Opposition*. – 1997. – P. 462.
6. Luhmann, Niklas. "Theorie der politischen opposition." *Zeitschrift Für Politik*. – 1989. – P.13–26.
7. Giovanni Sartori. *The Review of Politics*. – 1977. – P. 439.
8. Zulianello Mattia. «Anti-system parties revisited: Concept formation and guidelines for empirical research.» *Government and opposition*. – 2018. – P. 653-681.
9. Lord Carnes. "Politics and Philosophy in Aristotle's 'Politics'" *Hermes*. – 1978. – P. 336.
10. Lührmann Anna and Staffan I. Lindberg. "A Third Wave of Autocratization Is Here: What Is New about It?" *Democratization*. – 2019. – P. 1095–1113.
11. Magaloni Beatriz, Kricheli Ruth. *Political Order and One-Party Rule. Annual Review of Political Science*. – 2010. – P. 10.
12. Dettman, ET Gomez. *Political financing reform: Politics, policies, and patronage in Malaysia. Journal of Contemporary Asia*. – 2020. – P. 36-55.
13. Albrecht H. *How can the opposition support authoritarianism? Lessons from Egypt- Democratization*, 2005. – P. 10.
14. Gamboa Laura. "Opposition at the Margins: Strategies against the Erosion of Democracy in Colombia and Venezuela." *Comparative Politics*. – 2017. – P. 457–77.
15. Cassani A., Tomini L., *Reversing regimes and concepts: from democratization to autocratization*. – 2020.
16. Armstrong Chris. *Dealing with Dictators. Journal of Political Philosophy*. – 2019. – P. 28.
17. Wahman M. *Democratization and Electoralturnovers in Sub-Saharan Africa and Beyond. Democratization*. – 2019. – P. 220-243.
18. Helms, Ludger. *Studying Parliamentary Opposition in Old and New Democracies: Issues and Perspectives. The Journal of Legislative Studies*. – 2008. – P. 6-19.
19. Dettman, Sebastian. *Dilemmas of Opposition: Building Parties and Coalitions in Multiethnic Malaysia*. – 2018. – P. 10.
20. Bermeo Nancy. "Democracy and the Lessons of Dictatorship." *Comparative Politics*. – 1992. – P. 273.
21. Wegmann Simone. *Opposition Parties in European Legislatures. Conflict or Consensus? Edited by Elisabetta De Giorgi and Gabriella Ilonszki, London and New York, Routledge*. – 2019. – 270 p.

Т.М. Дузбаев

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Қазіргі әлемдегі парламенттік оппозиция институтының қызмет ету ерекшеліктері

Аңдатпа. Автор бұл ғылыми мақаласында дамыған және дамушы елдердің парламенттеріндегі оппозиция өкілдерінің ерекшеліктерін зерттеуге тырысқан. Парламенттегі оппозиция мемлекеттегі демократияның дамуына үлес қосады. Өкінішке орай, ЕО-ның дамыған елдерінде де оппозицияның штат парламентіндегі өкілдігі төмен болып қалып отыр. Парламенттік демократияда үкімет басшысын депутаттар сайлайды, бір партияның депутаттары немесе мақсаты бір депутаттар жиі депутаттық топ құрады. Бұл фракциялар коалициялық фракциялар немесе қысқаша коалиция деп аталады.

Парламентте коалициядан бөлек оппозиция да бар. «Оппозиция» сөзі «қарсы» дегенді білдіреді. Оппозиция көбінесе басқарушы коалиция мен үкіметпен келіспейді. Сондықтан ол үкіметтің жақсы жұмыс істеп жатқанын жиі қадағалап отырады. Оппозицияның міндеті – биліктің жұмысын бақылау.

Оппозиция басқа да жақсы шешімдері бар екенін көрсете алады. Демократияның дамуы үшін күшті оппозицияның маңызы зор.

Оппозиция өз пікірін парламентте білдіреді. Парламенттен тыс оппозиция да болуы мүмкін. Бұл мақала дамыған елдердегі парламенттік оппозицияға деген скептицизмнің тенденциясын көрсетеді. Парламенттік демократия парламенттік оппозицияның жұмыс істеуіне сүйенеді, өйткені оппозицияның субъектілері өздерінің бақылау міндеттерін қоғам алдында орындайды.

Парламенттегі оппозиция азшылық сияқты әрекет ете алады, алдын ала белгіленген сипаттамаларға сәйкес әрекет ете алады, үкіметті бақылай алады және заң шығаруға ықпал ете алады. Басқа көзқарас,

керісінше, шешім қабылдау процесінде оппозицияның белсенді рөлі мен билеуші көпшілікпен ынтымақтастық идеясын жоққа шығарады. Оның бірден-бір қызметі – өзін балама болашақ үкімет ретінде көрсету. Бұл құрылым оппозицияның билікті ашық сынап, сайлаушыларға билікке лайық баламаны бірден көрсетуге мүмкіндік береді. Оппозиция шешім қабылдау процесіне қатыспайтын, әдетте оппозицияға тым дос болып саналмайтын жүйе, оппозицияның құқықтарына келгенде, партияның бөлшектенуі кезінде ерекше күшті және сенімді болып табылады.

Түйін сөздер: оппозиция, парламент, саяси партиялар, парламенттік демократия, саяси институт.

T.M. Duzbaev

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Features of functioning of the institution of the parliamentary opposition in the modern world

Abstract. In this scientific article, the author tried to study the features of the representation of the opposition in the parliaments of developed and developing countries. The opposition in parliament contributes to the development of democracies in the state. Unfortunately, even in the developed EU countries, the representation of the opposition in the state parliament remains low. In a parliamentary democracy, deputies elect the head of government, deputies from the same party or deputies with the same goals often form a parliamentary group. These factions are called coalition factions, or coalition for short.

In addition to the coalition, there is also opposition in parliament. The word «opposition» means «oppose». The opposition often disagrees with the ruling coalition and the government. Therefore, she often keeps a close eye on whether the government is doing well. The task of the opposition is to control the work of the government.

The opposition can also show that it has other better solutions. A strong opposition is important for the development of democracy.

The opposition expresses its opinion in parliament. Opposition outside parliament is also possible. This article demonstrates the tendency towards skepticism towards parliamentary opposition in developed countries. Parliamentary democracy relies on the functioning of the parliamentary opposition because the subjects of the opposition perform their control tasks in front of the public.

The opposition in parliament can act like a minority acting according to predetermined characteristics and should be able to control the government and influence legislative output. The other approach, on the contrary, rejects the idea of an active role of the opposition in the decision-making process and cooperation with the ruling majority. Its sole function is to present itself as an alternative future government.

This structure allows the opposition to publicly criticize the authorities and immediately demonstrate to the electorate an alternative worthy of the authorities. A system where the opposition does not participate in the decision-making process, usually not considered overly friendly to the opposition, proves exceptionally strong and reliable in times of party fragmentation when it comes to the rights of the opposition.

Keywords: opposition, parliament, political parties, parliamentary democracy, political institution.

Информация об авторах:

Дузбаев Тусубжан Мукайевич – докторант по специальности политология, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Duzbaev Tusubzhan Mukaiyevich – Ph.D. student in Political Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

И.А. Калиев
А.А. Акишев
Б.В. Поломарчук

Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
(E-mail: kaliev7719@mail.ru, armanfip@mail.ru, borisvictor@mail.ru)

Медиасредства в формировании электоральных предпочтений в избирательных кампаниях в Казахстане

Аннотация. *Современные реалии – это рост влияния «новых» СМИ и социальных сетей. Их наиболее активным пользователем изначально была молодёжь, с последующим вовлечением граждан различных возрастных категорий и социальных групп. Это укрепляет тенденцию, что «новые» медиа стали важнейшим фактором социализации граждан.*

В статье рассмотрены информационные технологии, используемые в ходе избирательных кампаний. Показаны особенности и факторы, обуславливающие роль «новых» медиа в формировании электоральных предпочтений. Представлен анализ использования информационных технологий в ходе избирательной кампании по выборам Президента Республики Казахстан в 2019 и 2022 годах. На основе обобщений этих данных выдвинуто предположение о ведущей роли Интернет-медиа. Использование новых медиа в предвыборных кампаниях применялись для оценки ожиданий избирателей. Это показано на примере материалов и информации о результатах выборов 2019 и 2022 годов. Анализ документов, наряду с публикациями казахстанских Интернет-СМИ, позволил выявить тенденции применения новых технологий в избирательных кампаниях. На основе социального среза был рассчитан показатель влияния факторов и их взаимодействий на вектор электоральных предпочтений. Расчетные данные подтвердили, что Интернет-статьи, интервью, информации, комментарии наиболее востребованы в ходе избирательного процесса. Вместе с тем, изучен вопрос получения объективных данных из Интернета. Несмотря на то, что Интернет-публикации проецируют политическую идею и точку зрения под видом общественного мнения, существует риск возникновения неконтролируемых всплесков в ответ на стратегическое использование информации СМИ.

Ключевые слова: «новые» СМИ, масс-медиа, выборы, политические процессы, электоральные предпочтения, Интернет-публикации, предвыборная кампания, социальное мнение.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-54-66>
Түсті: 10.06.2022 / Жариялауға қабылданды: 17.10.2022

Введение

В современной избирательной системе Казахстана доминирующей основой политического процесса является предвыборная кампания [1]. Средства массовой информации – важнейший инструмент продвижения и распространения общественно-значимой информации. Однако, чтобы создать независимые площадки для обсуждения актуальных вопросов требуется более широкое использование открытых каналов обмена информацией, которыми являются «новые» СМИ. К ним мы относим социальные сети и мессенджеры.

Для Казахстана преобладание открытых медиа во время выборов является новым процессом. С каждым последующими избирательными кампаниями консалтинговые компании и промоутеры внедряют новые подходы и взгляды, новые технологии. Интернет-порталы и социальные сети стали повседневными инструментами продвижения политических процессов.

Различные исследования показывают, что не только содержание, но и характер и стратегии освещения в «новых» СМИ хода избирательных кампаний влияют на предпочтения и ожидания граждан. Интернет становится посредником между властью, кандидатами и избирателями.

Роль «новых» СМИ в выборах и политическом процессе изучается довольно широко, что по сути является междисциплинарным явлением. В то же время, большая часть работ, связанных с исследуемым вопросом, принадлежит зарубежным исследователям. Они посвящены анализу проблемы на опыте западных демократий и международной системы политического продвижения в Интернете [2-5].

Сложно подвергнуть дискуссии мнение о том, что информационное поле, формируемое СМИ, в значительной степени определяют политическое сознание и поведение людей в предвыборный период и формирование общественного мнения в ходе

электорального процесса осуществляется, в том числе, влиянием «новых» медиа [6]. Здесь следует обозначить два основных подхода, определяющих степень влияния СМИ на указанные процессы.

В первом случае утверждается, что СМИ имеют большое влияние на формирование политического выбора граждан. Теоретические основы данного изложены в работе У. Липпмана «Общественное мнение» (1922), Дж. Клэппер (Клэппер, 1960) сторонник второго подхода, считает, что СМИ не формируют, а только поддерживают политически ориентированных граждан.

Современные концепции значительно отличаются от традиционных в связи с появлением Интернет-пропаганды. Во время электорального вопроса именно «новые» СМИ являются важнейшим источником информации для соперников и общественности. Предоставляя площадку для публичных дебатов и информируя граждан о программах и платформах кандидатов и партий, новые средства массовой информации позволяют избирателям определиться и утвердиться в решении кому они готовы отдать свои голоса. Важность этого последнего пункта невозможно переоценить, поскольку способность избирателей делать осознанный выбор является важнейшим аспектом демократических выборов [6].

Перед современными исследователями стоит вопрос: будут ли предпочтения и ожидания избирателей зависеть от точки зрения в «новых» медиа. Таким образом, становится возможным доказать, что стиль, характер и частота освещения в «новых» медиа в преддверии выборов влияют на предпочтения и ожидания избирателей в отношении результатов выборов и могут повлиять на результаты голосования. Важно отметить, что в современных исследованиях объектом анализа является не только факт видимого влияния информационных технологий на предпочтения избирателей, но и проблемы влияния средств массовой информации на поствыборные коалиции [7], долгосрочную идентификацию партий

[8], прозрачность выбора процедур и борьба с недобросовестной практикой [9] и многое другое.

Таким образом, анализ первичной тематической направленности исследований позволяет выявить, на какие процессы могут влиять «новые» средства массовой информации и какими средствами реализуется этот механизм. Влияние новых коммуникационных технологий на избирательные кампании и эффективность стратегий кампаний, ориентированных на СМИ, в более широком смысле остаются постоянными темами для обсуждения в политических исследованиях, а также в социологии, СМИ и журналистике. Все чаще исследование не ограничивается только средствами массовой информации и коммуникаций, а именно их цифровыми компонентами, веб-сайтами и Интернет-сервисами, социальными сетями и многим другим. Работы также теперь включают анализ влияния платформ социальных сетей, таких как Facebook, WhatsApp, Instagram, Twitter и т.д. на различные аспекты выборов с примерами. Растущее влияние Интернет-технологий на выборы подтверждается эмпирическими данными во многих странах.

Социальные сети значительно расширяют возможные способы и методы предвыборной агитации. Даже утверждение о том, что влияние СМИ на явку избирателей [10] и их симпатии, как правило, слабее, чем у социальных сетей, является в определенной степени обоснованным.

В то время, как с точки зрения оценки важности новостных онлайн-порталов и цифровых медиа мнения ученых созвучны, относительно влияния социальных сетей можно встретить множество диаметрально противоположных утверждений. Хонг и Надлер (2012) представили эмпирический анализ потенциального влияния социальных сетей на президентские выборы в США в 2012 году, основанный на определении корреляционных зависимостей между рейтингами кандидатов и уровнем вовлеченности кандидатов в сферу онлайн

и социальных сетей. По мнению авторов, несмотря на разные ожидания, высокий уровень активности кандидатов в президенты в социальных сетях оказал минимальное влияние на объём общественного внимания и результаты выборов [11]. Однако, поддержка Дональда Трампа в социальных сетях опровергла данные предположения. Несмотря на плюрализм мнений относительно эффективности платформ социальных сетей, Twitter и Instagram остаются объектами исследований в контексте выявления, прогнозирования и изменения электоральных предпочтений в разных странах. В нескольких работах представлен анализ содержания информации о выборах и прогнозов выборов в Instagram (Шмидбауэр, 2018), использование Twitter для изменения избирательных предпочтений (Гровер, 2019). С помощью анализа социальных сетей исследователи выявляют влияние характера дискуссий в социальных сетях посредством аккультурации идеологий и поляризации предпочтений избирателей на поведение избирателей во время выборов.

В то же время следует иметь в виду, что опыт зарубежных исследователей, несомненно, полезен, но не может быть в полной мере применен к существующей внутренней реальности Казахстана – особенностям его общественно-политической жизни и социокультурным параметрам. Это востребует оставить научные исследования роли средств массовой информации, особенно медиатехнологий, в процессе выборов в Казахстане.

Постановка проблемы исследования

Современные СМИ – это многосторонний политический и социальный феномен, влияющий на формирование взглядов граждан, продвигающий в общество политические установки, поведенческие типы, побуждающий определенные группы людей к политическим действиям, а также демонстрирующий стремление оказывать влияние на процесс принятия политических решений.

Очевидно влияние «новых» медиа на формирование в обществе отрицательных либо положительных реакций к различным событиям. Они являются реальной силой, формирующей общественное мнение как некоторое состояние массового сознания, заключающиеся в отношении различных социальных групп к событиям и проблемам общественно-политической жизни.

Цель данной работы – изучить место «новых» медиа в формировании электоральных предпочтений граждан Казахстана: критерии, возможности, правовое регулирование и многие другие аспекты. Избирательный процесс становится более активным, актуальность сопровождения СМИ подготовки и проведения выборов различного уровня будет только усиливаться. В этой связи, важно понять, какую роль в этом процессе будут играть «новые» медиа. С одной стороны, можно отметить, что их участие в общественно-политической жизни продвигает открытость общества, гражданскую активность, новую политическую культуру и т.д. Также современные медиа дают возможности и вовлекают новых участников в политический процесс. Вместе с тем, есть риски негативных влияний на политические коммуникации вследствие разнообразия используемых технологий «новыми» медиа.

Это актуализирует вопросы информационной безопасности, что, безусловно, должно стать объектом профессионального влияния со стороны экспертного сообщества.

К числу задач данного исследования можно отнести следующие:

- определить роль новых медиа в формировании электоральных предпочтений граждан на основании результатов выборов Президента РК 2019 и 2022 годов;
- выявить взаимосвязь вложенных финансовых средств на агитационные мероприятия в электронных медиа с количеством упоминаний в СМИ;
- рассмотреть тенденции и новые отличительные характеристики новых медиа в избирательных кампаниях.

Оценивая актуальность поставленных цели и задач, стоит отметить, что как только средства массовой информации стали важным участником избирательных процессов, в научном мире активно ведутся дискуссии о той роли, которую они играют в формировании политических предпочтений избирателей. Заметим, что такие факторы как идеологическая и партийная идентификации, принадлежность к социальной группе, оказывающие влияние на электоральные предпочтения в середине прошлого века, в наше время теряют свою значимость. А такие факторы как избирательные технологии, СМИ, социальные сети и «новые» медиа стали оказывать существенное влияние на электоральный выбор избирателей. В Казахстане же использование новейших технологий в политической и электоральной деятельности, а тем более их изучение и анализ, находится на начальном этапе. В связи с этим, актуальность исследования в этом направлении существенно возрастает.

Новизна данной работы заключается в том, что это исследование является одним из немногих в отечественной науке, где предпринимаются попытки определить особенности формирования электоральных предпочтений граждан нашей страны под воздействием «новых» медиа. По данным Бюро национальной статистики средний возраст казахстанцев составляет 31,8 лет [12]. Можно обоснованно предположить, что для существенной части казахстанских избирателей информационные интернет-ресурсы и социальные сети являются важным инструментом в процессе определения с электоральным выбором.

Определенное новаторство работы заключается также в рассмотрении исследуемой проблемы с учетом политического контекста. Было выявлено, что роль новых медиа в формировании электоральных предпочтений казахстанских избирателей во многом обусловлена особенностями политического процесса в Казахстане в целом и избирательных кампаний в частности, характеризующихся

доминированием одного политического актора и сужением возможностей остальных участников. Но, в процессе строительства Жаңа Қазақстан, в скором времени, как декларируется, данная ситуация изменится.

Методы исследования

Настоящее исследование опиралось, в первую очередь, на результаты исследований и измерений авторов за последние годы, что позволило обобщить значительный объём практической информации, текстовых и видеоматериалов об избирательных процессах, представленных в казахстанских СМИ, статистических данных и результатах исследований с использованием социологической методологии. В статье обобщен опыт, охватывающий избирательную кампанию на выборах Президента РК 2019 и 2022 годов. Полученные результаты имеют важное значение для понимания влияния казахстанских интернет-медиа на ожидания избирателей.

В подготовке статьи, в числе прочих, использован метод наблюдения, т.к. изучаемый объект, «новые» медиа создают отличные возможности для его применения в изучении различных событий в относительно небольшой период времени и представляют собой фото, видеоданные и др., с размещением на ресурсах социальных сетей.

Это упрощает процесс наблюдения и сводит его к просмотру ленты событий с соответствующими данными о нём. Также задействован метод измерения при изучении степени активности и поддержки в рамках социальных медиа. Кроме того, в изучаемых медиа приведены цифры и статданные, с которыми необходимо работать.

Использование бихевиористского подхода предполагает, что влияние современных социальных медиа на формирование политических ценностей и норм связано с политическим поведением и поведенческими практиками пользователей данных масс-медиа.

Использование сетевого подхода в исследовании обусловлено тем, что в

современном мире всё чаще в процессах и деятельности различных институтов начинают проявляться именно сетевые принципы организации. Это непосредственным образом касается и «новых» медиа, которые и возникли во многом благодаря сетевой организации. Следовательно, и изучение данного явления целесообразно осуществлять именно с позиций сетевого подхода. Необходимо обратить внимание и на коммуникативный подход, в рамках которого также должны изучаться особенности средств массовой информации в целом, что представляется вполне естественным, когда речь идёт, в том числе и о распространении информации. В политологических исследованиях зачастую используются весьма известные модели коммуникации (М. Дефлёра, К. Сайнне, Й. Бордвика, Б. Ван Каама и других) для объяснения и рассмотрения различных явлений. С позиций ряда таких моделей коммуникации могут быть рассмотрены «новые» медиа и их политическая роль.

В качестве эмпирической базы исследования выступали общедоступные сведения о выборах 2019 и 2022 годов в Республике Казахстан и материалы казахстанских Интернет-СМИ. Анализ этих документов, наряду с другими источниками, позволил выявить тенденции дальнейшего развития форм и особенностей использования новых технологий в избирательных кампаниях.

Обсуждение

Под влиянием политических преобразований, в казахстанском обществе сформировался устойчивый механизм правового обеспечения проведения выборов. В отличие от традиционных СМИ, «новые» медиа сложно регулировать на законодательном уровне.

Технологии сбора и распространения информации включают не только неконтролируемые средства пропаганды. Диапазон политического продвижения простирается от заказных статей в печатных изданиях, листовок, плакатов,

информационных надписей рекламного типа до заказных специальных публикаций и комментариев или активных действий в отношении конкурента в Интернете и т.д. При этом «новые» медиа могут охватить различные слои общества, обратиться с призывом к решению какой-либо социальной ситуации, призвать людей защищать интересы общего блага, преодолеть прежние разногласия, объединиться по национальным признакам или отвергнуть те силы, которые представляют угрозу общему благу. Теперь мобильные телефоны, с их поистине всемирными возможностями, WhatsApp, Twitter, Instagram и т.д., изменили правила предвыборной агитации.

Измерение воздействия информационных технологий становится все более важным для политической и социальной активности. В частности, инструменты Web 2.0 и приложения для социальных сетей в недалеком прошлом сыграли значительную роль и повлияли на принятие государственных решений, формировании отношений между правительствами, гражданами, политиками и другими социальными субъектами.

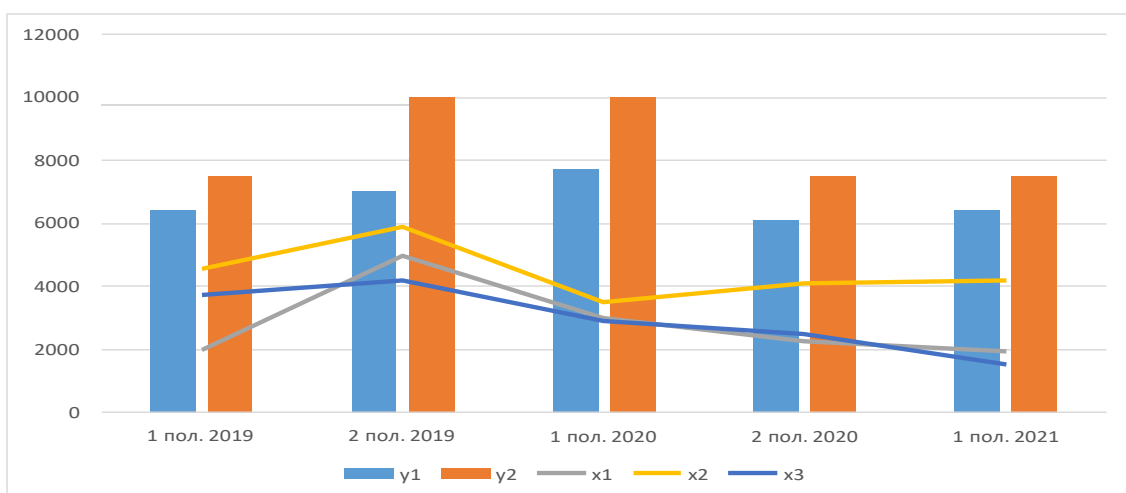
Изначально казахстанские активисты использовали информационные технологии для продвижения основных оппозиционных идей и получения глобальной поддержки.

В президентских выборах 2019 года и в дальнейшем для освещения деятельности К. Токаев и его команда создали особое информационное поле, в котором формировалось социальное мнение о политической фигуре. Будущий Президент активно использовал социальные сети и формировал имидж на основе принципов открытости. Благодаря тому, что внеочередные выборы Президента 2019 года в Казахстане динамично освещались в социальных сетях, можно говорить об успешности проведенной предвыборной кампании даже в столь короткий подготовительный период к данным выборам. Несмотря на это, активизация использования социальных медиа сформировала устойчивые электоральное мнение.

Для подтверждения данной гипотезы можно рассмотреть изменение вектора электоральных предпочтений К. Токаева (Y за каждые полгода по отчетам официального штаба). Параметры измерения созависимости были сведены к 5 компонентам:

- y_1 – показатель % электоральной поддержки;
- y_2 – рейтинг политика в топ-3;
- и сравнение со следующими показателями:
- x_1 – количество публикаций в Интернет-медиа;

Рисунок 1. Влияние факторов и их взаимодействий на вектор электоральных предпочтений (в % к опрошенным).

x_2 – количество комментариев к публикациям в Интернет-СМИ;

x_3 – количество положительных и нейтральных комментариев к публикациям.

Данные измерений построены на информации штаба К. Токаева и данных Гугл-Аналитикс.

Несмотря на субъективность представленных критериев, в их комплексе они образуют единый вектор и показывают степень влияния «новых» СМИ на формирование и поддержку электоральных предпочтений.

Примечание: составлено авторами на основании собственных исследований и замеров

Как видно из полученных результатов, «новые» масс-медиа страны учитывают психологию масс, эта технология продолжает играть свою роль и влиять на электорат. Эту тенденцию косвенно подтвердили внеочередные выборы в 2019 году. Показатель электоральной поддержки, согласно графика, достиг своего максимума не только в период выборов, но и показал высокую общественную поддержку после их окончания. Это позволило удерживать рейтинг политика в топ-3. На рисунке показано, что колебания названных рейтингов соответствуют динамике публикаций в Интернет-медиа и социального интереса к ним.

В преддверии голосования Центральная избирательная комиссия Казахстана опубликовала правила проведения опросов общественного мнения и выборочных обследований в связи с предстоящими выборами Главы государства. Избирательная комиссия постановила, что в соответствии с пунктом 9 статьи 28 Конституционного закона «О выборах в Республике Казахстан» право на это имеют только зарегистрированные юридические лица, имеющие не менее пяти лет опыта по проведению опросов общественного мнения. Соответственно, не разрешается публиковать результаты опросов общественного мнения, прогнозы, связанные с выборами, в Интернете за пять дней до дня голосования и в день голосования. Во

время избирательной кампании 2019 года ЦИК получил только два уведомления о социальном опросе [4].

Опыт президентских выборов в Казахстане в 2019 году показывает, что Интернет-статьи, интервью, информация, комментарии наиболее востребованы в ходе избирательного процесса. Парадокс заключается в том, что при обилии информации трудно получить объективные данные.

Следующей особенностью Казахстана является непрерывная избирательная кампания, что означает постоянный спрос повсюду на средства массовой информации и всех, кто участвует в этом процессе. Но другое дело, что именно количество (а не качество) Интернет-публикаций формируют общественный резонанс и поддержку. Однако, после проведения выборов жители страны в основном не проявляют высокой политической активности в Интернет-СМИ.

Хотя вне выборных кампаний электорат по большей части можно назвать пассивным и аполитичным, тем не менее в средствах массовой информации и прессе постоянно поддерживаются следующие концепции: политизация общества, конфронтация между различными группами, существенные инвестиции в политическую Интернет-журналистику.

Если выборы 2019 года проходили в условиях относительной стабильности, как внешней, так и внутренней, то выборы Президента Казахстана 2022 года в этой связи имели ряд исключительных особенностей. Во-первых, они прошли после печальных январских событий, когда недовольством населения общественно-политической ситуацией в стране пытались воспользоваться некоторые деструктивные силы для свержения казахстанской государственности. Все это привело к кровавым столкновениям и человеческим жертвам. Результатом этих событий было осознание властью того факта, что назрела острая необходимость проведения действенных политических реформ. Во-вторых, выборы проходили уже по новым правилам, которые были приняты

Рисунок 2. Цитирование кандидатов в Президенты РК на выборах 2022 г.

Примечание: рисунок взят с электронного ресурса системы мониторинга iMAS (www.imas.kz)

на общереспубликанском референдуме по внесению изменений в Конституцию страны. В частности, был установлен однократный президентский срок в 7 лет, президент на время осуществления своих полномочий не является членом какой-либо политической партии, произошло некоторое ограничение функциональных обязанностей президента и др. Таким образом, Казахстан из суперпрезидентской республики становился президентской.

Несмотря на эти новшества, стоит отметить, что и избирательная кампания 2022 года характеризовалась доминированием одного политического актора, в том числе и в сфере «новых» медиа.

Выборы Президента Республики Казахстана 2022 года завершились со следующими результатами:

- 1) Касым-Жомарт Токаев – 81,31%;
- 2) Жигули Дайрабаев – 3,42%;
- 3) Каракат Абден – 2,60%;
- 4) Мейрам Кажыкенов – 2,53%;
- 5) Нурлан Ауесбаев – 2,22%;
- 6) Салтанат Турсынбекова – 2,12%.

Благодаря система мониторинга iMAS можно увидеть замеры цитирования кандидатов в Президенты РК в информационном пространстве. Данная информация представлена на Рисунке 2.

Безоговорочным лидером цитирования оказался К. Токаев. Здесь в принципе никаких

сюрпризов не ожидалось. Стоит отметить, что предвыборный штаб Токаева К. использовал все возможности социальных сетей и интернет-ресурсов для продвижения кандидата: Instagram, Facebook, Telegram, YouTube, Tik-Tok и др. Был создан специальный сайт, который отличается функциональностью и удобным интерфейсом. Помимо традиционных разделов о биографии кандидатов, предвыборной программе, текущих проблемах страны, на последней странице сайта представлен значительный список интерактивных функций, позволяющий пользователям поучаствовать в компании кандидата. Например, загрузить видео в поддержку кандидата, написать предложение по улучшению и развитию нашей страны, письмо-пожелание для кандидата и многое другое.

Второе место в замеры цитирования заняла Салтанат Турсынбекова. Но отставание от Токаева К.К. было существенным. Тем не менее, и данный результат является довольно значимым в существующих реалиях. Популярность в информационном пространстве С. Турсынбековой обеспечивали некоторые блогеры, известные казахстанские правозащитники. Стоит отметить, довольно интересную ситуацию, которая заставила говорить о С. Турсынбековой многие телеграмм-каналы. Не известно, сделано это было специально или нет, но в своей

предвыборной программе, распространяемой в социальных сетях, С. Турсынбекова допустила некоторые орфографические ошибки в словах. Этот казус подхватили сразу несколько телеграмм-каналов с вполне внушительной аудиторией, перепечатали материал и тем самым сделали бесплатную рекламу кандидату.

Остальные кандидаты ничем примечательным в информационном поле на запомнились, о чем и свидетельствуют довольно низкие показатели их цитирования.

В рамках нашего исследования можно сравнить затраченные финансовые средства на продвижение кандидата с их количеством упоминаний в СМИ.

По данным Центральной Избирательной Комиссии на 30 ноября 2022 года [13] расходование средств избирательного фонда кандидатов в Президенты Республики Казахстан на выступления в любых зарегистрированных средствах массовой информации, а также на выпуск и (или) распространение печатных, аудиовизуальных и иных агитационных материалов составило:

- 1) Касым-Жомарт Токаев – 877 966 870 тенге;
- 2) Нурлан Ауесбаев – 172 864 330 тенге;
- 3) Каракат Абден – 161 109 388 тенге;
- 4) Жигули Дайрабаев – 149 670 631 тенге;
- 5) Мейрам Кажыкен – 109 626 166 тенге;
- 6) Салтанат Турсынбекова – 91 206 337 тенге.

Примечательно, что если выводить коэффициент полезного действия, то при самом низком бюджете и при значительном цитировании в СМИ С. Турсынбекова практически находится на одном уровне с К. Токаевым по КПД. Кандидаты Н. Ауесбаев и К. Абден при бюджетах, превышающих бюджет С. Турсынбековой практически в два раза, показывают очень низкий коэффициент полезного действия по отношению упоминаний в СМИ.

Выводы

В рамках данного исследования были проведены сравнения роли «новых» медиа в избирательных кампаниях с точки зрения

использования различных информационных и манипулятивных технологий. Исследования показывают, что существует взаимосвязь между манипулированием СМИ, контролем их активности, содержанием материалов и стратегиями их использования для формирования общественного мнения. При определенных условиях избиратель не имеет возможности непосредственно наблюдать за политикой, предложенной кандидатами, их деятельностью, но получает эту информацию из сообщений СМИ перед голосованием.

Таким образом, хотя медиа не могут изменять содержание информации, её подача, количество и частота оказывают ощутимое влияние на электорат. Например, для избирателей новый кандидат больше всего похож на то, как его представляют СМИ. На президентских выборах 2019 года в Казахстане основой избирательной кампании Президента РК К. Токаева стала ссылка на сохранение политического курса страны, политической стратегии Первого Президента РК Назарбаева Н.А., как уже проверенной и с высоким уровнем поддержки населения.

Информационные технологии в избирательном процессе являются основой формирования желаемого идеализируемого образа политика. Проявление «голоса народа» убедительно при условиях, когда медийная деятельность продвигает свою идею и точку зрения под видом общественного мнения. Но здесь есть неотъемлемый риск возникновения неконтролируемого всплеска в ответ на стратегическое использование информации СМИ.

Результаты исследования избирательной кампании по выборам Президента РК в 2022 году показали неоднозначную картину. С одной стороны, на примере К. Токаева, существенные финансовые ресурсы с эффективным использованием всех инструментов новых медиа могут дать действенные результаты: активное цитирование в СМИ, поддержка населения и уверенная победа на выборах, в конце концов. С другой стороны, на примере С. Турсынбековой, нестандартные PR-технологии при работе с новыми медиа

при довольно скромном бюджете могут конвертироваться в хорошую цитируемость в СМИ. И наоборот, на примере Н. Ауесбаева и К. Абден, при сравнительно больших бюджетах, но при плохой PR-стратегии, упоминаемость и цитируемость в СМИ может быть минимальной.

В исследовании показан механизм влияния «новых» медиа в условиях доминирования одного из акторов в политической жизни. Было выявлено, что средства массовой информации выступают важнейшим фактором формирования позитивного отношения к доминирующему актору у большинства избирателей. Большая часть казахстанских избирателей склонна голосовать инструментально, не теряя свои голоса, отдавая их заведомо проигранным кандидатам. Многим казахстанским избирателям важно инвестировать свой голос в пользу сильного лидера, имеющего максимальную вероятность быть избранным. Чтобы действовать рационально, электорату необходима информация о ресурсах партий,

поскольку она даёт возможность оценить шансы соревнующихся. СМИ, в том числе и «новые» медиа в такой ситуации, являются для большинства избирателей важным инструментом снижения издержек по сбору информации.

Но всегда стоит помнить, что популярность в социальных сетях и новых медиа довольно редко будут коррелировать с конечным результатом выборов. Это не даёт никаких гарантий, что какая-нибудь внушительная часть подписчиков кандидата или политического объединения будет голосовать за них. Медиа-активность важна, однако это один из инструментов продвижения своей программы и своих идей. Необходимо выстраивать взаимодействие с избирателем посредством всех каналов связи, особенно с помощью живых встреч и выступлений. А социальные сети «новые» медиа использовать как поддерживающий инструмент влияния на электоральные предпочтения, которые могут существенно закрепить позиции актора в избирательном процессе.

Список литературы

1. Хонг С., Надлер Д. Каких кандидатов общественность обсуждает онлайн на выборах кампания? Использование социальных сетей кандидатами в президенты 2012 года и его влияние на значимость кандидатов // Правительственная информация ежеквартально. – 2012. – № 29(4). – С. 455-461.
2. Деннис Э., Меррилл Д. Говорит о средствах массовой информации. – Москва: Вагриус, 1997. – 98 с.
3. Гровер П., Кумар Кар А., Дживеди Ю. К. и Janssen M. Поляризация и аккультурация в результатах выборов в США в 2016 году – Может ли аналитика Twitter предсказать изменения в предпочтениях при голосовании // Технологическое прогнозирование и социальные изменения. – 2019. – № 145. – С. 438-460.
4. Чжан Х., Кучинке Л., Воуд М., Велтен Дж., Маркграф Дж. Метод обследования имеет значение: Онлайн/офлайн-анкеты и личные интервью // Компьютеры в человеческом поведении. – 2017. – № 71. – С. 172-180.
5. Фарук Г. Политика фальшивых новостей: как WhatsApp стал мощным инструментом пропаганды в Индии // MediaWatch. – 2017. – № 9(1). – С. 106-117.
6. Eberl J.-M., Plescia C. Коалиции в новостях // Электоральные исследования. – 2018. – № 55. – Р. 30-39.
7. Клэппер Дж. Т. Эффекты массовой коммуникации. – Нью-Йорк: Свободная пресса, 1960. – 48 с.
8. Миура С. Модель манипулируемых новостей: Избирательная конкуренция и средства массовой информации // Игры и экономическое поведение. – 2019. – № 113. – С. 306-338.
9. Кастельс М. Конец тысячелетия, Век информации: Экономика, общество и культура. – Том III. – Великобритания: Кембридж, 1998. – 185 с.
10. Выборы 2016: Сравнительное исследование освещения в СМИ CNN и FOX News // MediaWatch. – 2016. – № 10(3). – С. 675-686.

11. Akhmetova L. et al. Factors and Trends of Increasing Role of Mass Media in Democratic Elections in Kazakhstan // MediaWatch. – 2020. – № 11. – P. 45.

12. Названа численность казахстанцев по итогам переписи <https://kapital.kz/gosudarstvo/100987/nazvana-chislennost-kazakhstantsev-po-itogam-perepisi.html> [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://kapital.kz/gosudarstvo/100987/nazvana-chislennost-kazakhstantsev-po-itogam-perepisi.html>. (дата обращения: 16.12.2022).

13. Отчеты о поступлении и расходовании средств избирательных фондов. [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.election.gov.kz/rus/banners/index.php?section=reports&ID=7253>. (дата обращения: 19.12.2022).

И.А. Калиев, А.А. Акишев, Б.В. Поломарчук

Торайгыров университет, Павлодар, Қазақстан

Қазақстандағы сайлау науқандарында электоралды артықшылықтарды қалыптастырудағы медиа-құралдар

Аңдатпа. «Жаңа» бұқаралық ақпарат құралдары мен әлеуметтік желілер ықпалының өсуі – бұл қазіргі заманның шындығы болып табылады. Олардың ең белсенді қолданушысы бастапқыда жастар болды, содан кейін әртүрлі жас санаттары мен әлеуметтік топтардың азаматтары тартылды. Бұл «жаңа» медиа азаматтарды әлеуметтендірудің маңызды факторына айналу үрдісін нығайтады. Мақалада сайлау науқандары кезінде қолданылатын ақпараттық технологиялар қарастырылған.

Сайлау артықшылықтарын қалыптастырудағы «жаңа» медианың рөлін анықтайтын ерекшеліктер мен факторлар көрсетілген. 2019 жылы Қазақстан Республикасының Президентін сайлау жөніндегі сайлау науқаны барысында ақпараттық технологияларды пайдалануға талдау ұсынылды. Осы деректерді жалпылау негізінде интернет-медианың жетекші рөлі туралы болжам жасалды. Сайлау науқандарында жаңа медианы қолдану сайлаушылардың үміттерін бағалау үшін қолданылды. Бұл 2019 жылғы сайлау нәтижелері туралы материалдар мен мәліметтердің мысалында көрсетілген. Құжаттарды талдау Қазақстандық Интернет-БАҚ жарияланымдарымен қатар сайлау науқандарында жаңа технологияларды пайдалану үрдістерін анықтауға мүмкіндік берді. Әлеуметтік бөлім негізінде факторлардың әсер ету көрсеткіші және олардың өзара әрекеттесуі сайлау векторына есептелді. Есептік деректер интернет-мақалалар, сұхбаттар, ақпарат, түсініктемелер сайлау процесінде ең көп сұранысқа ие екенін растады. Сонымен қатар, интернеттен объективті деректерді алу мәселесі зерттелді. Интернет-басылымдар саяси идея мен көзқарасты қоғамдық пікір түрінде көрсетсе де, бұқаралық ақпарат құралдарының ақпаратын стратегиялық пайдалануға жауап ретінде бақыланбайтын өсулер қаупі бар.

Түйін сөздер: «Жаңа» БАҚ, әлеуметтік медиа, сайлау, саяси процестер, сайлау қалаулары, интернет-жарияланымдар, сайлау науқаны, әлеуметтік пікір.

I.A. Kalyiev, A.A. Akishev, B.V. Polomarchuk

Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan

Media tools in the formation of electoral preferences in election campaigns in Kazakhstan

Annotation. Modern realities are the growing influence of «new» media and social networks. Their most active user was initially young people, with the subsequent involvement of citizens of various age categories and social groups. This reinforces the trend that «new» media have become the most important factor in the socialization of citizens.

The article discusses information technologies used during election campaigns. The features and factors determining the role of «new» media in the formation of electoral preferences are shown. The analysis of the use of information technologies during the election campaign for the election of the President of the Republic of Kazakhstan in 2019 is presented. Based on the generalization of these data, an assumption is made about the leading role of Internet media. The use of new media in election campaigns was used to assess the expectations

of voters. This was shown by the example of materials and information about the results of the 2019 elections. The analysis of the documents, along with the publications of the Kazakh Internet media, revealed trends in the use of new technologies in election campaigns. Based on the social cross-section, an indicator of the influence of factors and their interactions on the vector of electoral preferences was calculated. The calculated data confirmed that Internet articles, interviews, information, and comments are most in demand during the electoral process. At the same time, the problem of obtaining objective data from the Internet has been studied. Despite the fact that online publications project a political idea and point of view under the guise of public opinion, there is a risk of uncontrolled outbursts in response to the strategic use of media information.

Keywords: «new» mass media, mass media, elections, political processes, electoral preferences, online publications, election campaign, social opinion.

References

1. Khong S., Nadler D. Kakikh kandidatov obshchestvennost obsuzhdaet onlain na vyborah kampaniia? Ispolzovanie sotsialnykh setei kandidatami v prezidenty 2012 goda i ego vliianie na znachimost kandidatov. Pravitelstvennaia informatsiia ezhekvartalno [Which candidates are the public discussing online in the campaign elections? The use of social media by 2012 presidential candidates and its impact on candidates' relevance. Government Information Quarterly]. 2012. No. 29(4). P. 455-461, [in Russian].
2. Dennis E., Merrill D. Govorit o sredstvakh massovoi informatsii [Talking about mass media]. (Moscow, Vagrius, 1997, 98 p.), [in Russian].
3. Grover P., Kumar Kar A., Dvivedi Iu. K. i Janssen M. Poliarizatsiia i akkultursiia v rezultatakh vyborov v SShA v 2016 godu – Mozhet li analitika Twitter predskazat izmeneniia v predpochteniiakh pri golosovanii. Tekhnologicheskoe prognozirovaniie i sotsialnye izmeneniia [Polarization and acculturation in 2016 US election results - Can Twitter analytics predict changes in voting preferences. Technology Foresight and Social Change]. 2019. No.145. P. 438-460. [in Russian].
4. Chzhan Kh., Kuchinke L., Voud M., Velten Dzh., Markgraf Dzh. Metod obsledovaniia imeet znachenie: Onlain/offlain-ankety i lichnye intervii. Kompiutery v chelovecheskom povedenii [Survey method matters: Online/offline questionnaires and face-to-face interviews. Computers in Human Behavior]. 2017. No. 71. P. 172-180, [in Russian].
5. Faruk G. Politika falshivnykh novostei: kak WhatsApp stal moshchnym instrumentom propagandy v Indii. MediaWatch [The politics of fake news: how WhatsApp has become a powerful propaganda tool in India. MediaWatch]. 2017. No. 9(1). P. 106-117, [in Russian].
6. Eberl J.-M., Plescia C. Koalitsii v novostiakh. Elektoralnye issledovaniia [Coalitions in the news. Electoral Studies]. 2018. No.55. P. 30-39, [in Russian].
7. Klepper Dzh. T. Effekty massovoi kommunikatsii [The effects of mass communication]. (New York, Svobodnaia pressa, 1960, 48 p.), [in Russian].
8. Miura S. Model manipuliruemykh novostei: Izbiratelnaia konkurentsii i sredstva massovoi informatsii. Iгры i ekonomicheskoe povedenie [The Manipulated News Model: Electoral Competition and the Media. Games and Economic Behavior]. 2019. No. 113. P. 306-338, [in Russian].
9. Kastels M. Konets tysiacheletii, Vek informatsii: Ekonomika, obshchestvo i kultura. Tom III [The End of the Millennium, The Age of Information: Economy, Society and Culture. Volume III]. (Velikobritaniia, Kembridzh, 1998, 185 p.), [in Russian].
10. Vybory 2016: Sravnitelnoe issledovanie osveshcheniia v SMI CNN i FOX News. MediaWatch [A comparative study of media coverage of CNN and FOX News. MediaWatch]. 2016. No.10(3). P. 675-686, [in Russian].
11. Akhmetova L. ets. Factors and Trends of Increasing Role of Mass Media in Democratic Elections in Kazakhstan. MediaWatch [Factors and Trends of Increasing Role of Mass Media in Democratic Elections in Kazakhstan. MediaWatch]. 2020. No.11. P. 45, [in Russian].
12. Nazvana chislennost' kazahstancev po itogam perepisi [Reports on receipt and expenditure of means of election funds]. Available at: <https://kapital.kz/gosudarstvo/100987/nazvana-chislennost-kazahstantsev-po-itogam-perepisi.html>. [in Russian]. (accessed 19.12.2022).
13. Otchety o postuplenii i rashodovaniii sredstv izbiratel'nykh fondov [Reports on receipt and expenditure of means of election funds]. Available at: <https://www.election.gov.kz/rus/banners/index.php?section=reports&ID=7253>. [in Russian]. (accessed 19.12.2022).

Сведения об авторах:

Калиев Ильдар Абужанович – кандидат политических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан.

Акишев Арман Айтмухаметович – доктор политических наук, профессор, Торайгыров Университет, Павлодар, Казахстан.

Поломарчук Борис Викторович – магистр социальных наук, преподаватель, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан.

Kalyiev Ildar Abuzhanovich – Candidate of Political Sciences, professor, Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan.

Akishev Arman Aitmukhametovich – Doctor of Political Sciences, professor, Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan.

Polomarchuk Boris Viktorovich – Master of Social Sciences, lecturer, Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan.

S.B. Kenzhebayev
A.M. Kussainova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(E-mail: sabyr_08@mail.ru, kussainova.am@mail.ru)

The main directions of Turkey's policy in Central Asia

Abstract. *Central Asia is strategically important for the security and stability of the Euro-Atlantic region. The region's energy resources are vital to global energy security and it is a major hub for oil and gas pipelines and trade corridors. This article provides an overview of Turkey's bilateral and multilateral relations with the states of Central Asia since independence. The relevance of the article is due to the major political changes that are taking place in the states of Central Asia, and in the two largest of them, there is a change in political leadership. Despite the fact that the foreign policy of the Republic of Turkey in Central Asia over the past thirty years has had its ups and downs, it is considered indisputable that the country has managed to become one of the significant geopolitical players in the region through the strengthening of bilateral relations, as well as in the framework of multilateral cooperation.*

As the largest Turkic-speaking state, Turkey is considering the new "Turkic" states of the CAR from the point of view of creating a Turkic union under the auspices of Turkey – the "Great Turan" project. The idea of a Turkic union is one of the main priorities of the Turkish foreign policy strategy, which would allow it to strengthen its position in the international arena. Historical, cultural, linguistic, and religious identity with the countries of the Central Asian region, as well as in the context of R. Erdogan's new foreign policy and a more active role in international relations, Turkey is becoming a new participant in the "Great Game". In this sense, when analyzing the foreign policy of the Republic of Turkey in Central Asia in this article, this issue is studied both in bilateral and regional formats.

Keywords: *Central Asia, Turkey, foreign policy, international relations, the "Great Turan" project.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-67-74>

Received: 06.06.2022/ Accepted: 12.09.2022

Introduction

Central Asia has a strategic meaning for the stability and sustainability of the Euro-Atlantic region. Its energy reserve plays an important role in world energy security, and it is a large junction of gas and oil pipelines, as well as economic corridors. As soon as the regional states gained their independence in the early 1990s, Turkey increased its diplomatic activity on the stated mission of helping the «Turkic brotherly

republics» to become stable, developing states, and integrated members of the international system. Over the 30 years of their sovereignty, the Central Asian republics have made impressive progress in many areas, including strengthening their sovereignty, institutionalizing their state structures, and increasing the pace of integration processes with the outside world.

Turkey is one of the first countries to recognize the sovereignty of Central Asian countries. Since 1991, the trend to build a steadily developing

sovereign in Central Asia has been orienting Turkey's policy in the region towards the formation of a market economy and the creation of a democratic system. Given the common past and linguistic and cultural ties, Turkey sought to expand cooperation with this region in all sectors. High-level Strategic Cooperation Councils with Kazakhstan, Kyrgyzstan, and recently Uzbekistan provides a useful platform for deepening relations between countries. There is a similar mechanism in Tajikistan.

These relations were based on alleged linguistic, cultural, religious, ethnic, and historical ties with the Turkic peoples of Central Asia. The historical background for this was Turkey's refusal to become a member of the European Union in 1989, hoping to establish ties with newly independent states and build a Turkic community that will be under its leadership. This concept was put forward by Turkish President Turgut Özal. From an economic and political point of view, this community would bring great benefits to Turkey, serving as a gateway to the Islamic post-Soviet world, would show the need for Ankara for Western countries. In addition, the "Turkish model" as one of the methods of countering the alleged impact of the Islamic regime of Iran on democratic politics was promoted in the West and presented to the states of Central Asia.

Research methods

This article is based on information and statistical data from various scientific works in the field of foreign policy of Turkey. Among the methods used in the study, it is worth highlighting the analysis, thanks to which individual properties, vectors and constituent elements of Turkey's foreign policy were studied; synthesis, which made it possible to bring together, generalize the data obtained as a result of the analysis. In addition, an "ideological and value approach" was applied in the study of Turkey's foreign policy. This approach implies the study of Ankara's foreign policy through the prism of not only interests, but ideas and values within the framework of foreign policy ideology,

as well as the integration of the foreign policy of the Turkish Republic in Central Asia.

Research results and discussion

After R. Erdogan came to power

Turkey was able to increase its own influence especially significantly in Asia under President Recep Tayyip Erdogan. The goals of this policy are defined in the new strategy of Turkey, focused on strengthening relations with Central Asia. On August 5, 2019, the Turkish Ministry of Foreign Affairs (Minister Cavusoglu) launched the New Asia Initiative, which has four goals: 1) improving interstate relations, 2) expanding the trade potential of the private sector, 3) strengthening academic cooperation and 4) developing interaction between societies [1].

In 2009, Turkey created an institutional framework with the help of which the country was able to present itself most decisively as an actor of external influence in the region. Due to the creation in the town of Nakhichevan (Azerbaijan) of the Cooperation Council of Turkic-Speaking States (CCTS), also called the Turkic Council, the format of the annual summit of the heads of Turkic-speaking states was expanded. At the stage of formation, the Turkic Council included Turkey, Azerbaijan, Kazakhstan, and Kyrgyzstan [2].

Since 2010, Turkey's multilateral influence has been expanding in the region. This was facilitated by the interest in the field of humanitarian cooperation and investments of the countries of the region. Many business projects between Turkey and the countries of the Central Asian region were implemented: the opening of new flights, the Turkish side began to hold bilateral business forums every year Turkey also invested in the construction of an international airport in Ashgabat and the reconstruction of the "Turkmenbashi" port on the Caspian Sea. Investment projects contributed to the closest integration of the economies of the Central Asian region together with Turkey. From 2010 to 2020, trade between Turkey and the countries of Central Asia increased from \$5.5 billion to \$6.3 billion. However, this figure is only 1.5% of Ankara's total foreign trade turnover, indicating

that there is the growth potential for Turkey. Turkey mainly trades with Uzbekistan and also with Kazakhstan – the trade turnover with each of the states exceeds \$ 2 billion, but in the list of the main trading partners of these republics, Turkey is not even in the top three [3].

The victory in the 2014 presidential election of the former prime minister and leader of the Justice and Development Party (JDP) Recep Tayyip Erdogan was a turning point in Turkey's position in Central Asia. Following the results of the 2017 national referendum on changing the form of government, Turkey switched to a presidential form of government. In turn, the change of power in Uzbekistan in 2016 made it possible for Turkey to restore relations with Tashkent, which had been frozen since 1997 due to Karimov's incident with the Turkish authorities.

With the advent of Erdogan, in the domestic and foreign policy of the Turkish leadership, the desire to use an Islamic factor in order to mobilize support both within the state and beyond its borders is clearly visible.

Pan-Turkism and Pan-Islamism

The concept of Pan-Turkism has been repeatedly criticized by political circles. Some believe that pan-Turkism is only an objective aspiration of ethnically native people to rapprochement; the rest do not in any way trust in its viability, citing all sorts of contradictions among the political elites of the Turkic countries as an explanation, in addition, there are fears regarding the increase in Turkey's influence.

But it is impossible to refute the fact that Turkey has successfully formed the basic principles for civilized as well as internal integration of the Turkic society, acting as a key link in the rapprochement of the post-Soviet countries. Despite the fact that the economic support of the republic is not so huge, Turkey finds ways to help the growth of the Turkic states using other tools: holding pan-Turkic summits, creating cooperation councils of Turkic states, consultations on military development. The actions taken to form a common Turkic society in the future will give Turkey the opportunity to

pursue a coordinated foreign policy, which may not always be acceptable to the interests of other regional forces, including Russia[4].

Turkey pays special attention to the construction of its own subsystem of international relations – the “Turkic world”, for which integration structures and platforms are created in various fields (political – the Parliamentary Assembly, scientific – the Turkic Academy of Sciences, cultural – the International Organization of Turkic Culture TURKSOY (TÜRKSÖY), economic – Turkish Agency for International Cooperation and Development (TİKA), an international organization uniting modern Turkic states – the Turkic Council, etc.)

The trend towards the revival of the policy of pan-Turkism is clearly observed in the foreign policy strategy of Turkey. Explaining the increase in Turkey's activity in Central Asia as well as in the Middle East by the manifestation of «neo-ottomanism», «pan-Islamism» or «Muslim solidarity» of the Justice and Development Party, it was often overlooked that to a large extent, this process was launched even before R. Erdogan's party came to the government. Later, within the framework of the policy of «strategic depth», this idea was promoted by Turkish Foreign Minister Ahmed Davutoglu and the ruling Justice and Development Party (neopan-Turkism and neo-ottomanism in the outer political figure in Turkey). The current president of Turkey, Recep Tayyip Erdogan, sees an opportunity for all the Turkic republics in the effective implementation of the policy of transition of pan-Turkism from the status of «an object of foreign policy to the position of a subject» [5].

Growth of trade and business cooperation

Due to the close relationships and independent cooperation at the level of small and medium-sized businesses, Turkey has consistently been among the key trading partners. Since Turkey does not have enough government funding for such needs, such business relationships are mostly executed on an individual basis. The pandemic has led to an increase in unemployment in Turkey to 26%, and the country's budget

in 2020 came out with a deficit of \$24.7 billion against \$21.77 billion in 2019. In 2021, the deficit was \$30.74 billion. However, since 2012, Turkey's foreign aid has increased dramatically from \$1.3 billion in 2011 to \$8.1 billion in 2017, despite the slowdown in the Turkish economy [6].

Turkmenistan. In terms of economic influence in Turkmenistan, Turkey surpasses Russia. In 2020, the trade turnover between Russia and Turkmenistan amounted to \$1 billion, and between Turkey and Turkmenistan - \$2 billion, which is 3 times more than in 2018. The total volume of Turkish investments exceeds \$47 billion [7].

Kyrgyzstan. Construction of infrastructure facilities, trade, transport and energy are the main areas of Turkish investment in Kyrgyzstan. Investments are provided mainly by public-private companies. Thus, in September 2019, the Sheraton Hotel was opened in Bishkek, a five-star hotel that is part of the Marriott Group (USA) hotel chain, managed by the Mystachoglu group of companies (Turkey).

Turkey shows its interest in the cultural and humanitarian area of cooperation with Kyrgyzstan. Thus, for example, Turkish language research centers have been opened in Kyrgyz higher educational institutions, and the Turkish language training center "TTEOMER" operates at the Turkish Embassy in Kyrgyzstan, which contributes not only to the study of the language but also to the departure of students from Kyrgyzstan to Turkey in order to learning. In addition, the assistance of pro-Turkish institutions in sponsoring and supporting the III World Nomad Games in Kyrgyzstan in 2018 was extremely effective [8].

Uzbekistan. In 2017, the new President of Uzbekistan S. Mirziyoyev made his first state visit to Turkey in 20 years. According to the results of the meeting of the two leaders, 26 agreements were signed in the field of economy, education, culture, healthcare, banking, and military industry. Turkey is considered one of the main trading partners of Uzbekistan and also takes the 4th place after the Russian Federation, China, and Kazakhstan. The leaders of the countries set the task to bring the trade turnover between

the two countries to \$10 billion within 10 years. On October 15, 2019, at the next CCTS summit in Baku, Uzbekistan officially joined the Union. Thus, this organization has already included 3 out of 4 Turkic-speaking states of the region [9].

Kazakhstan. Turkey, of all partners in Central Asia, shows a significant interest in Kazakhstan. For the implementation of transport corridors with Turkey, Kazakhstan has the proper infrastructure and a favorable geographical position. The country borders the Caspian Sea with Turkey's friendly Azerbaijan (it is worth noting that Erdogan calls Azerbaijan and Turkey «two countries, one nation»). Kazakhstan has always been pragmatic and multi-vector, which appeals to Turkey. In 2020, the trade turnover among the states amounted to just over \$3 billion, which puts Turkey in 5th place among the key trading partners of Kazakhstan. The states are going to increase trade between countries by up to \$10 billion [10].

Since according to the terms of the agreement concluded in November 2020 after the war in Nagorno-Karabakh, Azerbaijan received the right to create a transport corridor connecting the main territory of the country with Nakhichevan, the importance of Kazakhstan for Turkey has increased even more. Turkey has previously announced a plan to build a railway. In a similar way, the implementation of the Trans-Caspian corridor for Turkey is becoming an increasingly real task. In addition to railway communication, Turkey has an interest in building an air hub in Central Asia through the Almaty airfield. In May 2020, the Turkish company TAV Airports acquired 100% of the airport's shares.

Tajikistan. Among the countries of the Central Asian region, Tajikistan is the only non-Turkic-speaking country. However, Turkey has and is interested in trade, economic ties, and military-technical cooperation with Dushanbe, especially in the circumstances when Ankara is trying to remain a guarantor of the security of the Kabul airport after the withdrawal of US troops from Afghanistan. Recent visits to Kyrgyzstan and Tajikistan by Turkish Defense Minister H. Akar and R. Erdogan's planned visit to Dushanbe confirm Ankara's growing interest in Tajikistan. According to experts, Turkey's long-term plans

include the creation of a military bloc “Army of Turan” with the participation of Turkic states [1].

The “Great Turan” project

A new military-political bloc of all Turkic states is expected to form the government of Turkey. After the battle in Nagorno-Karabakh, this concept is becoming increasingly relevant. Turkish government actively supported the Azerbaijani army in the conflict, which won a convincing military victory.

If earlier the slogan «One nation - two states» (meaning Turkey and Azerbaijan) was actively used by Ankara; today it has changed to «One nation - five states.» And the first candidate for allies is Turkmenistan. Erdogan called on Ashgabat to join the Cooperation Council of Turkic-Speaking States at a recent conference dedicated to the 25th anniversary of the declaration of Turkmenistan as a neutral country.

The military-political cooperation between the two states is developing rapidly. In order to determine its own presence in the Caspian region, Turkey signed several agreements on the transfer of military facilities to Turkmenistan, as well as boats and patrol ships in the first place. In a similar way, despite the current principle of non-deployment of weapons in the Caspian Sea, they de facto appeared earlier in this region.

Turkey is establishing military cooperation with other Turkic-speaking states of Central Asia. A new agreement on military cooperation between Turkey and Uzbekistan was signed at the end of October 2020. Under the terms of the bilateral contract, Uzbekistan has established the production of Turkish armored vehicles on its territory.

Erdogan’s plans extend far beyond Karabakh and Armenia itself – one of the few obstacles to the unification of all Turkic entities and states of Asia and Siberia into “the Great Turan” project. Christian Georgia is de facto in a state of creeping occupation, and Batumi is already an internal airport in Turkey.

The idea of the “Great Turan” – a confederation of Turkic peoples: Kazakhs, Kyrgyz, Uzbeks, Turkmens, as well as many peoples professing Islam in the post-Soviet space, includes,

in addition, the neo-Ottoman ambitions of spreading in the Arab world and even Africa. Turkish military bases have been set up in Qatar, Libya, Syria, Iraq, Somalia.

In order to achieve this goal, Turkey started a war for its version of human history, with funding (for now) marginal figures from science. According to him, the foundation of world history was founded by the Turks 40 thousand years ago. Erdogan’s strategy is designed for the collapse of Russia with the development of the Caspian and the Volga region, and the development of the resource zones of Siberia and the Far East with access to the Pacific Ocean.

Of course, the Great Turan project carried out by Turkey and its Central Asian partners carries certain risks. The conclusions of the specialists of the Institute of Russian Strategies, according to which Turkey is going to be an alternative center of the geopolitical assembly of the Eurasian region to the detriment of other integration projects in this region, look very constructive, which “threatens the integrity of the Russian Federation and also goes against its goals in the Transcaucasus and Central Asia”[11].

Conclusion

Turkey is considered one of the main states in the region of Central Asia, not only because of its geography but also because of its history and today’s progressive mentality. Its strategic importance in this region is determined not only by its geographical location. Its degree of formation, its alliances, and relationships, including the socio-political, financial, military, and cultural sectors, which it has promoted in the region for many years, are considered elements of its strategic importance (Turkey enters the number of 20 major states of the world along with the point terms of national income).

Turkey’s subtle approach to the Central Asian states sets it up as their neutral if not benevolent partner. Turkey wants them to mature rapidly. Its economic share in the formation of relations with the states of Central Asia, although small, does not contain primary significance. However, strengthening their independence, financial

formation, development in state building, and integration with the world remains the main political goals of Turkey. Undoubtedly, the presence of significant, stable countries in Central Asia is a necessary component of the stability of the entire Eurasian region.

Turkey encourages Central Asian countries to develop friendly relations with their neighbors.

However, we believe that the development of relations, circumventing or solving existing problems between them is an essential element of their stability and economic well-being. They should remember that Central Asia is a single economic space, and benefiting from their economies depends on the degree of cooperation they achieve.

References

1. Усенов А. Турция в Центральной Азии: влияние и лимиты. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.caa-network.org/archives/21989/turcziya-v-czentralnoj-azii-vliyanie-i-limity> (дата обращения: 23.02.2022).
2. Turkey's Growing Involvement in Central Asia. [Web resource]. – 2022. – URL: <https://worldview.stratfor.com/article/turkeys-growing-involvement-central-asia>. (accessed 21.02.2022).
3. Политика Турции в ЦА: обоснованы ли амбиции. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/politika-turtsii-v-tsa-obosnovany-li-ambitsii/> (дата обращения: 21.02.2022).
4. Bilgin P. Only strong states can survive in Turkey's geography: The uses of geopolitical truths in Turkey // *Political Geography*. – 2007. – № 26 (7) – P. 740-756.
5. Аватков В. Внешнеполитический курс Турецкой Республики в рамках современной системы международных отношений. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: http://www.dipacademy.ru/research/all_dissertation/vneshnepoliticheskij-kurs-turetskoj-respubliki-v-ramkah-sovremennoj-sistemy-mezhdunarodnyh-otnoshenij/ (дата обращения: 21.02.2022).
6. Selçuk C. Turkey's Asia A New Initiative: Assessment and Shortcomings. October 15, 2019. [Web resource]. – 2022. – URL: <https://www.mei.edu/publications/turkeys-asia-anew-initiative-assessment-and-shortcomings>. (accessed 21.02.2022).
7. Trade turnover between Turkmenistan and Turkey for 2020 amounted to 2 billion US dollars. [Web resource]. – 2022. – URL: <https://turkmenportal.com/blog/34631/tovarooborot-mezhdu-turkmenistanom-i-turciei-za-2020-god-sostavil-2-mlrd-dollarov-ssha> (accessed 23.02.2022).
8. Реальная роль Турции в Центральной Азии. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <http://mediaplov.asia/ru/news/13092-realnaya-rol-turcii-v-centralnoj-azii> (дата обращения: 23.03.2022).
9. Турция в Центральной Азии: влияние и лимиты – 2021. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://stanradar.com/news/full/45596-turtsija-v-tsentralnoj-azii-vliyanie-i-limity.html> (дата обращения: 21.02.2022).
10. Turkey (TUR) and Kazakhstan (KAZ) Trade | ОЕС – 2020. [Web resource]. – 2022. – URL: <https://oec.world/en/profile/bilateral-country/tur/partner/kaz> (accessed 25.02.2022).
11. Шумилов М. Турецкий фактор в отношениях России и Казахстана в контексте евразийской интеграции // *Управленческое консультирование*. – 2021. – № 4. – С. 43–63.

С.Б. Кенжебаев, А.М. Кусаинова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Түркияның Орталық Азиядағы саясатының басты бағыттары

Аңдатпа. Орталық Азия еуроатлантикалық аймақтың қауіпсіздігі мен тұрақтылығы үшін стратегиялық маңызды. Бұл аймақтың энергетикалық ресурстары жаһандық энергетикалық қауіпсіздік үшін өмірлік маңызды және ол мұнай-газ құбырлары мен сауда дәліздері үшін негізгі орталық болып табы-

лады. Бұл мақалада тәуелсіздік алғаннан кейінгі Түркияның Орталық Азия мемлекеттерімен екіжақты және көпжақты қарым-қатынастарына шолу жасалған. Мақаланың өзектілігі Орталық Азия мемлекеттерінде болып жатқан ірі саяси өзгерістерге байланысты және олардың ішіндегі ең ірі екеуінде саяси басшылықтың ауысуымен түсіндіреді. Түркия Республикасының Орталық Азиядағы сыртқы саясаты соңғы отыз жылда өзінің шарықтау шегіне жеткеніне қарамастан, ел екіжақты қатынастарды нығайту есебінен, сондай-ақ көпжақты ынтымақтастық шеңберінде өңірдегі маңызды геосаяси ойыншылардың бірі бола алғаны даусыз болып саналады.

Түркия ең ірі түркітідес мемлекет ретінде Орталық Азияның жаңа «түркі» мемлекеттерін Түркияның қамқорлығымен Түркі одағын құру – «Ұлы Тұран» жобасы тұрғысынан қарастыруда. Түркі одағы идеясы Түркияның сыртқы саяси стратегиясының негізгі басымдықтарының бірі болып табылады, бұл оның халықаралық аренадағы позициясын нығайтуға мүмкіндік береді. Орталық Азия аймағы елдерімен тарихи, мәдени, тілдік және діни бірегейлік, сондай-ақ Реджеп Тайип Ердоғанның жаңа сыртқы саясаты мен халықаралық қатынастардағы белсенді рөлі жағдайында Түркия «ұлы ойынның» жаңа қатысушысына айналуға. Осы тұрғыдан алғанда, бұл мақалада Түркия Республикасының Орталық Азиядағы сыртқы саясатын талдаған кезде бұл мәселе екіжақты және аймақтық форматта зерттеледі.

Түйін сөздер: Орталық Азия, Түркия, сыртқы саясат, халықаралық қатынастар, «Ұлы Тұран» жобасы.

С.Б. Кенжебаев, А.М. Кусаинова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Основные направления политики Турции в Центральной Азии

Аннотация. Центральная Азия стратегически важна для безопасности и стабильности евроатлантического региона. Энергетические ресурсы этого региона имеют жизненно важное значение для глобальной энергетической безопасности, и это крупный узел газо- и нефтепроводов, и торговых коридоров. В данной статье представлен обзор двусторонних и многосторонних отношений Турции с государствами Центральной Азии после обретения независимости. Актуальность статьи обусловлена крупными политическими изменениями, которые происходят в государствах Центральной Азии, причем в двух крупнейших из них происходит смена политического руководства. Несмотря на то, что внешняя политика Турецкой Республики в Центральной Азии за последние тридцать лет имела свои взлеты и падения, считается бесспорным, что стране удалось стать одним из значимых геополитических игроков в регионе за счет укрепления двусторонних отношений, также как и в рамках многостороннего сотрудничества.

Как крупнейшее тюркоязычное государство, Турция рассматривает новые «тюркские» государства ЦАА с точки зрения создания тюркского союза под эгидой Турции – проект «Великий Туран». Идея тюркского союза является одним из главных приоритетов турецкой внешнеполитической стратегии, что позволило бы ей усилить свои позиции на международной арене. Историческая, культурно-языковая и религиозная идентичность со странами Центрально-азиатского региона, а также в условиях нового внешнеполитического курса Р. Эрдогана и более активной роли в международных отношениях, Турция становится новым участником «большой игры». В этом смысле, при анализе внешней политики Турецкой Республики в Центральной Азии в данной статье, этот вопрос изучается как в двустороннем, так и региональном форматах.

Ключевые слова: Центральная Азия, Турция, внешняя политика, международные отношения, проект «Великий Туран».

References

1. Usenov A. Turciya v Central'noj Azii: vliyanie i limity [Turkey in Central Asia: influence and limits], 2021. Available at: <https://www.caa-network.org/archives/21989/turciya-v-czentralnoj-azii-vliyanie-i-limity> [in Russian]. (accessed 23.02.2022).
2. Turkey's Growing Involvement in Central Asia, 2012. Available at: <https://worldview.stratfor.com/article/turkeys-growing-involvement-central-asia>. (accessed 21.02.2022).

3. Politika Turtsii v TSA: obosnovany li ambitsii [Turkey's policy in Central Asia: are ambitions justified]. Available at: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/politika-turtsii-v-tsa-obosnovany-li-ambitsii/> [in Russian]. (accessed 21.02.2022).
4. Bilgin P. Only strong states can survive in Turkey's geography: The uses of geopolitical truths in Turkey. *Political Geography*, 2007. No. 26 (7) P. 740-756, [in Russian].
5. Avatkov V. Vneshnepoliticheskij kurs Tureckoj Respubliki v ramkah sovremennoj sistemy mezhdunarodnyh otnoshenij [The foreign policy course of the Republic of Turkey within the framework of the modern system of international relations]. Available at: http://www.dipacademy.ru/research/all_dissertation/vneshnepoliticheskij-kurs-tureckoj-respubliki-v-ramkah-sovremennoj-sistemy-mezhdunarodnyh-otnoshenij/ [in Russian]. (accessed 21.02.2022).
6. Selçuk C. Turkey's Asia A New Initiative: Assessment and Shortcomings. October 15, 2019. Available at: <https://www.mei.edu/publications/turkeys-asia-anew-initiative-assessment-and-shortcomings>. (accessed 21.02.2022).
7. Trade turnover between Turkmenistan and Turkey for 2020 amounted to 2 billion US dollars. Available at: <https://turkmenportal.com/blog/34631/tovarooborot-mezhdu-turkmenistanom-i-turciei-za-2020-god-sostavil-2-mlrd-dollarov-ssha> [in Russian]. (accessed 23.02.2022).
8. Real'naya rol' Turtsii v Tsentral'noy Azii [The real role of Turkey in Central Asia]. Available at: <http://mediaplov.asia/ru/news/13092-realnaya-rol-turcii-v-centralnoj-azii> (accessed 23.03.2022).
9. Turciya v Central'noj Azii: vliyanie i limity [Turkey in Central Asia: influence and limits] – 2021. Available at: <https://stanradar.com/news/full/45596-turtsija-v-tsentralnoj-azii-vliyanie-i-limity.html> [in Russian]. (accessed 23.02.2022).
10. Turkey (TUR) and Kazakhstan (KAZ) Trade | OEC – 2020. Available at: <https://oec.world/en/profile/bilateral-country/tur/partner/kaz> (accessed 25.02.2022).
11. Shumilov M. Turetskiy faktor v otnosheniyakh Rossii i Kazakhstana v kontekste yevraziyskoy integratsii. Upravlencheskoye konsul'tirovaniye [The Turkish Factor in Russia-Kazakhstan Relations in the Context of Eurasian Integration. Management Consulting.]. 2021. No. 4. P. 43–63, [in Russian].

Information about the authors:

Kussainova Aliya Muratovna – Ph.D., Associate Professor of International Relations Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Kenzhebayev Sabyrzhan Bauyrzhanuly – The 1st year master student in International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Құсайынова Әлия Мұратқызы – Ph.D., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «халықаралық қатынастар» кафедрасының доценті, Астана, Қазақстан.

Кенжебаев Сабыржан Бауыржанұлы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «халықаралық қатынастар» мамандығының 1 курс магистранты, Астана, Қазақстан.

Н. Мухтарова
Р.А. Нургазина

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: naila_mukhtarova@mail.ru)

Реализация государственной политики в сфере труда и занятости населения: теоретические аспекты

Аннотация. Казахстан является социальным государством, и одним из ключевых приоритетов государственной социально-экономической политики страны является обеспечение занятости населения, снижение уровня безработицы, социальная защита безработных, то есть, регулирование ситуации на рынке труда. Государственная политика призвана обеспечить своим гражданам социальные гарантии и способствовать росту их благосостояния.

На сегодняшний день перед лицом глобальных вызовов на рынке труда особую актуальность вызывают вопросы совершенствования мер содействия занятости населения со стороны государства. В свою очередь, это требует всестороннего изучения теоретико-концептуальных основ регулирования государством ситуации на рынке труда.

В ходе исследования автором выявлены основные теоретические подходы по инструментам влияния государства на рынок труда. Во-первых, это законодательство в сфере труда. В ходе работы выявлены несколько подходов к оценке влияния законодательства на ситуацию на рынке труда. Так, выявлены такие аспекты, как повышение уровня стабильной занятости за счет снижения текучести кадров, регулирование стоимости рабочей силы, занятости и производительности труда, стимулирование приверженности работе и готовности адаптироваться к технологическим изменениям, усиление социальной защиты уязвимых групп населения. Также отмечается, что законодательство об охране труда может выступать в качестве стабилизатора в случае экономического спада.

Кроме того, в ходе исследования выявлены критические аспекты по данному вопросу. Так, некоторые эксперты утверждают, что законодательство об охране труда препятствует свободному перемещению работников между предприятиями и замедляет адаптацию рабочей силы в экономически неблагоприятные времена, может привести к неравенству, увеличивая разрыв между теми, на кого распространяется и не распространяется действие такого закона.

Во-вторых, это установление минимальной заработной платы. Автором рассматриваются аргументы за использование этих инструментов, а также критика их применения.

Ключевые слова: рынок труда, государственная политика, законодательство в сфере труда, минимальная заработная плата.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-75-83>

Поступила: 22.11.2021 / Одобрена ко публикации: 11.01.2023

Введение

Казахстан является социальным государством, и одним из ключевых приоритетов государственной социально-экономической политики Казахстана является обеспечение занятости населения, снижение уровня безработицы, социальная защита безработных, то есть, регулирование ситуации на рынке труда. Государственная политика призвана обеспечить своим гражданам социальные гарантии и способствовать росту их благосостояния.

На сегодняшний день ситуация на рынке труда во всем мире сталкивается с новыми угрозами. Во-первых, увеличивается объем безработицы. По данным МОТ, «в 2022 году число безработных в мире вырастет до 207 млн, что на 21 млн больше, чем в докризисном 2019 году» [1]. Одним из факторов роста безработицы является массовое высвобождение рабочей силы, вызванное автоматизацией и роботизацией процессов. Во-вторых, в отдельных отраслях наблюдается нехватка кадров. В свою очередь, данные угрозы несут собой риски для социально-экономического развития государств.

В этой связи на современном этапе многие государства мира находятся в поиске эффективных инструментов реализации государственной политики в области содействия занятости населения. Совершенствования мер государственной политики в этой сфере требует всестороннего изучения теоретических концепций и подходов.

Цель данного исследования - выявить основные теоретико-концептуальные основы регулирования государством ситуации на рынке труда.

Задачи исследования:

- изучить теоретико-методологические аспекты реализации государственной политики в сфере труда;
- определить роль государства в регулировании рынка труда через призму теоретических концепций;

- рассмотреть основные инструменты влияния государства на ситуацию на рынке труда.

Методология исследования

Исследование основано на методе сравнительно-политологического анализа. С помощью данного метода в работе выявлены различные теоретико-концептуальные подходы к регулированию ситуации на рынке труда.

Результаты исследования

Государственная политика на рынке труда охватывает регулирование уровня и продолжительности безработицы, социальную защиту безработных. Исследователями также отмечаются такие важнейшие направления государственного регулирования, как введение законодательства об охране труда и установление минимальной заработной платы.

Первое. Законодательство об охране труда. Введение законодательных норм об охране труда рассматривается как институт труда, направленный на содействие занятости. Существует несколько подходов к оценке влияния законодательства на ситуацию на рынке труда.

1. Некоторые исследователи считают, что введение законодательных норм об охране труда, регулирующие такие аспекты, как найм и правила увольнения, приводит к более стабильной занятости за счет снижения текучести кадров. Как показывает практика, случаи увольнения выше среди работников, не подпадающих под действие законодательства об охране труда.

Большинство стран мира на сегодняшний день обязывают работодателей выплачивать компенсацию уволенным, при этом сумма выплаты зависит от выслуги лет и заработной платы. Также работодатели должны заблаговременно уведомить сотрудника об увольнении [2].

При этом существуют некоторые исключения из этих правил. В некоторых странах законодательство об охране труда не является обязательным для малых предприятий. В Германии, например, предприятия с менее, чем десятью сотрудниками не подпадают под действие Закона о защите от увольнения [3].

2. Законодательство об охране труда влияет на решения работодателя и работника, включая стоимость рабочей силы, занятость и производительность труда [4].

3. Некоторые исследователи утверждают, что законодательство об охране труда повышает производительность труда, приводит к более стабильным и безопасным трудовым отношениям, улучшая экономические показатели. Обязательства работодателя по обеспечению выходного пособия делают увольнение сотрудника дорогими нежелательным. Закон стимулирует работодателей вкладывать ресурсы в свои кадры, предлагая переподготовку и повышение квалификации.

4. Исследователями также отмечается, что для самих работников гарантия занятости будет стимулировать приверженность работе и готовность адаптироваться к технологическим изменениям.

5. Аргументов в пользу введения законодательства об охране труда является также то, что оно усиливает защиту социально уязвимых групп населения. Например, пособия для лиц, получивших производственную травму.

6. Кроме того, законодательство об охране труда может выступать в качестве стабилизатора в случае экономического спада. В связи с тем, что законодательство об охране труда увеличивает затраты предприятий на увольнение работников (включая компенсации), они могут с большей вероятностью сохранить их работу даже во время экономического упадка. Это гарантирует, что четкие правила и административные процедуры повышают безопасность работников в случае увольнения

по экономическим или производственным причинам.

Например, в некоторых странах предприятия обязаны по возможности перераспределять рабочих внутри страны, когда их должности упраздняются.

Вданномконтекстеецелесообразновысказать критику о том, что зачастую работодатели во избежание трат на компенсацию вынуждают работников писать заявления об увольнение по якобы собственному желанию.

7. Как было отмечено выше, что данные некоторых исследований подтверждают, что законодательство об охране труда ведет к более стабильной занятости за счет снижения текучести кадров. Исследование с использованием выборки из 16 промышленно развитых стран и стран с развивающейся экономикой показало [5], что строгие правила найма и увольнения способствуют снижению текучести кадров [6].

Авторы другого межстранового исследования утверждают, что, когда предприятия менее гибки в найме рабочей силы, это может препятствовать росту производительности труда. Однако они признают, что работники получают выгоду от такой практики [7].

Некоторыми экспертами высказываются аргументыпротиввведениязаконодательства об охране труда.

1. Существует точка зрения, согласно которой такое законодательство снижает постоянную занятость. Например, когда предприятия должны заблаговременно уведомить об увольнении по экономическим причинам, они должны продолжать выплачивать заработную плату высвобождаемым работникам в течение определенного периода времени. Некоторые теоретические модели предполагают, что эти правила заставляют работодателей неохотно создавать обычные рабочие места. Вместо этого им может быть выгоднее использовать неформальную занятость или временные контракты, на которые не распространяется законодательство об охране труда.

2. Некоторые эксперты утверждают, что законодательство об охране труда препятствует свободному перемещению работников между предприятиями и замедляет адаптацию рабочей силы в экономически неблагоприятные времена. Со временем, с развитием и техническим прогрессом, менее продуктивные рабочие места уничтожаются и создаются более продуктивные. Такие обязательства, как выходное пособие, делают для компаний дорогостоящим процесс увольнения работников, вызывая неэффективность и задерживая рост производительности [8].

3. Законодательство также может привести к неравенству, увеличивая разрыв между теми, на кого распространяется и не распространяется действие такого закона. Люди на рабочих местах с высоким уровнем безопасности (которое обеспечивает законодательство об охране труда), могут иметь преимущество по сравнению с теми, кто на незащищенных рабочих местах. Так, исследование различных воздействий на постоянных и временных работников в Испании свидетельствует о том, что процент увольнений выше среди работников, не охваченных законодательством об охране труда [9].

4. Также результаты некоторых исследований говорят о том, что законодательство об охране труда ограничивает доступ на рынок труда более молодых работников [10]. Другие исследования выявляют, что такая связь отсутствует [11].

5. Исследования показывают, что в некоторых странах законодательство об охране труда снижает размер предприятий. В Италии законодательное регулирование намного строже для фирм с более, чем 15 сотрудниками. Некоторые исследования показывают, что компании с размером немного ниже этого порога неохотно расширяются из-за того, чтобы не пересечь черту 15 сотрудников [12].

Второе. Минимальная заработная плата. Исследования минимальной

заработной платы показывают, что этот институт труда может способствовать как выгодам, так и потерям среди работников. Влияние минимальной заработной платы зависит от степени правоприменения и соблюдения законодательства, доли работников, охваченных законодательными нормами о минимальной заработной плате, степени конкуренции на рынке труда и структуры минимальной заработной платы.

Необходимо отметить, что движение за введение минимальной заработной платы получило импульс в начале XX века, а было впервые введено в Новой Зеландии в 1894 году. Сегодня же более 90% стран мира имеют тот или иной закон о минимальной заработной плате.

Основная цель минимальной заработной платы как института труда заключается в повышении благополучия людей [13]. Минимальная заработная плата, в основном, воздействует на нижнюю границу заработной платы, устанавливая ее минимальный уровень.

Минимальная заработная плата устанавливается посредством сложных процессов, включающих консультации между представителями правительства, представителями работников и работодателями. Они часто основаны на аргументах о том, как минимальная заработная плата влияет на рынок труда. Макроэкономические условия, такие как инфляция или экономический рост, также влияют на эти обсуждения. Ставки, квалификационные требования и частота корректировки резко различаются по времени и между странами. Например, во многих странах минимальная заработная плата установлена только для конкретных секторов. Некоторые из них имеют более низкие ставки для некоторых групп, например, молодежь.

Необходимо отметить, что некоторыми исследователями высказываются аргументы против минимальной заработной платы.

1. Некоторые эксперты утверждают, что минимальная заработная плата увеличивает

безработицу и выталкивают работников в неформальный сектор. Предполагается, что предприятия, особенно небольшие, больше не могут позволить себе нанимать такое же количество работников из-за требования платить более высокую заработную плату. Этот аргумент основан на модели конкурентного рынка труда, которая предполагает, что работники имеют неограниченный доступ к возможностям трудоустройства, а работодатели имеют неограниченный доступ к вариантам найма. Таким образом, у работодателей нет стимула предлагать больше, чем самое минимальное. В результате, введение МЗП выше этого уровня заставит работодателей сокращать занятость [14].

2. Часть экспертов отмечает, что минимальная заработная плата снижает прибыль владельцев бизнеса, и вынуждают их искать альтернативы, такие как новые трудосберегающие технологии. В случае более крупных компаний работодатели могут передавать производство в страны, в которых не установлена МЗП либо же она более низкая [15].

3. Эксперты отмечают, что МЗП не позволяет предприятиям снижать расходы на заработную плату во время экономических спадов. Это порождает экономическую неэффективность. Например, невозможность снизить заработную плату ниже минимальной заработной платы может вынудить предприятия повышать цены на свои товары и услуги. Бедные слои населения, которые покупают эти товары и услуги, пострадают больше, чем «более обеспеченные».

Многие эксперты сходятся во мнении, что минимальная заработная плата имеет решающее значение для защиты работников и обеспечения достойного уровня жизни для них и их семьи. В ситуации, когда на рынке труда желающих работать больше, чем доступно рабочих мест, уязвимым работникам зачастую недоплачивают. Но несмотря на это, вероятность того, что они свои рабочие места, низкая.

Еще один аргумент в пользу минимальной заработной платы заключается в том, что она повышает производительность. При установлении МЗП работодатель заинтересован инвестировать в персонал. Кейнсианские экономисты утверждают, что, хотя минимальная заработная плата может создать сдерживающие стимулы для работодателей, тем не менее, они могут увеличить занятость, стимулируя потребление. Низкооплачиваемые работники скорее тратят, чем сохраняют свою заработную плату.

Минимальная заработная плата также может увеличить среднюю заработную плату, что приведет к дополнительным положительным последствиям.

В развивающихся странах минимальная заработная плата часто используется в качестве отправной точки для других льгот работникам. Если минимальная заработная плата установлена на уровне, значимом для неформальной экономики, она может повысить заработную плату в неформальном секторе.

МЗП также снижают затраты на программы социального обеспечения. За счет увеличения доходов самых бедных, минимальная заработная плата повышает их стимулы к присоединению к рабочей силе вместо получателей социального обеспечения [16].

В некоторых странах пособия по социальной защите привязаны к минимальной заработной плате. Если повысится минимальная заработная плата, повысится пенсионное страхование, страхование по инвалидности и безработице.

Несколько исследований показывают, что минимальная заработная плата может помочь защитить покупательную способность низкооплачиваемых работников. В Коста-Рике и Гондурасе повышение минимальной заработной платы вызвало рост средней заработной платы в формальном секторе [17]. Однако есть также свидетельства того, что положительное влияние минимальной

заработной платы сильно связаны с соблюдением законодательства. В Гондурасе, например, только более крупные компании могли и соблюдали минимальную заработную плату.

Выводы

Таким образом, согласно теоретико-концептуальным подходам, одними из наиболее эффективных инструментов влияния государства на ситуацию на рынке труда является законодательство в сфере труда и установление минимальной заработной платы. Как показывают результаты исследования, данные инструменты имеют как сторонников, так и критиков.

В Казахстане с 2015 года действует Трудовой Кодекс, в котором закреплены основные положения государственного регулирования в области трудовых отношений. Трудовой

Кодекс направлен на защиту прав работников, в нем обозначены их права и гарантии. Однако важным вопросом является практика приверженности работодателей соблюдению данного Кодекса (например, отказ в выплатах за работу в праздничные дни, вынуждение в увольнение по якобы собственному желанию и т.д.). Таким образом, необходимо усилить данный инструмент государственного регулирования на рынке труда путем: 1) информирования самих работников об их правах и гарантиях; 2) усилению контроля со стороны трудовых инспекций.

В Казахстане с 1 января 2022 года размер МЗП увеличился на 41%, то есть с 42 500 тенге до 60 000 тенге. Согласно прогнозам, это должно привести к росту денежных доходов 1,6 млн человек. Таким образом, в Казахстане данный механизм регулирования ситуации на рынке труда способствует повышению благополучия населения.

Список литературы

1. МОТ: в 2022 году число безработных в мире составит 207 млн. [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://news.un.org/ru/story/2022/01/1417012> (дата обращения: 09.10.2022).
2. Muller A. Employment Protection Legislation tested by the economic crisis: A global review of the regulation of collective dismissals for economic reasons (Geneva, ILO). [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: http://www.ilo.org/ifpdial/information-resources/publications/WCMS_166754/lang--en/index.htm (дата обращения: 09.10.2022).
3. National employment policies: A guide for workers' organisations. Labour institutions, social protection, and employment. International Labour Organization 2015. [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@ed_emp/@emp_policy/documents/publication/wcms_334920.pdf (дата обращения: 09.10.2022).
4. Cazes S. Labour Market Institutions, Chapter 8 in Cazes, S. and Verick, S. (eds.) Perspective on labour economics for development (Geneva, ILO). Our discussions of employment protection legislation and minimum wages draw heavily. – 2013. – P. 186-209.
5. Kugler A. D., Pica G. Effects of employment protection on worker and job flows: Evidence from the 1990 Italian reform in Labour Economics. – 2008. – Vol. 15. – No. 1.
6. Haltiwanger J., Scarpetta S., Schweiger H. Cross country differences in job reallocation: The role of industry, firm size, and regulations, EBRD Working Paper. – 2010. – No. 116. – P. 11.
7. Lafontaine F., Sivadasan J. Do labor market rigidities have microeconomic effects? Evidence from within the firm in American Economic Journal: Applied Economics. – 2009. – Vol. 1. – No. 2. – P. 12.
8. Martin J.P., Scarpetta S. Setting it right: Employment protection, labour reallocation and productivity, Institute for the Study of Labour Policy paper. – 2011. – No. 27. – P. 15.
9. Boeri T., Jimeno J. The effects of employment protection: Learning from variable enforcement in European Economic Review. – 2005. – Vol. 49. – P. 15.

10. Botero J., Djankov S., La Porta R., Lopez-de-Silanes F., Shliefer A. The regulation of labor, National Bureau of Economic Research Working Paper. – 2003. – P. 10.
11. Noelke C. The consequences of employment protection legislation for the youth labour market, Mannheimer Zentrum für Sozialforschung Working Paper. – 2011. – No. 144. – P. 10.
12. Garibaldi P., Pacelli L., Borgarello A. Employment protection legislation and the size of firms, IZA Institute for the Study of Labour Discussion Paper. – 2003. – No. 787. – P. 10.
13. Saget C. Fixing minimum wage levels in developing countries: Common failures and remedies. International Labour Review. – 2008. – Vol.147.– Iss. 1. – P. 10.
14. Fox L. Minimum Wage Trends: Understanding past and contemporary research, Economic Policy Institute Briefing. – 2006. – P. 178.
15. Neumark D., Wascher W. Minimum wages and employment, IZA Discussion Papers No. 2570. [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:101:1-20080425257>. (дата обращения: 01.07.2022).
16. Kallem A. Youth crime and the minimum wage. [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <http://ssrn.com/abstract=545382> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.545382> (дата обращения: 01.07.2022).
17. Gindling T.H. & Terrell K. The effects of multiple minimum wages throughout the labor market: The case of Costa Rica, Labour Economics. – 2007. – Vol. 14. –P. 485–511.

Н. Мұхтарова, Р.А. Нұртазина

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Еңбек және халықты жұмыспен қамтамасыз ету саласындағы мемлекеттік саясат: теориялық аспектілері

Аңдатпа. Қазақстан – әлеуметтік мемлекет, еліміздің мемлекеттік әлеуметтік-экономикалық саясатының негізгі басымдықтарының бірі халықты жұмыспен қамтамасыз ету, жұмыссыздықты азайту, жұмыссыздарды әлеуметтік қорғау, яғни еңбек нарығындағы жағдайды реттеу болып табылады. Мемлекеттік саясат өз азаматтарын әлеуметтік кепілдіктермен қамтамасыз етуге және олардың әл-ауқатының өсуіне ықпал етуге арналған.

Бүгінгі таңда еңбек нарығындағы жаһандық сын-қатерлер жағдайында мемлекет тарапынан халықты жұмыспен қамтуға жәрдемдесудің шараларын жетілдіру мәселелері ерекше өзекті болып отыр. Бұл өз кезегінде еңбек нарығындағы жағдайды мемлекеттік реттеудің теориялық және тұжырымдамалық негіздерін жан-жақты зерттеуді талап етеді.

Зерттеу барысында автор еңбек нарығына мемлекеттің ықпал ету құралдарының негізгі теориялық тәсілдерін анықтады. Біріншіден, бұл еңбек құқығы. Жұмыс барысында заңнаманың еңбек нарығындағы жағдайға әсерін бағалаудың бірнеше тәсілдері анықталды. Осылайша, кадрлардың тұрақтамауын қысқарту арқылы тұрақты жұмыспен қамту деңгейін арттыру, жұмыс күшінің құнын, жұмыспен қамтуды және еңбек өнімділігін реттеу, жұмысқа деген ынтасын және технологиялық өзгерістерге бейімделуге дайындығын ынталандыру, халықтың осал топтарын әлеуметтік қорғауды күшейту сияқты аспектілер айқындалды. Сондай-ақ еңбекті қорғау заңнамасы экономикалық құлдырау жағдайында тұрақтандырушы рөлін атқара алатыны атап өтілген.

Сонымен қатар, зерттеу осы мәселе бойынша сыни аспектілерді анықтады. Мысалы, кейбір сарапшылар еңбекті қорғау туралы заңнама жұмысшылардың кәсіпорындар арасында еркін қозғалысына кедергі келтіреді және экономикалық қолайсыз уақытта жұмыс күшінің бейімделуін бәсеңдетеді, теңсіздікке әкелуі мүмкін, мұндай жағдайда қамтылғандар мен қамтылмағандар арасындағы алшақтықты кеңейтеді деп санайды.

Екіншісі – ең төменгі жалақыны белгілеу. Автор бұл құралдарды пайдаланудың дәлелдерін, сондай-ақ олардың қолданылуына қатысты сынды қарастырады.

Түйін сөздер: еңбек нарығы, мемлекеттік саясат, еңбек заңнамасы, ең төменгі жалақы.

N. Mukhtarova, R.A. Nurtazina

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

State policy in the sphere of labor and employment of the population: theoretical aspects

Abstract. Kazakhstan is a social state, and one of the key priorities of the state socio-economic policy of the country is to ensure employment of the population, reduce unemployment, and socially protection of the unemployed, that is, to regulate the situation in the labor market. State policy is designed to provide its citizens with social guarantees and contribute to the growth of their well-being.

Today, in the face of global challenges in the labor market, the issues of improving measures to promote employment by the state are of particular relevance. In turn, this requires a comprehensive study of the theoretical and conceptual foundations of state regulation of the situation in the labor market.

In this study, the author identified the main theoretical approaches to the instruments of state influence on the labor market. First, it is labor law. In this study, there were identified several approaches to assess the impact of legislation on the situation of the labor market. Thus, such aspects as increasing the level of stable employment by reducing staff turnover, regulating the cost of labor, employment, and labor productivity, stimulating commitment to work and readiness to adapt to technological changes, and strengthening social protection of vulnerable population groups have been identified. It is also noted that labor protection legislation can act as a stabilizer in the event of an economic downturn.

In addition, the study identified critical aspects of this issue. For example, some experts argue that labor protection legislation prevents the free movement of workers between enterprises and slows down the adaptation of the workforce in economically unfavorable times, which can lead to inequality, widening the gap between those who are covered and not covered by such a law.

The second is the establishment of a minimum wage. The author considers the arguments for the use of these tools, as well as criticism of their use.

Keywords: labor market, government policy, labor legislation, minimum wage.

References

1. MOT: v 2022 godu chislo bezrabotnykh v mire sostavit 207 mln. [in 2022, the number of unemployed in the world amounted to 207 million people]. Available at: <https://news.un.org/ru/story/2022/01/1417012> [in Russian] (accessed 09.10.2022).
2. Muller A. Employment Protection Legislation tested by the economic crisis: A global review of the regulation of collective dismissals for economic reasons (Geneva, ILO). Available at: http://www.ilo.org/ifpdial/information-resources/publications/WCMS_166754/lang--en/index.htm (accessed 09.10.2022).
3. National employment policies: A guide for workers' organisations. Labour institutions, social protection, and employment. International Labour Organization 2015. Available at: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@ed_emp/@emp_policy/documents/publication/wcms_334920.pdf (accessed 09.10.2022).
4. Cazes S. Labour Market Institutions, Chapter 8 in Cazes, S. and Verick, S. (eds.) Perspective on labour economics for development (Geneva, ILO). Our discussions of employment protection legislation and minimum wages draw heavily. 2013. P. 186-209.
5. Kugler A. D., Pica G. Effects of employment protection on worker and job flows: Evidence from the 1990 Italian reform in Labour Economics. 2008. Vol. 15.No. 1.
6. Haltiwanger J., Scarpetta S., Schweiger H. Cross country differences in job reallocation: The role of industry, firm size, and regulations, EBRD Working Paper. 2010. No. 116. P. 11.
7. Lafontaine F., Sivadasan J. Do labor market rigidities have microeconomic effects? Evidence from within the firm in American Economic Journal: Applied Economics.2009. Vol. 1. No. 2 P. 12.
8. Martin J.P., Scarpetta S. Setting it right: Employment protection, labour reallocation and productivity, Institute for the Study of Labour Policy paper. 2011. No. 27. P. 15.
9. Boeri T., Jimeno J. The effects of employment protection: Learning from variable enforcement in European Economic Review. 2005. Vol. 49. P. 15.

10. Botero J., Djankov S., La Porta R., Lopez-de-Silanes F., Shliefer A. The regulation of labor, National Bureau of Economic Research Working Paper. 2003. P. 10.
11. Noelke C. The consequences of employment protection legislation for the youth labour market, Mannheimer Zentrum für Sozialforschung Working Paper. 2011. No. 144.P. 10.
12. Garibaldi P., Pacelli L., Borgarello A. Employment protection legislation and the size of firms, IZA Institute for the Study of Labour Discussion Paper. 2003. No. 787. P. 10.
13. Saget C. Fixing minimum wage levels in developing countries: Common failures and remedies. International Labour Review. 2008. Vol.147. Iss. 1. P. 10.
14. Fox L. Minimum Wage Trends: Understanding past and contemporary research, Economic Policy Institute Briefing. 2006. P. 178.
15. Neumark D., Wascher W. Minimum wages and employment, IZA Discussion Papers No. 2570. Available at: <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:101:1-20080425257>. (accessed 01.07.2022).
16. Kalleem A. Youth crime and the minimum wage. Available at: <http://ssrn.com/abstract=545382> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.545382> (accessed 01.07.2022).
17. Gindling T.H.б Terrell K. The effects of multiple minimum wages throughout the labor market: The case of Costa Rica, Labour Economics. 2007. Vol. 14. P. 485–511.

Сведения об авторах:

Мухтарова Найла – докторант кафедры политологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Нуртазина Роза Ауталиповна – д.п.н., профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан.

Mukhtarova Naila – doctoral student of the Department of Political Science, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Nurtazina Roza Autalipovna – Doctor of Political Science, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

М.М. Мұратова¹
Ж.М. Медеубаева²
А. Тугаев³

^{1,2}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
³«Тұран-Астана» университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: maria_muratova@mail.ru)

Қазақстан мен Еуропалық Одақ арасындағы Транскаспий тасымал бағытының бүгінгі жайы мен әлеуеті

Аңдатпа. Мақалада ағымдағы геосаяси ахуал жағдайында ерекше геοэкономикалық мәнге ие болып отырған Транскаспий халықаралық көлік бағытының жай-жапсарын талдау мақсаты қойылған. Бүгінгі күні Украина соғысына байланысты Ресейге салынған санкциялардың нәтижесінде Еуропалық Одақта орын алған энергетикалық дағдарыс пен Қазақстанның тасымал саласындағы бір елге тәуелділігінің жағымсыз әсерлері бұл дәліздің мәнін ерекше көтеріп отыр. Қазақстан басшылығының сыртқы экономикалық байланыстар жолдарын әртараптандыру әрекеттері және Еуропалық Одақтың энергия көздерімен қамтамасыз етудің жаңа мүмкіндіктерін іздестіру саясатындағы бұдан арғы қадамдар осы дәліздің әлеуетінің артып, барынша іске қосылуына ықпал етеді деп ойлауға негіз бар. Сонымен қатар, Еуропалық Одақ Қазақстанның Транскаспий халықаралық көлік бағытын дамыту жөніндегі саясатын толығымен қолдай отырып, оның «жаһандық қақпа» жаңа бағдарламасына сәйкестігін атап өтеді.

Түйін сөздер: Еуропалық Одақ, Қазақстан, Транскаспий халықаралық көлік бағыты (ТХКБ), энергетикалық дағдарыс, диверсификация, «Жаһандық қақпа» бағдарламасы.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-84-93>
Түсті: 10.06.2022 / Жариялауға қабылданды: 17.11.2022

Кіріспе

Ресейдің Украинаға басып кіруі және анти-ресейлік санкциялар Еуразиядағы көлік-логистикалық байланыстар картасына түбегейлі өзгерістер әкелді. Дәстүрлі болып қалған Солтүстік дәліздің жабылуы Еуразияның көптеген елдері үшін мәселеге айналып, экономика мен әлеуметтік салаларда еңсеруі қиын жағдай тудырды. Бірақ Ресейдің логистикалық тізбектен шығуы Қазақстан сияқты Шығыс пен Батыс арасындағы байланыстырушы елдер үшін өз транзиттік әлеуетін тиімдірек іске асыруға мүмкіндіктер

ашылды. Бұл тұрғыда мультимодальды тасымалдау жолы және Қытайдан Шығыс және Батыс Еуропаға жүктерді жеткізуге ресейлік «Транссибке» балама болып табылатын Транскаспий халықаралық көлік бағытының (бұдан әрі- ТХКБ) маңыздылығы өсті. Сондықтан, қазірге кезге дейін мән берілмей келген осы транскаспийлік бағытты ғылыми тұрғыдан сараптау, яғни, оның бүгінгі жайы мен мәселелерін, болашақтағы мүмкіндіктерін ашып көрсетудің мәні айшықты деп білеміз. Сонымен бірге, ТХКБ-ны одан ары дамытуда аса мән берілігін жағдай оның төңірегіндегі геосаяси ахуал.

Осы дәлізді іске өске қосу бойынша құрылған қатысушы елдер Ассоциясының аясындағы қатынастар және Орталық Азия аймағындағы ірі акторлардың ықпалы, өзара тай-таласы көп нәрсені шешері белгілі.

ТХКБ-ны қолға алу Қазақстан мен Еуропалық Одақ арасындағы қатынастардың бүгінгі жайына да назар салғызады. Өткен жылдың басына дейін жағымды деңгейде өрістеп келе жатқан ҚР мен ЕО арасындағы байланыстар қандай өзгерістерге ұшырады екен, қандай беталыстар пайда болды екен деген сұрақ көкейде тұраы белгілі.

Зерттеу әдістері

Мәселені талдауда кейс-стади тәсілі қолданылды. Қазақстандағы Украинадағы соғыстың салдарынан қалыптасқан экономикалық ахуал, Еуропалық Одақ елдеріндегі Ресейге қарсы салынған санкциялар нәтижесінде орын алған энергетикалық дағдарыс жеке кейстер ретінде жинақталып, талданды. Транскаспий халықаралық көлік бағыты да кейс аясында қарастырылып, логистикалық құрылымы, әрекет ету жағдайлары мен қарқыны сараланды.

Салыстырмалық әдіс негізінде өзге дәліздерге қарағанда ТХКБ-ның артықшылықтары мен осал жерлері көрсетілді.

Деректерді талдауда қазірде кеңінен қолданылатын контент анализдің қолданыстық мәні де жұмыс барсында айқын болды.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Қазақстан мен Еуропалық Одақтағы ағымдағы экономикалық қиындықтар

Қазақстанның экономика мен тасымал саласындағы біржақтылықтың салдары. Қазақстанның сыртқы экономикалық қызметінің басты мәселелерінің бірі Каспий құбыр консорциумына баламалардың болмауы болып табылады (бұдан әрі - КҚК).

Бүгінгі таңда қазақстандық мұнайдың 90%-дан астамы әлемдік нарыққа Каспий құбыр консорциумы арқылы тасымалданады. Мәселен, 2021 жылы 53,1 млн.тонна КҚК арқылы және 11 млн. тонна Атырау-Самара мұнай құбыры арқылы жөнелтілді, бұл жалпы экспорт 67,6 млн. тоннаның 93,3%-н құрайды [1].

Мұнай Қазақстан жалпы бюджетінің үштен бірін және экспортының жартысынан көбін құрайды, осыған байланысты КҚК-мен кез келген ықтимал мәселелер елдің ұлттық қауіпсіздігіне тікелей қауіп төндіруі мүмкін.

Сонымен қатар, құбырға деген жоғары тәуелділіктен және оның геосаяси турбуленттіліктің эпицентрі болып табылатын Ресей Федерациясының аумағы арқылы өтуіне байланысты КҚК-ны Қазақстанға әсер ету тетігі ретінде пайдалану мүмкіншілігі жоққа шығарылмайды. Айта кету керек, КҚК қызметі 2022 жылы ресейлік тараппен бірнеше рет тоқтатылған болатын [2].

Қазақстан Үкіметі тарапынан сауда маршруттарын диверсификациялау әрекеттері бұғанға дейін да болды. КҚК баламасы ретінде 2006 жылдың маусым айында ашылған Түркия арқылы Жерорта теңізіне апаратын жолды қамтамасыз етуге арналған Баку – Тбилиси – Джейхан (бұдан әрі – БТД) құбыры болуы тиіс еді. Бірақ жоба КҚК-мен салыстырғанда капиталды көп қажетсінетіндігіне байланысты ешқашан толық іске асырылған жоқ; егер КҚК бойынша тариф тоннасына шамамен \$38 болса, онда БТД бойынша \$90 болды. БТД бойынша мұндай бағалар оның мультимодальды жолмен тасымалдауға кететін шығындарымен байланысты болып келеді [3].

КҚК мұнай құбыры 2001 жылы Теңіз және Қарашығанақ кен орындары үшін негізгі экспорттық маршрут ретінде салынды және Қара теңізге дейінгі ең қысқа жол болып табылады, бұл ретте ол мұнай тасымалдау үшін ең аз операцияларды қажет ететіні экспорттың неғұрлым жоғары кірістілігін қамтамасыз етеді.

Бүгінгі таңда КҚК-ны толықтай алмастыру мүмкін емес, ал баламалы маршруттар

бойынша жылдық көлемі 54 млн.тоннадан 17,5 млн. тоннаны ғана жөнелту мүмкіндігі байқалады [3].

Сонымен қатар, 2024 жылдан бастап Энергетика министрлігі мұнай өндірудің жыл сайынғы көлемін 100 млн. тоннаға дейін өсуін күтуде, осыған байланысты КҚК арқылы үздіксіз тасымалдауды қамтамасыз ету қажет болып табылады [3].

Жалпы, қазіргі таңда осы мәселелерге байланысты Қазақстанның күн тәртібінде сауда қатынастарын қайта құру және сауда бағыттарын диверсификациялау қажеттілігі мәселелері тұр.

Еуропалық Одақтағы энергетикалық дағдарыс. Соңғы екі онжылдық ішінде Еуропалық Одақ жаңартылмалы энергия көздеріне ауқымды көшуді жүзеге асыруда, осыған байланысты өз кен орындарын жабу және өндірісті қысқарту бойынша саясат жүргізуде. Алайда, жел жылдамдығының төмендеуі, қалыптан тыс ыстық, құрғақшылық, күз-қыстың басталуы сияқты климаттық факторлар жел мен күн, су электр станцияларында генерация көлемін айтарлықтай төмендетеді. Мәселен, егер 2021 жылы Данияда энергия өндіру көлемі норманың шамамен 75%-н құраса, 2022 жылдың қыркүйегінде шамамен 50%-н ғана құрады [4].

Сонымен қатар, Еуропадағы энергетикалық дағдарысқа тағы бір түрткі пандемиядан кейін өнеркәсіптік өндірісті жедел қалпына келтіру болды, бұл қосымша энергияны қажет етті. Көмір және газ электр станцияларынан, Атом генерациясынан тез бас тарту энергия ресурстарының тапшылығына әкелді, өйткені қажетті көлемдер баламалы генерациямен алмастырылмады. Сондай-ақ, өткен қыстың басында Еуропадағы рекордтық аяз әсерінен газ қоймаларындағы газ көлемдері төмен болды.

Еуропаның энергия ресурстарының импорттау жөніндегі ұзақ мерзімді келісімшарттардан бас тартып, биржалық сауда және баламалы энергияның пайдасына қарай бет бұруы, өткен жылы түрлі факторлардың әсерінен газ бағасының 10 есеге көтерілуіне әкелді.

Тағы бір маңызды фактор Ресей-Украина әскери қақтығысы болды, нәтижесінде Еуроодақ ресейлік энергия тасымалдаушылардың импортынан бас тартуға мәжбүр болды. Ал айта кету керек, олардың негізгі үлесі бұғанға дейін Ресейден тасымалданған: шамамен 24,8% мұнай, 70% дейін энергетикалық көмір, 40% табиғи газ [5].

Дағдарыстың салдары Еуропа елдерін электр энергиясын тұтынуды, табиғи газға сұранысты 15%-ға қысқартуға мәжбүр етті [5]. Бірқатар елдерде электр энергиясын өндірушілерге шұғыл қаржылық көмек бөлінді. Тұтастай алғанда, энергетикалық дағдарыс қоғамдық наразылықтардың катализаторы болды. Саяси тұрғыдан алғанда, Еуропа елдері көшбасшыларының рейтингілері төмендеп және олардың отставкаға кету мүмкіндігі артып, ЕО елдеріндегі ішкі саяси дағдарыстар мен келіспеушіліктер қаупі артып келеді.

Сонымен қатар, экономикалық жағдайдың айтарлықтай нашарлауы байқалады. Еуростаттың бағалауы бойынша Еуропадағы инфляция 2022 жылдың қазан айында рекордтық жоғары деңгейге 10,7%-ға жетті. Өсім энергия бағасына байланысты болды, бұл 2021 жылдың осы айымен салыстырғанда 41,9%-ға жоғары болды. Рекордтық инфляция Еуроодақ елдерінде жалақыны көтеру талабымен көптеген ереуілдерге әкелді [6].

Осылайша, жоғарыда аталған факторларға байланысты одан әрі экономикалық рецессия қаупі Еуропалық Одақ басшыларын жеткізушілер мен жаңа сауда дәліздерін іздестіруге мәжбүрледі.

Осы тұрғыда Еуропалық Одақ өзінің «Жаһандық қақпа» жаңа бағдарламасына ТХКБ-ң сәйкестігін атап өтіп, Қазақстанның оны дамыту жөніндегі саясатын толығымен қолдайды. Мәселен, бұл бағдарламада цифрлық, энергетикалық және көлік секторларындағы байланыстарды дамытуға 300 млрд. еуро бөлу көзделіп отыр [7]. Еуропалық Одақтың ТХКБ-ң ары қарай дамып, өрістеуіне мүдделі болғандықтан оны алдығы жылжытуға үлес қосары сөзсіз.

Сурет 1. Транскаспий халықаралық көлік бағытының картасы [8].

Транскаспий халықаралық көлік бағытының мүмкіндіктері мен мәселелері

Қытайдан шыққан бұл дәліз Қазақстан, Каспий теңізі, Әзірбайжан, Грузия және Түркия арқылы өтіп, содан кейін Румыния, Польша, Украина сияқты Еуропа елдеріне жол тартады. 2022 жылдың мамырында Финляндия тағы бір бағыт болып қосылды [8].

Бағытқа 10 мың шақырым теміржол желілері, 10 теңіз порты, 70 мың бірлік жылжымалы құрам кіреді. Қазақстандық тарапқа сәйкес, бағыттың әлеуеті жылына 10 млн тонна жүк пен 200 мың контейнерге дейін жетеді.

Айта кететін жағдай, бұл жобаны іске асыру идеясы Қазақстанда, әлемдік нарыққа шығудың қосымша жолдарын қажет ететін ең құрлықтық елде басталды. 2013 жылғы 7 қарашада Астана қаласында өткен «Жаңа Жібек жолы» II Халықаралық көліктік-логистикалық бизнес-форумы шеңберінде «Қазақстан темір жолы» ұлттық компаниясы» АҚ, «Әзірбайжан темір жолдары» ЖАҚ, «Грузин темір жолы» АҚ басшылары Транскаспий халықаралық көлік бағытын дамыту жөніндегі үйлестіру комитетін құру туралы келісімге қол қойылды.

ТХКБ-на жүк ағынын арттыру мақсатында 2014 жылғы ақпанда ТХКБ дамыту жөніндегі үйлестіру комитеті құрылды, оның бастапқы құрамына Қазақстан, Грузия

және Әзірбайжанның көлік-логистикалық бірлестіктері кірді. Үйлестіру кеңесінің қызметі нәтижесінде контейнерлік тасымалдарға тиімді кешенді ставкалар, мазут, газойль, астық тасымалдауға жеңілдікті тарифтер қабылданды. Тікелей халықаралық теміржол – паром қатынасында теміржол және теңіз көлігінің қатысуымен Қытай – Қазақстан – Әзірбайжан – Грузия-Түркия қатынасымен контейнерлік пойыздарды өткізу бойынша көлік компаниялары арасындағы өзара іс-қимыл технологиясы бекітілді. «Nomad Express» контейнерлік сервисін құруға қол жеткізілді, оның үш пилоттық контейнерлік пойызы 2015 жылы Шихези (Қытай) – Кишли (Әзірбайжан) бағыты бойынша; сол жылы Ляньюньган (Қытай) – Стамбул (Түркия) бағыты бойынша; 2016 жылы Ильичевск (Украина) – Достық (Қазақстан) бағыты бойынша жүзеге асырылды. 2016 жылдың желтоқсанында Қазақстан, Әзірбайжан, Грузия ТХКБ дамыту жөніндегі үйлестіру комитетінің қатысушылары «Транскаспий халықаралық көлік бағыты» Халықаралық қауымдастығын құру туралы шешім қабылдады, ал 2017 жылдың ақпанында ол өз қызметін бастады [9].

Мамандардың айтуынша, қазіргі уақытта ТХКБ Ресейлік Солтүстік маршруттың өткізу қабілеттілігінің шамамен 5%-н ғана құрайды. Бірақ халықаралық жеткізу тізбектерінің өзгерген жағдайында Солтүстік Қытай

– Еуропа маршрутының логистикалық операторлары да өз көлемін осы бағытқа ауыстыра алады. Жаңа халықаралық жағдайлар ТХКБ жұмыс істеу көрсеткіштеріне әсер етті: 2021 жылы ТХКБ бағыты бойынша жиырма фугтық эквивалентте (ЖФЭ) 25,2 мың контейнер тасымалданды, бұл 2020 жылмен салыстырғанда 20%-ға артық [10]. 2022 жылдың 7 айында жүктерді тасымалдау көлемі 845,2 мың тоннаны құрады, өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 171%-ға өсті. Жүктерді контейнерлермен тасымалдау көлемі 17,6 мың ЖФЭ құрап, 33%-ға артты [11].

Шығыс-Батыс бағыты бойынша негізінен мұнай, мұнай өнімдері, химия өнеркәсібі өнімдері тасымалданады [12]. 2022 жылдың 1 тоқсанында ТХКБ арқылы металл прокат өнімдері тасымалдана бастады, жақын арада осы бағыт арқылы астық, ұн, мыс жеткізу туралы келіссөздер жүргізілуде [13].

Қазіргі жағдайда, әрине, халықаралық қауымдастық қатысушыларының өздері де, әлемдік қоғамдастық та энергия ресурстарын еуропалық нарықтарға тасымалдау ісіндегі ТХКБ-ның қабілеттілігі мәселесіне қызығушылық танытады.

ТХКБ-ны дамыту Қазақстанның көлік-логистикалық мүмкіндіктерін диверсификациялау міндеттерімен тығыз үндеседі. Жалпы, республикада көлік саласын дамытуға үлкен көңіл бөлінеді. Соңғы 15 жылда осы салаға шамамен 35 миллиард доллар инвестицияланды, нәтижесінде 2000 км-ден астам теміржол, 19500 км автомобиль жолдары, 15 әуежай және Каспий теңізі бойындағы жаңа порт қуаттары салынды. Сонымен қатар, 2022 жылы Қазақстан Президенті Қ.Тоқаев транзиттік және көлік бағыттарын әртараптандыруды күшейтуге, сондай-ақ кешенді логистикалық шешімдерді енгізуге бағытталған 2025 жылға дейінгі 20 миллиард доллар көлеміндегі инвестициялық пакетті жариялады [14].

Ақтау порты және 2018 жылы ашылған Құрық портының халықаралық теңіз паром кешені Каспий арқылы транзиттік жүк ағынының басталуын қамтамасыз ететін

ерекше назар аударатын объектілер болып табылады. Ақтау және Құрық порттарының дамуы Қазақстанның Каспийдегі порт қуаттарын жылына 16 млн. тоннадан 26 млн. тоннаға дейін кеңейтілуін қамтамасыз етті. 2016 жылы іске қосылған қуаттылығы 4 млн. тонна теміржол паром терминалы мұнай өнімдері, халық тұтынатын тауарлар, химикаттар, жабдықтар және металл өнімдері сияқты жүктерді ауыстырып тиеуді қамтамасыз етеді. 2018 жылдың тамыз айында жүк көлігіне қызмет көрсету үшін қуаты 2 млн. тонна автомобиль паром терминалы іске қосылды [15].

Ақтау теңіз портының арнайы экономикалық аймағында контейнерлік хаб құру мен жеке паром флотын салу қазіргі таңда Қазақстанның жоспарында (өзінің жағалауда орналасқанына қарамастан тәуелсіздік алғаннан бері Каспий теңізіне паром флотын алып үлгермеген). Айта кету керек, Еуропалық Қайта Құру және даму банкі (ЕҚДБ) оператордың қаржылық тұрақтылығын арттыру және ТХКБ-ны жаңғырту үшін «Қазақстан темір жолы» ҰК облигацияларына \$104 млн дейін инвестиция салуды жоспарлап отыр [16].

Қазақстандық энергоресурстар жеткізілетін аумақ болып табылатын ресейлік тараптың әлімжеттік әрекеттеріне байланысты ТХКБ-ң мәні Қазақстан үшін еселеп артты. Қазақстандық мұнайды Еуропаға жеткізетін құбырлардың вентилін бірнеше рет жауып, Ресей Республиканы баламалы мүмкіндіктерді белсенді іздеуге итермелейді. Еуропалық нарықтарға қазақстандық экспортты жеткізу жолдарын диверсификациялаудың жаңа мүмкіндіктері Президент Қ. Тоқаевтың Еуропалық Одақтың бірқатар көшбасшыларымен өткізген әңгімелерінің негізгі тақырыптарының бірі болды. 2022 жылғы маусымда ҚР Бельгия Корольдігіндегі Елшілігі «Транскаспий халықаралық көлік бағыты» Халықаралық қауымдастығының және «Қазақстан темір жолы» ҰК АҚ қолдауымен «Қазақстан мен Еуропалық Одақ арасындағы Транзит және көлік ынтымақтастығы: Middle Corridor даму

перспективалары» тақырыбында дөңгелек үстел ұйымдастырды. Қатысушылар арасында БҰҰ, ЕҚЫҰ, ЕИБ, ЕҚДБ, ДЕХ, ТЖЫҰ, ТРАСЕКА, ДКҰ және т.б., сондай-ақ «Community of European Railway and Infrastructure Companies», «Reilfreight», «FERRMED» сияқты ЕО теміржол қауымдастықтарының өкілдері және т.б. болды. Іс-шара соңында ТХКБ қауымдастығының өкілдері мен ТХКБ маршрутын пайдалануға мүдделі әртүрлі еуропалық компаниялар арасында В2В кездесулер мен іскерлік келіссөздер өтті. Дөңгелек үстелге қатысушылардың Бельгияның Антверпен портының техникалық мүмкіндіктерімен танысуы тараптардың әлеуетті маршруттарды анықтау мен іске асыру жөніндегі нақты ниеттері туралы айтады.

Бағыттың өткізу қабілетін арттыру бойынша жүргізіліп жатқан жұмыстарды сараптау, логистикалық инфрақұрылымды кеңейту динамикасы Қазақстанның және ТХКБ Халықаралық қауымдастығының басқа қатысушы елдерінің ниеттерінің шынайылығын көрсетеді. Мәселен, 2019 жылдың сәуір айында Ақтау және Баку порттары арасында жаңа фидерлік сервис іске қосылды, соның арқасында ТХКБ бойынша контейнерлік тасымалдау көлемі өткен жылмен салыстырғанда 71%-ға артты. 2020 жылы Әзірбайжан мен Түркияны байланыстыратын Баку - Ахалкалаки — Карс теміржолы пайдалануға берілді. Бағытта қолданылған контейнерлік тасымалдарға кешенді мөлшерлемелер базалық мөлшерлемелерден 60-70%-ға төмендетілді, мазут, газойль, астық тасымалдауға икемді тарифтік саясат белгіленді [17].

Батуми портының ТХКБ бағыты бойынша порт қуаты қазірдің өзінде тиеу көлемін арттыруға мүмкіндік береді. Грузия тарапы аумақты кеңейту және өткізу қабілетін 1 млн. TEU және Поти портының 5 млн. тонна сусымалы жүктеріне дейін ұлғайту бойынша жұмыстар жүргізуде.

Түркияның Қазақстан, Әзірбайжан және Грузияның ТХКБ-ны дамыту жөніндегі бастамасына қосылуы сөзсіз үлкен маңызға ие.

2022 жылдың сәуірінде бұл төрт ел «Шығыс-Батыс Транскаспий дәлізі туралы» төрт жақты декларацияға қол қойды. Құжатта транзиттік әлеуетті арттыру, маршрутты халықаралық көлік жүйесіне біріктіру және тараптардың ынтымақтастығын нығайту туралы айтылды [18].

Осы бағытқа деген сұранысқа және қауымдастық қатысушыларының қолда бар логистиканы жолға қою жөніндегі жүйелі күш-жігеріне қарамастан, соңғы уақытта тасымалдардың өсу қарқынының төмендеуі байқалады. Мамандардың пікірінше, бұл жоғары жүктеме мен өткізу пункттеріндегі кептелістерге байланысты. Өз кезегінде, бұл жағдай модернизацияны қажет ететін осы тармақтардың ескіруіне байланысты болып отыр. Сарапшылардың пікірінше, осы пункттердің жұмысын синхрондау, модернизациялау және цифрландыру арқылы бағыттың өткізу қабілетін бес жыл ішінде төрт есе арттыруға болады [12].

2022 жылы 17-18 қарашада Самарқандта Еуропалық Одақ пен Орталық Азия арасында «Тұрақты дамудың жаһандық қақпасы» атты конференция өтті. Оның барысында ТХКБ ерекше аталынып өтіп, оның негізінде Орталық Азия мен Еуропалық Одақ арасындағы көлік бағыттарын әртараптандыру мәселесі көтерілді [19]. Еуропалық Одақтың «Жаһандық қақпа» бағдарламасы бойынша бөлінер қаржы ТХКБ бойындағы мәселердің шешілуін жолға қоюға мүмкіндік берері анық.

Қорытынды

Украинадағы тоқтаусыз соғыс және соның салдарынан әлемдік саясат пен геоэкономикадағы бұрын-соңды болмаған турбуленттілік, ең алдымен, Еуропа континентіндегі экономикалық құрылымның өміршеңдігін қолдау үшін жаңа мүмкіндіктерді одан әрі іздеуді және іске қосуды талап етуі мүмкін. Сондықтан, энергоресурстарға сұраныстың жоғары толқынында ТХКБ қауымдастығының қатысушылары бағыттың өткізу қабілетін арттыру және жеткізу географиясын кеңейту бойынша жұмысты жандандырады деп күтуте

болады. Сонымен бірге, бұл дәліздің әлеуетінің артып, еліміздің мүддесіне сай жұмыс істеуі Еуропалық Одақ пен Қазақстанның және осы көлік бағытының бойында орналасқан мемлекеттердің арасындағы жағымды, жасампаз байланыстарының тигізер әсері үлкен. ЕО мен ҚР арасындағы қатынастарында соңғы кездерде орын алып отырған белсенділік, әріптестік ТХКБ-ның болашағы үшін басты факторлардың бірі.

Бір үміттендірер жағдай Қазақстан Президенті Қасымжомарт Тоқаевтың үстіміздегі жылдың қаңтарындағы Біріккен Араб Эмираттарына барған сапарында орын алды. 2023 жылдың 16 қаңтарында Президент

«Abu Dhabi Ports Group» компаниясының бас директоры Мұхаммед әл-Шамисимен кездесу барысында Қазақстандағы көлік және логистика саласындағы инвестициялық жобаларды іске асыру мәселелерін қарастырды. «Abu Dhabi Ports Group» компаниясы Каспий теңізінде теңіз және порт құрылымын дамытып, «ҚазМұнайГаз» ҰҚ-мен стратегиялық серіктестік орнату жөнінде келісімге қол қою жоспарын алдыға қойды [20]. Біздің ойымызша, қарастырылып отырған тасымал бағытының бүгінгі күні өзектілігінің сақталуы осындай жоғары дәрежедегі қадамдардың жиілуіне сенім тудырады.

Әдебиеттер тізімі

1. Почти вся казахстанская нефть экспортируется через Россию [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: https://ratel.kz/raw/pochti_vsja_kazahstanskaja_neft_eksportiruetsja_cherez_rossiju (дата обращения: 15.10.2022).
2. В КТК объяснили причину частичной приостановки работ по отгрузке нефти [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: https://forbes.kz/process/expertise/v_ktk_obyasnyli_prichinu_chastichnoy_priostanovki_rabot_po_otgruzke_nefti/ (дата обращения: 15.10.2022).
3. Как казахстанский экспорт нефти оказался в одной корзине [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: https://forbes.kz/process/energetics/prinujdenie_kalturnative_1667747133/ (дата обращения: 17.11.2022).
4. Мировой энергетический кризис: кто виноват и что делать? [Электрон. ресурс] – 2021. – URL: <https://energypolicy.ru/mirovoj-energeticheskij-krizis-kto-vinovat-i-cto-delat/business/2022/13/16/> (дата обращения: 20.10.2022).
5. What the EU has done to address the energy crisis [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal/eu-action-address-energy-crisis_en (дата обращения: 25.11.2022).
6. Euro zone inflation hits record high of 10.7% as growth slows sharply [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.cnbc.com/2022/10/31/euro-zone-inflation-hits-10point7percent-in-october-.html> (дата обращения: 25.11.2022).
7. Prospects for development of Middle Corridor discussed in Brussels [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: https://www.inform.kz/en/prospects-for-development-of-middle-corridor-discussed-in-brussels_a3945604 (дата обращения: 05.12.2022).
8. The Trans-Caspian International Transport Route [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://middlecorridor.com/en/route> (дата обращения 05.12.2022)
9. Middle Corridor. History [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://middlecorridor.com/ru/ob-assyatsii/history> (дата обращения: 05.12.2022).
10. Растущую значимость Транскаспийского международного транспортного маршрута обсудили в Турции [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://middlecorridor.com/ru/press-tsentr/novosti/rastushchuyuznachimost-transkaspiskogo-mezhdunarodnogo-transportnogo-marshruta-obsudili-v-turtsii> (дата обращения: 10.10.2022).
11. Потенциал перевозок казахстанских грузов по Транскаспийскому маршруту оценивается в 4 млн тонн в год [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.inform.kz/ru/potencial-perevozok-kazahstanskih->

gruzov-po-transkaspiyskomu-marshrutu-ocenivaetsya-v-4-mln-tonn-v-god_a3970631 (дата обращения 05.10.2022)

12. Трудности перевозок: что мешает Казахстану развивать транзитные пути [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.kazlogistics.kz/ru/news/new/1019> (дата обращения 07.12.2022)

13. Использовать мощности ТМТМ для оптимизации цепочек поставок предложили в Казтрейде [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://qaztrade.org.kz/rus/ispolzovat-moshhnosti-tmtm-dlya-optimizaczii-czerpochek-postavok-predlozhili-v-qaztrade/> (дата обращения 10.10.2022).

14. The Middle Corridor might be the answer to reconnect Asia and Europe [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://traveltomorrow.com/the-middle-corridor-might-be-the-answer-to-reconnect-asia-and-europe/> (дата обращения 10.10.2022).

15. Аналитический доклад «Анализ существующих международных транспортных коридоров, проходящих через территорию государств-членов [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: https://eec.eaeunion.org/upload/medialibrary/289/AD-O-printsipakh-i-podkhodakh-tsifrovoy-logistiki-v-sfere-transportnykh-uslug-gosudarstv-_chlenov-EAES (дата обращения 12.10.2022).

16. Выгодное расположение Транскаспийского маршрута в сочетании с серьезными инвестициями дают ему хорошие перспективы развития [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.rzd-partner.ru/zhd-transport/opinions/vygodnoe-raspolozhenie-transkaspiyskogo-marshruta-v-sochetanii-s-sereznyimi-investitsiyami-dayut-emu/> (дата обращения 12.10.2022).

17. География деятельности ТМТМ [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://ptlc.ru/geography/transkaspiyskiy-mezhdunarodnyy-transportnyy-marshrut-tmtm/> (дата обращения 10.10.2022).

18. Транскаспийскому маршруту в обход РФ предрекают шестикратный рост объема перевозок [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://eadaily.com/ru/news/2022/05/11/transkaspiyskomu-marshrutu-v-obhod-rf-predrekayut-shestikratnyy-rost-obema-perevozok> (дата обращения: 15.10.2022).

19. Для чего ЕС хочет инвестировать в Центральную Азию: возможности и риски «глобального шлюза» [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://ia-centr.ru/experts/darya-matyashova/dlya-chego-es-khochet-investirovat-v-tsentralnuyu-aziyu-vozmozhnosti-i-riski-globalnogo-shlyuza/> (дата обращения: 20.10.2022).

20. Президент провел встречу с генеральным директором Abu Dhabi Ports Group Мухаммедом Аль-Шамиси [Электрон.ресурс]. – 2023. – URL: <https://www.akorda.kz/ru/prezident-provel-vstrechu-s-generalnym-direktorom-abu-dhabi-ports-group-muhammedom-al-shamisi-1603020> (дата обращения: 20.10.2022).

М.М. Муратова¹, Ж.М. Медеубаева², А. Тугаев³

^{1,2}Евразийский Национальный Университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

³Университет «Туран-Астана», Астана, Казахстан

Состояние и потенциал Транскаспийского международного транспортного маршрута между Казахстаном и Европейским Союзом

Аннотация. Цель данной статьи заключается в анализе состояния и потенциала Транскаспийского международного транспортного маршрута, имеющего особое геоэкономическое значение в условиях нынешней геополитической ситуации. Сегодня энергетический кризис, сложившейся в Европейском Союзе в результате санкций, наложенных на Россию, и негативные последствия ограниченности Казахстана в транзитно-логистической сфере подчеркивают значимость этого коридора. Есть основания полагать, что усилия казахстанского руководства по диверсификации путей внешнеэкономических связей и дальнейшие шаги Евросоюза по поиску новых возможностей для энергоснабжения способствуют наращиванию потенциала этого коридора во благо обеих сторон. Более того, Европейский союз всецело поддерживает политику Казахстана по развитию Транскаспийского международного транспортного маршрута, отмечая его соответствие под свою новую программу «Глобальные ворота».

Ключевые слова: Европейский Союз, Казахстан, Транскаспийский международный транспортный маршрут, энергетический кризис, диверсификация, программа «Глобальные ворота».

M.M. Muratova¹, Zh.M. Medeubayeva², A. Tugayev³

^{1,2}L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

³«Turan-Astana» University, Astana, Kazakhstan

The state and potential of the Trans-Caspian International Transport Route between Kazakhstan and the European Union

Abstract. The purpose of this article is to analyze the status and potential of the Trans-Caspian International Transport Route, which has a special geo-economic significance in the current geopolitical situation. Today, the energy crisis in the European Union as a result of the sanctions imposed on Russia, and the negative consequences of Kazakhstan's limited transit and logistics capabilities underscore the importance of this corridor. There is reason to believe that the efforts of Kazakhstan's leadership to diversify the ways of foreign economic relations and further steps by the European Union to find new opportunities for energy supply will contribute to increasing the potential of this corridor for the benefit of both sides. Moreover, the European Union fully supports Kazakhstan's policy on the development of the Trans-Caspian International Transport Route, noting its compliance with its new «Global Gateway» program.

Keywords: European Union, Kazakhstan, Trans-Caspian International Transport Route, energy crisis, diversification, «Global Gateway» program.

References

1. Pochti vsja kazahstanskaja neft' jeksportiruetsja cherez Rossiju [Almost all of Kazakhstan's oil is exported through Russia]. Available at: https://ratel.kz/raw/pochti_vsja_kazahstanskaja_neft_eksportiruetsja_cherez_rossiju [in Russian]. (accessed 15.10.2022).
2. V KTK objasnili prichinu chastichnoj priostanovki rabot po otgruzke nefti [The CPC explained the reason for the partial suspension of oil shipment]. Available at: https://forbes.kz/process/expertise/v_ktk_obyasnili_prichinu_chastichnoj_priostanovki_rabot_po_otgruzke_nefti [in Russian]. (accessed 15.10.2022).
3. Kak kazahstanskij jeksport nefti okazalsja v odnoj korzine [How Kazakhstan's oil exports ended up in one basket]. Available at: https://forbes.kz/process/energetics/prinujdenie_kalturne_1667747133/ [in Russian]. (accessed 17.11.2022).
4. Mirovoj jenergeticheskij krizis: kto vinovat i chto delat'? [World energy crisis: who is to blame and what to do?]. Available at: <https://energypolicy.ru/mirovoj-energeticheskij-krizis-kto-vinovat-i-chto-delat/business/2022/13/16/> [in Russian]. (accessed 20.10.2022).
5. What the EU has done to address the energy crisis. Available at: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal/eu-action-address-energy-crisis_en [in Russian]. (accessed 25.11.2022).
6. Euro zone inflation hits record high of 10.7% as growth slows sharply. Available at: <https://www.cnn.com/2022/10/31/euro-zone-inflation-hits-10point7percent-in-october-.html> (accessed 25.11.2022).
7. Prospects for development of Middle Corridor discussed in Brussels. Available at: https://www.inform.kz/en/prospects-for-development-of-middle-corridor-discussed-in-brussels_a3945604 (accessed 05.10.2022).
8. The Trans-Caspian International Transport Route. Available at: <https://middlecorridor.com/en/route> (accessed 05.10.2022).
9. Middle Corridor. History. Available at: <https://middlecorridor.com/ru/ob-assotsiatsii/history> (accessed 05.10.2022).
10. Rastushhuju znachimost' Transkaspiskogo mezhdunarodnogo transportnogo marshruta obsudili v Turcii [The growing importance of Trans-Caspian international transport route was discussed in Turkey]. Available at: <https://middlecorridor.com/ru/press-tsentr/novosti/rastushchuyu-znachimost-transkaspiskogo-mezhdunarodnogo-transportnogo-marshruta-obsudili-v-turtsii> (accessed 10.10.2022).
11. Potencial perevozok kazahstanskih gruzov po Transkaspiskomu marshrutu ocenivaetsja v 4 mln tonn v god. – URL: https://www.inform.kz/ru/potencial-perevozok-kazahstanskih-gruzov-po-transkaspiskomu-marshrutu-ocenivaetsya-v-4-mln-tonn-v-god_a3970631 [in Russian]. (accessed 05.10.2022).

12. Trudnosti perevozok: chto meshaet Kazahstanu razvivat' tranzitnye puti [Difficulties in transportation: what prevents Kazakhstan from developing transit routes]. Available at: <https://www.kazlogistics.kz/ru/news/new/1019> [in Russian]. (accessed 07.10.2022).
13. Ispol'zovat' moshhnosti TMTM dlja optimizacii cepochek postavok predlozhili v Kaztrejde [Kaztrade suggested using the capacity of TMTM to optimize supply chain]. Available at: <https://qaztrade.org.kz/rus/ispolzovat-moshhnosti-tmtm-dlya-optimizaczii-czepochek-postavok-predlozhili-v-qaztrade/> [in Russian]. (accessed 10.10.2022).
14. The Middle Corridor might be the answer to reconnect Asia and Europe. – URL: <https://traveltomorrow.com/the-middle-corridor-might-be-the-answer-to-reconnect-asia-and-europe/> (accessed 10.10.2022).
15. Analiticheskij doklad «Analiz sushhestvujushhих mezhdunarodnyh transportnyh koridorov, prohodjashhих cherez territoriju gosudarstv-chlenov [Analytical report «Analysis of existing international transport corridors passing through the territory of member states». Available at: https://eec.eaeunion.org/upload/medialibrary/289/AD-O-printsipakh-i-podkhodakh-tsifrovoy-logistiki-v-sfere-transportnykh-uslug-gosudarstv-_chlenov-EAES [in Russian]. (accessed 12.10.2022).
16. Vygodnoe raspolozhenie Transkaspiskogo marshruta v sochetanii s ser'eznymi investitsijami dajut emu horoshie perspektivy razvitija [Advantageous location of the Trans-Caspian route, combined with serious investment, gives it good prospects for development]. Available at: <https://www.rzd-partner.ru/zhd-transport/opinions/vygodnoe-raspolozhenie-transkaspiskogo-marshruta-v-sochetanii-s-sereznyimi-investitsiyami-dayut-emu-/> [in Russian]. (accessed 12.10.2022).
17. Geografija dejatel'nosti TMTM [Geography of TMTM activities]. Available at: <https://ptlc.ru/geography/transkaspiskiy-mezhdunarodnyy-transportnyy-marshrut-tmtm/> [in Russian]. (accessed 10.10.2022).
18. Transkaspiskomu marshrutu v obhod RF predrekajut shestikratnyj rost ob#ema perevozok [Trans-Caspian route bypassing Russia is predicted to grow sixfold in traffic]. Available at: <https://eadaily.com/ru/news/2022/05/11/transkaspiskomu-marshrutu-v-obhod-rf-predrekayut-shestikratnyy-rost-obema-perevozok> [in Russian]. (accessed 15.10.2022).
19. Dlja chego ES hochet investirovat' v Central'nuju Aziju: vozmozhnosti i riski «global'nogo shlyuza [Why EU wants to invest in Central Asia: opportunities and risks of «global gateway»]. Available at: <https://ia-centr.ru/experts/darya-matyashova/dlya-chego-es-khochet-investirovat-v-tsentralnuyu-aziyu-vozmozhnosti-i-riski-globalnogo-shlyuza/> [in Russian]. (accessed 20.12.2022).
20. Prezident provel vstrechu s general'nym direktorom Abu Dhabi Ports Group Muhammedom Al-Shamisi [President met with CEO of Abu Dhabi Ports Group Muhammed Al-Shamisi]. Available at: <https://www.akorda.kz/ru/prezident-provel-vstrechu-s-generalnym-direktorom-abu-dhabi-ports-group-muhammedom-al-shamisi-1603020> [in Russian]. (accessed 20.10.2022).

Авторлар туралы мәлімет:

Мұратова Мария Мұратқызы – халықаралық қатынастар кафедрасының докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Медеубаева Жанар Муратбековна – тарих ғылымдарының кандидаты, халықаралық қатынастар кафедрасының профессорі м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Тугаев А. – магистрант, «Тұран-Астана» университеті, Астана, Қазақстан.

Muratova Mariya Muratkyzy – Ph.D. student of the Department of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Medeubayeva Zhanar Muratbekovna – Candidate of Historical Sciences, Acting Professor of the Department of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Tugayev A. – master's student, «Turan-Astana» university, Astana, Kazakhstan.

A.R. Oralov
I.A. Maratov

L.N. Gumilyov Eurasian National University Astana, Kazakhstan
(E-mail: asylhan_pvl_95@mail.ru, Ilyas.com1999@gmail.com)

Main directions of the EU digital policy at the current stage

Abstract. *This article will analyze an EU digital policy and its cooperation with other countries. As we can see today, digitalization has a huge impact on every sphere of people's and state's lives, and its closely intertwined with the policy-making of the EU. The European Union works with partners around the world to advance its values and interests in many areas, including the digital sphere. This shows how a European approach can help others manage digital transformation in areas such as free data flow, human-centered artificial intelligence (AI), 5G, cybersecurity, privacy protection, data management etc. The path of digital space has been crossed by the process of European integration. In addition to being tied to information and communication technologies (ICTs) in the Union, «digital» is a keyword in the policies, speeches, and strategies of the European institutions that are tied to other categories of common policies of the Union, such as industry, the social dimension, research, or security. These indicators of the significance of digital policies in the Union include the fact that they are at the center of the public discourse in Europe and that they are horizontal, spanning multiple industries.*

The topic arises from the digitalization of the world and the EU is not trying to stay behind.

Keywords: *Digital policy, European Union, digitalization, foreign cooperation, digital sovereignty, data protection, personal data privacy, data governance.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-94-103>

Received: 10.08.2022/ Accepted: 12.01.2023

Introduction

Politicians, businesspeople, and members of civil society all now find it very vital to deliberate on issues related to technology and technological advancement. The social, political, educational, or cultural implications of information and communication technologies (ICTs) have been the subject of extensive discussion since these technologies left research labs and entered the lives of citizens.

The first observation to be made regarding the deployment of ICTs in society and the economy is clear according to science. They have the ability

to transform, and occasionally their results are regarded as revolutionary. The amount of their life-altering influence is still up for debate, nearly matching the globalization controversy.

The European Union's (EU) main aim is to create a «Europe fit for the digital age,» which is also essential to the EU's attempts to recover economically from the Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) pandemic. The EU seeks to boost its economy and raise the region's digital competitiveness in comparison to the US and China under the «Shaping Europe's Digital Future» digital policy roadmap from the European Commission. The EU is pursuing

legislative, judicial, and administrative actions as part of its campaign to obtain what some EU leaders have dubbed «digital (or technological) sovereignty.» The different EU efforts included in the strategy span a wide range of topics, including data protection, competitiveness, and artificial intelligence (AI). Some American businesses have expressed concern that the new regulations would make it harder for them to compete in the EU market.

In the absence of a clear U.S. strategy or international accords, several officials and commentators argue that the EU's head start in creating digital standards may enable it to create global norms. Numerous EU initiatives are still in the proposal or draft stages, giving U.S. policymakers and other stakeholders time to offer their opinions. There may be prospects for U.S.-EU cooperation because parallel efforts are being made in the US to solve comparable technology concerns that the EU is focusing on. The United States and the European Union have similar fundamental democratic ideals and values, allowing for closer alignment or harmonization in some areas, notwithstanding the differences in their methodologies and risk tolerances. If they want to reach a consensus and act as a counterbalance to China's authoritarian approach in the digital sphere, U.S. and EU negotiators must find common ground. The US and EU should head a group of nations with similar ideologies centered on technology, according to numerous political figures and policy experts. As Congress considers legislation to alter or create new digital rules, it may take into account:

- (1) assessing the potential impact of the EU rules on the U.S. economy;
- (2) determining how EU policies may contrast or compare with U.S. policies;
- (3) conducting oversight on the domestic regulatory processes;
- (4) examining opportunities for global leadership on digital norms.

Congress may seek to work with the Biden Administration on trade or other initiatives to engage the EU on digital rules, including bilateral or multilateral efforts on these and other

technology concerns. At the same time, challenges persist to greater U.S.-EU cooperation. Different approaches, rules, and regulations in the digital realm and recent heightened tensions, and even distrust in the broader U.S.-EU relationship during the Trump Administration, contribute to these challenges. The Biden Administration has stated that it seeks to improve relationships with foreign partners, including the EU, and aims for greater international cooperation. It remains to be seen whether or how some key U.S.-EU differences can be bridged in the online sphere. This report provides an overview of selected EU digital initiatives; analyzes how EU policies may contrast with or be similar to U.S. policies, particularly in trade agreements; and examines issues of possible congressional interest, including the impact of such initiatives on U.S. firms and U.S. leadership in trade agreement negotiations and rule making on key technology issues.

Digital projects of the European Union

«A Europe fit for the digital age» is one of European Commission President Ursula von der Leyen's six main goals for the 2019–2024 term. She is in charge of the EU's executive arm [1; c.1]. The «Shaping Europe's Digital Future» digital policy roadmap from the European Commission outlines a number of projects that are anticipated to be at the center of the EU's digital agenda during the next years. The creation of a «fair and competitive» EU digital economy is the goal of measures being considered by the EU. Some of these projects expand on earlier efforts to unite the EU members through a Digital Single Market. These initiatives resulted in modifications like the General Data Protection Regulation (GDPR), which came into force in 2018 and established guidelines and requirements for personal data [2, p.16].

Several developments, including 5G, artificial intelligence (AI), cloud computing, and the internet of things (IoT), have become key strategic assets for the EU economy during the previous decade. With the global market for new digital technologies anticipated to reach €2.2 trillion by

2025, digital markets account for a significant portion of Europe's economic potential [3, p. 28].

While the EU has many strengths, such as a world-leading AI research community and a robust industry, certain data indicate that the EU also has key flaws that are harmful in the global competition to create such new technologies.

In the field of artificial intelligence (AI), for example, the EU lags behind the United States (US) and China in terms of private investment, and the degree of adoption of AI technologies by businesses and the general public is low in comparison to the US. The United States also draws more AI talent and researchers and is the world leader in patent applications, although China leads the race in data gathering and access (i.e., the raw material for most AI technology) and has made tremendous progress in building AI and has made significant progress in the development of new hardware such as supercomputers [4, p. 1].

Digital sovereignty of the EU

The concept of «digital sovereignty» has lately developed as a strategy for fostering European leadership and strategic autonomy in the digital domain. Concerns have been made about the economic and social power of non-EU technology corporations, which affects EU individuals' sovereignty over their personal data and limits the expansion of EU high-tech enterprises as well as the ability of national and EU policymakers to enforce their laws [5, p. 27]. In this perspective, «digital sovereignty» refers to Europe's ability to operate freely in the digital world, and it should be interpreted in terms of both defensive measures and offensive capabilities to stimulate digital innovation that include collaboration with non-EU enterprises[6].

In this regard, Ursula von der Leyen, President of the European Commission, has designated digital policy as one of her top political goals for the 2019-2024 term and stated that Europe must attain «technical sovereignty» in vital sectors. According to a recent Commission assessment, competition from global tech-driven organizations that do not always follow

European regulations and core principles, and who place data appropriation and valuation at the center of their strategy, poses a huge policy issue for Europe. The European Parliament has voiced considerable worry about the security risks associated with China's rising technology presence in the EU and has urged for possible EU-level measures to decrease such reliance.

Similarly, the coronavirus epidemic that shook the EU in spring 2020 demonstrated the critical significance of the high-tech industry in maintaining the continuity of social life, enterprises, and governments, and has intensified debate on the necessity for sovereign digital technologies. In its recovery plan, the European Council called for measures to safeguard the EU's strategic autonomy in a post-pandemic scenario, emphasizing that investment in digital capacities, infrastructure, and technologies will be critical to the recovery effort.

For example, the suggested Digital Markets Act (DMA) would develop competition laws for large online platforms designated by the EU as «gatekeepers» [7]. The EU aims to establish a more equal regulatory environment for small and medium-sized firms (SMEs) or new entrants by addressing market concentration caused by the «network effect,» which makes online platforms more desirable as more users are added. Because user data is frequently required for participation with an online platform, EU officials caution that aggregation of such data might boost that platform's competitive position at the expense of SMEs or new market entrants. As a result, data collection and use, as well as traditional competition measurements, play an important part in evaluating market supremacy. Margrethe Vestager, Executive Vice President of the European Commission (in charge of EU digital policy), testified before the United States Congress on the need for new regulations and powerful enforcement measures to address the «severe harm to competition, innovation, and ultimately to consumers» caused by gatekeepers and their dual role as a platform operation and competitor in some markets [8].

In the DMA draft, the criteria for defining a «gatekeeper» include digital platforms with at

least 6.5 billion euros (approximately \$7.9 billion) in European revenue or a market capitalization of at least 65 billion euros (approximately \$79 billion), and serve more than 10,000 active business customers and 45 million active end users in the bloc (approximately 10% of EU consumers). Furthermore, any organizations that, first, operate in at least three EU countries, second, manage a digital environment that competitors use to access clients, and last but not least retain a dominant market position would be included, catching online intermediaries that dominate certain industries (e.g., online travel). The commission would be able to designate more organizations as gatekeepers after completing an inquiry, and companies would be able to challenge their designation at any moment.

The DMA proposal contains new ex ante guidelines for platforms, as well as a list of «do's and don'ts» for gatekeepers, outlining which services are permitted or forbidden. Platforms, for example, must enable business users to advertise their services and execute contracts with clients outside of the gatekeeper's platform and must not compete with those users using data gathered from those users. Another proposed rule would compel platforms to inform the commission of any planned acquisitions. Rules violations may result in fines of up to 10% of a company's total worldwide yearly sales. The commission may apply behavioral or structural sanctions in specific situations.

The commission also hopes to standardize online competition rules throughout the EU by the DMA, although the concept is still being debated. The draft legislation is still being reviewed by officials from the commission, Parliament, and member states. Some of them have emphasized the necessity for local governments to preserve flexibility in light of the ex-ante approach to laws and the automatic labeling of some corporations as gatekeepers. Some parties have expressed concern that the proposal lacks a defined market purpose or an impact assessment of the specific harm(s) addressed by the legislation.

A proposed new cooperation mechanism in the DSA between member state regulators would aim to improve enforcement and further

harmonization across the bloc. Fines would be imposable by a new EU-level body or by individual member states on entities in its jurisdiction. With no EU-wide definition of illegal content, it is unclear what the outcome would be if one member state requested that a platform based in another member state remove content that is legal in its home country.

Some big U.S. technology corporations are proactively building new transparency measures in the face of greater scrutiny and in anticipation of future regulation of online material, as well as to assist limit damage to their business model. Google, for example, announced the establishment of a new Google Safety Engineering Center in Ireland, which will serve as a «regional hub for Google experts working to combat the spread of illegal and harmful content, as well as a place where we can share this work with policymakers, researchers, and regulators»[9]. Facebook, for example, formed an Oversight Board to independently review and «make binding judgments on what content Facebook and Instagram should allow or remove, based on respect for free expression and human rights»[10, p.1].

Personal data privacy

The EU views communication privacy and personal data protection to be basic rights that are entrenched in EU law. Unlike the US, the EU has had an overarching data privacy protection legislation in place since 1995 with the Data Protection Directive (DPD). The EU's General Data Protection Regulation, which superseded the DPD on May 25, 2018, emphasizes some of the disparities between the US and EU approaches to data privacy[11, p.1-2]. The GDPR establishes common rules for data retention, storage limitation, and recordkeeping, as well as identifies legitimate bases for data processing. The extraterritorial character of the rule has repercussions for many U.S. corporations.

The GDPR develops a set of standards for the protection of personal data across the EU in order to increase individual rights and make business easier. The EU thinks that the GDPR would help

to further build the EU's Digital Single Market (DSM), which aims to increase digital policy harmonization throughout the union. The EU also sees the GDPR as supporting efforts to accelerate the EU's digital transformation and strengthen the EU's technology industry in comparison to Chinese and US rivals, all while defending European values.

The GDPR is used by all businesses and organizations with an EU establishment that process (i.e., perform operations on) personal data of EU individuals (or «data subjects»), regardless of where the actual processing of the data takes place; and entities outside the EU that offer goods or services (for payment or free) to EU individuals or monitor EU individual behavior. Certain sensitive personal data processing is typically forbidden. Noncompliance can result in a punishment of up to 4% of a company's annual worldwide revenue or €20 million [11, p. 1-2].

Many businesses in the United States have implemented modifications to comply with the GDPR, such as amending and clarifying user terms of agreement and requesting explicit authorization. While the GDPR imposes greater restrictions on organizations that collect or process data in the EU and the United States, some experts believe that the GDPR may ease compliance for U.S. corporations because the same set of data protection regulations applies across the EU. Furthermore, enterprises founded in the EU that participate in cross-border data processing must primarily communicate with the DPA of the EU nation in which the firm is headquartered (the «lead» authority), potentially lowering administrative expenses. A firm, however, is still subject to monitoring and enforcement. Some member countries and privacy campaigners have questioned the system since many of the major digital corporations are headquartered in a few countries and are monitored by the DPAs of those countries, resulting in enforcement delays and bottlenecks owing to limited resources[11, p. 1-2].

Several US companies have expressed worries about the GDPR, including the necessity to build a compliance bureaucracy and the possibility of

large expenses for conforming to the GDPR's obligations. While major corporations can afford consultants and attorneys, small and medium-sized organizations (SMEs) may find it more difficult and costly to comply, thereby discouraging them from accessing the EU market and establishing a de facto trade barrier. Some American companies, notably several newspaper websites and digital advertising agencies, chose to leave the EU market rather than deal with the intricacies of GDPR. According to several industry studies, GDPR's limits on data usage and sharing may be hindering the development of innovative technologies and preventing possible mergers and acquisitions.

GDPR and Data Flows Between the United States and the European Union:

To transport personal data beyond the EU, a company must comply with GDPR by transferring data (1) to a country deemed adequate for data protection by the EU, (2) via EU-approved standard contractual clauses (SCCs), or (3) via legally enforceable corporate standards. The European Court of Justice banned the US-EU Privacy Shield Framework as a method for data transfers in July 2020, raising concerns regarding the use of SCCs for US corporations vulnerable to US surveillance laws.

Data flow and regulation

Following a public consultation phase on an overall data and cloud services strategy, the European Commission announced its proposal for data regulation, the Data Governance Act, in November 2020[12]. The commission's proposed strategy aims to establish «a new European approach of data governance that is consistent with EU values and principles,» as well as to give a trustworthy data-sharing alternative to «Big Tech» portals (e.g., U.S. tech companies like Google or Microsoft). The proposed rules settle the legal groundwork for an EU-wide single market for data sharing, with a focus on public and industrial, nonpersonal data, while also encouraging «data altruism» among EU citizens to share their personal data for «the common

good»; all data sharing by companies and individuals would be voluntary. According to the commission, the proposed additional measures might yield up to €7-11 billion in economic gains by 2028[12].

The proposed Act establishes responsibilities and norms for impartial «data intermediaries» to allow data exchange, as well as nine sectoral data spaces with diverse methods and requirements. Non-EU organizations might engage in data sharing if they met the EU conditions, which include having a presence in the EU. The measure would not oblige firms to retain data in the EU, assuaging non-EU organizations' initial concerns.

Data transfers beyond the EU might be restricted under the plan if a third country's data rules are deemed weak and not equal to EU requirements. The sharing of sensitive data with foreign national authorities, as well as the number of persons or corporations that can obtain and reuse the data, could be limited. Some stakeholders are concerned that the Data Governance Act will establish an adequate system for cross-border data flows that will necessitate a lengthy approval process for international data transfers or destination countries, similar to GDPR and that such a process will not be scalable on a global scale.

The Data Governance Act would be based on the Franco-German effort GAIA-X, a nonprofit organization aimed at creating a safe, federated platform for data infrastructure cloud service providers[13]. The non-profit organization attempts to promote common standards, regulatory frameworks, and policies in order to construct a safe, trustworthy network infrastructure and an ecosystem of cloud-service providers.

For European cloud service customers and businesses, an open, interoperable environment is essential. GAIA -X was created by 22 businesses and organizations (11 German and 11 French). It is open to everyone.

Companies from Europe and beyond the EU may join with restricted privileges. Amazon Web Services, Huawei, and IBM are among the major non-EU members.

Artificial Intelligence (AI)

In February 2020, the European Commission released a white paper for public comment on AI setting out policy options to promote AI and to regulate potential risks[14, c.1]. The white paper proposes categorizing certain AI applications as “high-risk” that would require ex-ante conformity assessment for market access while “non-high risk” AI applications would be subject to a voluntary labeling scheme. The EU seeks to ensure “trustworthy AI” building on the ethics guidelines identified by an EU expert panel.⁴⁵ In differentiating the EU strategy, officials and EU documents describe the need for a human-centric approach that aligns with EU norms. As the EU drafts its AI policy, a split is appearing between some member states, such as Germany, that prefer a strong regulatory approach and others, such as Denmark, that prefer self-regulation and voluntary practices along with standardization [14, p. 25].

In their responses to the white paper, U.S. stakeholders expressed concerns that new rules on AI could stifle innovation. Some of these stakeholders recommended instead that the EU adapt existing rules and promote “soft law” options such as industry-led standards and codes of conduct.

The fundamental components of a future legislative framework for AI in Europe that will generate a distinct «trust ecosystem.» To do so, it must assure compliance with EU legislation, especially those safeguarding basic rights and consumer rights, particularly for high-risk AI systems operating in the EU. Building a trust ecosystem is a policy goal in and of itself, since it should provide individuals the confidence to use AI apps and corporations and public organizations the legal certainty to innovate with AI. The Commission firmly favors a human-centric approach based on the Communication on Building Trust in Human-Centric AI⁸, and will also consider feedback received during the testing phase of the Ethics Guidelines developed by the High-Level Expert Group on AI.

The European data strategy that accompanies this White Paper intends to allow Europe to

become the world's most appealing, secure, and dynamic data-agile economy, empowering Europe with data to make choices and enhance the lives of all its inhabitants. The plan outlines a variety of policy initiatives, including the mobilization of private and governmental investments, that are required to attain this aim. Finally, the Commission Report that accompanies this White Paper examines the implications of AI, the Internet of Things, and other digital technologies for safety and liability regulation.

AI is a crucial technology that can help citizens, businesses, and society as a whole if it is human-centered, ethical, sustainable, and respects fundamental rights and values. AI provides significant efficiency and productivity improvements, which can boost European industry's competitiveness and increase residents' well-being. It may also help find solutions to some of society's most pressing problems, such as the fight against climate change and environmental degradation, the challenges associated with sustainability and demographic changes, the defense of our democracies, and, where necessary and proportionate, the fight against crime.

The United States and European Union cooperation

Since the United States and the EU share many of the same democratic, liberal norms and principles, as well as comparable digital concerns, several stakeholders have voiced excitement about future US-EU collaboration and collaborative leadership on digital and technological problems. Because of the Biden Administration's emphasis on international collaboration, as well as the EU's commitment to working in multilateral forums on these issues, particularly with the US, there is a chance for two of the world's major developed economies to collaborate. Several observers wonder how the two sides can overcome their contrasts in technology and science-based regulatory methods, given the US risk-based strategy and the EU's more risk-averse approach based on the «precautionary principle»[15]. Taking into

consideration these differences, some parties see opportunity for bilateral and international collaboration to develop and promote basic principles and norms for the digital world, even if total regulatory alignment or harmonization of the two systems is not possible.

For example, Organization for Economic Cooperation and Development (OECD). The Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) is an intergovernmental organization that presents itself as «a unique platform and information center for data and analysis, exchange of experiences, best-practice sharing, and advise on public policies and international standard-setting» [16]. Meetings and working groups of the OECD create both binding and nonbinding guidelines, but the organization lacks an inherent enforcement mechanism and must rely on member adoption. Digital taxes is already the topic of OECD global discussions. The OECD is also a forum for debating new technology. Members are creating guidelines to meet the difficulties posed by emerging technologies and to build «fit for purpose» regulation where appropriate through the OECD Regulatory Policy Committee and the Network of Economic Regulators [17].

The U.S and the E.U have signed on to the OECD AI Principles, which aim to foster creative and trustworthy AI that respects human rights and democratic ideals[18]. The principles' goal is to provide «realistic and adaptable» norms that allow for growing technology while complementing other OECD standards on privacy, digital security risk management, and responsible corporate behavior. Furthermore, both the US and the EU are members of the Global Partnership on Artificial Intelligence (GPAI), which has formed working groups comprised of representatives from the public and business sectors, civil society organizations, and academics to address various issues of AI.

The OECD Privacy Guidelines of 1980 created the first worldwide set of privacy standards stressing data protection as a prerequisite for unrestricted cross-border movement of personal data [19]. The recommendations, which were updated in 2013, outline concepts for nations to consider when developing national policy,

with an emphasis on interoperability. 100 As with AI and privacy, the OECD may be a vehicle for developing shared standards and best practices on other digital challenges like content moderation and platform competition [19].

Conclusion

The EU's technology advances and anticipated new digital standards have far-reaching implications for US policymakers. The EU rules have the potential to have an economic impact on the United States by limiting the ability of US firms to conduct business in the EU or requiring those enterprises to make changes. Because of the timing of the EU proposals, US authorities may be unable to present an alternative model for developing global standards. At the same time, the EU initiatives might open the way for US-EU collaboration on mutually beneficial areas like digital commerce and technology.

Policymakers in the EU have begun to develop measures to increase the bloc's digital strategic autonomy. Several financial instruments have been implemented in recent years to close the investment gap, and additional measures to adapt the EU's industrial and technological capacities to the competitive environment are being considered in the context of the European data strategy and the AI ethical framework. The EU is becoming viewed as a leader in privacy and data protection, and it has already made significant legislative progress in cybersecurity

and 5G network security. Furthermore, guaranteeing openness and trust has become a hallmark of the EU's digital strategy. In light of this, recommendations have been made to push further measures at the EU level to speed the digitalization process, namely to construct a data foundation, establish a trustworthy digital environment, and adjust competition and regulatory norms. Fostering investment in ethical AI and frontier technologies, establishing public-private partnerships, and developing a large-scale EU research cooperation framework in the field of new technologies are all expected to boost the EU's innovation capability. Building a secure pan-European data architecture and implementing new standards and practices to deliver trustworthy and controlled digital products and services will result in a safer digital environment consistent with EU values and principles. Moreover, a change toward more defensive and prudential measures in the competitive and regulatory environment, including new regulations to address foreign state ownership and the distortive behaviors of giant tech corporations, is needed in order to attain greater technical autonomy. If new bilateral forums or agreements are to be explored, Congress may establish explicit guidelines to establish priorities or limitations. Congress may discuss how authorities in the United States and the European Union might overcome the obstacles that have previously hampered increased US-EU collaboration.

References

1. European Commission, Directorate-General for Communication, Leyen, U., A Union that strives for more : my agenda for Europe : political guidelines for the next European Commission 2019-2024, Publications Office. [Web resource]. – 2022. – URL: <https://data.europa.eu/doi/10.2775/018127> (accessed 01.06.2022).
2. For more information on the EU's Digital Single market strategy 2014-2019, see European Commission, "Shaping the Digital Single Market," October 29, 2020, <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/shaping-digital-transformation-europe>. -internet resource (accessed 04.11.2022).
3. Castro D., McLaughlin M., Chivot E., August 2019. Who Is Winning the AI Race: China, the EU or the United States? . [Web resource]. – 2022. – URL: datainnovation.org (accessed 01.06.2022).
4. Castro D., McLaughlin M., Chivot E., August 2019. Who Is Winning the AI Race: China, the EU or the United States? . [Web resource]. – 2022. – URL: datainnovation.org (accessed 01.06.2022).
5. ESPAS. [Web resource]. – 2022. – URL: <https://www.fondapol.org/app/uploads/2020/06/f-gueham-digital-sovereignty-3.pdf>.- internet resource (accessed 09.11.2022).

6. European Commission. January 2018. Advanced Technologies for Industry (europa.eu). Tyson Barker. January 16, 2020. "Foreign policy" html/: Europe Can't Win Its War for Technology Sovereignty. [Web resource]. – 2022. – URL: foreignpolicy.com. (accessed 02.12.2022).
7. European Commission, "The Digital Markets Act: ensuring fair and open digital markets," November 2022. [Web resource]. – 2022. – URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/digital-markets-act-ensuring-fair-and-open-digital-markets_en. (accessed 02.11.2022)
8. U.S. Congress, House Committee on the Judiciary, Subcommittee on Antitrust, Commercial, and Administrative Law, Online Platforms and Market Power, Part 6: Examining the Dominance of Amazon, Apple, Facebook, and Google, 116th Cong., July 29, 2020. (accessed 04.12.2022)
9. For more information on the EU's Digital Single market strategy 2014-2019, see European Commission, "Shaping the Digital Single Market," October 29, 2020, [Web resource]. – 2022. – URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/shaping-digital-transformation-europe>. (accessed 04.11.2022).
10. Klonick, Kate, The Facebook Oversight Board: Creating an Independent Institution to Adjudicate Online Free Expression (June 30, 2020). Yale Law Journal, Vol. 129, No. 2418, 2020, Available at https://scholarship.law.stjohns.edu/faculty_publications/312/- (accessed 04.11.2022).
11. Rachel F. Fefer , Kristin Archic. July 17, 2020. EU Data Protection Rules and U.S. Implications. [Web resource]. – 2022. – URL: fas.org. (accessed 09.11.2022).
12. Data Governance Act. November 25, 2020 . [Web resource]. – 2022. – URL: EUR-Lex - 52020PC0767 - EN - EUR-Lex (europa.eu). (accessed 01.06.2022).
13. GAIA-X. October,2019. GAIA-X. [Web resource]. – 2022. – URL: data-infrastructure.eu. (accessed 04.11.2022).
14. WHITE PAPER On Artificial Intelligence. February 19,2020. - A European approach to excellence and trust. [Web resource]. – 2022. – URL: commission-white-paper-artificial-intelligence-feb2020_en.pdf (europa.eu). (accessed 04.12.2022).
15. CRS reports. March 25, 2021. CRS Search Results. [Web resource]. – 2022. – URL: congress.gov. (accessed 01.06.2022).
16. The Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD), About the OECD - OECD. [Web resource]. – 2022. – URL:<https://www.oecd.org/about/>. (accessed 02.12.2022)
17. OECD Regulation policy. October 4,2022. Regulatory policy 2.0. Viewpoints and beliefs about better regulation: A report from the "Q exercise" | OECD Regulatory Policy Working Papers | OECD iLibrary. [Web resource]. – 2022. – URL:oecd-ilibrary.org. (accessed 02.12.2022).
18. OECD principles on AI. February 22,2022. Artificial intelligence - OECD, also OECD Framework for the Classification of AI Systems: a tool for effective AI policies. [Web resource]. – 2022. – URL: OECD.AI. (accessed 06.11.2022).
19. The Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). [Web resource]. – 2022. – URL: <https://www.oecd.org/>. (accessed 06.11.2022).

А.Р. Оралов, И.А. Маратов

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

ЕО-тың қазіргі кезеңдегі цифрлық саясатының басты бағыттары

Аңдатпа. Бұл мақалада ЕО-ның цифрлық саясаты және оның басқа елдермен ынтымақтастығы талданады. Бүгінгі таңда көріп отырғанымыздай, цифрландыру адамдар мен мемлекет өмірінің барлық салаларына үлкен әсер етеді және ол ЕО саясатының қалыптасуымен тығыз байланысты. Еуропалық Одақ өзінің құндылықтары мен мүдделерін көптеген салаларда, соның ішінде цифрлық салада ілгерілету үшін бүкіл әлемдегі серіктестермен ынтымақтасады. Бұл еуропалық тәсіл басқаларға цифрлық трансформацияны басқаруға қалай көмектесе алатынын көрсетеді, мысалы, еркін деректер ағыны, адамға бағытталған жасаңды интеллект (AI), 5G, киберқауіпсіздік, құпиялылықты қорғау, деректерді басқару және т.б. сандық кеңістік жолы еуропалық интеграция процесімен қиылысқан. Одақтағы ақпараттық-коммуникациялық технологиялармен (акт) байланыстырудан басқа, «цифрлық» - бұл өнеркәсіп, әлеуметтік

өлшем, зерттеу немесе қауіпсіздік сияқты Одақтың жалпы саясатының басқа категорияларымен байланысты Еуропалық институттардың саясатындағы, сөйлеген сөздеріндегі және стратегияларындағы кілт сөз. Одақтағы цифрлық саясаттың маңыздылығының бұл көрсеткіштеріне олардың Еуропадағы қоғамдық талқылаудың орталығында екендігі және көптеген салаларды қамтитын көлденең сипатқа ие екендігі жатады.

Бұл тақырып әлемді цифрландыруға байланысты туындайды және ЕО шетте қалуға тырыспайды.

Түйін сөздер: Цифрлық саясат, Еуропалық Одақ, цифрландыру, шетелдік ынтымақтастық, цифрлық егемендік, деректерді қорғау, дербес деректердің құпиялылығы, деректерді басқару.

А.Р. Оралов, И.А. Маратов

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева Астана, Казахстан

Основные направления цифровой политики ЕС на современном этапе

Аннотация. В этой статье будет проанализирована цифровая политика ЕС и его сотрудничество с другими странами. Как мы можем видеть сегодня, цифровизация оказывает огромное влияние на все сферы жизни людей и государства, и она тесно переплетена с формированием политики ЕС. Европейский союз сотрудничает с партнерами по всему миру для продвижения своих ценностей и интересов во многих областях, включая цифровую сферу. Это показывает, как европейский подход может помочь другим управлять цифровой трансформацией в таких областях, как свободный поток данных, ориентированный на человека искусственный интеллект (ИИ), 5G, кибербезопасность, защита конфиденциальности, управление данными и т.д. Путь цифрового пространства был пересечен процессом европейской интеграции. Помимо привязки к информационно-коммуникационным технологиям (ИКТ) в Союзе, «цифровой» является ключевым словом в политике, выступлениях и стратегиях европейских институтов, которые связаны с другими категориями общей политики Союза, такими как промышленность, социальное измерение, исследования или безопасность. Эти показатели значимости цифровой политики в Союзе включают тот факт, что они находятся в центре общественного обсуждения в Европе и что они несут горизонтальный характер, охватывая множество отраслей.

Эта тема возникает в связи с цифровизацией мира, и ЕС не пытается оставаться в стороне.

Ключевые слова: Цифровая политика, Европейский союз, цифровизация, зарубежное сотрудничество, цифровой суверенитет, защита данных, конфиденциальность персональных данных, управление данными.

Information about the authors:

Oralov Assylkhan Razdykovich – Ph.D. student, Department of Regional Studies, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Maratov Ilyas – Master student, Department of Regional Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Оралов Асылхан Раздықұлы – саясаттану кафедрасының докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Маратов Ильяс – Аймақтану кафедрасының магистранты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

K.W.C. Hor, F.T. Kukeyeva
M.A. Augan, F.A. Kydyrbek

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: catts10@ymail.com, fturar@mail.ru, malikaugan@gmail.com, kydyrbekf@gmail.com)

Trends and challenges of energy diplomacy: a case study on Kazakhstan

Abstract. *The geopolitical ramifications due to the rise of renewable energy have opened a new front in international energy relations. This article aims to use a case study on Kazakhstan to explore the trends and challenges of energy diplomacy amid the energy transition. The latest development indicates that, whereas Kazakhstan and other Central Asian countries have begun adopting a coordinated regional approach for a resilient, cooperative, impactful, and environmental-friendly energy future, the great powers and individual “second tier” countries in neighboring regions are crucial partners in terms of infrastructure investment, production of critical raw materials and rare earth elements, and technology transfer and knowledge-sharing. A model of “hybrid diplomacy” that accommodates both petroleum and renewable energy is anticipated to carve a niche in international energy relations.*

Keywords: *renewable energy, energy transition, energy diplomacy, Kazakhstan, neorealism.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-104-119>

Received: 06.09.2022/ Accepted: 19.01.2023

Introduction

Being a member country of the Russia-led Collective Security Treaty Organization (CSTO), the China-led Shanghai Cooperation Organisation (SCO) and the United States-led North Atlantic Treaty Organization’s Partnership for Peace program, it has been argued that Kazakhstan’s multi-vector foreign policy was designed to enhance national security by balancing out the great powers’ geopolitical interests while facilitating its own petroleum exports [1]. Home to the world’s twelfth-largest oil reserves and an ally of the Organization of the Petroleum Exporting Countries (OPEC+), Kazakhstan might seem to have low incentives to invest in diversifying away from fossil fuels. However, as the bottom-ranked country in the

2022 Climate Change Performance Index [2], the Republic’s unsustainable consumption of resources has been seriously deteriorating land, water and air quality. When former President Nursultan Nazarbayev (1991-2019) released the “Kazakhstan 2050 Strategy” in 2012, “greening” key economic sectors was portrayed as a catalyst that would transform Kazakhstan into one of the top thirty competitive developed countries in the world by 2050 [3]. Under current President Kassym-Jomart Tokayev (2019-), in 2020 Kazakhstan pledged to achieve carbon neutrality by 2060. In 2021, it was reported that the Republic would take measures to increase the share of renewable energy in its energy matrix to 15 percent by 2030, 5 percent more than the initial target set by Nazarbayev [4]. In addition to the prospects for green hydrogen facilities and nuclear power,

the Astana International Financial Centre (AIFC), International Centre for Green Technologies and Investments and Astana Hub International IT and Start-ups Hub are some of the most important recent developments in Astana that were created to facilitate Kazakhstan's accelerated transition to a decarbonized economy.

Formulation of the problem

Competition over resources in Central Asia has long enticed a number of authors into analyzing the potential of militarized disputes between countries, but there is much to explore when considering the geopolitical and socio-economic consequences of a new energy age. With intensifying regionalism and global division, how Kazakhstan pursues its national decarbonization plan and, at the same time, preserves good energy relations with all countries associated with fossil fuels calls into question the effectiveness of its multi-sectoral approach to foreign energy policy.

The purpose of this article

With new geopolitics of renewable energy anticipated to interweave with old geopolitics of oil and gas in the short-to-medium term and eventually overhaul it in the long term, the relevance of this article is built on the need for a comprehensive study of the far-reaching implications of an energy transformation driven by the rapid growth of renewable energy on Kazakhstan, whose energy diplomacy has been in close association with petroleum politics. The research question is: how does energy transition affect Kazakhstan's engagement in foreign energy relations?

History

Given energy's strategic significance, the exploitation of fossil fuel resources worldwide and oil crisis of the 1970s gave rise to numerous studies of energy security and international politics. Likewise for the transition towards renewable energy sources since the 1990s. Beyond its environmental and climate implications,

this transition holds revolutionary potential to transform the fossil fuel-powered international energy relations. Spearheaded by contemporary European academicians such as Andreas Goldthau, Indra Overland and Daniel Scholten, studies of the geopolitics of renewable energy and associated energy diplomacy have emerged in the past decade to give a hint on the altered power dynamics in a post-petroleum world.

Methodology and theoretical framework

The research method employed for this article is the case study method. Case study has been defined as an intensive study of a single unit for the purpose of understanding a large class of similar units [5]. Using relevant qualitative data drawn from research articles of other scholars, periodical press, mass media, news reports, government documents and industrial reports, this method enables an in-depth investigation of a particular topic and bears the potential to explore alternative casual explanations for complex issues. Being one of the few major petroleum exporting countries that has made a carbon neutral pledge, a case study on the energy diplomacy of Kazakhstan amid energy transition does not only help identify the Republic's development trends and challenges with respect to foreign energy relations but also provides a reference point for other petroleum exporting countries when faced with a changing energy landscape.

In addition, a theoretical framework based on neorealism, in complementary with Kazakhstan's Concept of Foreign Policy for 2020-2030, is applied to examine if Kazakhstan's energy diplomacy embeds features of balancing with its Central Asian neighbours and bandwagoning with the great powers that keep the status quo amid energy transition. Based on the neorealist notion that states are central actors in an anarchic international system, Waltz (1979), Walt (1987) and Mearsheimer (2001) argue that states tend to "self-help" themselves by accumulating more power to ensure survival in the chaotic world order. Alliance formation, either through balancing or bandwagoning in response to

power and threat, helps states in a “self-help” world to enhance their capabilities and thereby to maintain their security and survival. As the capabilities of states keep changing, a constant shifting of power relations in the international sphere is anticipated, triggering insecurity in other states which reciprocates by enhancing their own capabilities and creating relative gains – “win-lose” or “zero-sum” – endeavour which is essentially competitive in nature [6] [7] [8]. These principles of neorealism lay the foundation for the interpretation of energy security. As conventional energy sources are finite and are subject to competition, a neorealist foreign energy policy of a state – regardless of its position as a producer, transiter or consumer – embeds the necessity of strategic thinking and military means to protect hydrocarbon trade and to engage in competition for the right to possess fossil fuels. This implies the relevance of balancing and bandwagoning with respect to alliance formation for access to energy resources and energy markets, therein lies energy security. The development trends and challenges unveiled through the case study help verify if these neorealist principles can be pronounced in Kazakhstan’s energy diplomacy amid energy transition.

Literature review and hypotheses

Energy transition and its geopolitical impacts. According to OPEC’s long-term forecast publication titled *World Oil Outlook 2045* (2021), global demand for oil will move from 82.5 million barrels per day (bpd) to 104.4 million bpd between 2021 and 2026, but after 2026, the rate of oil consumption will witness a slow down due to developed countries’ extensive shift to renewable energy with respect to their industrial and transportation infrastructure. The demand for oil will stop growing and stabilize after 2035 [9]. *Net-zero by 2050: A Roadmap for the Global Energy Sector* (2021), a report produced by the International Energy Agency, forecasts that a net-zero world would still use 50 percent of the gas and 25 percent of the oil compared with 2021 levels but their usages will be accompanied by viable and commercially sensible carbon capture

technology [10]. Goldthau and Westphal (2019) assert that the prospects of petrostates are not alike but dependent on their positions in the energy value chain, i.e. whether they possess the capabilities to build up refining capacity and develop a viable petrochemical industry [11]. Griffiths (2019) comments that the geopolitical impacts of energy transition are to be determined by the intrinsic features of renewable energy, which include: a) global abundance with many countries having access to multiple renewable resources that include sun, wind, hydro, biomass, geothermal or ocean; b) intermittency of the fastest growing forms of renewable energy, solar and wind; c) opportunity for distribution of generation rather than reliance on centralized generation; and d) dependence on technologies that are made from critical raw materials and rare earth elements that are geographically concentrated in selected parts of the world [12]. Based on these characteristics, O’Sullivan, Overland and Sandalow (2017) hypothesize that energy relations between energy producers and consumers would be altered as energy markets become increasingly defined by the combination of resource abundance, energy self-reliance and interconnectivity of electrical grids rather than the historical combination of energy resource scarcity and geographical concentration that requires transport of energy over long distances to reach end markets [13]. Schloten, Crikemans and Van de Graaf (2020) argue that renewable energy shifts areas and locations of conflict, while geopolitics frame technical choices and trade patterns. With myriad global and regional powers defending their economic and political and interests, they forecast that great power rivalry would politicize renewable energy and shape the speed and direction of the energy transition [14]. O’Sullivan has been quoted as saying in her keynote lecture at the Institute of International and European Affairs (2021) that energy transition would have great bearing on great power politics when considering the significance of political leadership, market forces, energy innovation, access to cheap capital and ability to set standards. Highlighting China’s current dominance in the global supply chain of

renewable energy resources and technologies, O'Sullivan predicts that the relationship between Russia and Europe, Russia and China, the United States and China, and India and China will change because of policies that intend to diversify production [15]. Hypothesis one: "Energy transition opens new doorways for Kazakhstan to contribute to global energy security."

Energy diplomacy. Zhao (2019) describes energy diplomacy as a set of thoughts and behaviours that pertains to government-related foreign activities to ensure a country's energy security while also promoting business opportunities related to the energy sector [16]. Krutikhin and Overland (2020) study about relationships among the member countries of OPEC+, commenting that energy diplomacy within the cartel embeds a common interest in the semblance of multilateral cooperation to enable all twenty-three member countries to gain reputational and diplomatic benefits through impacting market psychology with respect to the global oil-centred energy order [17]. Kresnawan and Wijaya (2021) consider the participation of the member countries of the Association of Southeast Asian Nations (ASEAN) in the ASEAN Plan of Action and Energy Cooperation as a form of energy diplomacy, in which the countries concerned work collaboratively and cooperate with dialogue partners, international organizations, private sector, and academe to achieve the regional energy targets [18]. Kuteleva (2021) addresses China's energy paradigm and energy relations with fossil fuel producers in the likes of Kazakhstan and Russia, commenting that the pursuit of win-win bilateral energy partnerships features prominently in China's energy diplomacy [19]. The European Union, as of 2022, does not have a common energy policy among the member countries but intends to have a collective stance in the face of climate emergency at regional and global levels. According to the European External Action Service (2021), the primary goal of the European Union's energy diplomacy is to promote and accelerate the decarbonization of the energy sector, focusing on energy efficiency, renewable energy, and the take-up of new green technologies, such as hydrogen

[20]. Hypothesis two: "Kazakhstan's energy diplomacy is geared towards consolidating the energy interests of a variety of intra- and extra-regional actors."

The findings from the case study

Trends in Kazakhstan's Intra-regional Energy Relations. Regional cooperation on electricity involves a physical, and infrastructure dimension as well as a market dimension with rules and regulations to facilitate cross-border electricity trade. However, the latter was not considered when the Central Asia Power System (CAPS) was set up to exchange hydroelectric power for fossil fuel between the upstream and downstream republics of the Soviet Union in Central Asia. Created in the 1970s and managed by the Unified Dispatch Office of Central Asia in Uzbekistan, the operating footprint of the CAPS was approximately two million square kilometers, covering the entirety of Uzbekistan, Tajikistan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, and five adjacent regions of Southern Kazakhstan. Its network consisted of eight-three power plants of different types, 30 percent from the upstream hydroelectric power plants and 70 percent from the downstream thermal power plants [21]. However, the end of the Soviet Union resulted in a progressive decline in a crucial function of the CAPS when each country undertook energy decision-making independently, eroding established practices and abandoning the physical and technical parameters of the infrastructure. Subsequently, Turkmenistan's disconnection from the CAPS in 2003, Tajikistan's disconnection from Uzbekistan in 2009 and several withdrawal announcements made by Uzbekistan and Kazakhstan plummeted intra-Central Asian electricity trade by 92 percent between 1990 and 2016 [22]. Kazakhstan's Concept for the Development of the Fuel-Energy Complex by 2030 (decree No.724), released in 2014, shed light on a number of key energy policy priorities and the Republic's preposition to intra-regional electricity cooperation. Based on the analysis of the situation in the early 2010s, the document repeatedly stressed the need to "guarantee national energy security by

reinforcing energy self-sufficiency” to increase the efficiency of Kazakhstan’s power resources in support of economic growth and improving living conditions for the population. Low-carbon hydroelectric power imports from Kyrgyzstan and Tajikistan were omitted but, on the contrary, plenty of mentioning was found about investing in additional electricity generation capacity to increase Kazakhstan’s export capability [23].

The collapse of the CAPS promoted not only policies of energy independence in Central Asia but also led to widespread power outages notably in Kyrgyzstan and Tajikistan in winter and increased use of environmentally unfriendly fossil fuels by Kazakhstan, Turkmenistan, and Uzbekistan in the summer. As a result, negotiations over the re-establishment of the intra-regional resource-sharing mechanism and a common power market since 2018 have been regarded as a step in the right direction for the five Central Asian countries. Besides, electricity sharing among them could facilitate their shift to green energy systems as relocation of greenhouse gas (GHG) emissions from one country to another has been regarded as helpful in creating the conditions for efficient emissions management and eventually their reduction [24]. The approval of a USD\$35 million grant by the Asia Development Bank (ADB) in 2018 to reconnect Tajikistan’s electricity system to the once-unified Central Asian power grid via Uzbekistan, followed by a technical assistance grant of USD\$4.5 million in 2019 to investigate on reconnecting Turkmenistan to the CAPS and extending the system into Afghanistan, set the region “on a faster reform path toward more liberal energy markets with greater private sector participation and investment, increased power connections and exchanges between countries, and a strong commitment to tap renewable energy sources and clean technologies [25].” As of 2021, electricity trade appeared to have been ongoing on a bilateral basis, exemplified by electricity transfers made towards Kyrgyzstan: a planned 500 billion kilowatt-hours (kWh) from Turkmenistan, 900 million kWh from Kazakhstan, 750 million kWh from Uzbekistan, as well as 1 million kWh per day from Tajikistan since October [26].

Although the pursuit of an intra-regional sustainable electricity partnership in Central Asia is occasionally hampered by the outdated Soviet-built electricity infrastructure interconnections, the prospect of the CAPS is deemed promising when considering the great powers’ interests in turning Central Asia into an integrated regional energy market that could benefit billions of people across the Eurasian continent. In fact, the joint effort between the World Bank, the European Bank for Reconstruction and Development, the ADB’s Central Asia Regional Economic Cooperation (CAREC) Program and the Kazakhstan Electricity Grid Operating Company for the construction of the north-south electricity transmission in Kazakhstan in the early 2000s has seen not only the creation of a “life line” of the Republic’s economy but an “energy bridge” between Russia and Central Asia that closes the infrastructure gap that was once considered an obstacle for a transcontinental electricity network. The global energy crisis since 2021 has further demonstrated how electricity interconnections between clusters of countries – in combination with cross-border electricity trading and a higher share of renewable energy generation – could provide improved energy security, system stability, loss reductions, and decreased emissions. At the fourth Consultative Meeting of the Leaders of Central Asian States in July 2022, besides signing the agreements that promote cooperation and consolidated efforts to articulate their collective stance to address pressing items on the regional agenda, the construction project of the Kambarata Hydroelectric Power Plant-1 in Kyrgyzstan – one of the largest hydroelectric power plant in Central Asia – was actively discussed among the five presidents with the purpose to search for a viable and cooperative option to strengthen energy security of their countries while improving conditions for expanding agricultural production [27]. The significance of the CAPS, as a cluster of national grids operating in complementary ways and in parallel with the united energy system of Russia via Kazakhstan, thus cannot be neglected when considering its strategic presence in the east-west and north-south electrical interconnections.

The Russia-led Eurasian Economic Union (EAEU) supports the formation of a common electricity market, which is expected to be launched by January 1, 2025 [28]. With hydropower from Kyrgyzstan capable of reaching Russia and other EAEU countries through the territory of Kazakhstan, the CAPS is not only practically connected with the EAEU power system but can potentially be part of the transnational decarbonized electricity network stretching from western Siberia all the way west to Lisbon if pragmatic cooperation between the EAEU and the European Union will become possible one day [29]. Russia has the prospect of enlarging the EAEU's interstate power network infrastructure through the CAPS to get interconnected with Afghanistan, the Indian subcontinent, the Middle East and West Asia across the Caspian Sea and becoming the energy superpower of the twenty-first century [30]. However, Russia's ambition is undermined by an estimated USD\$400 billion in cumulative investments up to 2030 to repair and modernize the Soviet-era power stations and transmission lines, not to mention the effects of stiffer western sanctions following its invasion of Ukraine in 2022.

Billions of dollars pledged by China's Belt and Road Initiative (BRI) befittingly help improve electricity infrastructure in Central Asia. The BRI aims at reviving the ancient Silk Road by erecting a Eurasian transport-linked corridor for bringing Chinese exports to Europe via land roads in Central Asia, and China has looked into the feasibility of establishing power grid interconnection between its Xinjiang province, the five Central Asian countries and Pakistan after a global electricity network was proposed in 2015 to meet global energy demand with clean and green sources [31]. With electrification gaining importance and China holding more than half of the world's solar energy capacity, the BRI represents not only China's financial investment in Central Asia but its export of expertise in renewable systems interconnection, smart grid technologies, ultra-high voltage transmission and electric vehicles to partner countries. A modernized CAPS could potentially turn China's purchase of fossil fuels from Central Asia into

electricity trade that helps meet the growing electricity demand of all parties and bring the GHG emissions in line with their respective set limits, demonstrating the BRI's trendy win-win proposition for green development.

The United States, despite the withdrawal of its military forces from Afghanistan, appears to be continuing its New Silk Road Strategy in Central Asia. On the basis of the C5+1 multilateral dialogue platform between the United States and the five Central Asian countries, the United States Agency for International Development (USAID) launched the Central Asia Regional Electricity Market (CAREM) project in 2018 to serve as a platform for an expanded Central Asia-South Asia regional power market in support of greater economic and social development, as well as commercial transactions of electricity between Central Asia and Afghanistan and possibly Pakistan. In 2020, USAID launched the "Power the Future" program with the goal to accelerate the regional cost-effective, low-emission, climate resilience economies, primarily through the deployment of renewable energy and energy efficiency in all five Central Asian countries [32]. The same year saw the launch of a new five-year, USD\$38.9 million regional energy program "Power Central Asia" to assist national governments, utilities, and other stakeholders to develop domestic energy market reforms, help strengthen the regional electricity market, and promote greater adoption of clean energy technologies from conventional and renewable sources [33]. The USAID-sponsored Central Asia Clean Energy Forum, themed "Energy Transition and Innovation," in 2022 brought together nearly three hundred participants from the Central Asian region and around the world to address key energy sector challenges and opportunities [34].

The European Union also supports interconnections in Central Asia by making available European technology and providing advice to foster energy sector reforms and transition to a low-carbon economy in the region. According to the 2019 European Union Strategy on Central Asia, titled *The EU and Central Asia: New Opportunities for a Stronger*

Partnership, the European Union aimed to promote resilience, prosperity, and regional cooperation in Central Asia. Acknowledging the region's potential in solar, wind, and hydroelectric energy, the 2019 European Union Strategy recommended the European Union step up cooperation with the Central Asian countries on renewable energy and energy efficiency [35]. While European renewable energy developers have been among the most active participants in the renewable energy auctions in Kazakhstan, a 2020 report produced by the science and knowledge service of the European Commission explored the most optimal routes for electricity transmission interconnections between Central Asia and the European Union [36]. Together with the announcements made by Kazakhstan, Uzbekistan, and Turkmenistan of their respective hydrogen plans with countries in the Europe Union as either partner in development or export destinations [37], the role of Central Asia in the European Union's energy security strategy appears to have shifted to a new phase.

There is little doubt that foreign direct investment (FDI) from the great powers is crucial for every segment of the energy supply and value chains in Central Asia, capable of causing an increase in technological innovation capabilities in the region. The CAPS, on this basis, represents an intra-regional platform that formulates collective solutions to energy security, capital inflows, and sustainable development after years of limited cooperation among the five Central Asian countries. As the most predominant actor among all Central Asian countries, Kazakhstan has an undisputable role in attracting investors and connecting opportunities to stimulate functional spill-over effects both within and between industries in Central Asia. With the AIFC designed to handle an influx of investment in building a sustainable energy future at the national and regional levels, the CAPS is where foreign renewable energy developers and green tech companies could participate in partnership with local experts from different Central Asian countries. The challenge, though, is that the involvement of foreign renewable energy developers and green tech companies could not

be understood independently from the crucial geopolitical importance of the region. Another challenge is whether Kazakhstan could adopt a foreign policy built on technology transfer and knowledge-sharing with respect to the great powers' common ground on the climate-friendly energy revolution rather than provoking their counteractions to gain leverage for its own security and global presence.

Trends in Kazakhstan's Extra-regional Energy Relations. In a changing world order where the struggle for power is at a decisive phase, strategically important Central Asia is a convenient region for the great powers to engage in intense competition. However, Kazakhstan's multi-vector foreign policy does not write off the significance of Turkey, Iran, India, and the Gulf Cooperation Council (GCC) countries on the Republic and the Central Asian region as a whole. Like the great powers that treat Kazakhstan as a sovereign state as well as a part of the Central Asian cluster, these "second tier" countries tend to forge relations with the Republic at both bilateral and multilateral levels due to Central Asia's proliferation and overlapping of regional organizations, initiatives, and memberships. Turkey demonstrates this complexity in Kazakhstan's extra-regional relations precisely. Despite not having any shared borders, the two countries are considered strategic partners, alongside Kyrgyzstan, Turkmenistan, Uzbekistan, and Azerbaijan, in this grouping known as the Organization of Turkic States.

Turkey has the highest rate of growing energy demand among the OECD member countries [38], making it heavily reliant on energy imports, particularly fossil fuels from Russia and Iran, to meet its growing energy demands. However, Turkey has seen considerable diversification of its energy matrix in the past decade, in particular through the growth of renewable electricity generation. With around USD\$3 billion in renewable energy financing in 2020, renewable capacity in Turkey rose to nearly 49 gigawatts (GW) – over 50 percent of the country's total installed power [39] – with the addition of around 4,900 MW, which marked a record-high increase [40]. It is thus not a surprise that Turkey

aims to achieve net-zero emissions by 2053 [41], and renewable energy developers of Turkey were found among the one hundred and seventy-two companies that participated in Kazakhstan's renewable energy auctions between 2018 and 2020 [42]. Further cooperation opportunities between the two countries might be explored in the production of green hydrogen, especially since Turkey has already launched its national hydrogen strategy [43]. In this connection, the proposal made by Tokayev in 2021 to create an international consortium among the member countries of the Organisation of Turkic States was a timely initiative, in which the respective national scientific establishments of the organization would be given a platform to gather and exchange relevant experiences and knowledge to make technological breakthroughs for production, storage, and transportation of hydrogen. "Green hydrogen diplomacy" within the framework of the Organization of Turkic States could lead to new prospects for Kazakhstan-Turkey relations in terms of talent recruitment and development.

Kazakhstan and Turkey – together with Afghanistan, Azerbaijan, Iran, Kyrgyzstan, Pakistan, Tajikistan, Turkmenistan, and Uzbekistan – also are member countries of the Economic Cooperation Organization (ECO). Among them, Iran stands out as an important priority to Kazakhstan, highlighted by the negotiations between the five permanent members of the United Nations Security Council, Germany, and Iran on nuclear matters in Kazakhstan in 2013. Besides being two of the littoral countries – along with Azerbaijan, Russia and Turkmenistan – that took part in the Convention on the legal status of the Caspian Sea in 2018 to resolve the demarcation issue with respect to the world's largest inland body of water, the SCO is another multilateral platform where the involvement of both countries is found. Through the mechanism of SCO, Iran has made itself the main partner of the Sino-Russian tandem in the Middle East, capable of creating a southern corridor that bypasses the Caspian Sea, linking infrastructure projects between north and south Eurasia and connecting landlocked Central Asia with its Chabahar port on the Gulf of Oman.

In addition, it is worth noting that the SCO consists of the largest producers and consumers of energy in the world, as well as frontrunners in uranium deposits, nuclear reactor constructions, and crucial technologies for the renewable energy transition. Therefore, joint projects in the field of energy are increasingly taken as a priority in achieving the organization's goal of economic integration and sustainable development.

Iran aside, the emergence of India as an important vector in Kazakhstan's foreign affairs strategies cannot be undermined. Characterized by its policy of non-alignment, India's participation in a series of summits – including the Quadrilateral Security Dialogue along with Australia, Japan, and the United States in the Indo-Pacific region, and also a partnership with China and Russia in SCO and the BRICS (the acronym coined to associate five major emerging economies: Brazil, Russia, India, China, and South Africa) – underscores an Indo-centric specific multi-alignment [44]. India's overall approach towards Central Asia could be traced back to its Connect Central Asia Policy in 2012 at the first India-Central Asia Dialogue in Kyrgyzstan prior to its 2017 admission to the SCO, from which a strategic convergence with Russia and China has enabled it to address new security challenges, enhance infrastructural development projects and create a network of regional oil and gas pipelines for the larger benefit of the Central and South Asian region. India's ambitious energy security strategy is accompanied by its rapid adoption of renewable energy, too. With 100.68 GW of renewable energy capacity as of August 2021, which represented 25.2 percent of the overall installed power capacity, India had set implementation targets of a combined 175 GW of solar, wind, biomass, and small hydroelectric power production by 2022 [45] and expects to increase to 450 GW of installed renewable energy capacity by 2030 [46]. Besides, a National Hydrogen Mission to transform India into a global hub for green hydrogen production and export was launched in 2021 [47]. The discussion on "One Sun One World One Grid," a green grids initiative released by India and the United Kingdom in 2021, at the first India-Central

Asia Summit in 2022 also exemplified India's determination to forge cooperation with Central Asia in electricity decarbonization and emissions management while fostering interconnected solar energy infrastructure at a global scale [48]. As India is in process of improving its energy efficiency and going green to facilitate the surge of hyper-scale green data centers with renewable energy, engaging in knowledge-sharing and technology transfer with India might benefit Kazakhstan to cope with the development of energy-demanding cryptocurrency mining as an industry.

According to Kazakhstan's Concept of Foreign Policy for 2020-2030, the expansion of relations with regional organizations, such as the GCC, is considered a priority. With Bahrain, Kuwait, Oman, Qatar, Saudi Arabia, and the United Arab Emirates as member countries, the GCC shares some fundamental commonalities – such as an abundance of fossil fuels, the urgency to diversify their economies toward lessening their reliance on this traditionally fruitful source of income, a belief in the form of Sunni Islam and an affinity for authoritarian governance – with Kazakhstan. The capital-rich GCC countries also present the Central Asian region with infrastructure investment and technological support in petroleum- and petrochemical-related projects, serving as an alternative to or a consolidation of China's BRI. Not to be underestimated is the grouping's efforts in using renewable energy to cut fuel costs, reduce carbon emissions, conserve scarce water, and create jobs. Among them, the United Arab Emirates has made the greatest strides by building one of the world's largest single-site solar plants that powers the daily lives of ninety thousand families [49], as well as being home to the Middle East's first facility for carbon capture and storage [50]. Regarding green hydrogen, it is worth noting that the GCC countries have unique advantages in terms of funding availability, export infrastructure, central location to the energy demand market, and local capabilities. The MENA (Middle East and North Africa) Hydrogen Alliance, a collaborative public-private platform under the umbrella of an industrial initiative Dii Desert

Energy in Germany, was formed in 2020 to kick-start a green hydrogen economy based on low-cost value chains for green molecules in the region and beyond [51]. As renewable energy developers from the United Arab Emirates were found participating in Kazakhstan's renewable energy auctions between 2018 and 2020 [42], the GCC's position as an emerging actor in the hydrogen supply and value chains offers new prospects to the Kazakhstan-GCC relations that are in transition to a post-petroleum world.

By reviewing Kazakhstan's potential in forging cooperation on renewable energy with extra-regional actors such as Turkey, Iran, India, and the GCC countries, there is little doubt that niches exist between Kazakhstan and these countries on bilateral and multilateral levels. However, these "second-tier" countries lack possession of cutting-edge enabling technologies, manufacturing capability, financial stability, and industrial expertise to be "agenda setters" for a clean-energy future. According to a 2021 report produced by the International Energy Agency on patents for low-carbon energy technologies, European companies, and research institutes have led in patenting low-carbon energy inventions, with 28 percent of all international patents between 2010 and 2019, followed by applicants in Japan – 25 percent, the United States – 20 percent, South Korea – 10 percent, and China – 8 percent [52]. These rankings help determine Kazakhstan's renewable energy-oriented foreign affairs strategies in terms of not only FDI inflows but also technical and regulatory support for relevant development and infrastructure. In fact, the Japan-based ADB, Korea Electric Power Corporation, and Samsung C&T Corporation are found to have been involved in Kazakhstan's electricity infrastructure and transfer of technologies based on high efficiency and environmental friendliness of production. Tokayev's visit to South Korea in 2021 indicated his acknowledgment of over five hundred and fifty enterprises with Korean capital currently operating in Kazakhstan. Simultaneously, Kazakhstan's extensive extra-regional relations – based on Central Asia's proliferation and overlapping of regional organizations, initiatives,

and memberships – could serve as convenient channels of technology transfer and knowledge-sharing for renewable energy development, creating opportunities for the Republic to take up a pivot role to facilitate mutually beneficial relations between and among the countries with the highest technological expertise and those interested in closing the gap.

Discussion

With respect to hypothesis one “energy transition opens new doorways for Kazakhstan to contribute to global energy security” and hypothesis two “Kazakhstan’s energy diplomacy is geared towards consolidating the energy interests of a variety of intra- and extra-regional actors,” both are acknowledged in the findings of the case study on the Republic’s intra- and extra-regional energy relations. A significant breakthrough in terms of energy security, energy efficiency, and energy transition has been made by Kazakhstan together with countries from near and afar without causing or intensifying any rivalry.

Following Russia’s invasion of Ukraine in 2022, what is most notable is that the new geopolitical realities have prompted a wide range of region-based order-making and order-maintenance practices in Central Asia for a proactive or even collective security action in response to any of the great powers’ geopolitical pull on the region [53]. The intensifying intra-regional electricity cooperation thus can be understood in this context. In fact, prioritizing intra-regional energy trade and pursuing long-term, transparent and reliable energy cooperation have been deemed essential to turn Central Asia’s energy resources into reliable and adequate energy supplies for all consumers in the region and beyond. This development trend is in accordance with Kazakhstan’s Concept of the Foreign Policy for 2020-2030, in which expansion of multilateral dialogue and cooperation in the Central Asia region is described as “increasingly important in the Eurasian and global processes” that could strengthen “the existing formats of interaction between the Central Asian states and external

partners [54].” Tokayev’s remarks at the Global Summit on Food Security in September 2022 were reflective of this posture when he said, “together with our Central Asian partners, we are committed to strengthening political interaction and deepening economic ties to move our region forward. We agreed to coexist as good neighbours and diversify our cooperation [55].”

Kazakhstan’s rich renewable energy potential in terms of the production of critical raw materials and rare earth elements also offers quick opportunities for both local and foreign developers and financiers. With sixteen critical raw materials having high geological potential in the Republic, including substantial reserves of lithium, chromium, and silicon that are crucial for their use in batteries, wind turbines, and solar cells, it is not an exaggeration to regard them as Kazakhstan’s “second oil” [56]. Most importantly, the green investment boom facilitated by FDI inflows from the European Union and China, as well as their changing investment patterns, fits well with Tokayev’s vision to pursue a new level of “economisation” of the foreign policy to stimulate a low-carbon economic transition. According to Kazakhstan’s Concept of the Foreign Policy for 2020-2030, Tokayev’s foreign policy priority to expand international cooperation to attract high-quality foreign investment in Kazakhstan’s engineering and instrumentation, education, petrochemicals manufacturing and non-ferrous metallurgy could be regarded as measures to equip Kazakhstan with new capabilities associated with the global supply and value chains of renewable energy to keep being relevant to global energy security [54].

However, for Kazakhstan to proceed from being involved merely in the upstream process of exploration and extraction, measures taken by the authorities to create incentives and qualify more people to work in the industries across the global supply and value chains of renewable energy technologies are just as essential as licensing agreements and FDI from foreign technology developers. After all, renewable energy’s wide availability and self-replenishing ability have led to changes in energy security planning at corporate, national, regional and

international level. The long-established patterns of energy relations built on petroleum no longer fully apply in an all-renewable energy world, where petroleum consuming countries could be turned into renewable energy producers, petroleum producing countries into renewable energy consumers, and petroleum transit countries into renewable energy new players. Supportive domestic policies for renewable energy technologies that hold a balance between low-carbon solutions, their commercial viability and human capital development thus have to be developed in parallel with transfer of technological “know-how” and “know-why” from the great powers and leading countries. Whereas knowledge transfer and joint innovative research are of particular importance to open new prospects for Kazakhstan to become more in tune with the leading countries in energy transition, the Republic’s lack of human capital to carry out value-added manufacturing and services for the renewable energy sector is a major stumbling block, not to mention the minimal consideration of clean and low-carbon energy development centred on electricity utilization at national and intra-regional level. Time will tell if the influx of tens of thousands of educated young men from Russia – who refused to respond to their country’s partial military mobilization – since September 2022 could be streamlined to manufacture and deploy technologies and solutions that enable reduction in man-made GHG emissions to help foster Kazakhstan’s participation in the supply and value chains of renewable energy.

Taking into account the status quo formulated by the oil-centred energy order, in addition to the growing tripolarity in international relations currently dominated by the triangular relationship among the West, Russia and China, Kazakhstan’s energy diplomacy on the basis of its multi-vector foreign policy has shown potential to respond to a wide variety of energy issues at national, intra-regional and extra-regional levels. The neorealist notions of balancing or bandwagoning for security appear to have been displaced by a form of multi-layered interdependence in the Republic’s energy relations with other countries, enabling the Republic to consolidate

energy interests of different countries and forge win-win partnerships through its petroleum production as well as contribution to energy transition. A model of “hybrid diplomacy” that accommodates both petroleum and renewable energy thus is anticipated to carve a niche in foreign energy relations in the short-to-medium term. For the long term, by mid-century, the share of renewable energy within this hybrid model is deemed to increase drastically. Although it can be argued that huge quantities of petroleum are continually found under Earth’s surface and all petroleum-producing countries could wait on the availability of viable and commercially sensible carbon capture technology to maintain the status quo, the reality is that it is unfeasible to replace fossil fuels once they are extracted and consumed, meaning sustainable energy diplomacy is to be rested on the transition toward renewable forms of energy.

Conclusion

This article aims to use a case study on Kazakhstan to broaden the understanding of the effects of the ongoing energy transition on energy diplomacy. The latest development acknowledges that the energy transition opens new doorways for Kazakhstan to contribute to global energy security and the Republic’s energy diplomacy is geared towards consolidating the energy interests of a variety of intra- and extra-regional actors. The theoretical framework constructed by the notions of balancing and bandwagoning embedded in neorealism appears to be in contradiction with the emerging multi-layered interdependence in the Republic’s energy relations with other countries, which targets at producing win-win rather than win-lose for all parties involved. Playing a key role in global energy security amid energy transition with its petroleum exports, reserves of critical raw materials and rare earth elements and cross-border electricity interconnections in the format of the CAPS, Kazakhstan’s energy diplomacy could be speculated to be adopting a hybrid model consisting of petroleum and renewable

energy that accommodates the new landscape of global energy while forging cooperative energy security with its intra-regional neighbours. A landmark breakthrough in human capital growth could accelerate all related development.

On this basis, it is of utmost importance to address how a country can take advantage of being both a petroleum producer and an advocate of a fossil-free future with the minimum of friction and the maximum of goodwill in the international community. It will also be a new research

direction to discuss how human capital has become an important component for Kazakhstan to achieve action and policy alignment with the leading countries in renewable energy adoption.

Funding

This research has been/was/is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant № BR18574168).

References

1. Henriksen K. E. B. Kazakhstan's energy in foreign policy: Oil and gas in the multi-vector policy. 2013. Available at: <https://core.ac.uk/display/30892619> (accessed 10.02.2021).
2. Climate Change Performance Index (n.d.). Kazakhstan. Available at: <https://ccpi.org/country/kaz/> (accessed 18.06.2022).
3. Official website of the President of the Republic of Kazakhstan. Kazakhstan 2050 Strategy: new political course of the established state. Address by the President of the Republic of Kazakhstan, Leader of the Nation, N. A. Nazarbayev. 2012. Available at: https://www.akorda.kz/en/addresses/addresses_of_president/address-by-the-president-of-the-republic-of-kazakhstan-leader-of-the-nation-nazarbayev-strategy-kazakhstan-2050-new-political-course-of-the-established-state (accessed 05.07.2020).
4. Satubaldina A. Kazakhstan to increase share of renewable energy to 15 percent by 2030. The Astana Times. 2021. Available at: <https://astanatimes.com/2021/05/kazakhstan-to-increase-share-of-renewable-energy-to-15-percent-by-2030/> (assessed 27.05. 2021).
5. Gerring J. What is a case study and what is it good for? *American Political Science Review*. 2004. № 2. P. 341-354.
6. Waltz K. N. *Man, the State, and War: A Theoretical Analysis*. (Columbia University Press, New York, 2013, 202 p.).
7. Walt S.M. *The Origins of Alliances*. (Cornell University Press, Ithaca, 1987, 17 p.).
8. Mearsheimer J. *The Tragedy of Great Power Politics*. W.W. Norton Company, New York, and London. 2001. P. 46-61.
9. World Oil Outlook 2045. OPEC. 2021. Available at: <https://woo.opec.org/chapter.php?chapterNr=207> (accessed 10.05.2022).
10. Net-zero by 2050: A Roadmap for the Global Energy Sector. IEA Publications. 2021. P. 160. Available at: https://iea.blob.core.windows.net/assets/deebef5d-0c34-4539-9d0c-10b13d840027/NetZeroBy2050-ARoadmapfortheGlobalEnergySector_CORR.pdf (accessed 10.05.2022).
11. Goldthau A., Westphal K. Why does the global energy transition not mean the end of the petrostate? *Global Policy*. 2019. No. 2. P. 279-283.
12. Griffiths S. Energy diplomacy in a time of energy transition, Elsevier Inc., *Energy Strategy Reviews*. 2019. No.10. P. 10.
13. O'Sullivan M., Overland I., Sandalow D. The Geopolitics of Renewable Energy. HKS Working Paper No. RWP17-027. Columbia University Center on Global Energy Policy, Belfer Center for Science, and International Affairs. 2017. Available at: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2998305> (accessed 10.05.2022).
14. Scholten D., Criekemans D., Van de Graaf T. An energy transition amidst great power rivalry. *Journal of International Affairs*. 2020. No.1. P. 195-204.

15. The Geopolitical Implications of the Energy Transition. The Institute of International and European Affairs. Available at: <https://www.iiea.com/blog/the-geopolitical-implications-of-the-energy-transition> (accessed 22.04.2022).
16. Zhao H. Chapter Six - Energy Diplomacy: From “Bilateral Diplomacy” to “Global Energy Governance.” In Zhao H. *The Economics and Politics of China’s Energy Security Transition*. Elsevier Inc., Beijing, 2019. P. 121-149.
17. Krutikhin K., Overland I. OPEC, and Russia: A happy pro forma marriage. In Claes, D. H. and Garavini, G. (ed.) *Handbook of OPEC and the Global Energy Order*. Routledge, London. 2020. P. 241-252.
18. Kresnawan M. R., Wijaya T. N. Energy Diplomacy: A Vital Piece to Boost Renewable Energy Investment. ASEAN Centre for Energy. 2021. Available at: <https://aseanenergy.org/energy-diplomacy-a-vital-piece-to-boost-renewable-energy-investment/> (accessed 13.05.2022).
19. Kuteleva A. *China’s Energy Security and Relations with Petrostates: Oil as an Idea*. (Routledge, London, 2021, 100 p.).
20. Energy diplomacy European Union External Action. Available at: https://www.eeas.europa.eu/eeas/energy-diplomacy_en (accessed 10.04.2022).
21. Vinokurov E., Ahunbaev A., Usmanov N., Tsukarev T., Sarsembekov T. Investment in the water and energy complex of Central Asia. Reports and Working Papers 21/3. The Eurasian Development Bank. 2021. P. 18-21. Available at: https://eabr.org/upload/iblock/599/EDB_WEC_CA_Report_EN_web.cleaned.pdf (accessed 18.06.2022).
22. Russell M. Connectivity in Central Asia: Reconnecting the Silk Road. European Parliament. 2019. P. 6. Available at: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/637891/EPRS_BRI\(2019\)637891_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/637891/EPRS_BRI(2019)637891_EN.pdf) (accessed 10.06.2022).
23. Boute A. Towards secure and sustainable energy supply in Central Asia: Electricity market reform and investment protection. Energy Charter Secretariat. 2015. P. 28. Available at: https://www.energycharter.org/fileadmin/DocumentsMedia/Thematic/Power_Sector_Reform_in_Central_Asia_2015_en.pdf (accessed 27.04.2022).
24. Kim S. D. In Central Asia, a Soviet-era electricity network could power future energy sharing. The Asian Development Blog. 2020. Available at: <https://blogs.adb.org/blog/central-asia-soviet-era-electricity-network-could-power-future-energy-sharing> (accessed 11.06.2022).
25. The Asian Development Bank. CAREC Countries Move a Step Closer to Regional Energy Market After Historic Ministers’ Meeting in Uzbekistan. 2019. Available at: <https://www.adb.org/news/carec-countries-move-step-closer-regional-energy-market-after-historic-ministers-meeting> (accessed 18.06.2022).
26. Imanaliyeva A. “Expect less water next year,” Kyrgyzstan warns downstream neighbors. Eurasianet. 2021. Available at: <https://eurasianet.org/expect-less-water-next-year-kyrgyzstan-warns-downstream-neighbors> (accessed 12.03.2022).
27. News Central Asia. Fourth Consultative Summit of the Leaders of Central Asian States in Kyrgyzstan laid out a joint vision and multiple initiatives on better regional aligning against external shocks. 2022. Available at: <https://www.newscentralasia.net/2022/07/22/fourth-consultative-summit-of-the-leaders-of-central-asian-states-in-kyrgyzstan-laid-out-a-joint-vision-and-multiple-initiatives-on-better-regional-aligning-against-external-shocks/> (accessed 18.04.2022).
28. Eurasian Economic Commission. EEC Creates a Common Electricity Market. 2020. Available at: <http://www.eurasiancommission.org/en/nae/news/Pages/07-04-2020-1.aspx> (accessed 22.04.2022).
29. Zemsanova K. The Common Energy Market of the Eurasian Economic Union: Implications for the European Union and the role of the Energy Charter Treaty (ECT). Energy Charter Secretariat. 2018. P.16. Available at: https://www.energycharter.org/fileadmin/DocumentsMedia/Occasional/1The_common_energy_market_of_the_EAEU-implications_for_the_EU_and_the_role_of_the_ECT.pdf (accessed 30.05.2022).
30. Chudinova L., Podkovalnikov S. Strategic cooperation of electric power systems of Russia and Central Asia for the creation of common Eurasian electric power space, E3S Web of Conferences, 2019.
31. Huang C., Wang C., Li H., Luo J. Analysis of basic conditions of the power grid interconnection among Xinjiang, Pakistan, and five Central Asian countries, *Global Energy Interconnection*, 2019. No.1. P. 54-63.
32. USAID. Power the Future. The United States Agency for International Development. 2020. Available at: <http://ptfcar.org/en/power-the-future-2/> (accessed 18.06.2022).

33. US Embassy & Consulate in Kazakhstan. USAID launches “Power Central Asia” to strengthen regional energy sector co-operation. 2020. Available at: <https://kz.usembassy.gov/usaid-launches-power-central-asia-to-strengthen-regional-energy-sector-cooperation/> (accessed 18.06.2022).
34. USAID. USAID’S first Central Asia Clean Energy Forum kicks off. 2020. Available at: <https://www.usaid.gov/central-asia-regional-kazakhstan-turkmenistan/news-information/press-releases/usaid-s-first-central> (accessed 18.06.2022).
35. Council of the European Union Subject: Council conclusions on the new strategy on Central Asia. Council of the European Union. Brussels. 2019. P. 2-7. Available at: <https://www.consilium.europa.eu/media/39778/st10221-en19.pdf> (accessed 10.04.2021).
36. Ardelean M., Minnebo P., Gerbelová H. Optimal Paths for Electricity Interconnections between Central Asia and Europe. Publications Office of the European Union. Luxembourg. 2020. Available at: <https://data.europa.eu/doi/10.2760/95740> (Accessed 12.04.2022).
37. Wishart A., Abidi A. The energy transition in Central Asia: drivers, policy and opportunities. International Bar Association. 2021. Available at: <https://www.ibanet.org/energy-transition-central-asia> (accessed 23.05.2022).
38. TRTWorld. Turkey aims to double its solar energy capacity in 2021, compared to 2020. 2021. Available at: <https://www.trtworld.com/turkey/turkey-aims-to-double-its-solar-energy-capacity-in-2021-compared-to-2020-43452> (accessed 24.05.2022).
39. Daily Sabah. Turkey, Kyrgyzstan to sign framework deal for cooperation in mining. 2021. Available at: <https://www.dailysabah.com/business/energy/turkey-kyrgyzstan-to-sign-framework-deal-for-cooperation-in-mining> (accessed 18.05.2022).
40. Daily Sabah. Turkey’s renewable industry could draw \$3B in financing in 2021. 2021. Available at: <https://www.dailysabah.com/business/energy/turkeys-renewable-industry-could-draw-3b-in-financing-in-2021> (accessed 18.05.2022).
41. Europe Beyond Coal. Solar potential of coal sites in Turkey: Executive summary. 2022. P. 5. Available at: <https://beyond-coal.eu/wp-content/uploads/2022/03/Solar-Potential-of-Coal-Sites-in-Turkey-Executive-Summary-.pdf> (accessed 22.04.2022).
42. KOREM JSC, USAID. Renewable energy auctions in Kazakhstan 2018-2020 results. KOREM JSC and USAID. 2021. P. 8, 13. Available at: https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PA00X2D6.pdf (accessed 18.06.2022).
43. Sabadus A. Turkey moves closer to hydrogen grid injections, outlines long-term roadmap. ICIS. 2021. Available at: <https://www.icis.com/explore/resources/news/2021/04/12/10627403/turkey-moves-closer-to-hydrogen-grid-injections-outlines-long-term-roadmap> (accessed 12.04.2021).
44. Shreya Upadhyay. BRICS, Quad, and India’s multi-alignment strategy. Stimson. 2022. Available at: <https://www.stimson.org/2022/brics-quad-and-indias-multi-alignment-strategy/> (accessed 22.07.2022).
45. Economic and Social Commission for Asia and the Pacific. Integrating South Asia’s power grid for a sustainable and low carbon future. Economic and Social Commission for Asia and the Pacific, the United Nations. 2018. P. 6. Available at: https://www.unescap.org/sites/default/files/Integrating%20South%20Asia%E2%80%99s%20Power%20Grid%20for%20a%20Sustainable%20and%20Low%20Carbon%20Future_WEB.pdf (accessed 18.06.2022).
46. India Brand Equity Foundation (n.d.) The renewable energy industry in India. Available at: <https://www.ibef.org/industry/renewable-energy.aspx> // (accessed 20.06.2022).
47. Mint. Five Indian companies leading the green hydrogen revolution. 2021. Available at: <https://www.livemint.com/industry/energy/five-indian-companies-leading-the-green-hydrogen-revolution-11636369476063.html> (accessed 08.11.2021).
48. Dipanjan Roy Chaudhury. India-Central Asia Summit looks at upgrading existing defence partnership. The Economic Times. 2022. Available at: <https://economictimes.indiatimes.com/news/defence/india-central-asia-summit-looks-at-upgrading-existing-defence-partnership/articleshow/89171494.cms> (accessed 28.01.2022).
49. Business Standard. World’s largest single-site solar plant in Abu Dhabi to power lives of many. 2021. Available at: https://www.business-standard.com/article/international/world-s-largest-single-site-solar-plant-in-abu-dhabi-to-power-lives-of-many-121012000620_1.html (accessed 10.01.2021).
50. ZAWYA. MENA’s first Carbon Capture Utilisation & Storage (CCUS) project now on stream. 2016. Available at: <https://www.zawya.com/en/press-release/menas-first-carbon-capture-utilisation-amp-storage-ccus-project-now-on-stream-anqqksmf> (accessed 05.11.2021).

51. Dii Desert Energy. About MENA Hydrogen Alliance. 2022. Available at: <https://dii-desertenergy.org/mena-hydrogen-alliance/> (accessed 20.06.2022).

52. Patents and the energy transition. IEA Publications. 2021. P. 6. Available at: https://iea.blob.core.windows.net/assets/d14427c6-2aa2-4422-9074-5a68940a5a96/Patents_and_the_energy_transition_-_keyfindings.pdf (accessed 18.06.2022).

53. Sadr O. Central Asia Should Move Towards Regionalism to Avoid Great Power Competition, Center for the National Interest. 2022. Available at: <https://nationalinterest.org/blog/buzz/central-asia-should-move-towards-regionalism-avoid-great-power-competition-202583> (accessed 22.05.2022).

54. Official website of the President of the Republic of Kazakhstan. On the concept of the foreign policy of the Republic of Kazakhstan for 2020-2030. 2020. Available at: https://www.akorda.kz/en/legal_acts/decrees/on-the-concept-of-the-foreign-policy-of-the-republic-of-kazakhstan-for-2020-2030 (accessed 18.04.2022).

55. Satubaldina A. President Tokayev Urges Proactive Approach in Addressing Global Challenges, Stresses Growing Mutual Distrust and Discompliance with UN Charter, The Astana Times. 2022. Available at: <https://astanatimes.com/2022/09/president-tokayev-urges-proactive-approach-in-addressing-global-challenges-stresses-growing-mutual-distrust-and-discompliance-with-un-charter/> (accessed 21.09.2022).

56. Aitkulov B. Lithium can become the second oil for Kazakhstan. Business portal Kapital.kz.. 2020. Available at: <https://kapital.kz/experts/91508/bau-yrzhan-aytkulov-litium-mozhet-stat-vtoroy-neft-yu-dlya-kazakhstana.html> (accessed 18.06.2022).

К.У.К Хор, Ф.Т. Кукеева, М.Ә. Ауған, Ф.А. Кыдырбек

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан

Энергетикалық дипломатияның тенденциялары мен сын-қатерлері: Қазақстан мысалында

Аңдатпа. Жаңартылатын энергия көздерін пайдаланудың өсуінің геосаяси салдары энергетика саласындағы халықаралық қатынастарда жаңа майдан ашты. Бұл мақала энергетикалық ауысу жағдайындағы энергетикалық дипломатияның тенденциялары мен проблемаларын зерттеу үшін Қазақстан бойынша жағдайлық зерттеуді пайдалануға бағытталған. Соңғы оқиғалар Қазақстан мен Орталық Азияның басқа да елдері орнықты, бірлескен, нәтижелі және экологиялық энергетикалық болашаққа үйлестірілген өңірлік тәсілді енгізе бастағанымен, көршілес өңірлердегі ұлы державалар мен «екінші эшелонның» жекелеген елдері инфрақұрылымға инвестициялар, аса маңызды шикізат өндірісі сирек жер элементтері, сондай-ақ технологияны беру және білім алмасу тұрғысынан маңызды әріптестер болып табылатынын көрсетеді. Мұнай мен жаңартылатын энергияны қамтитын «гибридті дипломатия» моделі энергетика саласындағы халықаралық қатынастарда өз орнын алуы күтілуде.

Түйін сөздер: жаңартылатын энергетика, энергетикалық ауысу, энергетикалық дипломатия, Қазақстан, неореализм.

К.У.К Хор, Ф.Т.Кукеева, М.А.Ауған, Ф.А. Кыдырбек

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Тенденции и вызовы энергетической дипломатии: на примере Казахстана

Аннотация. Геополитические последствия роста использования возобновляемых источников энергии открыли новый фронт в международных отношениях в области энергетики. Эта статья направлена на использование тематического исследования по Казахстану для изучения тенденций и проблем энергетической дипломатии в условиях энергетического перехода. Последние события указывают на то, что, в то время как Казахстан и другие страны Центральной Азии начали внедрять скоординированный региональный подход к устойчивому, совместному, результативному и экологичному энергетическому будущему, великие державы и отдельные страны “второго эшелона” в соседних регионах являются важнейшими партнерами с точки зрения инвестиций в инфраструктуру, производства важнейших сырья и

редкоземельные элементы, а также передача технологий и обмен знаниями. Ожидается, что модель «гибридной дипломатии», включающая в себя как нефть, так и возобновляемые источники энергии, займет свою нишу в международных отношениях в области энергетики.

Ключевые слова: возобновляемая энергетика, энергетический переход, энергетическая дипломатия, Казахстан, неореализм.

Information about the authors:

Hor Ka Wa Christopher – doctoral student, Chair of International Relations and World Economy, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Kukeyeva Fatima Turarovna – Doctor of Historical Sciences, Professor of the Chair of International Relations and World Economy, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Augan Malik Alshiorazuly – doctor of Historical Sciences, Acting Professor of the Chair of International Relations and World Economy, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Kydyrbek Farangis Almatbekkyzy – master degree student, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Хор Ка Уай Кристофер – докторант, халықаралық қатынастар факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Кукеева Фатима Тураровна – тарих ғылымдарының докторы, Халықаралық қатынастар және әлемдік экономика кафедрасының профессоры, Халықаралық қатынастар факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Ауған Мәлік Әлшіоразұлы – тарих ғылымдарының докторы, Халықаралық қатынастар және әлемдік экономика кафедрасының профессор міндетін атқарушы, Халықаралық қатынастар факультеті, әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Кыдырбек Фарангис Алматбекқызы – магистрант, Халықаралық қатынастар факультеті, әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Г.Р. Шерьязданова¹
М.Б. Жанарстанова²
Ж.Т. Кульжанова³

^{2,3}Astana IT University Астана, Казахстан
¹Казахский Агротехнический университет им. С.Сейфуллина, Астана, Казахстан
(E-mail: sheryazdang@gmail.com, zhanarstanova@gmail.com, zhuldizay_68@mail.ru)

Влияние конституционных реформ на политическое участие граждан в Казахстане

Аннотация. Политическое участие является важным механизмом агрегации и артикуляции социально-экономических интересов в политике, целью которого является влияние граждан на принятие политических решений через различные каналы политического взаимодействия, деятельность политических партий, общественных организаций и движений. Современные политические процессы во многих странах СНГ свидетельствуют о новом этапе постсоветской политики. Современная война в Украине, массовые акции протеста после объявления результатов выборов в президенты в Белоруссии летом 2020 года, выступления против предварительных результатов выборов в парламент в Киргизстане осенью 2020 года, массовые протесты в поддержку оппозиции в России весной 2021 году показывают, что все постсоветские страны, в той или иной степени имеют предпосылки политической дестабилизации, политических перемен и потрясений. Казахстан, к сожалению, также претерпел политическую дестабилизацию и радикализацию, свидетелем чему являются события января 2022 года. Предлагаемая на рассмотрение статья рассматривает влияние конституционных реформ, направленных на либерализацию политической системы Казахстана на расширение политического участия граждан и выход из кризиса политического участия граждан.

Ключевые слова: политическое участие, выборы, кризис коммуникации, «слышащее государство», политические партии, гражданское общество.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-120-135>

Поступила: 24.05.2022 /Одобрена ко публикации: 11.01.2023

Введение

Целью статьи является выявление институциональных причин кризиса политического участия в Казахстане, а также обоснование необходимости политической либерализации как способа преодоления данного кризиса.

Политическое участие является важнейшим механизмом политической

коммуникации между обществом и государством, воздействия на власть с целью защиты социально-политических интересов общества. Процесс политического участия выражает такую важную функцию как артикуляция и агрегация социальных интересов. Любое обращение к власти с целью выражения и защиты своего социального интереса может быть рассмотрено как политическое участие, будь то личное

обращение гражданина к представителю власти или выражение коллективного волеизъявления через разнообразные организации, выражающие групповой интерес. Политическое участие подразумевает участие граждан в политике посредством либо прямого воздействия на власть через выборы, либо посредством влияния через различные общественные организации, куда входят НПО - неправительственные организации, профсоюзы, группы давления, лобби, а также волеизъявление граждан через митинги, протесты, забастовки, подписания петиций и т. д. Среди многообразных форм политического участия участие в выборах является основным показателем политической активности граждан и по известному выражению «лакмусовой бумагой демократии». При этом доля протестных движений напрямую отражает уровень социальной напряженности, легитимности власти и уровень политического участия через легальные каналы своего выражения.

Гипотеза исследования

Гипотеза предлагаемого исследования состоит в определении роли текущих политических реформ в решении проблем политического участия граждан.

На имеющийся кризис политического участия в Казахстане указал президент К.К. Токаев в своем Послании народу Казахстана 2019 года. В данном Послании была озвучена «Концепция слышащего государства», где он отмечал, что «в Казахстане необходимость перехода к концепции вызвана кризисом государственной службы; уровень доверия граждан к государственным институтам низкий и вовлеченность населения не на должном уровне». [1]

Актуальность исследования обусловлена острой необходимостью политических реформ по либерализации каналов политического участия, что подтверждается курсом на политическую либерализацию и внесением поправок в действующую Конституцию РК, принятых на республиканском референдуме 5 июня 2022 года. Как известно, данные

поправки нацелены на переход от супер - президентской к президентской республике, изменение избирательной системы, усиление роли законодательной ветви власти, как на общенациональном уровне парламента, так и на региональном уровне маслихатов, развитие партогенеза. Предлагаемые политические реформы нацелены на выход из кризиса политического участия путем упрощения регистрации политических партий, введения смешанной избирательной системы и расширения выборности. Реализации данных политических реформ во многом должна стимулировать каналы политического участия граждан и уменьшить риски политической радикализации.

Задачами данного исследования является выявление:

- а) институциональных причин кризиса политического участия,
- б) следствий кризиса политического участия в виде риска политической радикализации
- в) рекомендации по минимизации рисков политической радикализации.

Объектом исследования является процессы политического участия граждан. Предмет исследования – Влияние политических реформ на усиление политического влияния в Казахстане

Научная новизна предлагаемого исследования заключается в рассмотрении проблем политического участия через призму институционального кризиса, а именно выделение 3-ех основных институциональных причин кризиса, и рекомендаций по решению данных проблем через изменение партийной и избирательной систем. Статья строится на анализе классической теории политических систем западных ученых Д. Алмонда и Г. Истона с дополнением казахстанского анализа на основе теоретического и эмпирических методов исследования.

Методы исследования

В статье используются теоретические и эмпирические методы исследований. Теоретические методы включают в себя

методы анализа и синтеза, классификации, абстрагирования и моделирования;

- Аналитический метод состоит в выявлении причин кризиса политического участия, недостатков избирательной системы, сложившейся партийной системы Казахстана, особенностей политического партотенеза, и тенденций формирования политической системы в целом.

- Теоретический метод классификации включает в себя рассмотрение механизмов политического участия в соответствии с введением поправок в Конституцию РК 2022 года.

- Теоретические методы обобщения, абстрагирования и моделирования применяются в обсуждении причин кризиса политического участия и определения общих тенденций развития политических реалий казахстанского общества.

В статье также используется эмпирический метод исследований, а именно данные экспертного опроса «Коммуникационные кризисы в Казахстане. Индикаторы, причины и способы реализации».

В своем исследовании мы опирались на классическую теорию артикуляции и агрегации интересов Д. Истона и Г. Алмонда. Так, согласно теории Д. Истона, представленной в его трудах «Политическая система», «Предел политического анализа», «Системный анализ политической жизни», политическая система есть саморегулирующийся и развивающийся организм, в котором есть вход и выход, где на входе импульсы политического участия осуществляются в виде политических требований и поддержки, выражающейся в политической легитимности. На выходе политической системы как реакция по поступившим по каналам политического участия импульсы формируются политические решения. Г. Алмонд под политическим процессом понимает «поток требований от общества, поступающих в политику, и конвертирование этих требований во властные стратегии. К числу тех структур, которые преимущественно вовлечены в процессы на «входе», относятся политические

партии, группы интересов и средства массовой коммуникации» [2]. Политическое участие, в данном случае является каналом взаимодействия социума и политической системы, через которые осуществляется политические коммуникации. При этом эффективность политической системы определяется хорошей «проходимостью» данных каналов, через которые и осуществляется политическое участие граждан. В случае же непроходимости входа в политическую систему, данная система становится закрытой, «неслышащей» глас народа. В демократической системе социально-политические требования должны учитываться правящими партиями, несоблюдение этих требований может привести к потере легитимности и смене власти. Представитель структурно-функционального подхода Г. Алмонд рассматривал понятие агрегации и артикуляция политических интересов как публичное формирование, обнародование и защиту на политическом уровне социально-экономических требований граждан. Артикуляция интересов происходит через такие каналы политического участия как выборы, деятельность партий, коллективная политическая деятельность через общественные институты гражданского общества. Коммуникативная подсистема является одной из важнейших подсистем политических отношений.

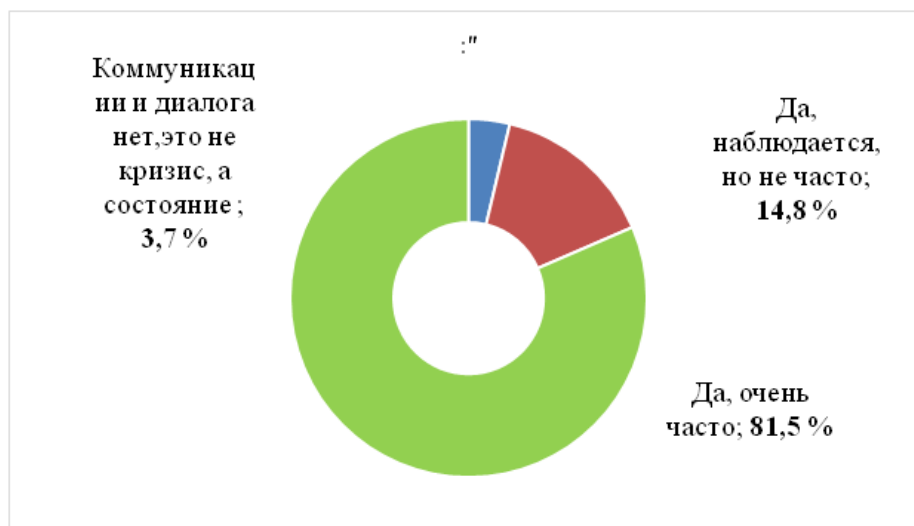
В Казахстане исследователь коммуникационного кризиса Д. Сатпаев в своей книге «Деформация вертикали от анонимных империй до антилобби» описывает коммуникационный кризис в Казахстане, где «сложные нейронные связи коммуникации и глухота государства к существующим коммуникационным импульсам проявляется в виде деформации управленческой вертикали» [3]. В эмпирической части своего исследования мы, во многом, опирались на данные экспертного опроса, приводимого автором данного труда, которые позволили сделать выводы о необходимости институциональных изменений партийной и избирательной систем.

Обсуждение

Парламентские выборы 2021 года прошли после объявленного курса президента К.К. Токаева на формирование «слушающего государства», идея которого впервые была озвучена им в Послании 2019 года. В целом, концепция «слушающего государства» нацелена на выход из кризиса политического участия, активизацию политической коммуникации между обществом и властью, развитие диалога гражданского общества с государством и своевременное реагирование государства на общественные запросы. Идея слушающего государства сопровождалась созданием 12 июня 2019 года Национального совета общественного доверия (НСОД) - консультативно-совещательного органа при президенте РК, целью которого являлась «выработка предложений и рекомендаций по актуальным вопросам государственной политики на основе широкого обсуждения с представителями общественности, политических партий, гражданского общества» [4]. Идея НСОД

состояла в создании диалоговой площадки между представителями общественности, политических партий, НПО и государственных органов. Решения Национального совета носят рекомендательный характер, подписываются его председателем – президентом Республики Казахстан и отправляются в государственные органы на рассмотрение. В состав НСОД входили как представители общественности, так и государственных органов, политологи, социологи, гражданские активисты, юристы, журналисты, предприниматели, правозащитники, профсоюзные лидеры, а также депутаты нижней палаты парламента Казахстана. Таким образом, формирование состава НСОД происходило по инициативе «сверху», со стороны государства. За время своего существования НСОД провел ряд заседаний, где обсудил отдельные инициативы, многие из которых были услышаны и реализованы государством, среди которых декриминализация статьи о клевете, проект закона о запрете продажи и аренды земли иностранцам, законопроект о бытовом насилии, закон о митингах,

Диаграмма 1. Распределение ответов на вопрос: «Наблюдается ли в Казахстане коммуникационные кризисы между обществом и властью»

Источник: А. Жусупова Данные экспертного опроса «Коммуникационные кризисы в Казахстане. Индикаторы, причины и способы реализации», 2018 г.

на вопрос «Наблюдается ли в Казахстане коммуникационные кризисы между властью и обществом?» львиная доля 81,5 % экспертов ответила «Да, очень часто»

предусматривающий изменение порядка согласования митингов с разрешительного на уведомительный. Несмотря на проделанную работу по либерализации законодательства в адрес НСОД прозвучала и определенная критика, которая заключалась в замене действий НСОД функций парламента - представительного органа законодательной власти, призванного агрегировать и артикулировать социально-экономические интересы граждан в политике через деятельность политических партий. Итогом данного экскурса в историю концепции «слышащего государства» является вывод, что для преодоления политического кризиса в Казахстане создание НСОД было недостаточно и для выхода из кризиса политического участия необходимы были серьезные изменения в Конституции.

Для иллюстрации ситуации существующего коммуникационного кризиса мы опираемся на данные экспертного опроса «Коммуникационные кризисы в Казахстане. Индикаторы, причины и способы реализации», проводимого по заказу неправительственной консалтинговой организацией «Группа оценки рисков» осенью 2018 года, и вобравшего в себя ответы 52 авторитетных экспертов в различных сферах деятельности Казахстана: журналистов, специалистов

по PR, политиков, общественных деятелей, финансистов, политологов.

В Диаграмме 2. - 40 % респондентов отметили, что «В стране нет налаженных форм политической коммуникации, существующие же носят бутафорный характер»;

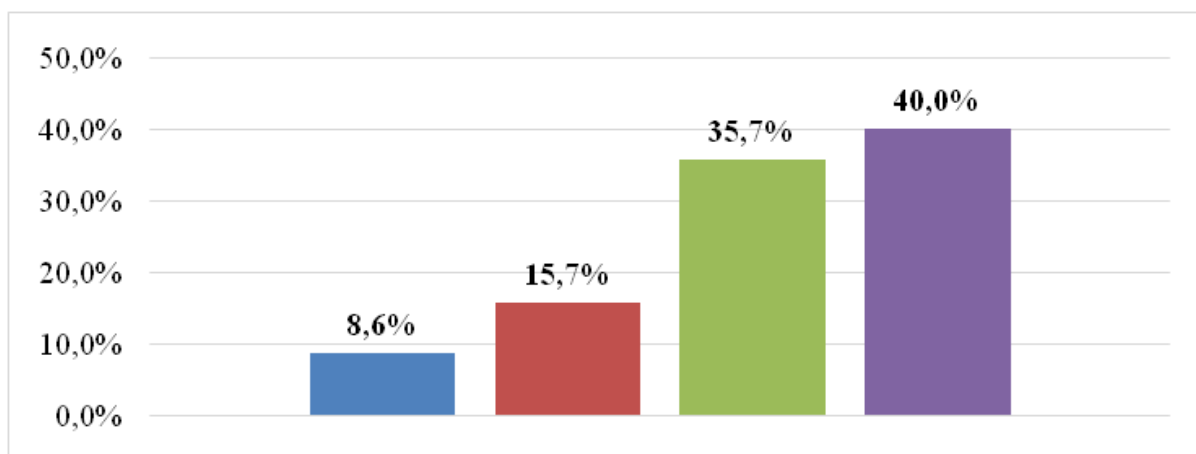
35,7 % респондентов отметили наличие системы «входов изнутри», когда на процесс принятия решений существенное влияние оказывают группы давления, действующие внутри самой политической системы»;

15,7 % экспертов определили, что «Значительную роль в системе политической коммуникации играют социальные сети»; 8,6 % опрошенных заметили, что «те или иные формы политической коммуникации успешно работают, но не берутся в расчет руководством страны».

Таким образом, почти половина экспертов (40 %) были твердо убеждены, что в Казахстане отсутствуют налаженные формы политической коммуникации, которые должны существовать в виде партий. Природу подобных образований хорошо определяет понятие «опережающей институализации», под которой понимается наличие лишь внешней формы политического института, который на самом деле не функционирует.

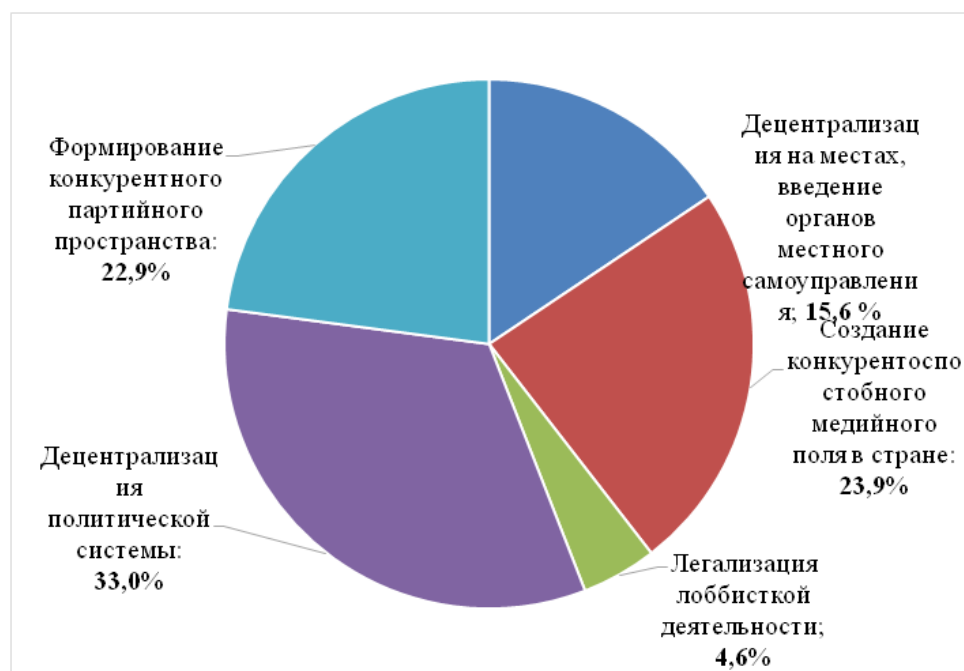
В Диаграмме 3. видно, что большая часть экспертов верят, что Децентрализация власти

Диаграмма 2. Какие способы политической коммуникации доминируют в Казахстане?»

Источник: А. Жусупова Данные экспертного опроса «Коммуникационные кризисы в Казахстане. Индикаторы, причины и способы реализации», 2018 г.

Диаграмма 3. Какие меры, по Вашему мнению необходимо предпринять, чтобы коммуникацию между обществом и властью сделать более эффективной?

Источник: А. Жусупова Данные экспертного опроса «Коммуникационные кризисы в Казахстане. Индикаторы, причины и способы реализации», 2018 г.

(33 %); Формирование конкурентных партий (22,9%); Создание свободных и конкурентных СМИ (23,9%) решают вопросы эффективности политической коммуникации. Ссылаясь на данные того же экспертного опроса, выделим самые важные, на наш взгляд, моменты. На вопрос «что является характерными чертами коммуникационного кризиса большинство респондентов (38, 1 %) отметило «Кризис доверия». На вопрос «Какие причины лежат в основе кризиса коммуникации?» большинство респондентов (27,8 %) ответило «Нежелание политического руководства решать системные ошибки» и «Особенности политической системы» (27 %). Анализ способов политической коммуникации показал, что «в стране нет налаженных форм политической коммуникации, а существующие носят бутафорный характер». Так считают 40 % опрошенных экспертов. Закрытость политической системы и наличие системы «входов изнутри», «когда на процесс принятия решений влияет группы давления,

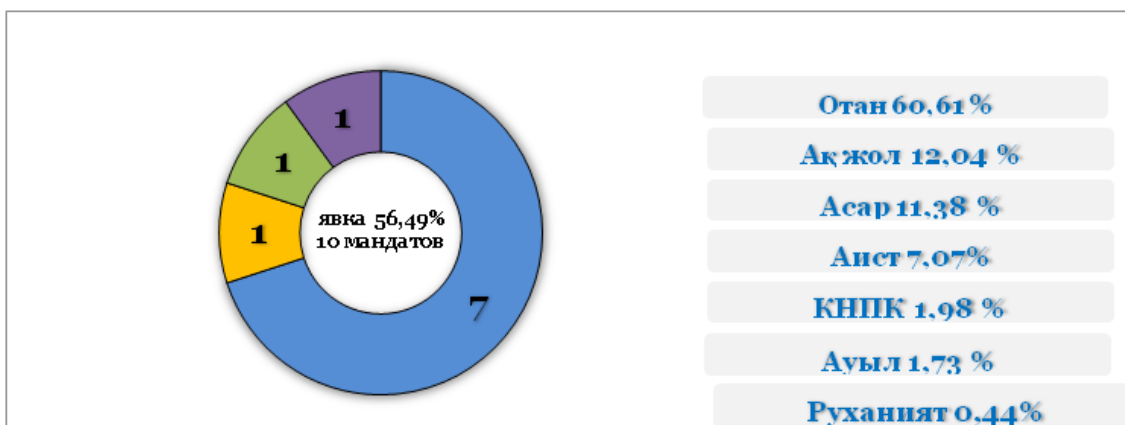
действующие внутри самой политической системы» отметили 35, 7 % респондентов. Большую и возрастающую роль социальных сетей среди других каналов взаимодействия между обществом и властью отметили 32,0 % опрошенных. Также большое количество экспертов (36, 2 %,) считают, что именно «Социальные сети формируют общественное мнение в стране» [5].

Результаты

Результатом проведенного анализа, на наш взгляд, является выделение 3-основных причин недостаточного политического участия: Это: **1) Слабая институализация политических партий в Казахстане; 2) «Опережающая институализация», 3) Несовершенство избирательной системы Казахстана.**

Первой институциональной причиной кризиса политического участия является слабость институализации политических партий, которая продиктована слабой

Итоги выборов 2004 г.

Источник: Итоги выборов 2004-2021 по данным ЦИК РК <https://informburo.kz/storage/photos/121/6000337886e77.jpg>

партийной идентичностью, проявляющейся в недостаточной агрегации и артикуляции социальных интересов в политике. Иными словами, слабое представительство той или иной партией конкретных социально-политических интересов. За данной проблемой встает следующая проблема неразвитости социальной стратификации и среднего класса, господство патернализма и подданнической политической культуры.

Прежде чем перейти к правовым основам, объясняющим слабую институализацию партий, необходимо провести анализ выборного законодательства в Казахстане, т.к. именно оно, во многом, отражает особенности строительства партий. За время, прошедшее с момента принятия действующей Конституции Казахстана, принятой в 1995 году, изменения и дополнения, касаемые избирательной системы и выборов вносились несколько раз: в 1998 г, в 2007 г, в 2011 г., 2017 г., 2019 г. и 2022г. Рассмотрим последствия данных изменений на примере парламентских выборов в Казахстане.

Точечные изменения конституции РК 1998 года.

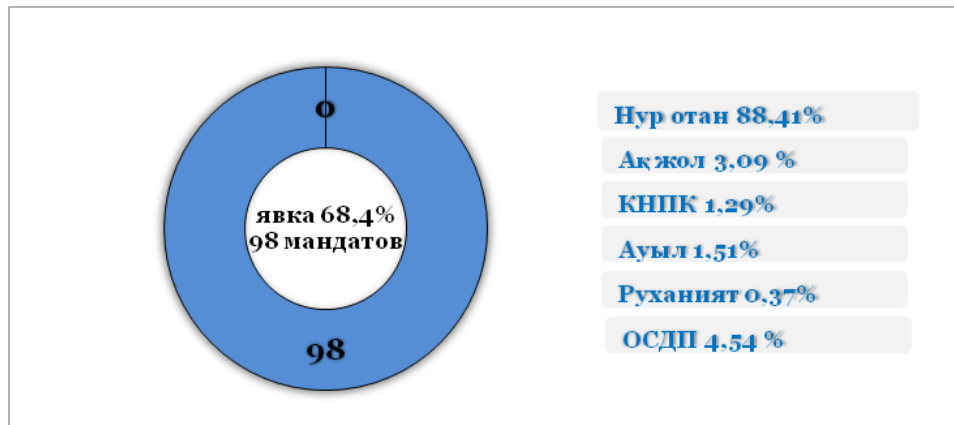
В 1998 году в Казахстане была принята смешанная избирательная система, которая предусматривала, что 10 депутатов избираются на основе партийных списков по системе пропорционального представительства. В

выборах 2004 года только 4 партии сумели преодолеть 7%-ный барьер, необходимый для прохождения в парламент. Среди 10 мест 7 мест принадлежали республиканской политической партии «Отан», по одному депутату были представлены от партии «Асар», демократической партии «Ақ жол» и избирательного блока «АИСТ».

Изменения и дополнения в конституцию 2007 года.

Суть конституционных изменений сводилась к полному переходу к пропорциональной избирательной системе, что укрепило главенство лидирующей провластной партии «Нур Отан», возглавляемой первым президентом страны. В парламентских выборах августа 2007 ода приняли участие семь политических партий: Народно-демократическая партия «Нур-Отан», Общенациональная социал - демократическая партия, Демократическая партия Казахстана «Ақ жол», Казахстанская социал-демократическая партия «Ауыл», Коммунистическая Народная партия Казахстана, Партия патриотов Казахстана и Партия «Руханият». Однако, в итоге, по партийному списку в парламент прошли только представители партии «Нур Отан», набравшие 88,05 % голосов избирателей. Остальные казахстанские партии не преодолели необходимый 7 % барьер.

Итоги выборов 2007

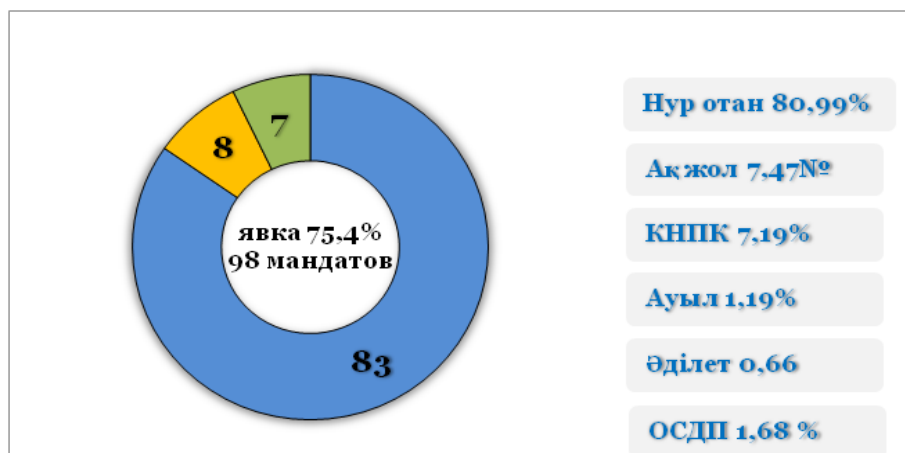

Источник: Итоги выборов 2004-2021 по данным ЦИК РК <https://informburo.kz/storage/photos/121/6000337886e77.jpg>

Таким образом, по итогам выборов 2007 года сложилась парадоксальная ситуация, когда при наличии многопартийности и пропорциональной избирательной системы, чье предназначение заключалось в стимулировании роли партий в политике, в Казахстане был сформирован однопартийный парламент, закрепляющий позиции пропрезидентской партии. Данное положение вызвало немало критики в свой адрес, особенно со стороны международной общественности и ОБСЕ. В частности, планируемое председательство Казахстана

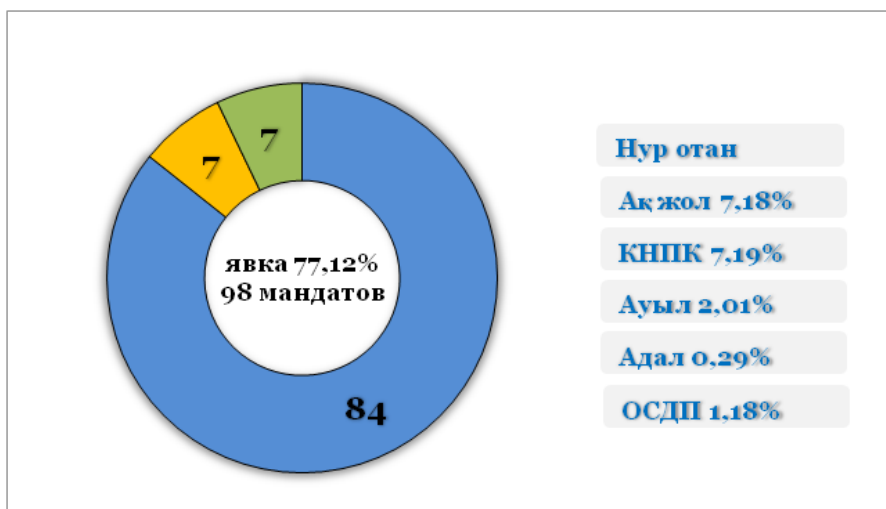
в ОБСЕ в 2009 году было отложено на год в силу имевшихся замечаний относительно демократичности институтов власти и процедуры проведения выборов в Казахстане. В ответ на данные замечания в 2009 году правительством Казахстана было внесено изменение в выборное законодательство, позволяющее «формировать Мажилис Парламента с участием не менее двух политических партий, даже если вторая партия не пройдет установленный законом 7-процентный барьер» [6]. В результате определенных нововведений и изменений,

Итоги выборов 2012

Источник: Итоги выборов 2004-2021 по данным ЦИК РК <https://informburo.kz/storage/photos/121/6000337886e77.jpg>

Итоги выборов 2016

Источник: Итоги выборов 2004-2021 по данным ЦИК РК <https://informburo.kz/storage/photos/121/6000337886e77.jpg>

в 2010 году Казахстан был избран на пост председателя ОБСЕ, что, по мнению отдельных экспертов, было сделано, в том числе, для включения Европейским Союзом бывших советских республик как полноправных партнеров в мировую политическую игру [7].

В 2011 году произошел очередной досрочный роспуск парламента и назначение досрочных выборов в парламента РК 15 января 2012 года.

По итогам выборов 2012 года только трем партиям удалось преодолеть 7 %-ый барьер : Партия «Нур Отан» получила 80,99 % голосов - 83 депутатских мандатов в Парламенте; Партия «Ақ жол» 7,47 % – 8 мест в парламенте; Коммунистическая народная партия Казахстана - 7,19 % – 7 мест в парламенте.

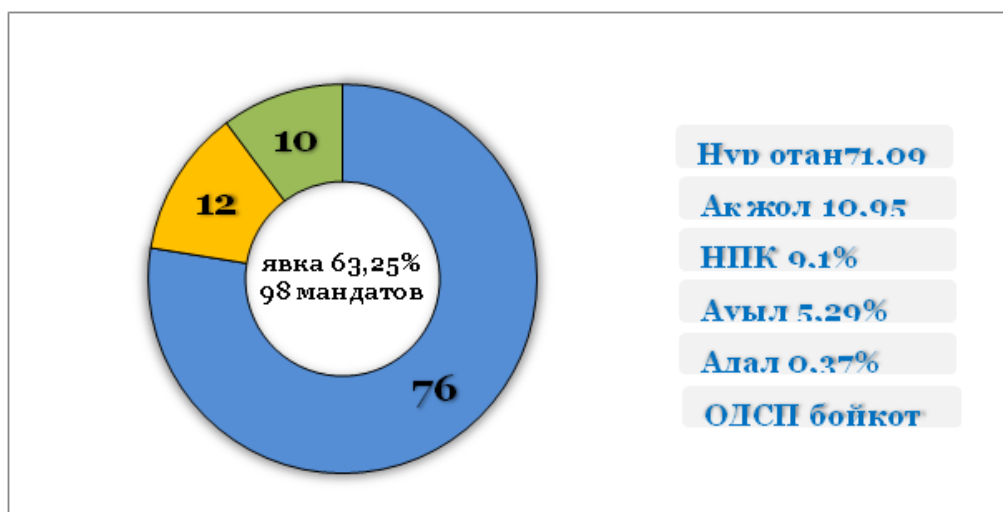
В результате внеочередных парламентских выборов 2016 года, в которых приняли участие шесть политических партий, преодолели 7 % барьер и прошли в Мажилис те же, что и в 2012 году партии. Это Партия «Нур Отан» (82,15 %) - 83 депутатских мандата, «Демократическая партия Казахстана», «Ақ жол» (7,18 %) - 7 депутатских мандатов и Коммунистическая народная партия Казахстана (7,14 %) - 7 депутатских мандатов.

Как мы видим, расстановка сил в партийном поле в 2016 году абсолютно не изменилась

по сравнению с 2012 годом. В партийный фаворитах, при устойчивом лидерстве правящей партии «Нур-Отан», остались партия «Ақ жол» и «Коммунистическая народная партия Казахстана», сохранившие свои 8 и 7 мест в парламенте.

Особенностью парламентских выборов 2021 года явилось то, что они прошли в «постназарбаевский» период, после ухода с поста президента Н.А. Назарбаева 19 марта 2019 года, в период трансформации власти и объявленной К. К. Токаевым политики политической модернизации. Несмотря на ожидаемые изменения в обновлении политического поля, итоги выборов показали классическую ситуацию. По официальным данным ЦИК Партия «Нур Отан», несмотря на потерю 8 мест в парламенте и уменьшение голосов на 11,1 % сохранила статус доминирующей партии в Мажилисе, набрав 71,09% голосов и получив 76 мест. Две партии - фавориты, немного улучшили свои результаты. Партия «Ақ жол» получила 10,95 % голосов и 12 депутатских кресел, «Народная партия Казахстана (Бывшая «Коммунистическая народная партия») получила 9,1 % и 10 депутатских мест в парламенте.

Итоги выборов 2021

Источник: Источник: Итоги выборов 2004-2021 по данным ЦИК РК <https://informburo.kz/storage/photos/121/6000337886e77.jpg>

Таким образом, становится очевидным, что расстановка партийных сил, по сути, не менялась с 1999 по 2021 год. При этом, стоит отметить, что в условиях объявленного президентом К.К. Токаевым курса на политическую модернизацию, выборы 2021 года отличались определенными тактическими изменениями касательно методов их проведения, к которым относят ребрейдинг и праймериз.

Несмотря на то, что парламентские выборы 2021 года показали новые тренды, расстановка партийных сил не изменилась. Во время парламентских выборов 2021 года, по официальным данным ЦИК общая явка избирателей составила 62,5%. Таким образом, в 2021 году наблюдалось существенное снижение общей явки избирателей по сравнению с парламентскими выборами 2016 года (77%) и парламентскими выборами 2012 года (75,45%). На наш взгляд, это отразило определенную усталость от политической конъюнктуры, проявляющейся в отсутствии новых политических игроков на протяжении долгого времени. Стоит заметить, что во время парламентских выборов 2021 года активизировалось зарождающееся гражданское общество в виде независимых

наблюдателей, а также прошел ряд митингов против результатов голосования с призывами бойкота выборов, порче бюллетеней и призывов к «умному голосованию». Возможно, данный призыв был продиктован тем, что в бюллетенях голосования отсутствовала графа «против всех», которая объективно показывает уровень доверия, либо недоверия к власти. Тем не менее, «по данным политолога Марата Шибутова процент недействительных бюллетеней составил 3,95% (297 718 избирателей), что является самым высоким показателем на парламентских выборах» [8].

Последние конституционные изменения 2022 года также продолжили процесс политической трансформации в Республике Казахстан. В первую очередь, вынесение поправок в Конституцию на республиканский референдум является определенной попыткой легитимизации предстоящих изменений. В результате референдума, были внесены существенные изменения как в деятельность Парламента, так и в процесс его формирования. 2022 год стал знаковым в сфере политико-правовых трансформаций. Так, упростились механизмы создания политических партий, согласно которым, количество инициативной

группы снизилось до семисот человек, а также значительно сократилось количество членов партии, требуемой для государственной регистрации с двадцати тысяч до пяти тысяч членов [9]. Данные изменения, по мнению Президента РК, должны привести «к увеличению количества политических партий, усилят политическую конкуренцию, будут способствовать появлению новой волны народных избранников.» [10].

Тем не менее, на январь 2023 года количество официальных политических партий в Казахстане не изменилось, несмотря на нововведения. Предстоящие в 2023 году парламентские выборы должны показать результативность новых реформ и качественные изменения в сфере политического участия.

Отдельным стратегическим решением было положение о том, что ни Президент на период осуществления своих полномочий, ни «Председатели и судьи Конституционного Суда, Верховного Суда и иных судов, председатели и члены Центральной избирательной комиссии, Высшей аудиторской палаты Республики, военнослужащие, работники органов национальной безопасности, правоохранительных органов не должны состоять в политических партиях», что должно позитивно сказаться на партийной системе Казахстана [11].

Как уже было обозначено выше, одним из основных показателей политического участия являются выборы. Исходя из этого, конституционные поправки 2022 года могут способствовать усилению политического участия граждан посредством новой избирательной системы не только депутатов Мажилиса (пропорциональное представительство по партийным спискам и по одномандатным территориальным избирательным округам), но и новой процедуры выборности акимов в Казахстане. Судить о результативности данных нововведений еще рано, в силу отсутствия примеров практической имплементации данных инициатив. Тем не менее, общая

правовая тенденция институализации в Республике Казахстан вызывает надежды на совершенствование процедуры политического участия.

Подводя итог анализу точечных изменений в Конституцию с 1998 по 2022 годы, отметим переход от мажоритарной к полностью пропорциональной, а затем вновь к смешанной избирательной системе привел к формированию *партийной системы с инклюзивной партией большинства и 2-я партиями, не представляющих существенную политическую оппозицию*. Об этом указывается и в «Резолюции о ситуации с правами человека в Казахстане», принятой Европарламентом 11 февраля 2021 года, в которой утверждалось, что «избиратели остались без реального выбора в отсутствие реальной политической конкуренции и политических оппозиционных групп, поскольку в стране с 2013 года не зарегистрировали ни одной новой партии.» [12]. Поправки в Конституцию Республики Казахстан в 2022 году направлены на разрешение данной ситуации

Второй институциональной причиной кризиса политического участия является феномен так называемой «опережающей институализации», при которой «основные общественные институты не возникли самостоятельно. Они были имплантированы путем заимствования различных социальных технологий и существуют не как институты в собственном смысле этого слова, а как учреждения» [13]. Из этого следует, что опережающую институализацию следует понимать как отсутствие внутреннего содержания основных политических институтов и принятие лишь их внешней формы, как искусственно созданных по инициативе «сверху» неких учреждений. Таким образом, опережающая институализация представляет собой профанацию многих политических институтов, которая заменяет содержательную сторону реальных политических процессов лишь существованием ее внешней формы. Так, при опережающей институализации, по выражению Д. Сатпаева, «есть парламент,

но нет самостоятельной и сильной законодательной ветви власти. Есть суды, но нет правового государства. Есть партии, но нет партийной системы» [14]. В данном случае, отличием политических партий является то, что «процессы партийного строительства происходили не эволюционно, т. е. «снизу», а под влиянием государства и элитных группировок» [15].

Третьей причиной кризиса политического участия является несовершенство избирательной системы.

Закон «О политических партиях» в Казахстане был принят 15 июля 2002 года, согласно которому для регистрации партий необходимо собрать 40 000 подписей и обеспечить наличие филиалов партии во всех областных центрах страны. Для прохождения в парламент партия должна была набрать 7 % от общего количества голосов. Как мы видим, данные высокие требования к регистрации не способствовали развитию партий в стране с населением чуть больше, чем 19 000 000. В мае 2020 года в Закон о партиях были внесены некоторые изменения, которые предусматривали снижение регистрационного барьера для создания политических партий с 40 000 до 20 000 человек. Изменения в Конституцию 2022 года еще более упростили процедуру регистрации политической партии с 20 000 до 5 000 человек. Однако, по состоянию дел на январь 2023 года, данное снижение пока никак не повлияло на рост зарегистрированных политических партий.

Таблица 1. Посткоммунистические страны ОБСЕ, сгруппированные по количеству подписей/членов, необходимых для регистрации партии

Страна	Количество подписей
Румыния	3
Венгрия, Кыргызстан	10
Федерация Боснии и Герцеговины	50
Хорватия	100

Латвия, Черногория, Словения	200
Албания, Республика Сербская, Эстония, Россия	500
Армения, Монголия	800
Азербайджан, Беларусь, Чехия, Грузия, Молдова, Северная Македония, Польша, Таджикистан, Туркменистан	1000
Литва	2000
Болгария	2500

Источник: «The Regulation of Party Politics in Kazakhstan 25 Key Recommendations for a New Legislative Framework». <https://docplayer.net/218598474-The-regulation-of-party-politics-in-kazakhstan-25-key-recommendations-for-a-new-legislative-framework.html>

Как мы видим, несмотря на существенное сокращение, данная цифра в 5000 подписей составляет значительную разницу с другими странами. Например, в соседней России требуется всего 500 подписей. В рекомендациях «Регулирование партийной политики в Казахстане. 25 ключевых рекомендаций для новой законодательной базы» международные и казахстанские эксперты Fernando Casal Bértoa and Dimash Alzhanov для создания законодательной базы развития партий в Казахстане предлагают «снизить количество подписей для регистрации партий до 3000 и порог для вхождения в парламент до 3 %, вместо 7%.» [16].

Выводы

Политические реформы по либерализации законодательства, создающего условия для партотгенеза и расширения возможностей политического участия намечены в предлагаемых на референдум поправках Конституции РК. В Послании от 16 марта 2022 года «Новый Казахстан: путь обновления и модернизации» К. К. Токаев обозначил свою позицию на политическую реформу страны, заключающейся в переходе от

суперпрезидентской формы правления к президентской республике. Одним из важных пунктов Послания является «Расширение возможностей для развития партийной системы», где отмечено, что Казахстан «должен создать максимально благоприятную среду для институционального и организационного развития партий. Регистрационный порог следует снизить в четыре раза – с 20 000 до 5000 человек. Минимальная численность региональных представительств уменьшится в три раза – с 600 до 200 человек. Почти на треть, с 1000 до 700 человек, сократится минимальная численность инициативной группы граждан для создания партии» [17].

На наш взгляд, данная реформа направлена на разрешение проблем слабой институализации партий. Таким образом, либерализация партийного законодательства должна активизировать партогенез и способствовать устранению причин кризиса политического участия в виде слабой институализации партий и «опережающей институализации». Важным изменением в

процесс парте-строительства также является поправка о том, что президент страны, наряду с другими государственными деятелями, такими как Председатель ЦИК, на период исполнения своих полномочий не должен состоять ни в одной из политических партий, что направлено на преодоление неразрывной связи одной «партии власти» и целого государственного аппарата и созданию равноправной партийной конкуренции.

Также весьма важной политической реформой является изменение избирательной системы и возврата к пропорционально-мажоритарной избирательной системе по следующей схеме – 70% на пропорциональной основе и 30% – на мажоритарной. На наш взгляд, данная реформа также направлена на устранение ограничений политического участия, т.к. позволит независимым кандидатам – одномандатникам участвовать в выборах, усилит подотчетность и ответственность депутатов перед избирателями, тем самым усилит выборность и расширит поле политического участия граждан.

Список литературы

1. «Концепция Слышащее государство: от слов к действию». [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://strategy2050.kz/ru/news/kontseptsiya-slyshashchee-gosudarstvo-ot-slov-k-deystviyu/> (дата обращения: 28.05.2022).
2. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура. Политические установки и демократия в пяти странах. – Москва: Социум. 2020. – 502 с.
3. Сатпаев Д. Деформация вертикали от анонимных империй до антилобби. – Алматы: СОЗ литературный проект. 2019. – 553 с.
4. НСОД [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://informburo.kz/tags/nsod> (дата обращения: 15. 12. 2020).
5. Сатпаев Д. Деформация вертикали от анонимных империй до антилобби. – Алматы: СОЗлитературный проект. 2019. – 521 с.
6. Эволюция избирательной системы в РК отражает суть политических изменений в современный период [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: https://www.inform.kz/ru/evolyuciya-izbiratel-noy-sistemy-v-rk-otrazhaet-sut-politicheskikh-izmeneniy-v-sovremennyy-period_a3712848, (дата обращения: 20.04. 2022).
7. Школьников В. Председательство Казахстана в ОБСЕ в 2010 году: «пряник» съеден, а эффекта нет. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://eucentralasia.eu/ru/the-2010-osce-kazakhstan-chairmanship-carrot-devoured-results-missing-ru/> (дата обращения: 06.04. 2022).
8. Жулмухаметова Ж. Если в партиях любители – эффекта не будет. Как изменился состав депутатов мажилиса [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://informburo.kz/stati/esli-v-partiyah-lyubiteli-effekta-ne-budet-kak-izmenilsya-sostav-deputatov-mazhilisa> (дата обращения: 20.01. 2022).

9. Закон Республики Казахстан от 15 июля 2002 года № 344-III О политических партиях (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2023 г.) [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1032141, (дата обращения: 05.01.2023).
10. Послание главы государства К.К. народу Казахстана «Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество». [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-181130>, (дата обращения: 05.01.2023).
11. Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан» от 8 июня 2022 года (принят на республиканском референдуме 5 июня 2022 года (официальное сообщение об итогах республиканского референдума опубликовано в газете «Егемен Қазақстан» от 08.06.2022 г., № 107 (30336), «Казахстанская правда» от 08.06.2022 г., № 107 (29734)). [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z220000001K/links>, (дата обращения: 05.01.2023).
12. Маншук А. Санкции возможны. Эксперты — о резолюции Европарламента [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://rus.azattyq.org/a/31104960.html>, (дата обращения: 15.01.2022).
13. Куренный В. «Мыслящая Россия. Картография современных интеллектуальных направлений». – Москва: Фонд «Наследие Евразии», 2019. – 386 с.
14. Сатпаев Д. Деформация вертикали от анонимных империй до антилоббистов. – Алматы.: СОЗлитературный проект, 2019. – 521 с.
15. Шоманов А. Ж. «Гражданское общество в Казахстане в контексте политической трансформации» // Сборник материалов международной научной конференции: Опыт демократических реформ на евразийском пространстве: сравнительные модели и практические механизмы». – Алматы, 2016. – С. 10.
16. Fernando Casal Bértoa, Dimash Alzhanov «The Regulation of Party Politics in Kazakhstan 25 Key Recommendations for a New Legislative Framework». [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://docplayer.net/218598474-The-regulation-of-party-politics-in-kazakhstan-25-key-recommendations-for-a-new-legislative-framework.html> (дата обращения: 15.01.2022).
17. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Новый Казахстан: путь обновления и модернизации» [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1623953> (дата обращения: 25.04.2022).

Г.Р. Шеръязданова, М.Б. Жанарстанова, Ж.Т. Кульжанова

^{2,3} Astana IT University Астана, Қазақстан

¹ Қазақ агротехникалық университеті. С. Сейфуллина, Астана, Қазақстан

Қазақстандағы конституциялық реформалардың азаматтардың саяси қатысуына әсері

Аңдатпа. Саяси қатысу саясаттағы әлеуметтік-экономикалық мүдделерді біріктіру мен артикуляциялаудың маңызды тетігі болып табылады, оның мақсаты азаматтардың саяси өзара іс-қимылдың әртүрлі арналары, саяси партиялардың, қоғамдық ұйымдар мен қозғалыстардың қызметі арқылы саяси шешімдер қабылдауға әсері болып табылады. Көптеген ТМД елдеріндегі қазіргі саяси процестер посткеңестік саясаттың жаңа кезеңін көрсетеді. Украинадағы қазіргі заманғы соғыс, 2020 жылдың жазында Беларуссиядағы президенттік сайлаудың нәтижелері жарияланғаннан кейінгі жаппай наразылықтар, 2020 жылдың күзінде Қырғызстандағы парламенттік сайлаудың алдын-ала нәтижелеріне қарсы сөйлеу, 2021 жылдың көктемінде Ресейдегі оппозицияны қолдайтын жаппай наразылықтар барлық посткеңестік елдердің белгілі бір дәрежеде саяси тұрақсыздықтың алғышарттары бар екенін көрсетеді. саяси өзгерістер мен толқулар. Өкінішке орай, Қазақстан да саяси тұрақсыздық пен радикалданудан өтті, бұған 2022 жылғы қаңтардағы оқиғалар дәлел болып табылады. Қарауға ұсынылған бап Қазақстанның саяси жүйесін граждандықтандыруға бағытталған конституциялық реформалардың азаматтардың саяси қатысуын кеңейтуге және азаматтардың саяси қатысу дағдарысынан шығуға әсерін қарастырады.

Түйін сөздер: саяси коммуникациялар, сайлау, саяси қатысу, «естуші мемлекет», саяси партиялар, азаматтық қоғам.

G.R. Sheryazdanova¹, M.B. Zhanarstanova², J.T. Kulzhanova³

^{2,3} Astana IT University, Astana, Kazakhstan

¹ S. Seifullin Kazakh Agro Technical University, Astana, Kazakhstan

Impact of constitutional reforms on the political participation of citizens in Kazakhstan

Abstract. Political participation is an important mechanism of aggregation and articulation of socio-economic interests in politics, the purpose of which is the influence of citizens on political decision-making through various channels of political interaction, activities of political parties, public organizations, and movements. Modern political processes in many CIS countries indicate a new stage of post-Soviet politics. The current war in Ukraine, mass protests after the announcement of the results of presidential elections in Belarus in the summer of 2020, protests against the preliminary results of parliamentary elections in Kyrgyzstan in autumn 2020, mass protests in support of the opposition in Russia in the spring of 2021 show that all post-Soviet countries to a greater or lesser degree have prerequisites for political destabilization, political change, and turmoil. Kazakhstan, unfortunately, has also undergone political destabilization and radicalization, as evidenced by the events of January 2022. The article offered for consideration examines the impact of constitutional reforms aimed at liberalizing the political system of Kazakhstan on increasing political participation of citizens and overcoming the crisis of political participation of citizens.

Key words: political communications, elections, political participation, «hearing state», political parties, civil society.

References

1. «Konceptia Slishashhego gosudarstva ot slov k deystviy [The concept of the Hearing State: from words to action]. Available at: <https://strategy2050.kz/ru/news/kontsepsiya-slyshashchee-gosudarstvo-ot-slov-k-deystviyu/> [in Russian]. (accessed 20.04.2022).
2. Almond G, Berba C. Grazhdanskaya kultura. Politicheskie ustanovki i demokracia v pati stranah [Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Countries]. (Moscoe, Sociym, 2020, 502 p.), [in Russian].
3. Satpaev D. Deformasiya vertikalno ot anonimnykh imperiy do anto lobby [Deformation of vertical from anonymous empires to antilobbies]. (COS literatyrnih proekt, Almaty, 2019, 553 p.), [in Russian].
4. NSOD. Available at <https://informburo.kz/tags/nsod> (accessed 15. 12. 2020).
5. Satpaev D. Deformasiya vertikalno ot anonimnykh imperiy do anto lobby [Deformation of vertical from anonymous empires to antilobbies]. (COS literatyrnih proekt, Almaty, 2019, 553 p.), [in Russian].
6. Evalucia isbiratelnoy systemi v RK otrazhaet cyt politicheskikh ismeneniy v sovremenniy period [evolution of the electoral system in the RK reflects the essence of political changes in the modern period]. Available at: [inform.kz https://www.inform.kz/ru/evolyuciya-izbiratel-noy-sistemy-v-rk-otrazhaet-sut-politicheskikh-izmeneniy-v-sovremennyy-period_a3712848](https://www.inform.kz/ru/evolyuciya-izbiratel-noy-sistemy-v-rk-otrazhaet-sut-politicheskikh-izmeneniy-v-sovremennyy-period_a3712848), [in Russian]. (accessed 20.01.2022).
7. Shkolnikov V. predsedatelstvo Kazakhstana v OBSE v 2010 hodyprannikseden, aeffecta net [Kazakhstan's chairmanship in the OSCE in 2010: the «carrot» is eaten, but there is no effect]. Available at: <https://eucentralasia.eu/ru/the-2010-osce-kazakhstan-chairmanship-carrot-devoured-results-missing-ru/>. [in Russian]. (accessed 06.04. 2021).
8. Zhulmyhametove Zh. Esli v partiayah lybiteli – effecta ne bidet kak ismenilsa sostav deputatov mazhilisa [If the parties have amateurs - there will be no effect. How the composition of the deputies of the Majilis changed]. Available at: <https://informburo.kz/stati/esli-v-partiyah-lyubiteli-effekta-ne-budet-kak-izmenilsya-sostav-deputatov-mazhilisa>. [in Russian]. (accessed 20.01.2022).
9. Zakon Respubliki Kazakhstan ot 15 iyulya 2002 goda № 344-II. O politicheskikh partiiakh (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 01.01.2023 g.) [Law of the Republic of Kazakhstan dated July 15]. Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1032141, (accessed 04.05.2023).
10. Poslaniye glavy gosudarstva K.K. Tokaeva narodu Kazakhstana «Spravedlivoye gosudarstvo. Yedinaya natsiya. Blagopoluchnoye obshchestvo» [Message of the Head of State K.K. to the people of Kazakhstan «A Just State. One nation. Prosperous society»]. Available at: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazakhstan-181130>, [in Russian]. (accessed 05.01.2023).

11. Zakon Respubliki Kazakhstan «O vnesenii izmeneniy i dopolneniy v Konstitutsiyu Respubliki Kazakhstan» ot 8 iyunya 2022 goda (prinyat na respublikanskom referendumе 5 iyunya 2022 goda), № 107 (30336), «Kazakhstanskaya pravda» ot 08.06.2022 g., № 107 (29734). [Law of the Republic of Kazakhstan «On making amendments and addenda to the Constitution of the Republic of Kazakhstan» of June 8, 2022 (adopted by national referendum on June 5, 2022 (the official announcement of the results of the national referendum was published in the newspaper «Egemen Kazakhstan» dated 08.06.2022, № 107 (30336), «Kazakhstanskaya pravda» dated 08.06.2022, № 107 (29734).]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z220000001K> /links, [in Russian]. (accessed 05.01.2023).
12. Manshuk A. Sanksiivosmozhi. Eksperti – o resolisiiEvroparlamenta [Sanctions are possible. Experts - about the resolution of European Parliament]. Available at: <https://rus.azattyq.org/a/31104960.html>, [in Russian]. (accessed 15.01.2022).
13. KyrenniyV. Mislashaya Rossia. Kartagrafia sovremenni intellectualnih napravleni [Thinking Russia. Cartography of Modern Intellectual Trends].(Fond nasledie Evrasuu, Moscow, 2019, 386 p.), [in Russian].
14. Satpaev D. Deformasia vertically ot anonomnih imperih do anto lobby [Deformation of vertical from anonymous empires to antilobbies]. (COS literatyrnih proect, Almaty, 2019, 553 p.), [in Russian].
15. ShomanovAZh. Grazhdanskoe obshestvo v kontecste politicheskoy politicheskoy transformasii. Sbornic materialov mezhdynarodnoy naychnoy konferensii : Opit demokraticheskih reform na evrasiskom prostranstve s ravnitelnie modeli I practicheskie mehanizmi Almati [. «Civil Society in Kazakhstan in the Context of Political Transformation». Proceedings of the International Scientific Conference: Experience of Democratic Reforms in the Eurasian Space: Comparative Models and Practical Mechanisms], 2016, [in Russian].
16. Fernando Casal Bértoa, Dimash Alzhanov«The Regulation of Party Politics in Kazakhstan 25 Key Recommendations for a New Legislative Framework» [«The Regulation of Party Politics in Kazakhstan 25 Key Recommendations for a New Legislative Framework»]. Available at:<https://docplayer.net/218598474-The-regulation-of-party-politics-in-kazakhstan-25-key-recommendations-for-a-new-legislative-framework.html> [in Russian]. (accessed 05.01.2023).
17. Poslanie Glavi gosydarstva K K Tokaeva Novi Kazakhstan pyt obnovlenia I modernisacii [Message of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan «New Kazakhstan: the path of renewal and modernization]. Available at: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1623953>, [in Russian]. (accessed 25.04. 2022).

Сведения об авторах:

Шерьязданова Г.Р. – кандидат политических наук, ассоциированный профессор департамента общеобразовательных дисциплин Astana IT University, Астана, Казахстан.

Жанарстанова М.Б. – Ph.D., ассистент профессора департамента общеобразовательных дисциплин, Astana IT University, Астана, Казахстан.

Кульжанова Ж.Т. – кандидат философских наук, ассоциированный профессор кафедры Философии гуманитарного факультета Казахского агротехнического университета им. С. Сейфуллина, Астана, Казахстан.

Sheryazdanova G.R. – Ph.D., Associate Professor, Astana IT University, Astana, Kazakhstan.

Zhanarstanova M.B. – Ph.D., Associate Professor, Astana IT University, Astana, Kazakhstan.

Kulzhanova Zh.T. – Candidate of Philosophy, Associate Professor, Department of Philosophy of the Faculty of Humanities, S.Seifullin Kazakh Agro Technical University, Astana, Kazakhstan.

С.А. Авджу

Анкара Йылдырым Бейязит атындағы университет, Анкара, Түркия
(E-mail: Avcuseyit@hotmail.com)

Қазақстан мен Түркия арасындағы өзара ынтымақтастық

Аңдатпа. 1991 жылы Қазақстанның тәуелсіздігін мойындаған алғашқы мемлекет Түркия Республикасы болды. Түркияның осындай достық әрекеті жас мемлекет үшін өте маңызды моральдық қолдауға айналды. Екі ел арасындағы ортақ мәдени және тарихи тамырлармен қатар, тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында Түркия ұсынған жан-жақты қолдау екіжақты қатынастардың жедел және серпінді дамуына негіз болды. Түрік-қазақ қатынастарының даму динамикасы және осы қатынастардың стратегиялық серіктестік деңгейінде құрылуы көптеген өңірлік және халықаралық мәселелерде мүдделерінің ұқсастығын көрсетеді. Түркияның өңірдегі және әлемдік саясаттағы стратегиялық маңыздылығын түсінетін Қазақстан сияқты, Түркия да Қазақстанның Орталық Азиядағы жетекші рөлін қабылдайды және Қазақстанды аймақтағы ең маңызды серіктесі деп санайды.

Мақалада Қазақстан Республикасы мен Түркия Республикасы арасындағы әріптестік мәселесі қаралып, осы орайда қазіргі таңдағы екі мемлекет арасындағы басым бағыттар мен өзекті мәселелер сипатталған. Қазақстанмен тарихи байланысы тереңде жатқан Түркия бүгінде еліміздің Еуразия құрлығындағы маңызды әрі сенімді әріптесі болып табылатындығы дәйектеледі. Осы себептен де мақалада негізінен қазақ-түрік қатынасындағы қарқынды дамып келе жатқан салалардағы ынтымақтастықтың даму деңгейі мен болашағына жан-жақты сараптама жасалынған. Сонымен қатар мақалада екіжақты инвестиция салу мәселесін жетілдіру қажеттілігі де қарастырылады.

Түйін сөздер: қазақ-түрік қатынастары, серіктестік, экономикалық әлеует, өзара байланыс, ынтымақтастық, тарихи байланыс, Қазақстан мен Түркия ынтымақтастығы.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-136-143>

Түсті: 10.12.2022 / Жариялауға қабылданды: 17.01.2022

Кіріспе

1991 жылы Түркия Қазақстанның тәуелсіздігін мойындаған алғашқы мемлекеттердің бірі болды. 1992 жылдың наурыз айында екі ел арасында берік

дипломатиялық қатынастар орнады, ал сол жылдың қазан айында Қазақстанның Анкарадағы елшілігі ашылды.

Қазір Алматы қаласында Түркия Республикасының Бас Консулдығы жұмыс істейді, бұдан басқа Ақтауда Консулдық

ашылды, ал құрметті консулдық Шымкентте орналасқан.

Түркияда Стамбул қаласында Қазақстан Республикасының Бас Консулдығы жұмыс істейді, сонымен қатар біздің Консулдық Антальяда да бар. Түркияның әртүрлі қалаларында тағы жеті құрметті консулдық орналасқан. 2022 жылдан бастап Қазақстанның Түркия Республикасындағы Елшісі және өкілі Еркебұлан Сәпиев болып табылады.

Қазақстан - Орталық Азия елдері арасындағы қарым-қатынас ең берік және тұрақты болып табылатын ел. ТҮРКІСОЙ Халықаралық ұйымы, Түркітілдес мемлекеттердің Парламенттік Ассамблеясы, Ақсақалдар Алқасы, Түркі академиясы, Түркітілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесінің құрылуы – осының дәлелі. Сонымен қатар, Қазақстан Түркияны халықаралық аренада ең көп қолдайтын елдер тізімінде көш бастап тұр.

Бұл мақаланың мақсаты Қазақстан мен Түркияның саяси, экономикалық, мәдени-ағартушылық іс-қимылы тұрғысынан өзара маңыздылығының эволюциясын айқындау болып табылады.

Зерттеу үшін авторлар мақсат ретінде туыстығы бар екі түркі халықтарын алып отыр. Қазақстан мен Түркия - түрік әлемі интеграциясы көшін бастап тұрған екі маңызды ел болып табылады. Екіжақты байланыстарды тереңінен қарау үшін теориялық зерттеу әдісі қолданылады. Тақырып егжей-тегжейлі зерттеліп, анализ әдісімен сипатталады

Талқылау

1991 жылғы 16 желтоқсанда, Нұрсұлтан Назарбаевтың «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конституциялық заңына қол қойғаннан кейін 20-30 минуттан соң Түркия Қазақстанның тәуелсіздігін мойындаған алғашқы мемлекет болды. Екі ел арасындағы дипломатиялық қатынастар 1992 жылы 2 наурызда құрылды. 1992 жылы 21 сәуірде Түркияның Қазақстандағы алғашқы елшісі Аргун

Озпай сол кездегі Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаевқа сенім грамоталарын табыс етті. Түрік дипломатиялық миссиясы Қазақстандағы алғашқы шетелдік өкілдік болды.

Елдер арасында экономикалық қатынастар белсенді дамыды. 1993 жылы Нұрсұлтан Назарбаев түркі тілдес халықтар арасындағы мәдени-гуманитарлық және рухани байланыстарды жандандыру және түркі мәдениетін халықаралық деңгейде дәріптеу мақсатында түркі мәдениетінің халықаралық ұйымын (ТҮРКІСОЙ) құрудың бастамашысы болды. 2008 жылы Назарбаевтың бастамасымен Түркітілдес елдердің Парламенттік Ассамблеясы (ТүркПА) құрылды. 2009 жылдың қазан айында сол кездегі Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың Түркияға ресми сапары кезінде елдер арасында стратегиялық әріптестік туралы келісімге қол қойылды. 2012 жылдың мамыр айында қазақстан-түрік стратегиялық ынтымақтастық кеңесі құрылған егін. Сонымен қатар, білім беру саласында бірлескен жобалар да дамуда. Ал, 2022 жылы Қазақстан мен Түркия әскери ынтымақтастық жоспарына қол қойды.

Екі ел арасындағы экономикалық қатынастар күннен күнге дамып келеді. 2022 жылдың мамыр айында екі ел арасында ынтымақтастықтың маңызды салаларында 15 келісімге қол қойылды. 12-13 қазанда президент Ердоған Азиядағы ынтымақтастық және сенімді нығайту шаралары бойынша 6-шы конференция өткізді. Саммитке қатысу үшін Астанаға сапары кезінде жетекшілік ететін жоғары деңгейдегі 4-ші стратегиялық ынтымақтастық кеңесі отырыста өзара түсіністік туралы 6 меморандумға қол қойды. Осылайша, соңғы 5 айда ғана Түркия мен Қазақстан арасында 21 келісімге қол қойылды. Аталған келісімдер Түркия мен Қазақстан арасындағы 5,3 миллиард долларды құрайтын сауда көлемін 10 миллиард долларға дейін ұлғайтуға ықпал ететін болады.

Тараптар Транскаспий Шығыс-Батыс Орта дәліз арқылы жүк тасымалының ұлғаюын құптай отырып, көлік және логистика

саласындағы ынтымақтастықты одан әрі дамытуға уағдаласты. Транскаспий бағытын және Баку-Тбилиси-Карс жаңа желісін тиімді пайдалану үшін тиісті мекемелер арасындағы үйлестіруді күшейтудің маңыздылығын атап өтті. Терроризм мен экстремизмнің барлық түрлеріне қарсы табанды күресуге, екі елдің ұлттық қауіпсіздігіне қатер төндіретін барлық құрылымдарға қарсы күресті күшейтуге, қорғаныс пен қауіпсіздік саласындағы диалог тетіктері арқылы ынтымақтастықты тереңдетуге келісті. Білім беру саласындағы ынтымақтастықты дамыту мақсатында Түркияның «Маариф» қорының Қазақстандағы қызметін бастауына қажетті қолдау көрсетудің маңыздылығын атап өтті. Қоршаған орта және орман шаруашылығы салаларындағы екіжақты ынтымақтастықты жалғастыруға дайын екендіктерін білдірді. Екіжақты әрі түркі әлемі аясында БАҚ және ақпарат саласындағы ынтымақтастық пен үйлестіруді тереңдетуге келісіп, осы орайда Түркі елдерінің ақпарат агенттіктері одағының құрылуын құптады. Екі ел арасындағы Түркі мемлекеттері ұйымы, ТҮРКСОЙ, ТүркПА және Түркі академиясының құрылғаннан бергі жетістіктеріне қанағаттанушылық білдіре отырып, олардың түркі әлеміндегі бірлескен және үйлестірілген іс-қимылдарды қамтамасыз етудегі және Түркі әлемінің құндылықтары мен мүдделерін өңірлік және халықаралық аренада одан әрі арттыруға бейімділігін атап өтті. Жаһандық және өңірлік тұрақтылық, бейбітшілік пен өркендеу мақсатына сәйкес бірлесіп әрекет ету, Түркі мемлекеттері ұйымы (ТМҰ) және басқа халықаралық ұйымдарда және көпжақты платформаларда үйлестіруді қамтамасыз ету, барлық мүмкін болған жағдайларда тараптардың халықаралық ұйымдарда ұсынылған шешімдері мен бастамаларын және кандидатураларын өзара қолдауға келісті. Тараптар өзара маңызды жаһандық мәселелер бойынша пікір алмасып, халықаралық күн тәртібіндегі өзекті тақырыптар бойынша ұстанымдарының ұқсастығын растады. БҰҰ, ЕҚЫҰ, АӨСШК, ЭЫҰ, ИЫҰ, ТМҰ мен басқа да халықаралық және өңірлік ұйымдар

шеңберінде өзара тиімді ынтымақтастықты жалғастыруға уағдаласты. Азиядағы өзара іс-қимыл және сенім шаралары кеңесін толыққанды ұйымға айналдыру жөніндегі Қазақстан төрағалығының бастамасын біртіндеп жүргізуге, сондай-ақ оның әлеуетін бірлесіп дамытуға ниетті екендерін білдірді.

Қазақстан мен Түркия арасындағы экономикалық қатынастардың тиімділігі мен дамуын жолға қою үшін сауда-экономикалық ынтымақтастық жөніндегі үкіметаралық комиссия құрылған болатын. 2022 жылғы төртінші наурызда Астанада Қазақстан мен Түркия арасындағы дипломатиялық қатынастардың орнағанына 30 жыл толу аясында Қазақстан мен Түркия арасындағы бірлескен үкіметаралық экономикалық комиссияның (ҮЭК) 12-ші отырысы өткен етін.

Сауда-экономикалық ынтымақтастыққа тоқталатын болсақ, екіжақты сауда айналымы 2021 жылы 33,3 пайызға өсіп, 4,1 миллиард долларға жетті. Қазақстаннан Түркияға экспорт 39 пайызға өсіп, үш миллиард долларды құрады. Ал, біздің елге импорт 20,5 пайызға өсіп, 1,1 миллиард долларды құрады. 2021 жылдың қорытындысы бойынша Түркия Ресей, Қытай, Италия және Нидерландыдан кейінгі Қазақстанның ірі сауда серіктестері арасында бесінші орынға ие болып отыр.

Бүгінгі таңда бірлескен қазақ-түрік инвестициялық бастамаларының жалпы санына алты миллиард доллар сомасына 140 жоба кіреді, оның ішінде:

екі миллиард долларға жуық 61 жоба жүзеге асырылды;

үш миллиард долларға жуық 27 жоба жүзеге асырылуда;

шамамен 1,3 миллиард долларды құрайтын 54 перспективалық жоба пысықталуда.

Бұл жобаларға машина жасау, құрылыс материалдары, тоқыма, химия және фармацевтика өнеркәсібі; ауыл шаруашылығы; тау-кен металлургия кешені; энергетика; денсаулық сақтау және инфрақұрылым кіреді.

Жалпы, түрік инвесторларының қатысуымен Қазақстанда 16 жаңа инвестициялық жоба іске асырылды. 2022

жылдың қорытындысы бойынша жаңа 13 жобаны іске асыру күтілуде. Бүгінде Қазақстанда инвестициялық жобаларды жетекші түрік холдингтері жүзеге асырады: Yildiz Holding, Yildirim Holding, YDA Holding, Abdilbrahim, Aselsan, Anadolu Endustri Holding, Borusan Holding, Tavhavalimanlar Holding, Ulkar Holding және Okan Holding.

Қазақстан мен Түркия мемлекеттері арасында дипломатиялық қатынастардың орнағанына 30 жыл толғанын еске сала отырып, Қазақстан Президенті бүгінгі таңда Түркия еліміздің жетекші сауда серіктестерінің біріне айналғанын әрдайым кездесулерде атап өтеді.

«Түркия Қазақстанның жетекші сауда серіктестерінің бестігіне кіреді. Біздің елдеріміз арасындағы өзара тауар айналымы жыл сайын артып келеді. 2021 жылы ол 5 миллиард доллардан асты. Бұл қарқынын бәсеңдетпей, біз оны 10 миллиард долларға дейін жеткізуіміз керек. Түркия сонымен қатар біздің ең ірі 10 инвестордың бірі болып табылады. Ол Қазақстан экономикасына 4 млрд доллардан астам қаржы салды. Қазақстан түрік экономикасына 1 млрд доллардан астам инвестиция салды. Соңғы екі жылда Қазақстанда 16 инвестициялық жоба іске асырылды. Біздің елімізде «Жасыл» экономика, IT-технологиялар, ғарыш қызметі, өнеркәсіптік өндіріс сияқты салаларды дамыту үшін үлкен әлеует бар. Сізді осы салаларда бірлесіп жұмыс істеуге шақырамын. Біз түрік инвесторларының барлық бастамаларын қолдауға және оларға қолайлы жағдай жасауға дайынбыз. Мен ірі түрік инвесторларымен кездесу өткіземін, онда біз инвестициялық ынтымақтастықты дамыту жолдарын талқылаймыз. Кездесу қорытындысы бойынша 1 млрд долларға бірқатар коммерциялық келісімдерге қол қойылады», – деді Қасым-Жомарт Тоқаев.

Екі жақты қатынастарда – мәдени-гуманитарлық саладағы ынтымақтастық мәселелері маңызды бағыттардың бірі. Өткен мерзімде Түркияда өткізілген түрлі мәдени-шараларға Қазақстанның мемлекеттік құрылым және қоғамдық ұйымдары өкілдері мен белгілі өнерпаздары және өнер топтары,

сондай-ақ Түркияның саяси, қоғамдық, іскер топтары және бұқаралық ақпарат құралдары өкілдерінің қатысқанын, осы сияқты Қазақстанда өткізілген шараларға түркиялық өкілдерінің де барғанын айтуға болады.

Түркия аумағында көрнекті ұлт қайраткерлеріне, қазақ халқының ақындары мен жазушыларына ескерткіштер орнатылды. Белгілі қазақ ақындары мен жазушыларының құрметіне Түркия қалаларындағы көшелер аталған. 2003 жылы Стамбулда Абай атындағы орта мектеп ашылды. 2020 жылы Фараби атындағы бастауыш және орта мектептер Эрзурум және Муш провинцияларында ашылған болатын. Қазақстан Жазушылар одағымен Түркияның Еуразиялық Жазушылар одағы арасындағы ынтымақтастық қарқынды дамып келеді.

Түркия мен Қазақстан арасындағы мәдени-гуманитарлық бағыттың маңызды бөлігі білім саласындағы ынтымақтастық болып табылады. Бүгінгі таңда 2500-ге жуық қазақстандық студент түрік озық университеттерін бітіріп, екі елдің өзара қарым-қатынасын дамытуға өз үлесін қосуда. Түркия Жоғары білім Кеңесінің мәліметтері бойынша, Түркия жоғары оқу орындарында 2909 қазақстандық студент оқиды. Екі елдің үкіметтері арасындағы келісім бойынша ашылған Түркістандағы Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік Университеті табысты жұмыс істеуде. Қазақстан Жазушылар одағы мен Түркияның Еуразиялық Жазушылар одағы арасындағы ынтымақтастық қарқынды дамып келеді.

Сондай-ақ, Қазақстан мен Түркия арасындағы туристік байланыстарға тоқталған жөн. Қазіргі уақытта әлемнің бірқатар мемлекеттері туристік жолмен жақсы дамып келеді және мемлекеттік бюджетке көптеген кірістер түседі. Олардың қатарында туристік жолмен көптеген елдермен тығыз байланыс орнатқан түрік мемлекеті бар. Бұл мемлекетте туризм мемлекет бюджетіне өте үлкен табыс әкелетін негізгі экономикалық сала болып табылады. Түркия өзінің сауда турларымен танымал. Мемлекеттік қонақ үйлер әлемдегі ең жайлы қонақүйлердің бірі болып табылады. Бірақ ең бастысы - тарих

және сәулет ескерткіштері көп шоғырланған мемлекет. Түркиядағы Туризм белгілі бір елдің және оның халқының тарихымен, мәдениетімен, дәстүрлерімен, рухани, сондай-ақ діни құндылықтарымен танысуға мүмкіндік беретін мемлекеттік қазынаға пайда әкелетін жүйе ретінде дамуда. Пайда табудан басқа, туризм елді әлемдік қауымдастық пен азаматтар алдында танудың үлкен факторы болып табылады.

Бүгінгі таңда Қазақстанның туроператорлардың көпшілігі Жерорта теңізі елдерімен жұмыс істейді, соның ішіндегі өте танымал ел Түркия болып табылады. Түркия туристердің ең көп санын қабылдайтын елдер арасында үшінші орында. Жыл сайын бұл мемлекетке әлемдік туристердің 46% келеді. Қазақстан және Түркия арасындағы әуе тасымалы жоғары деңгейде жұмыс жасап келеді.

Қазіргі кездегі Қазақстандағы реформаларға тоқталатын болсақ. Тәуелсіздік алған сәттен бастап Қазақстан үлкен жетістіктерге қол жеткізді. Экономикалық тұрғыдан бұл Орталық Азия мен бұрынғы Кеңес Одағының ең дамыған елдерінің бірі болды. Дүниежүзілік Банктің мәліметтері бойынша, жан басына шаққандағы жалпы ұлттық өнім 2013 жылы 13890 долларды құрады, ал 1995 жылы 1288 долларды құрады. Халықаралық аренада қазақстандық АӨСШК бірқатар бастамалар көтеріп, бейбітшілікті сүйетін құрметті мемлекетке айналды.

Алайда, бұл процесс кірістерді бөлудегі теңсіздіктерге әкеліп соқтырды және 2022 жылдың 2 қаңтары сияқты оқиғалардың өршуіне себеп болды. Қазіргі уақытта Президент Тоқаевтың басшылығымен Қазақстан реформалардың тыныш, бірақ біртіндеп үдерісінен өтуде. Осы мақсатта өткен жылдың 5 маусымында конституциялық референдум өтті, оның мақсаты атқарушы, заң шығарушы және сот билігі арасындағы күштер теңгерімін қайта бөле отырып, Қазақстанды қазіргі мемлекетке декоммунизациялау мақсатында саяси реформалар жүргізу болды. Мерзімінен бұрын сайлау туралы жариялай отырып, ол Президенттің мерзімін

алдыңғы екі бес жылдық мерзімнің орнына жеті жылмен шектейтін және қайта сайлауға тыйым салатын маңызды реформа жүргізді.

Тоқаев өзінің сайлау науқанын әділ мемлекетке, экономикаға және қоғамға негізделген, баршаға арналған әділ және Жаңа Қазақстан ретінде белгіледі. Тоқаевтың реформалары билікті бөлу жүйесін енгізу арқылы президенттің билігін төмендетеді. Президент Тоқаевтың 2019 жылы ұсынған конституциялық реформалары билікті орталықсыздандыру, саяси оппозицияны институттандыру, қоғамның қатысуы, есеп беру және күшті жергілікті басқару, байлық пен басқа заттарды тең бөлу сияқты демократиялық басқару құндылықтарын дамытуға жеткілікті әлеуетке ие. Президенттің жақын отбасы мүшелеріне мемлекеттік секторда саяси және басшылық қызметтер атқаруға тыйым сала отырып, ол непотизмді тоқтатты.

Демократиялық басқару кезінде негізгі мақсаттар халықтың ұзақ мерзімді әл-ауқаты және байлықты тең бөлу болып табылады. Жер мен жер қойнауын Қазақстан халқының меншігі деп жариялау, бала күтімі бойынша төлем мерзімін 18 айға дейін ұлғайту, бірыңғай өңірлік даму және Ұлттық Балалар қорын құру осы бағыттағы маңызды қадамдар болып табылады. Мұғалімдердің жалақысы мен студенттердің стипендиясын арттыру бойынша шаралар қабылданды.

Түркия Қазақстан жүргізіп жатқан реформалар процесін қолдайды. Президент Ердоған Астанаға сапары барысында: біз терең тарихи тәжірибесі мен мемлекеттік тәжірибесі бар бауырлас Қазақстанның тұрақтылығын, бейбітшілігін, егемендігі мен аумақтық тұтастығын қолдауды жалғастырамыз. Бүгін біз кешегідей қатарлас, біргеміз. Раббым біздің бірлігіміз бен бірлігімізді сақтасын. Мен Президент Тоқаев мырзаның басшылығымен жүргізілген реформалар мен Қазақстан бастан кешкен өзгерістерге ризашылықпен қараймын»- деп мәлімдеген болатын.

Ердоған сондай-ақ Тоқаевтың басшылығымен басталған реформалық жұмыс туралы: «Сіздің басшылығыңызбен

жүргізіліп жатқан реформалық жұмыс бауырлас қазақ халқының бейбітшілігі мен өркендеуіне ықпал ететініне сенімдімін. Мен сіздің күш-жігеріңізді қолдаймын және сізге сәттілік тілеймін. Әділ және жаңа Қазақстан үшін игі істерге себеп болуы үшін дұға етемін» деген.

Түркия Қазақстан президенті Тоқаевпен толық келіседі және халықаралық қатынастардағы әділеттілік, ішкі істерге араласпау, мемлекеттердің егемендігі мен аумақтық тұтастығын құрметтеу қағидаттарын нығайту өте маңызды деп санайды.

Қорытынды

Түркия – Қазақстанның тәуелсіздігін мойындаған алғашқы ел. Бүгінгі таңда екі ел арасындағы қарым-қатынас әртүрлі салаларда жақсы дамып келеді. Екі мемлекет арасында саяси, экономикалық, білім беру және ғылыми серіктестік, мәдени байланыстар жалғасуда. Түркиядағы қазақ диаспорасы да екі ел арасындағы байланыстарды одан әрі нығайтуға өз үлесін қосуда. Бүгін Түркияда қазақ тілінде оқытатын арнайы мектептер

ашылды, ал біздің елімізде ұлдарға арналған «Қазақ-түрік» лицейлері жұмыс істейді. Осылайша, бауырлас мемлекеттер арасындағы білім, ғылым және басқа да салалардағы байланыстар қарқынды түрде жалғасуда және болашақта одан сайын нығайуына сенімдімін.

Қазақстан Республикасы мен Түркия Республикасы Түркі өркениеттерінің диалогын дамытуға және Еуразия өңірінде Ұжымдық қауіпсіздік жүйесін құруға елеулі үлес қосуда. Екі мемлекеттің ынтымақтастығы - елдер мен олардың халықтарының рухани жақындағының айқын мысалы. Түркия мен Қазақстан- Еуразияның екі түркі қанаты.

Түркі дүниесінің екі ірі мемлекеті ретінде Қазақстан мен Түркияның бірлесіп атқарар істері мол. Біз екіжақты және көпжақты негізде өз мүмкіндігімізді толық қолдануға тиіспіз. Екі елдің сауда, экономика, инвестиция, көлік, туризм және көптеген басқа салаларда ортақ қомақты жобаларды атқаруға әлеуеті жетерлік. Түркілік өркениет әлемде тек озық мәдениетімен ғана емес, экономикалық қуатымен де ерекшеленуге тиіс. Екіжақты байланыстарымызды одан әрі жандандыру жолында біздің алдымызда атқарар істер көп.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан-Түркия дипломатиялық қатынастарына 30 жыл: Тоқаев пен Ердоғанның Бірлескен мәлімдемесі. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: https://forbes.kz/news/2022/10/13/newsid_286494 (қарастырылған күні: 25.11.2022).
2. Динамика развития казахстанско-турецких отношений на современном этапе. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://articlekz.com/article/7196> (қарастырылған күні: 25.11.2022).
3. Тюркское братство. История взаимоотношений Казахстана и Турции [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: https://baigenews.kz/tyurkskoe-bratstvo-istoriya-vzaimootnosheniy-kazahstana-i-turtsii_140029/ (қарастырылған күні: 25.11.2022).

С.А. Авджу

Университет имени Йылдырыма Бязита, Анкара, Турция

Взаимное сотрудничество между Казахстаном и Турцией

Аннотация. В 1991 году первой страной, признавшей независимость Казахстана, стала Турецкая Республика. Такой дружеский поступок Турции стал очень важной моральной поддержкой для молодого государства. Наряду с общими культурными и историческими корнями между двумя странами всесто-

ронняя поддержка, предложенная Турцией в первые годы независимости, легла в основу быстрого и динамичного развития двусторонних отношений. Динамика развития турецко-казахских отношений и построение этих отношений на уровне стратегического партнерства свидетельствует о схожести интересов во многих вопросах: региональных и международных. Как и Казахстан, который понимает стратегическое значение Турции в регионе и мировой политике, так и Турция одобряет ведущую роль Казахстана в Центральной Азии и считает Казахстан самым важным партнером в регионе.

В статье рассмотрен вопрос партнерства между Республикой Казахстан и Турецкой Республикой, в котором описаны приоритетные направления и актуальные вопросы между двумя странами на сегодняшний день. Подчеркивается, что Турция, имеющая глубокие исторические связи с Казахстаном и сегодня является важным и надежным партнером страны на Евразийском континенте. По этой причине в статье сделан всесторонний анализ уровня развития и перспектив сотрудничества в динамично развивающихся отраслях, главным образом в казахско-турецких отношениях. Также в статье рассматривается необходимость совершенствования вопроса двустороннего инвестирования.

Ключевые слова: казахско-турецкие отношения, партнерство, экономический потенциал, взаимоотношения, сотрудничество, исторические связи, сотрудничество Казахстана и Турции.

S.A. Avcu

Yıldırım Beyazıt University, Ankara, Turkey

Mutual cooperation between Kazakhstan and Turkey

Abstract. In 1991, the Republic of Turkey became the first country to recognize the independence of Kazakhstan. Such a friendly act of Turkey has become a very important moral support for the young state. Along with the common cultural and historical roots between the two countries, the comprehensive support offered by Turkey in the first years of independence formed the basis for the rapid and dynamic development of bilateral relations. The dynamics of the development of Turkish-Kazakh relations and the construction of these relations at the level of strategic partnership testifies to the similarity of interests in many regional and international issues. Like Kazakhstan, which understands Turkey's strategic importance in the region and world politics, Turkey approves Kazakhstan's leading role in Central Asia and considers Kazakhstan the most important partner in the region.

The article considers the issue of partnership between the Republic of Kazakhstan and the Republic of Turkey, which describes the priority areas and topical issues between the two countries today. It is emphasized that Turkey, which has deep historical ties with Kazakhstan, is today an important and reliable partner of the country on the Eurasian continent. For this reason, the article makes a comprehensive analysis of the level of development and prospects of cooperation in dynamically developing industries, mainly in Kazakh-Turkish relations. The article also discusses the need to improve the issue of bilateral investment.

Keywords: Kazakh-Turkish relations, partnership, economic potential, mutual relations, cooperation, historical ties, cooperation between Kazakhstan and Turkey.

References

1. Қазақстан-Түркия дипломатиялық қатынастарына 30 жыл: Тоқаев пен Ердоғанның Бірлескен мәлімдемесі. [30 years of Kazakh-Turkish diplomatic relations: joint statement of Tokayev and Erdogan]. Available at: https://forbes.kz/news/2022/10/13/newsid_286494 [in Kazakh]. (accessed 25.11.2022).
2. Қазақстан-Түркия дипломатиялық қатынастарына 30 жыл: Тоқаев пен Ердоғанның Бірлескен мәлімдемесі [Dynamics of development of Kazakh-Turkish relations at the modern stage]. Available at: <https://articlekz.com/article/7196> [in Kazakh]. (accessed 25.11.2022).
3. Түркскео братство. Историја взаймотношениј Казахстана и Турциј [History of interaction of Kazakhstan and Turkey]. Available at: https://baigenews.kz/tyurkskoe-bratstvo-istoriya-vzaimootnosheniy-kazahstana-i-turtsii_140029/ [in Kazakh]. (accessed 25.11.2022).

Автор туралы мәлімет:

Авджу Сейит Али – Ph.D., саясаттану және мемлекеттік басқару факультеті, қауымдастырылған профессор, Йыдырымбейазит Анкара университеті, Анкара, Түркия.

Avci Seyit Ali – Ph.D., Faculty of Political Sciences, Poliy and Public Administration, Associate Professor, AnkaraYıdırımBeyazıt University, Ankara, Turkey.

Д.А. Айтжанов¹
А.Қ. Көшкімбаев²
М.В. Лапенко³

^{1,2}Д.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
³Ресей халықтар достығы университеті, Мәскеу, Ресей
(E-mail: aitzhanov@list.ru)

Қазақстан-Ауғанстан арасындағы қазіргі кезеңдегі қарым-қатынастар

Аңдатпа. Бұл мақалада авторлар Қазақстан-Ауғанстан қарым-қатынастарын, атап айтқанда дипломатиялық қатынастардың қалыптасуы, экономика, көлік-логистика, білім беру, гуманитарлық көмек саласындағы ынтымақтастық және Қазақстанның ауған жерінде бейбітшілік пен тұрақтылықты орнатудағы күш-жігерін талдайды. Кеңес әскерлерінің 1989 жылы Ауғанстаннан шығарылуынан бастап бүгінгі күнге дейінгі ынтымақтастықтың барлық кезеңдері талданды. Сондай-ақ, соңғы отыз жылдағы Ауғанстанның жаңа тарихы қысқаша сипатталған. Мақалада соңғы жылдары білім беру, гуманитарлық көмек саласындағы екі елдің сауда айналымы бойынша статистикалық деректер бар. Ғылыми жұмыста екіжақты қарым-қатынасты орнатуда басты рөл атқарған Қазақстан мен Ауғанстанның танымал тұлғалары көрсетіліп, бірлескен ынтымақтастықтың қорытындылары және олардың келешектегі перспективалары қорытындыланды.

Түйін сөздер: Қазақстан, Ауғанстан, БҰҰ, ҰҚШҰ, дипломатиялық қатынастар, ШЫҰ, АӨСШК, экономика, білім беру гранттары, гуманитарлық көмек.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-144-155>
Түсті: 10.10.2022 / Жариялауға қабылданды: 11.02.2023

Кіріспе

1989 жылы Кеңес әскерлері шығарылғаннан кейін Ауғанстандағы азаматтық соғыс аяқталмай, керісінше өрши түсті. Елдің солтүстігінде бір топ қолбасшы Солтүстік альянсын құрды. 1992 жылы сәуірде көтерілісшілер Кабулға кіріп, Ауғанстан Демократиялық Республикасы құлады. Қолбасшылар Ахмад Шах Масуд пен Гульбедин Хекматиар арасындағы билік үшін күрес кезінде қарсы тараптардың артиллериясы Кабулды атқылап, әскери қақтығыс нәтижесінде елордадағы көптеген

ғимараттар қирады және бірнеше мың тұрғын мерт болд. Сол себепті Хекматиар «Кабулдың қасапшысы» деген лақап атқа ие болды [1].

Осы уақытта елдің оңтүстігінде «Талибан» қозғалысы күшейе түсті. Талибандардың көпшілігі ұлты бойынша пуштундар еді, олар өздерін ауған халқының мүдделерін қорғаушы деп жариялады. Бұл топтың мақсаты Ауғанстанда шарифат заңдарына негізделген ислам мемлекетін құру болды. 1996 жылы талибандар кескілескен шайқастардан кейін Ауғанстан астанасы Кабулды басып алып, елдің біраз бөлігіне өз билігін жариялады. Ал Ахмад Шах Масуд басқарған «Солтүстік

Альянс» талибанға қарсы қозғалысы аумақтың тек 10%-ын бақылады. Зайырлы республика құлағаннан кейін, талибандар Ауғанстан Ислам Әмірлігін жариялады, оны «адалдардың әміршісі» атанған Мұхаммед Омар басқарды.

Ауғанстан Ислам Әмірлігін мемлекет ретінде тек үш ел ғана таныды: Біріккен Араб Әмірліктері, Пәкістан және Сауд Арабиясы. АҚШ пен Ресей талибан билігін ресми түрде мойындамады. Талибанды танымау саясатын барлық Орталық Азия республикалары, соның ішінде Қазақстан да ұстанды. Бірақ уақыт өте келе, риторика өзгере бастады және әдеттегі «экстремистік биліктің» орнына аймақ елдерінің басшылары өз үндеулерінде «Ауғанстанның билеуші үкіметі» деп қолдана бастады.

Өзбекстан үкіметі «Талибан» қозғалысын ресми билік ретінде мойындауға шақ қалды. Түркіменстан Ауғанстанның жаңа билігін іс жүзінде мойындаған болып, Ашхабадта өкілдігін ашуға мүмкіндік берді. Ал Ауғанстанның Герат және Хайратон қалаларында Түркіменстанның консулдықтары жұмыс істеді. Сол уақыт аралығында Исламабадта Қазақстан елшісі Пәкістандағы талибан өкілімен кездесті, ал президент Нұрсұлтан Назарбаев «Талибан» қозғалысын Ауғанстандағы негізгі саяси және әскери күштердің бірі деп атады [2].

Бірақ толыққанды дипломатиялық қатынастар сол күйі орнаған жоқ, өйткені Талибан билігі кезінде Ауғанстанхалықаралық терроризмнің орталығына айналды. Бұл жерден АҚШ пен оның одақтастарына қарсы террористік актілер жоспарланып, жүзеге асырылды. 2001 жылғы 11 қыркүйекте Нью-Йорк пен Вашингтондағы жарылыстардан кейін, Америка Құрама Штаттары басқаратын НАТО күштері Ауғанстанда терроризмге қарсы операциясын бастады. Нәтижесінде «Талибан» қозғалысы әлсіреп, биліктен айрылды. Әскери операция Ауғанстанға және басқарушы топ талибандарға емес, «Аль Каида» террористік ұйымы мен оның жетекшісі Усама бен Ладенге қарсы бағытталған.

Бұл ұйым талибан билігі кезінде Ауғанстанда бекініп, жаңа биліктің толық мақұлдауымен террористерді даярлау орталықтарынашқан. Алайдаәскериоперация Ауғанстанның бүкіл аумағында жүргендіктен, талибандар негізгі соққыны өзіне қабылдауға мәжбүр болды. Халықаралық күштер мен АҚШ армиясы «Солтүстік альянстың» қолдауымен 2001 жылдың соңында талибан режимін құлатты. Талибан жер астына түсіп, ішінара көршілес Пәкістанға (Вазиристан аймағының провинциялары) шегінді, олар сол жақтан Ауғанстандағы жағдайға әлі де әсер етті. Талибан режимі құлағаннан кейін Ауғанстан Ислам Республикасы жарияланды.

2001 жылдың желтоқсанында ауған саяси қайраткерлерінің Бонн конференциясында Хамид Карзай Ауғанстанның өтпелі әкімшілігінің басшысы болып тағайындалды. 2002 жылдың маусымында Лойя-Джирга (бүкілафғандық ақсақалдар кеңесі) оны елдің уақытша президенті етіп сайлады, ал 2004 жылы жаңа Конституция қабылданып, Хамид Карзай алғашқы президенттік сайлауда жеңді.

1990-2000 жылдар кезеңінде Ауғанстанда қалыптасқан қиын жағдайға қарамастан,

Қазақстан Республикасы мен сол кездегі Ауғанстан Республикасы арасындағы дипломатиялық қатынастар 1992 жылғы 12 ақпанда орнатылды. Айта кету керек, Лойя-Джиргидің 1987 жылғы 30 қарашадағы шешімімен ел Ауғанстан Демократиялық Республикасынан Ауғанстан Республикасына өзгертілді.

Зерттеудің өзектілігі келесі факторларға байланысты:

- Ондаған жылдар бойы жалғасып келе жатқан ауған қақтығысы. Сол себепті елдегі қауіпсіздік жағдайы өте шиеленісті болып қала береді.

- Ауғанстан төңірегіндегі тұрақсыздық аймағының өсуі. «Талибан», «Аль-Каида» және «ИШИМ» (Ирак және Шам Ислам мемлекеті) қозғалыстары экстремистік идеологияны көрші мемлекеттерге экспорттайды, бұл жеке елдердің тұрақтылығына және бүкіл аймақтағы қауіпсіздікке қауіп төндіреді.

- Есірткі заттар өндірісінің өсуі. 2001 жылы америкалықтар басқарған «Мызғымас бостандық» операциясы басталғаннан кейін есірткі жасау шамамен қырық есе өсті. Ауғанстаннан контрабандалық жолмен тасымалданатын героин мен апиын ондаған мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігіне қауіп төндіруде

Зерттеу әдістері

Зерттеудің хронологиялық шеңбері 1992 жылдан 2020 жылға дейінгі уақыт аралығымен шектелген. Себебі 1992-1996 жылдары елде азаматтық соғыс жүрді, Талибан қозғалысы билікке келді және 2001 жылы америкалық әскерлер мен олардың одақтастары Ауғанстанға басып кірді. Осылайша, Ауғанстандағы жағдай күрт өзгерді, бұл екі ел арасындағы ынтымақтастыққа жаңа серпін берді.

Зерттеуге Қазақстан СІМ-нің материалдары негіз болды, соның ішінде сөз сөйлеулер, мәлімдемелер, сұхбаттар, БАҚ-на арналған жауаптар, осы зерттеу тақырыбы бойынша маңызды мәліметтерді қамтитын іс-қимыл жоспарлары бар. Сондай-ақ, қазақстандық және шетелдік БАҚ-ның өзекті материалдары пайдаланылды. Бір атап өтерлігі, соңғы жылдары Ауғанстандағы жағдай өзекті тақырыптардың біріне айналды.

Мақалада авторлар таңдалған тақырып бойынша жарияланымдарды, баяндамаларды талдайды. Зерттеудің эмпирикалық базасы ретінде ҚР СІМ, ҚР Индустрия және инфрақұрылымдық даму министрлігінің ұсынған статистикалық деректері қолданылған.

Қазіргі Ауғанстан мәселелерімен айналысатын отандық және шетелдік зерттеушілер арасында С.Әкімбеков, М.Лаумулин, А.Князев, В.Коргун, З.Бжезинский, Ф.Фукуяма сынды ғалымдарды атап өткім келеді. Сондай-ақ, бұл ғылыми жұмысты жазу барысында Ауғанстан тақырыбы бойынша жарық көрген көптеген материалдардағы ақпарат қолданылды.

Қазақстан мен Ауғанстан арасындағы ынтымақтастықтың заманауи кезеңі

Үлкен саясат көшбасшыларының біріне айналған Қазақстан Республикасы өңірдегі басқа елдермен қарқынды және жемісті қарым-қатынас дамытудың жақсы үлгісін көрсетіп отыр. 2000 жылдардың басында екі елдің қатынасы белсенді серіктестік деңгейіне жеткен жоқ, ал Ауған саясатындағы көшбасшылық дәстүрлі түрде Ресей Федерациясына тиесілі болды. 1992 жылы екі ел арасында дипломатиялық қарым-қатынас орнап, 2003 жылы Кабулда толыққанды ҚР Елшілігі ашылғанға дейінгі ұзақ кезеңнен соң және 2004 жылы алғашқы қазақстандық компаниялардың келуімен Қазақстан мемлекетаралық қатынастарды жақсарту бағытында бірқатар батыл қадамдар жасады. Серіктестіктің жаңа белесі - нақты экономикалық жобаларды жүзеге асыру үшін Қазақстан екіжақты қатынастың шарттық-құқықтық базасын құрудан бастады. Қазіргі уақытта бұл қатынастар үкіметаралық диалог пен ынтымақтастық бағдарламасын құру деңгейіне өтті.

Ауғанстанның елшілігі алғаш рет 1993 жылы Алматыда ашылып, 2005 жылы Астанаға көшіп келді. Сондай-ақ, Алматыда АИР-ның Бас Консулдығы жұмыс істейді. 2002 жылдың қыркүйегінде Кабулда Қазақстанның дипломатиялық миссиясы ашылды, ал 2003 жылдың маусымында елшілік болып қайта құрылды. Қазақстанның Ауғанстандағы алғашқы елшісі болып Ағыбай Смағұлов тағайындалды. Соңғы бірнеше жылда Қазақстан мен Ауғанстанның екіжақты ынтымақтастығы артып келеді. Жоғары және үкіметтік деңгейдегі байланыстар жанданып, парламентаралық және іскерлік байланыстар нығаюда. Ауғанстанда өз өкілдігін ашқан алғашқы қазақстандық компаниялардың бірі «Қазхиммонтаж холдинг» ААҚ құрылыс компаниясы (2004 ж.) болды. Осы сәттен бастап екі ел арасындағы экономикалық және саяси қатынастардың қарқынды дамуы басталды. Сауда-экономикалық ынтымақтастық жөніндегі үкіметаралық комиссия екіжақты

ынтымақтастықты дамытудың маңызды тетігі болып табылады.

2005 жылдың желтоқсанында Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаев «Қазақстан Республикасы мен өтпелі Ауғанстан Ислам мемлекеті арасындағы өзара қатынастар мен ынтымақтастықтың негіздері туралы шартты ратификациялау туралы» заңға қол қойды. Бұл келісім екіжақты қатынастардың құқықтық базасын құруға негіз болды. 2006 жылдың қаңтарында Алматы халықаралық әуежайына «Kam Air» ауғандық жеке әуе компаниясының жолаушылар ұшағы қонды. Қазақстан елшісі ауған бизнесмендерінің тобын ертіп келді. Бұл рейс Алматы мен Кабул арасындағы тұрақты әуе қатынасын ашты.

2006 жылғы сәуірде Қазақстанның сыртқы істер министрі Қасым-Жомарт Тоқаев Ауғанстанға алғашқы сапармен келді. ҚР СІМ басшысы Ауғанстан президенті Хамид Карзаймен кездесті. «Қазақстан өңірлік ынтымақтастықты қолдайды, бұл біздің басымдығымыз. Үлкен Орталық Азия идеясы өңірдегі байланыстарды, қауіпсіздік пен тұрақтылықты нығайтуға қызмет ететін болса, Қазақстан оның іске асырылуын қолдайды. Қазақстанның ұстанымы бойынша, үлкен Орталық Азия әскери доктрина контекстінде емес, ең алдымен өркениеттік және экономикалық ұғым ретінде қабылдануы тиіс», - деп мәлімдеді Тоқаев [3].

Екі мемлекет те халықаралық және өңірлік ұйымдар шеңберінде жемісті әрекет етеді. Қазақстан ҰҚШҰ-АИР жұмыс тобына, АИР-н қалпына келтіру бойынша ШЫҰ-ға мүше елдердің өзара іс-қимылы және күш-жігерін үйлестіру жөніндегі байланыс тобына кіреді. Ауған тарапы Азиядағы өзара іс-қимыл және сенім шаралары жөніндегі кеңестің (АӨСШК) есірткі айналымын, сондай-ақ жаңа сын-қатерлер мен қауіптерді бақылау жөніндегі бірлескен үйлестірушісі болып табылады.

ҚР СІМ-нің бағалауы бойынша, Ауғанстанның саяси басшылығы және жергілікті іскер топтардың ірі өкілдері Қазақстанмен сауда-экономикалық байланыстарды одан әрі дамытуға мүдделі. Ауыл шаруашылығы, темір жол құрылысы,

инвестициялар тарту, жерүсті және әуе көлігі, әскери-техникалық сала ынтымақтастықтың негізгі бағыттары болып табылады.

Қазақстан соңғы жылдары Ауғанстанға 75 миллион доллар көлемінде көмек көрсетті. Бұл сомаға ауған азаматтарын қазақстандық жоғары оқу орындарында оқыту, азық-түлік, киім-кешек, бірінші қажеттіліктегі тауарларды жеткізу және инфрақұрылымдық құрылыстар салуды жүзеге асыру кіреді. ҚР Сыртқы істер министрлігі біздің мемлекет Орталық Азияның барлық елдері арасында Ауғанстанның ең ірі доноры болып табылатынын атап көрсетеді. 2016 жылдың қазан айында Қазақстан үкіметі ауған ұлттық армиясының қорына әскерді қолдауға 2 миллион АҚШ доллары қаржы бөлген [4].

2017 жылғы 11 қазанда Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрінің орынбасары Ақылбек Камалдинов Мәскеуде өткен «Шанхай Ұнтымақтастық Ұйымы – Ауғанстан» байланыс тобының отырысына қатысты. Іс-шара барысында ШЫҰ-ға мүше мемлекеттердің Ауғанстанмен одан әрі өзара іс-қимыл мәселелері талқыланды.

Дипломат Қазақстан қауіпсіздік, терроризмге қарсы күрес, гуманитарлық көмек көрсету, сауда-экономикалық саладағы өзара іс-қимыл мәселелеріне ерекше назар аударатырып, Ауғанстанға қатысты салмақты саясат жүргізуді жалғастырып келе жатқанын атап өтті. Сауда-экономикалық ынтымақтастық жөніндегі Қазақстан-Ауған үкіметаралық комиссиясы аясында жүзеге асырылып жатқан жұмыстардың, сондай-ақ Стамбул процесі, CAREC және RECCA форумдары, TIFA және SPECA бағдарламалары сияқты халықаралық алаңдардың маңыздылығына назар аударылды.

«ШЫҰ-Ауғанстан» байланыс тобы 2005 жылы терроризмге, сепаратизмге, экстремизмге және есірткінің заңсыз айналымына қарсы күреске жәрдемдесу, ұйым мен Ауғанстан арасындағы консультацияларды жандандыру, осы елге көмек көрсету жөніндегі халықаралық бағдарламаларды әзірлеуге және жүзеге асыруға қосылу үшін құрылды [5].

Қазақстанның Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың бастамасы бойынша, 2009 жылдан бастап «Қазақстан – Ауғанстан» мемлекеттік білім беру бағдарламасы іске асырылуда. Оған шамамен 50 миллион доллар бөлінді. Осы бағдарламаға сәйкес, 2010-2021 жылдары Қазақстанның жоғары оқу орындарында 1000-ға жуық ауған азаматы білім алмақ.

Қазіргі уақытта Қазақстанның жоғары оқу орындарында 750-ге жуық ауған азаматы келесі мамандықтар мен бағыттар бойынша білім алуға: денсаулық сақтау, құрылыс, инженерия, педагогика, гуманитарлық сала, журналистика, мемлекеттік шекараны қорғауды қамтамасыз ету, сумен жабдықтау жүйелерінің тазарту құрылыстары, ауыл шаруашылығы, ішкі құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету, электр және электромеханикалық жабдықтарға қызмет көрсету, есептеу техникасы және бағдарламалық қамтамасыз ету, қалалық қатынас жолдарының құрылысы.

Ауғанстан азаматтары Қазақстан Республикасының 22 жоғары оқу орындары мен колледждерінде білім алады, олардың ішінде: Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Алматы), Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ (Астана), Қ.Сәтбаев атындағы ҚазҰТУ (Алматы), Алматы энергетика және байланыс университеті (Алматы), С.Сейфуллин атындағы ҚазАТУ (Астана), ҚР ҰҚК Шекара қызметі академиясы (Алматы), ҚР ПМ Қарағанды академиясы (Қарағанды), ҚазБСҚА жанындағы колледж (Алматы), Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы (Алматы), Электротехникалық колледж (Семей), С.Асфендияров атындағы ҚазҰМУ (Алматы), Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Алматы), Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті (Алматы).

Ауғанстаннан келетін студенттердің соңғы легі 2016 жылы оқуға түсті. 2018-2019 жылдары ауғандық студенттер саны мемлекеттік гранттарда 342 және ақылы негізде 57 адамды құраған. Оларға тегін жатақхана, қоғамдық көлікте жол жүру билеті және екі есе мөлшердегі стипендия беріледі.

Сондай-ақ, ауған азаматтарын одан әрі оқыту туралы меморандумға қол қойылды, жалпы саны 30 адам. Оның ішінде 16 адам бакалавриат мамандықтары бойынша, 12 – магистратура, 2 адам PhD докторантурада оқиды. Бұрын бекітілген уағдаластықтарға сәйкес, Ауғанстанның барлық азаматтары Қазақстанда оқуын аяқтағаннан кейін өз отанына оралып, мамандық бойынша қызмет етпек [6].

Сондай-ақ Қазақстан Ауғанстанға азық-түлік және бірінші қажеттіліктегі тауарлармен көмектеседі. Қазақстан ауған халқына 5 мың тонна бидай, 1,3 мың тонна құрғақ сүт, 11 мың тонна күріш, 60 тонна қарақұмық және 160 мың литр өсімдік майын жіберді. 2014 жылдың наурыз айында еліміз табиғи апаттарға байланысты Ауғанстанға 6 млн. АҚШ доллары көлемінде азық-түлік ұсынды. Сол жылдың қыркүйек айында Бадахшан және Джаузжан провинцияларына азық-түлік және киім түрінде 775 мың АҚШ долларына шұғыл көмек көрсетілді. 2015 жылдың желтоқсан айында содырлардың шабуылынан зардап шеккен Құндыз қаласының тұрғындары үшін 23 вагон өсімдік майы мен төрт вагон бірінші қажеттіліктегі тауарлар жеткізілді.

Ауғанстандағы шиеленіскен әскери-саяси жағдай, осы елден шығатын терроризм мен экстремизм, есірткі тасымалы қаупі Орталық Азиядағы өңірлік қауіпсіздікке ықпал етеді. Осыған байланысты Қазақстан 2016 және 2018 жылдары НАТО-ның тиісті трасттық қорына Ауған ұлттық қорғаныс және қауіпсіздік күштерін қолдауға 6 млн. АҚШ доллары көлемінде қаржы бөлді.

Тікелей қаржылық көмекке келетін болсақ, 2008 жылғы шілдеде біздің ел Ауғанстанның Қаржы министрілігінің есебіне 2,38 млн. АҚШ долларын, Саманган провинциясында мектеп салуға - 160 мың долларды, Бамиан провинциясында аурухана салуға - 570 мың долларды және Талукан - Құндыз - Ширхан - Бандар асфальтталған жолын жөндеуге 1,65 млн. АҚШ долларын аударды. Автожолды жөндеу 2011 жылдың қазан айында, мектеп құрылысы 2012 жылы аяқталды, ал ауған тарапының кінәсінен тоқтатылған аурухана құрылысы 2016 жылдың қазан айында қайта

басталды. Сонымен қатар Қазақстан Үкіметі 2014 жылы Саманган провинциясындағы Айбак қаласында төрт көпір салу мен өзен жағасын нығайтуды қаржыландырды. Жалпы құны - 1,5 млн. АҚШ доллары. Қазіргі уақытта ауған тарапы бұл жобаларды жүзеге асыруда. 2018 жылы Ауған билігінің өтініші бойынша Қазақстан бұл елге гуманитарлық көмек ретінде жалпы сомасы 2,8 млн. АҚШ долларына 2,8 мың тонна ұн, 850 мың консерві және басқа да тамақ өнімдерін жеткізді [7].

Салыстырып қарайтын болсақ, Қазақстан мен Ауғанстан арасындағы тауар айналымы 2016 жылдың өзінде 489,4 млн. АҚШ долларын құрады, оның ішінде ҚР экспорты - 486,8 млн, ҚР импорты - 2,6 млн. 2018 жылдың қаңтар-қазан айларында Қазақстан мен Ауғанстан арасындағы тауар айналымы 401,3 млн. АҚШ долларын құрады. Қазақстаннан Ауғанстанға экспорт 4,2%-ға төмендеп, 397,8 млн. долларды құрады, импорт 3,2 есе өсіп, 3,5 млн. долларға жеткен.

Ауғанстанға экспортталатын негізгі тауарлар: бидай немесе қара бидай ұны, табиғи газ, бидай, қоспаланған болаттан жасалған суықтай илемделген жазық прокат, зығыр тұқымдары. Бұл тауарлар Қазақстаннан АИР-на жөнелтілетін экспорттың 89,4%-ын алады. ҚР-нан Ауғанстанға көбінесе ауыл шаруашылығы тауарлары (77,8%), өнеркәсіп тауарлары (22,2%) жеткізіледі.

Қазақстанға негізінен жүзім, жаңа піскен және құрғақ жемістер, картоп импортталады. Бұл тауарлар Ауғанстаннан Қазақстанға келетін импорттың 96,1% - ын алады. Соның ішінде ауыл шаруашылығы тауарлары - 99,2%, өнеркәсіп тауарлары - 0,8%. Сондай-ақ, Қазақстан Ауғанстан аумағында теміржол және инфрақұрылымдық жобаларды іске асыруға қатысуды пысықтауда [8].

Сондай-ақ, Қазақстанда бірқатар ауған кәсіпорындары қызметі етеді. 2018 жылы Алматыда ауыл шаруашылығы өнімдерін экспорттау саласында мамандандырылған ауған ауыл шаруашылығы өнімдерін экспорттаушының «Kanda Fruits Process Company» сауда өкілдігі ашылды. Ауғанстан үкіметінің қолдауымен бұл компания Қазақстанның бөлшек және көтерме сауда

желілеріне көкөністер мен құрғақ және жаңа піскен жемістерді жеткізу бойынша Кабул - Алматы әуе жүк қатынасын жолға қойды. Қазақстанның Ауғанстандағы елшілігінің қолдауымен Алматыда «Poshak Istanbul Manufacturing» атты ауған компаниясы фабрикасының құрылысы басталды. Болашақта кәсіпорын ерлер мен әйелдердің киімдерін тігіп, тұтынушыға ұсынбақ.

Қазақстан Ауғанстанға астық пен ұн, прокат, зығыр тұқымы мен табиғи газдан басқа 24 тауар түрін экспорттай алады. Олардың арасында жер қойнауын пайдалану саласындағы келешегі зор жобалар да бар. Ауғанстанда мұнай, мыс, бериллий, марганец және қалайының үлкен көлемі бар. Қазақстандық «ҚазМұнайГаз» және «Қазгеология» компаниялары әлеуетті жобаларды іріктеу бойынша келіссөздер жүргізуде. Олардың ішінде Ятентаг, Тотимайдан, және Тирпу мұнай-газ кен орындарын игеру де бар.

Дегенмен барлық жобалар біз қалағандай толық жүзеге асырылмайды. Мысалы, 2011 жылы Мазари-Шарифте экспорттық өнімді сақтауға және ауыстырып тиеуге арналған қазақстандық терминалдардың жоспарланған құрылысы қағаз жүзінде қалды. Бұл жоба қолайсыз болғандықтан, Өзбекстан мен Түркіменстанның терминалдары қолданылып жүр. Бірақ дәл осы жағдай АИР-на қазақстандық астық пен ұн экспортының төмендеуіне себеп болды. Ауғанстан алдағы уақытта Қазақстанмен келісімшарт жасасқысы келмейді, өйткені ұн жеткізу 3 айға созылады, бұл уақытта астық сапасы мен бағасы өзгеріп отырады. Қазақстан мен Ауғанстанды небары 1,5 мың шақырым жер бөледі, бұл логистика тұрғысынан мардымсыз болып саналады. Сондықтан ауған тарапы қазақстандық жеткізушілермен шарт жасасуды қойды және тиімді болған соң көп жағдайда өзбек компанияларымен жұмыс істейді [9].

Қазақстан Республикасы әлеуметтік-экономикалық және гуманитарлық көмектен басқа Ауғанстанда бейбітшілік пен тұрақтылықты орнату бағытында белсенді қызмет жүргізуде. ШЫҰ және АӨСШК шеңберінде түрлі халықаралық

конференциялар мен саммиттер өткізу, Ауғанстан бойынша келіссөздер алаңдарын ұсыну жөніндегі жұмысты ерекше атап өткен жөн.

Қазақстан Республикасы БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің тұрақты емес мүшесі ретінде және ұйымға төрағалық ете отырып, өз бастамасы бойынша 2018 жылғы 13-15 қаңтарда Ауғанстанға сапар ұйымдастырды. Оның қорытындысы бойынша, Қауіпсіздік кеңесі Ауғанстанның көрші елдермен, ең алдымен Орталық Азиямен өңірлік экономикалық ынтымақтастықты одан әрі нығайтуға шақырды.

Бұл сапар БҰҰ Қауіпсіздік кеңесінің мүшелері үшін 2010 жылдан бергі алғашқы сапар болды және Ауғанстан Үкіметі күш-жігерінің тиімділігін, елдегі бейбітшілік пен тұрақтылықты орнату үшін халықаралық қоғамдастықтың қолдауын бағалауға мүмкіндік берді. Сапар БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесіндегі «Қауіпсіздік пен дамудың өзара тәуелділік үлгісі ретінде Ауғанстан мен Орталық Азияда өңірлік әріптестікті құру» тақырыбындағы пікірсайыс қарсаңында ұйымдастырылды. Қауіпсіздік кеңесінің мүшелерімен қатар, аталған іс-шараға Ауғанстан мен Орталық Азия республикаларының сыртқы саяси ведомстволарының басшылары қатысты.

Сапар қорытындысы бойынша, БҰҰ ақпараттық хабарламасына сәйкес, «Қазақстан Қауіпсіздік кеңесіне сайланған Орталық Азиядағы алғашқы ел ретінде көршілер арасындағы ынтымақтастықты нығайтуға ұмтылады, бұл Ауғанстандағы тұрақтылық пен өркендеуге жәрдемдесу үшін шешуші мәнге ие, ал Ауғанстандағы экономикалық дамуды қолдауға арналған өңірлік бастамалар өзара тиімділік пен жалпы қауіпсіздікті барынша арттыра алады», - деп анық айтылды.

Сапардың аса мазмұнды және қарқынды бағдарламасы аясында Қауіпсіздік кеңесінің делегациясы Президент Ашраф Ганимен, атқарушы билік басшысы Абдулла Абдулламен, Ұлттық қауіпсіздік жөніндегі кеңесші Мохаммад Ханиф Атмармен, Жоғары бейбітшілік кеңесінің төрағасы Мохаммад Карим Халилимен, Ауғанстан Үкіметінің

министрлерімен, Саяси партиялар мен азаматтық қоғам өкілдерімен, оның ішінде әйелдер құқығына маманданған ҮЕҰ-мен, Ауғанстанға жәрдемдесу жөніндегі БҰҰ миссиясының және НАТО-ның «Батыл қолдау» миссиясының басшылығымен кездесулер өткізді.

Кездесулердің қорытындысы бойынша, БҰҰ Қауіпсіздік кеңесінің мүшелері мен ауған тарапы «өңірдегі орнықты даму, бейбітшілік пен тұрақтылық жолы ретінде Қазақстан ұсынған қауіпсіздік пен даму саласындағы өңірлік және кешенді тәсілді қабылдау қажеттілігін атап өтті. Кабулдағы талқылаулар Ауғанстанды өңірдегі қауіпсіздікке қатер ретінде емес, маңызды әріптес ретінде қарау қажеттігін атап көрсетті. Өзара іс-қимыл мен ынтымақтастықты кеңейту арқылы, атап айтқанда, өңірлік инфрақұрылымдық, сауда, инвестициялық, транзиттік және көлік жобаларын іске асыру арқылы Ауғанстан мен көрші елдердің, оның ішінде Орталық Азия мемлекеттерінің экономикасын интеграциялау өте маңызды» екенін атап өтті.

Жалпы, сапар барысында БҰҰ Қауіпсіздік кеңесінің мүшелері мен ауған тарапы «халықаралық қоғамдастықтың, соның ішінде көрші елдердің терроризмге қарсы күресте қолдау көрсету және Ауғанстанмен ынтымақтасу қажеттігін атап өтіп, өңірдегі ынтымақтастық пен үйлестіруді жақсартуға шақырды» [10].

2020 жылғы 15 ақпанда Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев ауғандық әріптесі Ашраф Ганимен кездесу өткізді. Әңгімелесу барысында Қазақстан мен Ауғанстан көшбасшылары сауда-экономикалық, көлік-логистикалық, гуманитарлық салалардағы екіжақты ынтымақтастықты нығайтудың қазіргі жай-күйі мен келешегін талқылады, сондай-ақ өңірлік және халықаралық күн тәртібіндегі өзекті мәселелер бойынша пікір алмасты. Қасым-Жомарт Тоқаев Ауғанстан еліміздің жақсы серіктесі әрі көршісі екенін атап өтті. Ауғанстан Президенті екіжақты ынтымақтастықтың оң қарқынын атап өтті де, Қазақстанмен сауда-экономикалық байланыстарды одан әрі кеңейтуге мүдделілігін білдірді [11].

2020 жылы қараша айының соңында Женевада Ауғанстан бойынша халықаралық донорлық конференция өтті. Іс-шара әлемдік қоғамдастықтың бейбітшілікке қол жеткізуге және Ауғанстанды қалпына келтіруге жәрдемдесуге арналды. Конференция жұмысына Ауғанстан Президенті Мохаммад Гани, Ауғанстан Сыртқы істер министрі Мохаммад Ханиф Атмар, БҰҰ Бас хатшысы Антониу Гутерриш, БҰҰ Бас хатшысының Ауғанстан жөніндегі арнайы өкілі Дебора Лайонс, сондай-ақ 70-тен астам мемлекет пен 30 халықаралық ұйымның өкілдері қатысты.

Аталған іс-шараға бейнеконференция форматында қатысқан Қазақстан Республикасы Президентінің Ауғанстан бойынша арнайы өкілі Талғат Қалиев өз сөзінде Қазақстан Ауғанстандағы жағдайды тұрақтандыру бойынша халықаралық күш-жігерге өз үлесін қосуды жалғастырып келе жатқанын, бұл елге жыл сайын қаржылық, техникалық және гуманитарлық көмек көрсететінін атап өтті. Талғат Қалиев Дохадағы бейбіт ауғанаралық келіссөздердің маңыздылығын атап өтіп, тараптарды ымыраға келуге және қақтығысты тез арада шешуге шақырды. Қазақстандық өкілдің мәлімдемесіне түсініктеме бере отырып, конференцияның тең төрағасы - Ауғанстан Сыртқы істер министрі Мохаммад Ханиф Атмар «Қазақстанмен одан әрі ынтымақтастықты асыға күтетінін» атап өтті [12].

Қорытынды

2021 жылдың шілдесінде Ташкентте Өзбекстан президенті Шавкат Мирзиёевтің бастамасымен ұйымдастырылған «Орталық және Оңтүстік Азия: өңірлік өзара байланыстар. Сын-қатерлер мен мүмкіндіктер» атты халықаралық конференция өтті. Шараға сол кездегі Ауғанстан Ислам Республикасының Президенті Ашраф Гани қатысты. Алқалы жиында АҚШ әскерлері елден шығарылғаннан кейін Ауғанстанды одан әрі дамыту мәселелері талқыланды.

Сол жылдың 31 тамызында АҚШ-тың соңғы әскери көлік ұшағы Кабул әуежайынан

ұшып кетіп, осымен АҚШ Қарулы күштері Ауғанстаннан түпкілікті шығарылды. Осы уақытқа дейін Талибан қозғалысы Кабулды кедергісіз алып, елдің түгелдей дерлік аумағын бақылап, 2021 жылдың қыркүйегінде Ауғанстанды Ислам әмірлігі деп ресми түрде жариялады. Президент Ашраф Гани және оның жақтастары мен жақындары елден қашып кетті. Пентагонның Конгреске берген есебіне сәйкес, АҚШ Ауғанстаннан әскерлерді «асығыс» шығарғаннан кейін, елде құны 7 миллиард доллардан астам әскери техниканы қалдырды.

Бұрынғы Кабул режимінің тез құлдырауы әлемнің көптеген елдері үшін, әсіресе Орталық Азия елдері үшін күтпеген жағдай болды. Бүгінгі таңда аймақ елдері жаңа ауған билігін ресми түрде тануға асықпайды, бірақ сонымен бірге дипломатиялық және экономикалық байланыстар үзілген жоқ.

2021 жылдың қыркүйек айының соңында Қазақстан Республикасының Ауғанстандағы елшісі Әлімхан Есенгелдиев Кабулда «Талибан» қозғалысы тағайындаған Ауған СІМ басшысының міндетін атқарушы Әмір Хан Муттакимен кездесті. Бұл қазақстандық өкілдің қозғалыс жетекшілерінің бірімен жоғары деңгейдегі алғашқы байланысы болды.

Бір ай өтер-өтпестен, 2021 жылы қазан айының ортасында «Талибан» қозғалысының басшылығымен алғашқы келіссөздерге қатысқан қазақстандық дипломаттар мен саясаткерлердің сапары өтті. Миссияны Қазақстан Президентінің халықаралық ынтымақтастық жөніндегі арнайы өкілі Ержан Қазыхан басқарды.

Президенттің арнайы өкілі Ауғанстан Сыртқы істер министрінің міндетін атқарушы Әмір Хан Муттакимен кездесті. Кездесу жабық есік жағдайында өтті. Кейін арнайы өкіл келіссөздер бейбіт және диалогқа қолайлы жағдайда өткенін айтты. Ауған СІМ басшысы Ауғанстанға көрсеткен гуманитарлық көмегі үшін Қазақстанға алғысын білдірді. Кездесулер барысында тараптар дәстүрлі сауда-экономикалық байланыстарды қалпына келтіруге және гуманитарлық бағдарламаларды жалғастыруға мүдделі

екенін жеткізді. Ауғанстан әкімшілігінің өкілдері қазақстандық QazVac вакцинасын жеткізу туралы ұсыныстыда қызығушылықпен қабылдады [13].

Қазақстан ауған проблемасын үш тәсілмен шешуге болатынына сенімді. Ол үшін қауіпсіздік пен дамудың өзара тәуелділігін нығайту керек, қауіпсіздік пен дамуды қамтамасыз етудің өңірлік стратегиясына сүйеніп, сондай-ақ БҰҰ құрылымдары мен басқа да донорлар тарапынан халықаралық гуманитарлық көмек деңгейін арттыру қажет.

2022 жылдың мамыр айында Алматыда өткен Еуропалық Одақ пен Орталық Азия елдерінің арнайы өкілдерінің кездесуінде

Еуроодақтың Ауғанстан бойынша арнайы өкілі Томас Николсон Қазақстанның Орталық Азиядағы ерекше рөлін атап өтті.

Оның айтуынша, Қазақстан мен Ауғанстан арасындағы қарым-қатынас өте жақсы. Бұл мәдени және сауда байланыстарды қамтиды. Қазақстан Ауғанстанға үнемі гуманитарлық көмек көрсетеді [14].

Ауғанстан мен Қазақстан арасындағы достық қарым-қатынастардың тамыры терең әрі бүгінгі күнге дейін жалғасып келеді. Екі мемлекеттің мәдени-тарихи байланыстары әртүрлі салалардағы қатынастарды қолдауға ықпал етеді. Екі елдің болашағы олардың саясат, қауіпсіздік, бизнес және тәжірибе алмасу саласындағы тұрақты ынтымақтастығын жалғастырумен өзара байланысты. Бұдан басқа, ауған және қазақ халықтары арасындағы қарым-қатынастар жалпы мәдени, көркемдік және әлеуметтік аспектілерге де таралады.

Әдебиеттер тізімі

1. BBC News, «Заклятый враг советской армии Хекматияр вернулся в Кабул». [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.bbc.com/russian/news-39804814> (карастырылған күні: 05.10.2022).
2. Смагулов Агыбай, «Экспертная оценка влияния афганского противостояния на политическую и экономическую ситуацию в Центральной Азии», [электронды ресурс] Высшая Школа Развития, Институт государственного управления и политики, доклад № 20, 2013. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.ucentralasia.org/Content/Downloads/UCA-IPPA-WP20-Expert-Evaluation-of-Afghan.pdf> (карастырылған күні: 05.10.2022).
3. Верхогуров Д., «Крепкое партнерство Казахстана и Афганистана», журнал «Эксперт». [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://expert.ru/kazakhstan/2007/27/afghanistan/> (карастырылған күні: 05.10.2022).
4. «Казахстан и Афганистан: сотрудничество сквозь историю, Информационное агентство «Sputnik.kz». [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://ru.sputnik.kz/afghan/20190214/9299508/kazakhstan-afghanistan-istoriya-sotrudnichestvo.html> (карастырылған күні: 05.10.2022).
5. «Заместитель Министра иностранных дел Казахстана принял участие в заседании контактной группы «ШОС-Афганистан», пресс-центр МИД РК. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/news/details/zamestitel-ministra-inostrannyh-del-kazahstana-prinyal-uchastie-v-zasedanii-kontaktnoy-gruppy-shos-afganistan?lang=ru> (карастырылған күні: 05.10.2022).
6. «Граждане Афганистана - студенты Казахстана», Информационное агентство «Sputnik.kz» [электронды ресурс], источник данных: Министерство образования и науки Республики Казахстан, 2019. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://ru.sputnik.kz/afghan/20190210/9238207/afghanistan-studenty-kazakhstan.html> (карастырылған күні: 05.10.2022).
7. «Казахстан и Афганистан: сотрудничество сквозь историю, Информационное агентство «Sputnik.kz». [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://ru.sputnik.kz/afghan/20190214/9299508/kazakhstan-afghanistan-istoriya-sotrudnichestvo.html> (карастырылған күні: 05.10.2022).
8. «Торгово-экономическое сотрудничество РК-ИРА», пресс-центр МИД РК. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-kabul/press/article/details/14263?lang=ru> (карастырылған күні: 05.10.2022).
9. «Почему Казахстан теряет рынок Афганистана?», республиканский деловой еженедельник «Курсив». [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://kursiv.kz/news/vlast-i-biznes/2019-03/pochemu-kazakhstan-teryaet-rynok-afganistana?page=22> (карастырылған күні: 05.10.2022).

10. «Казахстанское председательство организовало первый за семь лет визит членов Совбеза ООН в Афганистан», пресс-центр МИД РК. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/news/details/kazhastanskoe-predsdatelstvo-organizovalo-pervyy-za-sem-let-vizit-chlenov-sovbeza-oon-v-afganistan?lang=ru> (карастырылган күні: 05.10.2022).

11. «Глава государства провел встречу с Президентом Афганистана Ашрафом Гани», пресс-центр МИД РК. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-helsinki/press/news/details/glava-gosudarstva-provel-vstrechu-s-prezidentom-afganistana-ashrafom-gani?lang=ru> (карастырылган күні: 05.10.2022).

12. «Казахстан продолжает вносить вклад в усилия по стабилизации ситуации в Афганистане», информационное агентство «Казинформ» [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: https://www.inform.kz/ru/kazakhstan-prodolzhaet-vnosit-vklad-v-usiliya-po-stabilizacii-situacii-v-afganistane_a3722604 (карастырылган күні: 05.10.2022).

13. Информационный канал Казахстана «24KZ», «Как прошли первые переговоры с талибами. Эксклюзив от «Хабар» 24», [электронный ресурс] 18 октября, 2021 URL: <https://24.kz/ru/news/top-news/item/504921-kak-proshli-pervye-peregovory-s-talibami-eksklyuziv-ot-khabar-24> (карастырылган күні: 05.10.2022).

14. Информационный канал Казахстана «24KZ», «Проблемы Афганистана обсудили в Алматы». [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://24.kz/ru/news/social/item/546980-problemy-afganistana-obsudili-v-almaty> (карастырылган күні: 05.10.2022).

Д.А. Айтжанов¹, А.К. Кушкымбаев², М.В. Лапенко³

^{1,2}Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

³Российский университет дружбы народов, Москва, Россия

Взаимоотношения между Казахстаном и Афганистаном на современном этапе

Аннотация. В данной статье авторы анализируют современные казахстанско-афганские отношения, в частности: становление дипломатических отношений, сотрудничество в области экономики, транспортно-логистической сфере, образование, гуманитарная помощь и усилия Казахстана в установлении мира и стабильности на афганской земле.

Проанализированы все этапы сотрудничества, с момента вывода советских войск из Афганистана 1989 году до настоящего времени. Также вкратце описана новейшая история Афганистана за последние тридцать лет. В статье приводятся статистические данные по торговому обороту двух стран в сфере образования, гуманитарной помощи за последние годы. В исследовании обозначены персоналии Казахстана и Афганистана, сыгравшие главную роль в установлении двухсторонних отношений, подведены итоги совместного сотрудничества и их дальнейшие перспективы.

Ключевые слова: Казахстан, Афганистан, ООН, ОДКБ, дипломатические отношения, ШОС, СВМДА, экономика, образовательные гранты, гуманитарная помощь.

D.A. Aitzhanov¹, A.K. Kushkumbaev², M.V. Lapenko³

^{1,2}L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

³Peoples' Friendship University of Russia, Moscow, Russia

Relations between Kazakhstan and Afghanistan at the current stage

Abstract. The authors of the article analyze Kazakhstan and Afghanistan relations, in particular the formation of diplomatic relationships, cooperation in the economy, transport and logistics, education, humanitarian assistance, and Kazakhstan's efforts to establish peace and stability in Afghanistan.

All stages of cooperation have been analyzed since the withdrawal of Soviet troops from Afghanistan in 1989 to the present. The recent history of Afghanistan over the past thirty years has been described briefly. The article provides statistical data on the trade turnover of the two countries in the field of education and humanitarian aid in recent years. The research identifies the personalities of Kazakhstan and Afghanistan who played a major

role in the establishment of bilateral relations and summarizes the results of joint cooperation and their future prospects.

Keywords: Kazakhstan, Afghanistan, UN, CSTO, diplomatic relations, SCO, CICA, economy, educational grants, humanitarian aid.

References

1. BBC News, «Zaklyatyiy vrag sovetskoy armii Khekmattiyar vernulsya v Kabul» [BBC News, «Hekmatyar, a sworn enemy of the Soviet army, returned to Kabul». Available at: <https://www.bbc.com/russian/news-39804814> [in Russian] (accessed 05.10.2022).
2. Smagulov Agybai, «Ekspertnaya otsenka vliyaniya afganskogo protivostoyaniya na politicheskuyu i ekonomicheskuyu situatsiyu v Tsentral'noi Azii», Vysshaya Shkola Razvitiya, Institut gosudarstvennogo upravleniya i politiki, doklad № 20 [«Expert Assessment of the Impact of the Afghan Confrontation on the Political and Economic Situation in Central Asia»], Available at: <https://www.ucecentralasia.org/Content/Downloads/UCA-IPPA-WP20-Expert-Evaluation-of-Afgan.pdf> [in Russian] (accessed 05.10.2022).
3. Verkhoturov D., «Krepkoe partnerstvo Kazakhstana i Afganistana», zhurnal «Ekspert». [«A Strong Partnership between Kazakhstan and Afghanistan», Expert magazine.]. Available at: <https://expert.ru/kazakhstan/2007/27/afganistan/> [in Russian] (accessed 05.10.2022).
4. «Kazakhstan i Afganistan: sotrudnichestvo skvoz' istoriyu, Informatsionnoe agentstvo «Sputnik.kz» [«Kazakhstan and Afghanistan: Cooperation through History», Sputnik.kz Information Agency.], Available at: <https://ru.sputnik.kz/afghan/20190214/9299508/kazakhstan-afganistan-istoriya-sotrudnichestvo.html> [in Russian] (accessed 05.10.2022).
5. «Zamestitel' Ministra inostrannykh del Kazakhstana prinyal uchastie v zasedanii kontaktnoy gruppy «ShOS-Afganistan», press-tsentr MID RK [«Deputy Minister of Foreign Affairs of Kazakhstan took part in the meeting of the SCO-Afghanistan contact group», MFA press center of Kazakhstan.]. Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/news/details/zamestitel-ministra-inostrannykh-del-kazakhstana-prinyal-uchastie-v-zasedanii-kontaktnoy-gruppy-shos-afganistan?lang=ru> [in Russian] (accessed 05.10.2022).
6. «Grazhdane Afganistana - studenty Kazakhstana», Informatsionnoe agentstvo «Sputnik.kz», istochnik dannyykh: Ministerstvo obrazovaniya i nauki Respubliki Kazakhstan. [«Citizens of Afghanistan - students of Kazakhstan», Information Agency «Sputnik.kz» [electronic resource], data source: Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan]. Available at: <https://ru.sputnik.kz/afghan/20190210/9238207/afganistan-studenty-kazakhstan.html> [in Russian] (accessed 05.10.2022).
7. «Kazakhstan i Afganistan: sotrudnichestvo skvoz' istoriyu, Informatsionnoe agentstvo «Sputnik.kz» [«Kazakhstan and Afghanistan: Cooperation through History», Sputnik.kz Information Agency], Available at: <https://ru.sputnik.kz/afghan/20190214/9299508/kazakhstan-afganistan-istoriya-sotrudnichestvo.html> [in Russian]. (accessed 05.10.2022).
8. «Torgovo-ekonomicheskoe sotrudnichestvo RK-IRA», press-tsentr MID RK [«Trade and economic cooperation of the RK-IRA», press center of the Ministry of Foreign Affairs of the RK.]. Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-kabul/press/article/details/14263?lang=ru> [in Russian]. (accessed 05.10.2022).
9. «Pochemu Kazakhstan teryaet rynek Afganistana?», respublikanskii delovoi ezhenedel'nik «Kursiv» [«Why Kazakhstan is losing the market of Afghanistan?», Republican Business Weekly «Kursiv».], Available at: <https://kursiv.kz/news/vlast-i-biznes/2019-03/pochemu-kazakhstan-teryaet-rynek-afganistana?page=22> [in Russian]. (accessed 05.10.2022).
10. «Kazakhstanskoe predsedatel'stvo organizovalo pervyy za sem' let vizit chlenov Sovbeza OON v Afganistan», press-tsentr MID RK [«Kazakhstan's presidency organized the first visit of UN Security Council members to Afghanistan in seven years», MFA Press Center.]. Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/news/details/kazakhstanskoe-predsedatelstvo-organizovalo-pervyy-za-sem-let-vizit-chlenov-sovbeza-oon-v-afganistan?lang=ru> [in Russian]. (accessed 05.10.2022).
11. «Glava gosudarstva provel vstrechu s Prezidentom Afganistana Ashrafom Gani», press-tsentr MID RK [«Head of State held a meeting with Afghan President Ashraf Ghani», MFA Press Center of Kazakhstan.], Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-helsinki/press/news/details/glava-gosudarstva-provel-vstrechu-s-prezidentom-afganistana-ashrafom-gani?lang=ru> [in Russian]. (accessed 05.10.2022).
12. «Kazakhstan prodolzhaet vnosit' vklad v usiliya po stabilizatsii situatsii v Afganistane», informatsionnoe agentstvo «Kazinform» [«Kazakhstan continues to contribute to efforts to stabilize the situation in Afghanistan»,

Kazinform news agency.], Available at: https://www.inform.kz/ru/kazakhstan-prodolzhaet-vnosit-vklad-v-usiliya-po-stabilizacii-situacii-v-afganistane_a3722604 [in Russian]. (accessed 05.10.2022) .

13. Informatsionnyi kanal Kazakhstana «24KZ», «Kak proshli pervye peregovory s talibami. Eksklyuziv ot «Khabar» 24» [Information Channel of Kazakhstan 24KZ, «How the first negotiations with the Taliban took place. Exclusive from Khabar 24], Available at: <https://24.kz/ru/news/top-news/item/504921-kak-proshli-pervye-peregovory-s-talibami-eksklyuziv-ot-khabar-24> [in Russian]. (accessed 05.10.2022).

14. Informatsionnyi kanal Kazakhstana «24KZ», «Problemy Afganistana obsudili v Almaty» [Information channel of Kazakhstan «24KZ», «Problems of Afghanistan were discussed in Almaty»], Available at: <https://24.kz/ru/news/social/item/546980-problemy-afganistana-obsudili-v-almaty> [in Russian] (accessed 05.10.2022).

Авторлар туралы мәлімет:

Айтжанов Данияр Амангелдіұлы – Аймақтану кафедрасының докторанты, халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Көшкімбаев Айболат Қайрсыямұлы – Аймақтану кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының докторы, халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Лапенко Марина Владимировна – тарих ғылымдарының кандидаты, гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, салыстырмалы саясаттану кафедрасының доценті, Ресей халықтар достығы университеті, Мәскеу, Ресей.

Aitghanov Daniyar Amangeldinovich – Ph.D. student, Department of Regional Studies, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Kushkumbaev Aibolat Kairsljamovich – Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Regional Studies, Faculty of International Relations, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Lapenko Marina Vladimirovna – Ph.D. in History, Associate Professor of the Department of Comparative Political Science, Faculty of Humanities and Social Sciences, Peoples' Friendship University of Russia, Moscow, Russia.

Г.М. Каппасова
М.А. Алтыбасарова
А.И. Бегимтаев

Торайгыров университет», Павлодар, Казахстан
(E-mail: gulsara_k@bk.ru, mika_al68@mail.ru, amergali.begimtaev@gmail.com)

Миграционный потенциал Казахстана в условиях современной геополитической ситуации (региональный аспект)

Аннотация. В статье рассматривается миграционный потенциал Казахстана на примере приграничной с Россией Павлодарской области. Авторами отмечено, что в результате последних активных миграционных процессов Казахстан начинает испытывать миграционное давление. Такие изменения в миграционных процессах требуют совершенствования миграционной политики с учетом общемировых тенденций и правил. Внутри государств возникают негативные последствия игнорирования миграционных проблем, которые выражаются в снижении численности населения в одних регионах за счет его миграции в более «богатые» регионы; дестабилизирующем влиянии выбытия трудоспособного населения; росте нелегальной миграции; расширении теневых сектора экономики за счет неконтролируемого использования труда мигрантов; коррупции; опасности террористических действий; подрыве национальной безопасности. По этой причине статья преимущественно сфокусирована на способности государства сформировать и реализовать национальную миграционную политику, повышении международного престижа страны и привлекательности региона во внутренней миграционной политике. Делается вывод о том, что миграционные процессы имеют амбивалентную политическую оценку, поскольку они могут оказывать как позитивное влияние, так и негативное. Авторами предложены рекомендации для позитивного сценария миграционного потенциала не только для населения Павлодарской области, но и для всех территорий приграничья Казахстана. Для того чтобы понять преимущества миграции, а также разработать меры по противодействию ее негативному влиянию, требуется комплексный политологический анализ всех составляющих миграционных процессов приграничных государств.

При подготовке статьи авторами использованы результаты социологического опроса «Миграционный потенциал Павлодарской области» проведенный авторами и исследовательской группой НАО «Торайгыров университет», по заказу ГУ «Управления информации и общественного развития Павлодарской области».

Ключевые слова: миграционный потенциал; миграционная политика; миграционные процессы; геополитика; глобализация; приграничное сотрудничество, регион; развитие; образовательная и трудовая миграция.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-156-165>

Поступила: 22.08.2022 / Одобрена к опубликованию: 10.01.2023

Введение

В целях анализа проблемы, предлагаем следующее объяснение, так «миграционный потенциал» региона – это та часть населения предполагаемых стран-доноров, которая обладает возможностью мигрировать в государство-реципиент и соответствует по своим характеристикам его требованиям, т.е. геополитически и экономически заданным критериям отбора, предъявляемым к иммигрантам – будущим гражданам страны. Основными среди этих критериев, могут выступать два: страновой, устанавливающий количественные границы (параметры) миграционного потенциала, и этнический, определяющий его структурные предпочтения» [1].

Миграционный потенциал соотечественников – максимально возможная на данный момент численность потенциальных мигрантов, которые могут выехать из региона проживания при условии сохранения значимости и структуры выталкивающих и привлекающих факторов. Стоит отметить, что потенциальная миграция – это еще не реальный миграционный процесс, она во многом определяется ситуационными условиями, а не реальными установками на миграцию. К тому же, потенциальная миграция всегда много меньше, чем реальная.

В Послании Главы государства народу Казахстана «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана» К-Ж.К. Токаев обозначил: «Мы наблюдаем перенаселенность крупнейших городов и в то же время нехватку людских и трудовых ресурсов в таких городах как, например, Павлодар и Петропавловск, где создаются надлежащие условия для приема новых жителей. Правительство должно принять действенные меры по управлению миграционными процессами» [2]. Вместе с тем, решение проблем управления миграционными процессами на территории Республики Казахстан, более того, в приграничных областях, напрямую связано с причинами и следствиями геополитической

ситуации в мире, внутренней миграцией, находящейся в тесной взаимосвязи с экономическими, политическими, демографическими, географическими и культурными особенностями.

Целью статьи является анализ современного состояния миграционной политики Республики Казахстан на примере исследования миграционного потенциала Павлодарской области, который подвержен миграционным изменениям в связи с последними геополитическими событиями в мире.

Важность исследования миграционного потенциала в условиях сложившейся современной геополитической ситуации обусловлена необходимостью политологического анализа миграционного потенциала Республики Казахстан с учетом регионального аспекта, который занимает важнейшее место в политической, социально-экономической и культурной сфере жизни общества страны. К тому же, необходимо накопление информации, необходимой для анализа ситуации, прогнозирования и моделирования сценариев развития миграционного потенциала, как региона, так и всего государства.

Основой для статьи служат труды зарубежных и отечественных мигрантологов (исследователи в области изучения миграционных процессов и их проблем): философов, политологов, историков, социологов и др.

Как отмечает ведущий мигрантолог России, Кваша В.А. «...с политической точки зрения неспособность государства сформировать и реализовать национальную миграционную политику снижает международный престиж страны, т.к. во многих случаях препятствует выполнению принятых международных обязательств» [3].

Первые научные исследования в данной области в конце XIX века проводил известный английский ученый Э. Равенштейн [4], следующим шагом в изучении миграционного потенциала стала работа американского филолога Дж.Зипфа [5]. В виду актуальности

темы, выделяется целый пласт исследований культурологической и этносоциологической направленности. Это, в первую очередь, работы таких авторов, как М. Вебер [6], Г. Зиммель [7], К. Маркс [8], Т. Мальтус [9], Т. Парсонс [10], А. Смит [11]. Их работы в основном раскрывают политические, социальные, экономические и демографические аспекты миграции, где безусловно рассматривают вопросы миграционного потенциала государства.

Особого внимания в этой связи заслуживают работы Т.Н. Заславской [12]. Она исследует миграционные процессы с точки зрения миграционного поведения, что позволяет нам рассматривать мотивы и причины миграции, а также делать прогнозы в отношении развития миграционных процессов

Миграционные процессы и проблемы формирования миграционной политики Республики Казахстан нашли отражение в работах А.Н. Алексеенко, Н.В. Алексеенко [13], М.Х. Асылбекова [14]. Указанными авторами изучается целый комплекс проблем: влияние миграционных процессов на численность населения республики, миграционная подвижность, эмиграционно настроенное общество, причины незаконной миграции, внерегиональная миграция коренной этнической группы и др. Молодым ученым нового Казахстана проблема миграции тоже интересна, так Ықылас М.М. и Габдулина Б.А. [15], рассматривают проблемы внутреннего миграционного потенциала, рассуждают о рисках и провалах в нем. Образовательную миграцию рассматривает Нурмагамбетов А. [16], Ашкенова Г., Мажитова А. [17] и др. так же рассматривают образовательную миграцию, но в межгосударственном, приграничном аспекте. Кусманова А., Сейдуманов С. [18], проводят анализ по формированию новых центров притяжения внутренних мигрантов в Казахстане.

Методы исследования

Базовые подходы к исследованию: системный подход, позволяющий рассматривать различные аспекты

миграционных процессов как нечто единое и неотделимое от общей региональной и общегосударственной политики. Институциональный подход позволил нам в целом рассмотреть политическую сферу в виде системы социальных институтов, определяющих миграционный потенциал. Большое значение для понимания развития миграционного потенциала имеет структурно-функциональный и сравнительный подходы. Применение социологического метода способствовало систематизации, обобщению и теоретическому моделированию полученных результатов.

Результаты и обсуждение

Процессы миграции имеют активное развитие в современном глобализирующемся обществе, что несет как положительные, так и отрицательные последствия для развития Павлодарской области и страны в целом. Миграция населения - сложный по своей природе, многообразный по формам и последствиям социальный процесс. При этом, оказывая огромное влияние на общественное развитие, он сам подпадает под воздействие политических, социально-экономических, демографических и иных трансформаций.

Анализ социологических данных о реальном миграционном поведении респондентов, уровне потенциальной миграции показал следующее:

Большинство респондентов интересуются миграционными новостями время от времени – 47,3%, постоянно интересуются миграционными новостями – 33,3%. Причем более активную заинтересованность миграционными процессами проявляют респонденты приграничных территорий с РФ (Иртышский, Успенский, Железинский и Щербактинский районы). К тому же, сопровождают интерес ведя статистику «для себя» среди друзей, одноклассников, однокурсников, соседей, знакомых. Тут целесообразней будет упомянуть о том, что в сознании людей постсоветские страны не воспринимаются как иностранные, а особенно это проявляется у жителей, соседствующих

геополитически с соответствующим возрастным цензом, национальным составом и слогом региона.

Из-за отсутствия интереса (20,7% опрошенных) и времени (27,2% опрошенных) к данной проблематике респонденты не проявляют внимания миграционным процессам в области и стране. Тема не интересна жителям района Аккулы, Майского района и г.Экибастуз.

Вернуться в страну откуда приехали планируют опрошенные Майского и Баянаульского районов. Скучность инфраструктуры – одна из важных причин низкой миграции в Павлодарскую область. Зачастую переезжающих из Монголии, Китая и южных регионов Казахстана мигрантов расселяют в отдаленных селах, где отсутствуют комфортные условия жизни и труда. Вероятнее всего с этим и связано и то, что часть семей возвращаются обратно, не будучи удовлетворенными новыми условиями жизни.

Переезд в другую страну в планах респондентов Щербактинского и Железинского района. Так, Павлодарская область становится донором трудовых ресурсов. Особо хочется подчеркнуть, что большей частью выезжают высококвалифицированные кадры трудоспособного возраста. Прибывающие на их место трудовые мигранты (например, из Монголии) аналогичной подготовкой похвастаться не могут.

В другой регион страны планируют переезд опрошенные г.Экибастуз и г.Павлодар, тут предпочитают г.Астана. Тем самым растет миграционная убыль региона. Переезд в другой населенный пункт Павлодарской области планируют опрошенные Иртышского района и Павлодарского района, здесь приоритет отдают областному центру г.Павлодар. Как видим, миграционный потенциал региона активен, причем оживлены как внутренняя миграция, так и внешняя.

Однако, на сегодняшний момент от миграции 52,1% – респондентов сдерживают личные факторы, достойный заработок сдерживает – 14,6% респондентов, 12,6%

– респондентов сдерживает перспектива личного бизнеса.

Учитывая современную внешнеполитическую обстановку, актуальным был вопрос «об отношении к мигрантам из России и Украины в связи с международной обстановкой». Большинство респондентов отметили нейтральное отношение к данному процессу, так как напрямую не сталкивались с мигрантами, к ним можно отнести опрошенных, которые затруднились ответить, что в сумме составляет 58,7%. Положительно отметили 27,1% опрошенных, негативно относятся 16,2% респондентов, т.к. считают, что данные мигранты приезжают переждать кризис на Родине.

По мнению респондентов основная цель приезда мигрантов из России и Украины пережить политический и экономический кризис на Родине отметили – 35,2% опрошенных; 17,4% - опрошенных отметили, что данные мигранты в дальнейшем желают остаться жить и работать в Павлодарской области, связывая данную цель со стабильностью в регионе и трудоустройством; 7,3% - опрошенных отметили «привлекло благополучие нашего региона». При этом респонденты не сталкивались лично с данными мигрантами.

Факторами привлекательности Павлодарской области основная масса опрошенных считают перспективный промышленный регион, активизацию образовательной миграции с последующим трудоустройством и благоприятный имидж региона. И это соответствует действительности. Так, мотивами проживания в Павлодарской области респондентов помимо наличия родственников или знакомых и личных факторов, является возможность трудоустройства, здесь высокий процент продемонстрирован респондентами г.Аксу, г.Экибастуз, Успенского и Павлодарского районов, что является наиболее привлекательным для высококвалифицированных потенциальных мигрантов в Павлодарскую область из регионов Казахстана, ближнего и дальнего зарубежья. На что и была направлена государственная

программа развития продуктивной занятости и массового предпринимательства на 2017-2021 годы «Еңбек» [19] и образовательная программа «Мәңгілік ел жастары – индустрияға» – «Серпін-2050» [20], в рамках которой молодежь из южных регионов проходит бесплатное обучение по одному из трех ключевых направлений: образование, технические или сельскохозяйственные науки, с тем чтобы, получив необходимое образование, остаться жить в северных областях.

Между тем, абсолютное большинство опрошенных считают, что адаптационные и интеграционные мероприятия со стороны государства нужны лишь для отдельных мигрантов, а многие сами могут приспособиться.

Следует отметить, миграционные процессы имеют неоднозначные последствия для социально-экономического и социокультурного развития. К ним относят, как правило, изменение этнокультурного состава населения принимающих регионов, рост социальной напряженности, вызванный увеличением нагрузки на инфраструктуру принимающих регионов.

По отношению к образовательной миграции абсолютное большинство опрошенных отметили, в целом положительно – 76,4%, «Отличная возможность получить достойное образование» отметили – 21,7% опрошенных, «Отрицательно, нужно учиться в регионе где закончил школу» отметили – 0,8% опрошенных, затруднились ответить – 1,1% опрошенных, вариант «в целом отрицательно» не выбран респондентами.

Миграция за рубеж для учебы и профессиональной подготовки, являясь существенной частью интеллектуальной миграции, «утечки мозгов» и человеческого капитала. Безусловно, заслуживает внимания местных исполнительных органов, департаментов и отделов образования по оттоку талантливой молодежи. Например, реализация миграционной политики России нацелена на привлечение и удержание в стране востребованных на рынке труда молодых специалистов из числа мигрантов,

главным образом, из стран постсоветского пространства, получающих образование в российских вузах. Павлодарская область являясь приграничной территорией с РФ становится регионом-донором по снабжению учебных заведений соседних стран талантливыми студентами.

Значительное большинство респондентов Павлодарского, Железинского, Щербактинского районов и г. Павлодар предпочли для постоянного места жительства Россию. У респондентов Успенского, Иртышского районов и района Терекөл в приоритете ФРГ для постоянного места жительства. Опрошенные района Аққулы, Майского, Баянаульского района и г.Экибастуз в варианте другое, предпочли страну для проживания – Казахстан.

Следует обратить внимание на жителей области с миграционной подвижностью определенной направленности. Она зависит от возрастной и половой структур, исторического генезиса населения, его этнического состава.

Согласно ответам респондентов, определены основные причины влияющие на миграцию населения Павлодарской области – неблагоприятная экологическая ситуация, желание улучшить свое экономическое благосостояние и личные факторы.

В целях корригирования работы по внутренней миграции, эмиграции и повышения ответственности руководителей местных исполнительных органов в решении насущных проблем населения был задан соответствующий вопрос «Какую сферу необходимо улучшить местным исполнительным органам, для того, чтобы сократить отток населения и сделать Павлодарскую область благоприятным для местных жителей и привлекательным для мигрантов?» с возможностью выбора нескольких вариантов ответа. Большинство опрошенных отметили вариант «Экономическая стабильность региона» – 42,3%, «Повысить уровень дохода населения» отметили – 32,5% опрошенных, «Повышение уровня социального обеспечения» отметили –

26,3% опрошенных. На что следует обратить пристальное внимание уполномоченным органам.

Обосновывая возрастным цензом и трудоспособностью – 58,2% респондентов сошлись во мнении, что мигранты-мужчины от 46 до 60 лет больше нуждаются в помощи со стороны государства, другая группа опрошиваемых – 54,5% считают, что одинаково все нуждаются в помощи как мужчины, так и женщины от 46 до 60 лет, 46,5% – опрошенных считают, что женщинам-мигрантам от 46 до 60 лет эта помощь нужнее.

Тем самым, мигрантам более зрелого возраста прежде всего, требуется помощь со стороны государства.

Для миграции в Павлодарской области в разрезе город-село характерен «большой отток местного населения в другие регионы или государства» – 63,8%

Программа переселения граждан «Юг-Север» из трудоизбыточных южных регионов в северные – трудодефицитные, дало свои результаты прикрывая демографический пробел и выравнивает региональные диспропорции труда. Однако, активный приток жителей из других регионов Казахстана 35,5% наблюдается в селе.

Следовательно, с точки зрения урбанизации, в нашем государстве, особое значение придаётся специальному проекту «Ауыл – ел бесігі», который является своеобразным дополнением к программе «Рухани жаңғыру» и программе развития регионов. Цель которых – модернизация социально-экономической инфраструктуры сельских территорий, обеспечение их населения современными стандартами качества жизни. Однако, мы видим 42,4% оттока населения из села. Миграция из сел в крупные города и вызванные этим рост нагрузки на учреждения образования, здравоохранения, на транспортную инфраструктуру, проблемы, связанные с трудоустройством, обеспечением прибывших жильем дает нагрузку социально-экономическому сектору города.

Следует отметить, что с появлением новых технологий удельный вес сельского населения

естественным образом будет сокращаться. И демпфировать потоки внутренней миграции способны только формируемые сегодня агломерации.

Заключение

Исходя из вышеизложенного, следует вывод:

- уполномоченным государственным органам (как Павлодарской области, так и другим приграничным регионам), необходимо оценить существующие миграционные резервы населения, а также спрогнозировать вероятные миграционные потоки при неизменных социо-экономических условиях жизни в регионах. Количественная оценка миграционных ресурсов регионов совместно с внедряемыми мерами регулирования миграционного движения поможет избежать дисбаланса развития Павлодарской области;

- сконцентрировать усилия на молодёжном сегменте, для стимулирования образовательной миграции и последующей миграции молодых, трудоспособных граждан в регион, для чего необходимо промониторить рынок труда приграничных регионов;

- для реализации полученных компетенций и возвращения молодых специалистов в регион, уделить внимание «возвратной миграции» или «компенсируемой миграции» создавая профессиональные и финансово-материальные условия, возможности трудоустройства по специальности, наиболее важный фактор – материальный, тем самым будут минимизированы миграционные риски;

- необходимо обратить внимание эффективной социокультурной адаптации мигрантов, посредством социокультурных и образовательных ресурсов, основы которых должны быть сформированы специалистами педагогической и психологической сфер;

Таким образом, важно подчеркнуть, что миграционный потенциал региона имеет благоприятные перспективы развития, исключительно при поддержке государственных программ.

Список литературы

1. Локосов В.В., Рыбаковский Л.Л. Миграционные процессы в России. Институт социально-экономических проблем народонаселения Российской акад. наук. – Москва: Экон-информ, 2014. – С.163-164.
2. Токаев К-Ж.К. Послание Главы государства народу Казахстана «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана». Нур-Султан, 2 сентября 2019. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1900002019> / (дата обращения 15.10.2022).
3. Волох В.А. Формирование и реализация государственной миграционной политики Российской Федерации: состояние, тенденции, пути оптимизации. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора политических наук. – Москва. – 2013 – 54 с.
4. Ravenstein E. G. The Laws of Migration // Journal of the Statistical Society of London. – 1885. – Vol. 48. – No. 2. – P. 167-235.
5. Zipf G. K. Human behavior and the principle of least effort. – Cambridge, 1949. – 573 p.
6. Вебер М. Основные понятия стратификации // Социологические исследования. – 1994. – № 5. – С.147-156.
7. Зиммель Г. Метрополис и ментальная жизнь (Metropolis and mental life). – 1903. – С. 190-192.
8. Маркс К. Капитал. – Москва: Госполитиздат, 1960. – 200 .
9. Мальтус Т. Опыт о законе народонаселения. – Санкт-Петербург, 1868. – Т 2. – 341 с.
10. Парсонс Т. О социальных системах. – Москва: Академический проект. – 2002. – 418 с.
11. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – Москва: ЭКСМО, 2009. – 958 с.
12. Заславская Т.И., Рыбаковский Л.Л. Процессы миграции и их регулирование в социалистическом обществе // Социологические исследования. – 1978. – № 1. – С. 11.
13. Алексеенко А.Н., Алексеенко Н.В., Козыбаев М.К., Романов Ю.И. Этносы Казахстана. – Астана: Елорда, 2001. – 168 с.
14. Асылбеков М.Х., Козина В.В. Народонаселение Республики Казахстан в условиях суверенитета. – Алматы, 2009. – 114 с.
15. Ықылас М.М., Габдулина Б.А. Переселение с юга на север: актуальные проблемы // Вестник КазНУ. Серия философии, культурологии и политологии. – 2022. – Т.81. – № 3. – С. 84-92.
16. Нурмагамбетов А., Иватова Л., Хасенова Л. Образовательная миграция в контексте совершенствования системы высшего образования Республики Казахстан // Казахстан-Спектр. – 2021. – Т.97. – № 1. – С.25-41.
17. Ашкенова Г., Мажитова А., Есімова К., Батырбаев К. Қазақстан Республикасынан Ресей Федерациясына оқу көші-қоны: жай-күйі, себептері, келешегі // Қоғам және дәуір – 2022. – № 3 (75). – С.62-77.
18. Кусманова А., Сейдуманов С. Особенности процессов внутренней миграции и формирование новых центров притяжения внутренних мигрантов в Казахстане // Казахстан-Спектр – 2021. – Т.97. – № 1. – С.54-68.
19. Об утверждении Государственной программы развития продуктивной занятости и массового предпринимательства на 2017 – 2021 годы. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000746> / (дата обращения 14.10.2022).
20. Образовательная программа «Мәңгілік ел жастары – индустрияға» – «Серпін-2050». [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.zakon.kz/4891688-natsionalnyy-proekt-serp-n-odin-iz.html> / (дата обращения 18.10.2022).

Г.М. Каппасова, М.А. Алтыбасарова, А.И. Бегимтаев

Торайғыров университет, Павлодар, Қазақстан

Қазіргі геосаяси жағдайдағы Қазақстанның көші-қон әлеуеті (аймақтық аспект)

Андатпа. Мақалада Ресеймен шектесетін Павлодар облысының мысалында Қазақстанның көші-қон әлеуеті қарастырылады. Авторлар соңғы кездегі белсенді көші-қон процестерінің нәтижесінде Ресей мен Қазақстанда көші-қон қысымы байқала бастағанын атап өтті. Көші-қон процестеріндегі мұндай өзгері-

стер әлемдік үрдістер мен ережелерді ескере отырып, көші-қон саясатын жетілдіруді талап етеді. Мемлекеттер ішінде көші-қон проблемаларын елемеудің жағымсыз салдары бар, олар кейбір аймақтардағы халықтың «бай» аймақтарға көшуіне байланысты азаюымен көрінеді; еңбекке қабілетті халықтың зейнетке шығуының тұрақсыздандыратын әсері; заңсыз көші-қонның өсуі; мигранттардың еңбек ресурстарын бақылаусыз пайдалану есебінен экономиканың көлеңкелі секторының кеңеюі; сыбайлас жемқорлық; террористік әрекеттердің қаупі; ұлттық қауіпсіздікке нұқсан келтіру. Осы себепті мақалада негізінен мемлекеттің ұлттық көші-қон саясатын қалыптастыру және жүзеге асыру мүмкіндігіне, еліміздің халықаралық беделін арттыруға және ішкі көші-қон саясатындағы аймақтың тартымдылығына баса назар аударылады. Көші-қон процестерінің екіжақты саяси бағасы бар деген қорытынды жасалды, өйткені олар оң және теріс әсер етуі мүмкін. Авторлар тек Павлодар облысының тұрғындары үшін ғана емес, сонымен қатар Қазақстанның барлық шекаралас аймақтары үшін көші-қон әлеуетінің оң сценарийі бойынша ұсыныстар ұсынады. Көші-қонның артықшылықтарын түсіну, сондай-ақ оның теріс әсеріне қарсы іс-қимыл шараларын әзірлеу үшін шекаралас мемлекеттердің көші-қон процестерінің барлық құрамдас бөліктеріне кешенді саяси талдау жасау қажет.

Павлодар облысының «Ақпарат және қоғамдық даму басқармасы» тапсырысы бойынша, авторлар және КЕАҚ «Торайғыров университетінің» зерттеу тобы жүргізген «Павлодар облысының көші-қон әлеуеті» атты әлеуметтік сауалнаманың кейбір нәтижелері мақаланы дайындауда пайдаланды.

Түйін сөздер: көші-қон потенциалы; көші-қон саясаты; көші-қон процестері; геосаясат; жаһандану; трансшекаралық ынтымақтастық; аймақ; даму; білім беру және еңбек миграциясы.

G.M. Kappassova, M.A. Altybassarova, A.I. Begimtayev

Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan

Migration potential of Kazakhstan in the current geopolitical situation (regional aspect)

Abstract. The article deals with the migration potential of Kazakhstan in the example of the Pavlodar region bordering Russia. The authors noted that as a result of recent active migration processes, Russia and Kazakhstan are beginning to experience migration pressure. Such changes in migration processes require the improvement of migration policy, taking into account global trends and rules. Within states, there are negative consequences of ignoring migration problems, which are expressed in a decrease in the population in some regions due to its migration to more «rich» regions; the destabilizing effect of the retirement of the able-bodied population; the growth of illegal migration; expanding the shadow sector of the economy through the uncontrolled use of migrant labor; corruption; the danger of terrorist actions; undermining national security. For this reason, the article mainly focuses on the ability of the state to form and implement a national migration policy, increase the international prestige of the country, and the attractiveness of the region in domestic migration policy. It is concluded that migration processes have an ambivalent political assessment since they can have both positive and negative impacts. The authors propose recommendations for a positive scenario of migration potential not only for the population of the Pavlodar region but also for all border areas of Kazakhstan. In order to understand the benefits of migration, as well as to develop measures to counteract its negative impact, a comprehensive political analysis of all components of the migration processes of border states is required.

In preparing the article, the authors used the results of the sociological survey «Migration potential of the Pavlodar region» conducted by the authors and the research group of the NAO «Toraighyrov University», commissioned by the State Institution «Department of Information and Social Development of the Pavlodar Region».

Keywords: migration potential; migration policy; migration processes; geopolitics; globalization; cross-border cooperation; region; development; educational and labor migration.

References

1. Lokosov V.V., Rybakovsky L.L. Migracionnye processy v Rossii. Institut social'no-ekonomicheskikh problem narodonaseleniya Rossijskoj akad. Nauk [Migration Processes in Russia]. Institute of Socio-Economic

Problems of Population of the Russian Academy of Sciences]. (Moscow, Ekon-inform, 2014, P.163-164), [in Russian].

2. Tokaev K.Zh.K. Poslanie Glavy gosudarstva narodu Kazakhstana «Konstruktivnyj obshchestvennyj dialog – osnova stabil'nosti i procvetaniya Kazakhstana». Nur-Sultan, 2 sentyabrya 2019. [The Address of the Head of State to the People of Kazakhstan «Constructive Public Dialogue - the Basis of Stability and Prosperity of Kazakhstan». Nur-Sultan, September 2, 2019]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1900002019> [in Russian]. (accessed 15.10.2022).

3. Voloh V.A. Formirovanie i realizaciya gosudarstvennoj migracionnoj politiki Rossijskoj Federacii: sostoyanie, tendencii, puti optimizacii. Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni doktora politicheskikh nauk [Formation and implementation of state migration policy of the Russian Federation: state, trends, ways of optimization. Author's abstract of the dissertation for the degree of Doctor of Political Sciences]. Moscow. 2013 P. 54, [in Russian].

4. Ravenstein E.G. The Laws of Migration. Journal of the Statistical Society of London. 1885. Vol. 48. No.2. P 167-235.

5. Zipf G. K. Human behavior and the principle of least effort. (Cambridge, 1949, 573 p.).

6. Veber M. Osnovnye ponyatiya stratifikacii. Sociologicheskie issledovaniya [Basic concepts of stratification. Sociological Studies]. 1994. No. 5. P.147-156, [in Russian].

7. Zimmel' G. Metropolis i mental'naya zhizn' (Metropolisandmentallife) [Metropolis and mental life]. 1903. P. 190-192, [in Russian].

8. Marks K. Kapital [Capital]. (Gospolizdat, Moscow, 1960, 200 p.), [in Russian].

9. Mal'tus T. Opyt o zakone narodonaseleniya [Experience on the Law of Population]. 1868. Vol. 2. P. 341, [in Russian].

10. Parsons T. O social'nyh sistemah [On Social Systems]. (Akademicheskij proekt, Moscow, 2002, 418 p.), [in Russian].

11. Smit A. Issledovanie o prirode i prichinah bogatstva narodov [A Study on the Nature and Causes of the Wealth of Nations]. (EKSMO, Moscow, 2009, 958 p.), [in Russian].

12. Zaslavskaya T.I., Rybakovskij L.L. Processy migracii i ih regulirovanie v socialisticheskom obshchestve. Sociologicheskie issledovaniya [Migration Processes and Their Regulation in Socialist Society. Sociological Studies]. 1978. No.1. P.11.

13. Alekseenko A.N., Alekseenko N.V., Kozybaev M.K., Romanov YU.I. Etnosy Kazakhstana [Ethnoses of Kazakhstan]. (Astana, Elorda, 2001, 168 p.), [in Russian].

14. Asylbekov M.H., Kozina V.V. Narodonaselenie Respubliki Kazahstan v usloviyah suvereniteta [Population of the Republic of Kazakhstan in conditions of sovereignty]. Almaty. 2009. P. 114, [in Russian].

15. Ykylas M.M., Gabdulina B.A. Pereselenie s yuga na sever: aktualnye problemy. Vestnik KazNU. Seriya filosofii, kulturologii i politologii [Resettlement from the south to the north: current issues. Bulletin of the Kazakh National University. Philosophy, Cultural Studies and Political Science Series]. 2022. Vol.81. No.3. P. 84-92, [in Russian].

16. Nurmagambetov A., Ivatova L., Khasenova L. Obrazovatel'naya migratsiya v kontekste sovershenstvovaniya sistemy vysshego obrazovaniya Respubliki Kazahstan. Kazakhstan-Spektr [Educational migration in the context of improving the higher education system of the Republic of Kazakhstan. Kazakhstan-Spektr]. 2021.Vol.97. No. 1 P. 25-41, [in Russian].

17. Ashkenova G., Mazhitova A., Esimova K., Batyrbaev K. Kazakhstan Respublikasyndan Resei Federatsiyasynda oky koshi-kony: zhay-kyii, sebepteri, keleshegi. Kogam zhane dauir [Kazakhstan Republicsyanan Respubliki Federatsiyana oky koshi-kony: zhay-kuyi, samypteri, keleshegi. Kogam zhane dauir]. 2022. No.3 (75). P.62-77, [in Russian].

18. Kusmanova A., Sejdumanov S. Osobennosti processov vnutrennej migracii i formirovanie novykh centrov prityazheniya vnutrennih migrantov v Kazahstane. Kazahstan-Spektr [Features of the processes of internal migration and the formation of new centers of gravity of internal migrants in Kazakhstan. Kazakhstan-Spectrum]. 2021. Vol.97. No.1. P.54-68, [in Russian].

19. Ob utverzhdenii Gosudarstvennoj programmy razvitiya produktivnoj zanyatosti i massovogo predprinimatel'stva na 2017 – 2021 gody «Enbek» [On Approval of the State Program of Development of

Productive Employment and Mass Entrepreneurship for 2017 - 2021]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000746> [in Russian]. (accessed 14.10.2022).

20. Obrazovatel'naya programma «Maңgilik el zhastary – industriyaға» – «Serpın-2050» [Educational program «Mangilik El Zhastary - Industry» - «Serpın-2050»]. Available at: <https://www.zakon.kz/4891688-natsionalnyu-proekt-serp-n-odin-iz.html> [in Russian]. (accessed 18.10.2022).

Сведения об авторах:

Каппасова Гүльсара Маданиевна – Ph.D., ассоциированный профессор (доцент) кафедры социальных наук, журналистики и информации, некоммерческое акционерное общество «Торайгыров университет», Павлодар, Казахстан.

Алтыбасарова Мейрамгуль Армияновна – кандидат политических наук, профессор кафедры социальных наук, журналистики и информации, Некоммерческое акционерное общество «Торайгыров университет», Павлодар, Казахстан.

Бегимтаев Амергалы Ильясевич – кандидат политических наук, ассоциированный профессор (доцент) кафедры социальных наук, журналистики и информации, Некоммерческое акционерное общество «Торайгыров университет», Павлодар, Казахстан.

Kappassova Gulsara Madanievna – Ph.D., Associate Professor of the Department of Social Sciences, Journalism and Information, Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan.

Altybassarova Meiramgul Armiyanovna – Candidate of Political Sciences, Professor of the Department of Social Sciences, Journalism and Information, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan.

Begimtayev Amergalı Ilyashevich – Candidate of Political Sciences, Associate Professor of the Department of Social Sciences, Journalism and Information, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan.

Л.Б. Коригова
Е.Ф. Сергазин
Д.Ф. Нурпеисова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: mila.korigova@mail.ru, sergazin1958@mail.ru, gndayana7@mail.ru)

Әлемдегі көші-қон процестерінің эволюциясы: Батыс ғалымдарының зерттеулері

Аңдатпа. Мақалада авторлар көші-қон процестерінің эволюциясын қарастырып, көші-қон терминінің мағынасын анықтайды. Көші-қон мәселелері басқаруға қиын, көші-қонға әсер ететін көптеген факторлары бар әлемдегі ең өзекті мәселелердің бірі. Тағы бір қиындық оның мәнін түсінуде бірліктің де, оны зерттеудегі ортақ көзқарастардың да болмауымен байланысты.

Зерттеуде авторлар экономикалық, саяси, экологиялық, рекреациялық, отбасылық, этникалық және басқа да себептерді қамтуы мүмкін көші-қон қозғалыстарының себептерін жіктеу ерекшелігін сипаттайды. Мақалада нәтижесінде көптеген теориялар пайда болған батыс ғалымдарының зерттеулеріне басымдық берілді. Көші-қон мәселелеріне қызығушылық артып келеді, бұл таңдалған тақырыптың өзектілігін және әлемдегі жаһандану процестерінің көші-қон процестеріне ықпалының артқанын растайды. Қорытындыда авторлар батыстық зерттеулерде белгілі бір сабақтастық бар деген нәтижеге келеді — ғалымдардың көпшілігі өз еңбектерінде алдыңғы зерттеушілердің тәжірибесіне сүйенеді, көпшілігі тарту және итермелеу факторларымен әрекет етеді.

Түйін сөздер: көші-қон, көші-қон процестері, жаһандану, босқындар, қарулы қақтығыстар.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-166-173>

Түсті: 20.11.2022 / Жариялауға қабылданды: 17.01.2023

Кіріспе

Адамдар туылған сәттен бастап үнемі қозғалыста жүреді: табиғи (туылады, өледі), әлеуметтік (өз әлеуметтік статусын, мамандығын, қызмет саласын, т.б. өзгертеді), көші қон (бір мемлекеттің ішінде де, мемлекеттен тыс жерлерге де әр түрлі себептермен қоныс аударады). Адамдардың ел ешінде қоныс аударуы, оған қоса одан тыс жерге шығуы көші-қон деп аталады.

«Көші-қон» сөзі латын тілінің түбіріне ие (migratio) және ол қоныс аудару, көшу деген

мағынаны білдіреді [1, 160 б.]. Бірақ «қоныс аудару» мен «көшу» ұғымдары ұқсамайды және әр түрлі мағынаға ие. Ғылыми ортада бұл ұғым мазмұнына қатысты нақты көзқарас жоқ екенін айта өту керек.

Көші-қон – бұл халықаралық шекара арқылы немесе ел ішінде қоныс аудару процесі, қандай да себеп болмасын кез келген қозғалыстың түрін қамтиды. Көші-қон бүкіл әлемде адамдардың қоныстануына әкелді. Мыңдаған жылдар бойы адамдар бір территориядан екіншісіне, бір континенттен екіншісіне қоныс аударды. Қазіргі уақытта

әлемнің бейнесі осы көші-қон процестерінің нәтижелерін көрсетеді.

Зерттеудің өзектілігі. ХХ ғасырда. халықтың көші-қон процесі кең ауқымға жетті. Біріккен Ұлттар Ұйымының экономикалық және әлеуметтік мәселелер департаментінің халық бөлімі қазіргі уақытта әлемде 214 миллион адам тұрады деп есептейді, оның 8 миллиарды туған жерінде тұрады [2, 70-бет]. Егер барлық Халықаралық мигранттар өз мемлекеттерінде, бұл әлемдегі алтыншы ірі ел болар еді.

БҰҰ болжауына сәйкес, 2050 жылға қарай әлем халқының саны 2 миллиардқа ұлғаяды — яғни 7,7 миллиардтан 9,7 миллиардқа дейін, ал ғасыр соңында, туу деңгейінің төмендеуіне қарамастан 11 миллиардқа жуық адамды құрайтын шыңға жетеді. Болжауларға сәйкес осы кезеңде дүние жүзі бойынша тұрғылықты жер ретінде қалаларды таңдайтын адамдар саны ұлғаймақ, оған қоса 5 жасқа дейінгі балалар саны 65 және одан да жоғары жастағы ересектерге жол бермек.

2050 жылға қарай жаһандық халық санының өсуінің жартысы келесі тоғыз елдің үлесіне тиесілі болмақ деп күтілуде: Үндістан, Нигерия, Пәкістан, Конго Демократиялық Республикасы, Эфиопия, Танзания, Индонезия, Египет және АҚШ (кему ретімен). Сахараның оңтүстігіне қарай Африка мемлекеттеріндегі халық саны екі есеге артуы мүмкін болса, Еуропада оның саны азаймақ.

Әлемдегі көші-қон үрдістерінің ерекшелігі ретінде адамдардың бір орында тұрмайтынын айтуға болады. Бұл жағдайға бірнеше себептер бар, өмір сүру үшін жақсы жер іздеу, білім алуға қатысты көші-қон және ең маңыздысы және бақылауға келмейтін соңғы кезде күрт өскен ұзаққа созылған қақтығыстар нәтижесінде пайда болатын көші-қон. Ұзаққа созылып жатқан қақтығыстардың салдарынан өз үйлерін тастап кетіп жатқандардың саны артуда. Соңғы кездері климаттың өзгеруі, қоршаған ортаның жағдайының нашарлауынан тағы бір мәселе қосылады [3].

Мәселені тұжырымдау. Зерттеу үшін авторлар мақсат ретінде әлемдегі көші-қон үрдістерін зерттеуді алып отыр. Бұл мақсаттан келесідей міндеттер туындайды:

көші-қонның не екенін анықтау, көші-қон себептерін анықтау, ұзаққа созылған қақтығыстар нәтижесінде пайда болатын көші-қонды зерттеу, көші-қонның мемлекет үшін зардаптарын анықтау.

Зерттеу тарихнамасы

Батыстық ғалымдар. 1885 жылы Journal of the Statistical Society (1885) Эрнст Георг Равенштайнның «The laws of migration» («Көші-қон заңдары») тақырыбындағы мақаласы шықты, бұл халық көші-қонының батыстық зерттеушілеріне бастама болды. Автор мақалада өзінің мигранттардың классификациясын келтіреді: жергілікті (локальды) мигрант қала ішінде немесе әкімшілік аудан ішінде өзінің тұрақты жерін ауыстырады. Қысқа қашықтықта қоныс аударатын мигранттар және тағы басқа [4, 168 б.].

Көші-қонды зерттеуге өзінің теориясын жасаған тағы бір ғалым, Самуэль Стоффер. Оның мақаласы 1940ж. American Sociological Reviewда жарық көрді: «Аралық мүмкіндіктер: қозғалмалылық және қашықтық өзара әрекеттесу теориясы» (Intervening opportunities: a theory relating mobility and distance). Американдық әлеуметтанушының ойынша, екі нүктенің қашықтығы мен халық саны олардың арасындағы көші-қон ағынының негізгі анықтаушысы болып табылмайды.

«Белгілі бір қашықтықта қозғалатын адамдар саны ашылатын мүмкіндіктерге тура, ал кедергі келтіретін жағдайлардың санына кері пропорционалды». Стоффердің пікірі бойынша араласу мүмкіндіктері (intervening opportunities) — көші-қон үрдісіне кедергі келтіретін жағдайлар. Бұл көлік шығындары, көші-қонды болдыртпайтын жергілікті заңнамалар, мигранттардың көшіп келген жері туралы хабарсыздығы, жергілікті халықтың теріс көзқарастыңы және т.б. [5, 848 б.].

Тағы бір американдық ғалым, лингвист және филолог Дж.Кингсли Зипф Равенштайн заңдарына сүйене отырып, 1946 ж. American Sociological Review журналында қалалар

арасындағы көші-қонға қашықтықтың әсері зерттелген «The (P1 P2/D) Hypothesis: On the Intercity Movement of Persons» жұмысын жариялады. Ғалым осындай көші-қонды аз талпыныс немесе аз қарсылық принципімен түсіндіруге тырысты. Бұл принцип адамдардың нәтижеге жеткенде, олардың әрқашан олардан аз күш-жігерді талап ететін әрекеттерді таңдайтынын білдіреді. Зипф теориясына сәйкес бір қаладан екінші қалаға көші-қон ағынының шамасы қалалар арасындағы қашықтыққа байланысты, оған себеп жұмсалған ақша, күш және бастан кешірген қиындықтардың қашықтыққа қарай артуы болып табылады [6, 679 б.].

Көші-қон теориясын зерттеуге американдық әлеуметтанушы Эферетт С.Ли де елеулі үлесін қосты. 1966 ж. «Көші-қон теориясы» («A theory of migration») мақаласында ол тартатын және итеретін факторларға көңіл бөліп, Равенштайнның теориясын қайта тұжырымдады. Ли мигрантқа әсер ететін оң және теріс факторлардың екі тобы әрқашан келу және кету орнымен байланысты екенін атап өтті (мысалы, туыстарының жанында тұруға ұмтылу, көшу кезінде кездесетін қиындықтар) [7, 50 б.].

XX ғ. екінші жартысында көші-қонды зерттеуде назарында басқаларымен қатар дамушы мемлекеттер бар экономика ғылымы ерекшелене бастады. Көші-қон теориясына әмбебап адам максималды пайдамен және аз шығынмен әрекет ететін неоклассикалық экономикалық теория әсер етті. Соған сәйкес көші-қон ағындары еңбек нарығындағы сұраныс және ұсыныс арқылы реттелуі тиіс.

Ғалым Уильям Артур Льюис, Нобель сыйлығының лауреаты және ауылдық және қалалық секторларды бөлуді көздейтін екі секторлы экономикалық модельдің авторы, қарастырылып отырған тақырып аясында атап өтуге тұрарлық. Модель әсіресе үшінші әлем елдеріндегі өндіріс пен жұмыспен қамтудың өсуі аясында ауылдық жерлерден қала маңына көшуге бағытталған.

Фей, Рани, Харрис, Тодаро, Дорингер, Пиоре, Стиглиц сияқты ғалымдар авторлар

теориясын жасауға қатысты. Американдық экономистер Джон Харрис пен Майкл Тодаро көші-қон мәселесін бірінші орынға қойды. Оның жұмысы 1970 жылы американдық экономикалық шолуда «көші-қон, жұмыссыздық және даму: екі секторды талдау» («көші-қон, жұмыссыздық және даму: екі секторды талдау») атты мақаласында жарияланды. [8, 129 б.].

Көші-қон зерттеуіне өз үлесін қосқан тағы бір ғалым — АҚШты мәдени аудандастырудың авторы, американдық мәдени-географ Вильбур Зелински болды. Оның көші-қонды өту (мобильді) тұжырымы (демографиялық өтуге ұқсайды) 1971 жылы Америка географиялық қоғамының «Географиялық шолу» (Geographical review) журналында жарияланды. Автор жеке мобильділіктің өсуінде уақыт пен кеңістікте айқын құрылымдық заңдылықтар бар екенін және бұл заңдылықтар жаңғырту процесінің құрамдас бөлігі болып табылады [9, 220 б.].

1990 жылдары американдық әлеуметтанушы Д. Массей нәтижесінде халықаралық көші-қонның синтетикалық теориясы пайдаланалдыныңғытәжірибелерді жинақтайтын халықаралық көші-қон теориясын жасады. Массей үшін көші-қон саяси, экономикалық, әлеуметтік өмірде кең интеграциялық үрдістердің, экономикалық өсудің салдары. Бұл теорияға сәйкесінше халықаралық ағында алға ұмтылу факторларға қарағанда жаюшы факторлар көбірек. Өз зерттеулерінің аясында ғалым табыстағы айырмашылық көші-қонды тудырушы негізгі фактор емес екенін дәлелдеп, анықтады. Басқа да жаһандану саласының мамандары секілді Массей отанмен, диаспорамен қарым-қатынасқа және ақша аударымдарына жауап беретін мигранттар құрған инфрақұрылымға (network) назар аударады [10, 145 б.].

Холлифилд пен К. Бреттелл антропологтардың пікірінше, мигранттардың мінез-құлқы олардың әлеуметтік, мәдени және гендерлік белгілері бойынша болжамды деп санайды. Оның көзқарасы бойынша, антропологтар көші-қон процесін мигранттың көзімен көруге тырысатын қауымдастықтар

мен мәдениетаралық салыстырулар жасауға көбірек қызығушылық танытады.

Дж. Холлифилд және К. Бреттелл көші-қонды зерттеу пәнін экономистер тұрғысынан қарастыра отырып, адамдардың ұтымды әрекет етіп, өзінің пайдалылығын барынша арттыруға ұмтылу фактісінен шығады. Бұл антропология ғылымы мен әлеуметтану ғылымының «адам нанмен ғана өмір сүрмейді» деген тұжырымға қайшы келеді және әлеуметтік, мәдени орта да көшіп қону туралы шешімге әсер етеді. Америкалық ғалымдардың зерттеулеріндегі маңызды ой, Дж. Холлифилд и К. Бреттелл америкалық ғалымдарды салыстырмалы сауалнамалар арқылы миграцияны зерттеуге шақыруы. Осындай зерттеулер еуропалық ғылыми мекемелерінде кеңінен таралған. Олар әртүрлі құбылыстардың салыстырмалы (сандық) маңыздылығын анықтауға және айналыстардың байланысын ашуға мүмкіндік береді [11].

Гендерлік сұрақтар көші-қон теориясын зерттеудегі ең маңызды заманауи бағыт болып табылып отыр. XX ғ. соңына дейін халық миграциясы жыныстық ерекшеліктеріне байланысты қарастырылмады, өйткені зерттеудің басты назары негізінен көші-қонның қатысушыларына емес, механизмдерге аударылды. Негізінен әйелдердің көші-қонын қарастыратын, гендерлік зерттеудің бастамасы, 1960–70 жылдардағы феминистік қозғалыстың белең алуымен байланысты. Зерттеушілер кездестірген алғашқы мәселелердің бірі еңбек мигрантының бет-бейнесі ер адаммен байланысты дегенмен Равенштайн заңдарына сүйенетін болсақ әйелдер көші-қонға көбірек бейім екен. Әртүрлі деректерге сай халықаралық көші-қон құрылымындағы әйелдердің үлесі шамамен 50 % шамасында ауытқиды [12, 15 б.].

Жіктеу сипаттамасына келетін болсақ, көші-қон қозғалысының себептері экономикалық, саяси, экологиялық, рекреациялық, туыстық, этникалық және басқалар болуы мүмкін.

Саяси көші-қонның себептері соғыс, революция және қарулы қақтығыстар, саяси

депортация және т.б. Экономикалық көші-қонның себептері өмір сүру деңгейінің төмендігі, ақша табуға және жоғары жағдайда өмір сүруге деген ұмтылыс және т. б. болуы мүмкін. Еңбек көші-қоны келу елінде мигранттың жұмыс күшін «сатады» (көбінесе мигрант жұмыс істеуге келген елде қалады), ал «жібек құрттары» шетелде тек өз елінде сатылатын тауарларды сатып алады. Еңбек көші - қонының тағы бір біліктілігі-біліктілігі төмен және жоғары білікті жұмыс күшінің көші-қоны. Көші-қон терминінің тағы бір түрі – бұл әлемнің жеке аймақтардағы қоршаған ортаның апатты жағдайынан (су тасқыны, шөлейттену, антропогендік экологиялық апаттар — аумақтың радиациялық ластануы және т.б.) туындайтын экологиялық миграция.

Туыстық көші-қон — бұл отбасылық себептерге байланысты пайда болған көші-қон, отбасын біріктірумен байланысты.

Рекреациялық көші-қон — бұл демалыс немесе туризм мақсатындағы аумақтық қозғалыс. Этникалық көші-қон — бұл жекеленген халықтардың, этникалық топтардың аумақтық қозғалысы: өз тарихи отандарына көшуі (немістердің ГФР-ге, еврейлердің Израильге), сондай-ақ қоныстанған мекендеріне көшіру (қырым татарлары, КСРО кезіндегі шешен халқы және т.т.с.).

Халықтың миграциясы ұзақ мерзімді (қайтымсыз) және қысқа мерзімді (маусымдық және уақытша) болуы мүмкін, бұл мигранттың болмауының ұзақтығына және оның қоныстанған жерлерде болу ұзақтығына байланысты болады. [13, 18 б.].

Көші-қон заңнамасының талаптарын сақтау мақсатында көші-қон екі бөлікке бөлінеді: заңды және заңсыз. «Заңсыз көші-қон-бұл шетелдік азаматтар мен азаматтығы жоқ адамдардың келуін, транзитін, болуын және кетуін реттейтін белгілі бір елдің заңнамасын бұзу нәтижесінде пайда болатын көші-қон».

Халықтың көші-қоны күрделі және әртүрлі себептер мен факторлардың әсерінен болады. Бұл факторлар келесі топтарға бөлінеді.

1. Объективті факторлар:

а) шыққан елдерінен келген мигранттарды ынталандыратын факторлар: кедейлік, аштық, өмір сүру деңгейі мен жалақының төмендігі, дамушы елдердегі халықтың көптігі, жұмыссыздықтың жоғары деңгейі, экологиялық апаттар, соғыстар, қақтығыстар, қудалау және т. б.;

б) баратын елдердегі тарту факторлары: жоғары өмір сүру деңгейі мен жалақы, дамыған және белсенді дамушы елдерде жұмыс күшіне үлкен қажеттілік, жұмысқа орналасу мүмкіндіктері, қауіпсіздік, дамыған елдерде өз жұмыс күшінің жетіспеушілігі, қолайлы табиғи-климаттық жағдайлар және т. б.;

в) Ақпараттық технологиялар, Интернет, бұқаралық ақпарат құралдары;

д) коммуникация факторлары: елдер арасындағы көлік байланыстарын дамыту, көлік және коммуникация шығындарын төмендету.

2. субъективті факторлар:

а) психологиялық көзқарастар, құндылық бағдарлары;

б) қажеттіліктердің болуы: жұмыспен қамту, қаржылық жағдайдың жақсаруы, жайбарақаттық, әлемді тану, білім деңгейінің жоғарылауы, отбасылардың бірігуі және т. б., сондай-ақ оларды көші-қонсыз қанағаттандыру мүмкіндіксіздігі;

в) жеке байланыстардың болуы, шетелде көші-қон тәжірибесі және т.б. [14].

Осылайша, халықтың көші-қоны әлемнің барлық елдерін қамтитын күрделі әлеуметтік құбылыс ретінде қарастырылады. Бұл әлеуметтік өмірдің әртүрлі аспектілеріне әсер ететін белгілі бір аймақтың тұтастай алғанда мемлекеттің халық санының сандық және сапалық өзгерістеріне әкеледі.

Көші-қон-бұл адамдардың кеңістіктегі механикалық қозғалысы ғана емес, бұл күрделі және көп қырлы әлеуметтік процесс. Кез-келген тенденция сияқты, бұл бір ретті құбылыстардың жиынтығы. Соңғы онжылдықтарда қарқын алып келе жатқан жаһандану процестері халықтың көші-қонына, сәйкесінше оны зерттеуге

қатты әсер етту. Жаһанданушылардың пікірінше, капиталдың қарқынды қозғалысы интернационалданудың белгісі ретінде көші-қонның жаһандану белгісіне айналдыратын үнемі адамдардың қозғалысын тудырады. Осындай көші-қон ағындары тауарлар мен капитал қозғалысымен бірге шекаралардың жоюына және мемлекеттердің егемендігінің әлсіреуіне ықпал етеді.

Көші-қон процесінің ерекшелігі-белгілі бір үнемі өзгеріп отыратын кезеңдердің болуы. Бірінші кезең-көші-қон сипатын анықтайтын себептер мен жағдайлардың пайда болуы; екінші кезең-өз елінен кету, транзиттік елдерден өту және межелі елге кіру; үшінші кезең-тіркеу, жұмысқа орналасу, қабылдаушы қоғамға кіру, азаматтық алу немесе межелі елге оралу; үшінші кезең-тіркеу, жұмысқа орналасу, қабылдаушы қоғамға кіру, азаматтық алу немесе тағайындалған елге оралу; үшінші кезең - тіркеу, жұмысқа орналасу, қабылдаушы қоғамға кіру, азаматтық алу немесе тағайындалған елге оралу. Отан. Барлық кезеңдер бір-бірімен тығыз байланысты және өзара тәуелді. Көші-қонды жөнелтуші елдер мен қабылдаушы елдердің қоғамдық өмірінің әртүрлі салаларына әсер ететін күрделі әлеуметтік процесс ретінде түсіну көші-қон процестерін басқару тетігінің дұрыс жұмыс істеуі үшін маңызды.

Қорытынды

Бір жарым ғасыр бойы нәтижесінде көптеген теориялар пайда болған көші-қон батыс ғалымдарының зерттеулерінің назарында болды. Бұл құбылыстың зерттеуге деген тұрақты қызығушылық көші-қонның қоғам өміріндегі рөлінің одан әрі күшеюін көрсетуі мүмкін.

Ілімдерде белгілі бір сабақтастықты байқай аламыз — авторлар өз зерттеулерінің негізіне алдыңғы ғалымдардың тәжірибесін алады, көпшілігі Равенштейннің тарту және итермелеу факторларымен және оның заңдарымен әрекет етеді. Батыс көші-

қон теориясы өзінің даму барысында 1960 жылдардағы математикалық модельдер, жаһандану, гендерлендіру және т.ю. Сияқты жалпы ғылыми тенденцияларға жауап береді. Батыс көші-қон мектебінің дамуы Африкада, Оңтүстік-Шығыс Азияда, Ресейде және т.б.

жергілікті мектептердің реңін белгілейді. Әр жыл сайын дүниежүзі халқының мобильділігі артып, көші-қон көлемі ұлғайы жатыр, бұл оларды зерттеуге және жаға көші-қондық теориялардың пайда болуына алғышарттар жасайды.

Әдебиеттер тізімі

1. Юдина Т. Н. Миграция: словарь основных терминов / Т. Н. Юдина. – Москва: Изд-во РГСУ, 2007. – 472 с.
2. Федорако А. Миграция населения: понятие, причины, последствия // Журнал международного права и международных отношений. – 2012. – № 4. – С. 3-11.
3. Демографические изменения. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.un.org/ru/un75/shifting-demographics> (дата обращения 18.11.2022).
4. Ravenstein E. The Laws of Migration // Journal of the Statistical Society. – 1885. – № 46. – P. 167–235.
5. Stouffer S. Intervening Opportunities: A Theory Relating Mobility and Distance // American Sociological Review. – 1940. – № 5. – P. 845–867.
6. Zipf G. The (P¹P² / D) hypothesis: on the intercity movement of persons // American Sociological Review. – 1946. – № 11. – P. 677–686.
7. Lee E. A Theory of Migration // Demography. 1966. № 3. P. 47–57 Статья.
8. Harris J., Todaro M. Migration, Unemployment, and Development: A Two-Sector Analysis // The American Economic Review. – 1970. – № 60. – P. 126–142.
9. Zelinsky W. The Hypothesis of the Mobility Transition // Geographical Review. – 1971. – № 61. – P. 219–249.
10. Massey D. A Synthetic theory of international migration // World in the mirror of international migration. – 2002. – № 10. – P. 143–153.
11. Migration Theory: Talking across discipline(Ed. by Caroline B. Brettell and James F. Hollifield. Routledgeю Taylor & Francis Group, London. – 2000.
12. Oishi N. Gender and Migration: An Integrative Approach // The Center for Comparative Immigration Studies CCIS University of California working paper. – 2002. – № 49. – P. 1–18.
13. Попова А.Х. Методологические особенности изучения миграции населения: учеб. пособие / А. Х. Попова, Ф. Х. Абаева, В. Н. Чапек. — Орджоникидзе: РИО ООГУ, 1986. – 30 с.
14. Василенко П.В. Зарубежные теории миграции населения // Псковский регионологический журнал. 2013. № 16. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zarubezhnye-teorii-migratsii-naseleniya> (дата обращения: 06.12.2022).

Л.Б. Коригова, Е.Ф. Сергазин, Д.Г. Нурпеисова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Эволюция миграционных процессов в мире: исследования западных учёных

Аннотация. В статье авторы рассматривают эволюцию миграционных процессов, определяют значение термина миграции. Миграционная проблематика – одна из самых актуальных в мире, ею сложно управлять, есть много факторов, которые влияют на миграцию. Еще одна сложность заключается в том, что не существует ни единства в понимании ее сущности, ни единых подходов к ее изучению.

В исследовании авторы описывают классификационный признак причин миграционных перемещений, среди которых могут быть экономические, политические, экологические, рекреационные, род-

ственные, этнические и другие причины. В статье делается акцент на исследованиях западных учёных, в результате чего возникло множество теорий. Интерес к вопросам миграции возрастает, что подтверждает актуальность выбранной темы и усилении влияния глобализационных процессов в мире на миграционные процессы.

В заключении, авторы приходят к выводам, что в западных исследованиях прослеживается определённая преемственность — большинство ученых в своих трудах опираются на опыт предыдущих исследователей, многие оперируют притягивающими и выталкивающими факторами.

Ключевые слова: миграция, миграционные процессы, глобализация, беженцы, вооруженные конфликты.

L.B. Korigova, E.F. Sergazin, D.G. Nurpeisova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Evolution of migration processes in the world: studies of Western scientists

Abstract. In the article, the authors consider the evolution of migration processes and define the meaning of the term migration. Migration issues are one of the most pressing in the world, it is difficult to manage, and there are many factors that affect migration. Another difficulty lies in the fact that there is neither unity in understanding its essence, nor common approaches to its study.

In the study, the authors describe the classification feature of the causes of migration movements, which may include economic, political, environmental, recreational, family, ethnic, and other reasons. The article focuses on the research of Western scientists, resulting in many theories. Interest in migration issues is growing, which confirms the relevance of the chosen topic and the increasing influence of globalization processes in the world on migration processes.

In conclusion, the authors come to the conclusion that there is a certain continuity in Western research - most scientists in their works rely on the experience of previous researchers, and many operate with pull and push factors.

Keywords: migration, migration processes, globalization, refugees, armed conflicts.

References

1. Yudina T. N. Migraciya: slovar' osnovnyh terminov [Migration: Dictionary of Basic Terms]. (Izd-vo RGSU, Moscow, 2007, 472 p.), [in Russian].
2. Fedorako A. Migraciya naseleniya: ponyatie, prichiny, posledstviya. Zhurnal mezhdunarodnogo prava i mezhdunarodnyh otnoshenij No. 4. 2012 [Migration of Population: Concept, Causes, Consequences. Journal of International Law and International Relations]. P. 3-11, [in Russian].
3. Demograficheskie izmeneniya [Demographic changes]. Available at: https://www.un.org/ru/un75/shifting-demographics_elektronnyj_resurs [in Russian]. (accessed 18.11.2022).
4. Ravenstein E. The Laws of Migration. Journal of the Statistical Society. 1885. No. 46. P. 167–235.
5. Stouffer S. Intervening Opportunities: A Theory Relating Mobility and Distance. American Sociological Review. 1940. No. 5. P. 845–867.
6. Zipf G. The (P¹P² / D) hypothesis: on the intercity movement of persons. American Sociological Review. 1946. No. 11. P. 677–686.
7. Lee E. A Theory of Migration. Demography. 1966. No. 3. P. 47–57.
8. Harris J., Todaro M. Migration, Unemployment, and Development: A Two-Sector Analysis. The American Economic Review. 1970. No. 60. P. 126–142.
9. Zelinsky W. The Hypothesis of the Mobility Transition. Geographical Review. 1971. No. 61. P. 219–249.
10. Massey D. A Synthetic theory of international migration. World in the mirror of international migration. 2002. No. 10. P. 143–153.
11. Migration Theory: Talking across discipline(2000) Ed. by Caroline B. Brettell and James F. Hollifield. Routledge.Taylor & Francis Group, London. 2000.

12. Oishi N. Gender and Migration: An Integrative Approach. The Center for Comparative Immigration Studies CCIS University of California working paper. 2002. No. 49. P. 1–18.

13. Popova A.H. Metodologicheskie osobennosti izucheniya migratsii naseleniya: ucheb. posobie [Methodological features of the study of migration of the population: textbook]. (Ordzhonikidze, RIO OOGU, 1986, 30 p.), [in Russian].

14. Vasilenko P.V. Zarubezhnye teorii migratsii naseleniya. Pskovskij regionologicheskij zhurnal [Foreign theories of population migration // Pskov Regional Journal]. 2013. No.16. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/zarubezhnye-teorii-migratsii-naseleniya> [in Russian]. (accessed 06.12.2022).

Авторлар туралы мәлімет:

Коригова Людмила Батыровна – аймақтану кафедрасының докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Сергазин Ерболат Фаттахович – Ph.D., саясаттану кафедрасының доцентінің м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Нурпеисова Даяна Галықызы – Аймақтану кафедрасының магистранты. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Korigova Lyudmila Batirovna – Ph.D. student, Department of Regional Studies, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Sergazin Erbolat Fattakhovich – Ph.D., acting Associate Professor of the Department of Political Science, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Nurpeissova Dayana Galykzy – Master student, Department of Regional Studies. L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Ж.С. Қыдыров
Қ.Ғ. Даркенов
А.М. Джанысова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: zhenis.kydyrov@gmail.com, k_darkenov@mail.ru, aidanajjj996@gmail.com)

Классикалық геосаясат негіздері: германдық мектептің эволюциясы

Аннотация. Зерттеу тақырыбының өзектілігі классикалық геосаясат негіздерін зерттеудің маңыздылығымен сипатталады. Мақалада авторлар геосаясаттың мәні мен оның маңыздылығын ашады. Мақаланың негізгі мақсаты-геосаясаттың ғылым ретінде теориялық негізін құрайтын негізгі теориялар мен көзқарастар қарастыру. Мемлекет алып жатқан аумақ, оның мөлшері, құрамы және конфигурациясы басты геосаяси фактор болып табылады. Осылайша, геосаясат теориялық тұрғыдан алғанда, ең алдымен мемлекеттің аумақтық мүдделері туралы ғылым. Соңғы оқиғалар контекстінде халықтардың геосаяси мүдделері демократиялық және өркениетті жолмен, бейбіт қатар өмір сүру және мемлекеттік құрылым мен мемлекеттік одақтардың жаңа нысандары негізінде достастықта бірігу арқылы жүзеге асырылуы керек. Бастапқыда геосаясат ғылым ретінде сыртқы экономикалық және саяси қызмет арқылы кеңістіктік жағдайдың қолайсыз сәттерін бейтараптандыру және өтеу мүмкіндігі туралы идеялар арқылы қалыптасты. Басқа мемлекеттерге қарсы әскери агрессияны теориялық негіздеу әрекеттері болды, мысалы, мұндай кезең Германияда болды және ол бірінші дүниежүзілік соғыстың басталуымен сипатталды. Бұл факт геосаясатқа теріс көзқарасты анықтады. Бүгінгі таңда көптеген сарапшылар геосаясат саясаттың негізін қалаушы екендігімен келіседі, бұл тарихи тұрғыдан алғашқы қоғамдағы адамдардың үлкен ұйымдасқан топтары өздерінің орналасқан жерін, іс-әрекеттері мен басқа қарабайыр әлеуметтік қауымдастықтармен қарым-қатынасын анықтаған кезде расталады. Бұл мақаладағы авторлар классикалық геосаясаттың негіздерін, терминнің мағынасын қарастырады және батыс ғалымдарының көзқарастарының эволюциясын зерттейді. Мақсатқа жету үшін авторлар әдістерді қолданады және батыс зерттеушілерінің әртүрлі еңбектерін талдайды.

Түйін сөздер: Геосаясат, мемлекет, сыртқы шекаралар, отарлау, жаңа кеңістік, аумақ, өркениет, стратегиялық жағдай, теңіз.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-174-180>

Түсті: 10.08.2022 / Жариялауға қабылданды: 11.01.2023

Кіріспе

«Геосаясат» сөзі белгілі бір теорияны, ғылымды және саяси шындықты – географиялық және кеңірек табиғи

факторларға байланысты мемлекеттің нақты саясатын түсінуге болады.

«Геосаясат» термині грек тілінен шыққан, гео-жер, ел және politike – мемлекетті басқару өнері. Швед географы Рудольф Челлен XX

ғасырдың басында (Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында) мемлекетті өзінің тіршілік ету ортасы мен қызметін кеңейтуге тырысатын ерекше организм ретінде сипаттау үшін енгізді.

Классикалық геосаясаттың негізін қалаушыдары неміс географы Ф.Ратцель (1844-1904) және швед мемлекет қайраткері және географы Р. Челлен (1864-1922) үшін геосаясат – бұл ғарышта енгізілген географиялық организм ретіндегі мемлекет туралы ілім. Олар үшін мемлекет – бұл кеңістікте дамып келе жатқан және «шекаралардың қол сұғылмайтындығы» принципін мойындамайтын тірі, күрделі организм.

Мемлекет тірі жан сияқты туады, өседі, өледі. Сонымен қатар, мемлекеттің дамуы объективті түрде ел ішінде жер жетіспейтін және сырттан, яғни сыртқы отарлауға бет алған халық санының өсуімен байланысты. Ал халық сатып алған «жаңа кеңістік» мемлекеттік сезім жаңа күштерді тартатын қайнар көз болып табылады. Әр мемлекеттің ыдырауы оның үлкен кеңістіктен бас тартуымен жүреді.

Зерттеу әдістемесі

Бұл жұмыста ғылыми зерттеудің келесі әдістері қолданылды: теориялық, эмпирикалық және салыстырмалы-тарихи. Теориялық әдіс арқылы классикалық геосаясаттың негізгі өкілдері ашылды. Бұл әдіспен классиктердің шығармалары, арнайы еңбектер, мерзімді басылымдар және т.б. қолданылды. Эмпирикалық әдіс геосаясатты түсінудің нақты тарихи фактілері мен тәсілдерін зерттеуге және салыстыруға мүмкіндік берді. Салыстырмалы тарихи әдіс ғалымдардың геосаясатты түсінуге деген көзқарастарын салыстырумен сипатталады.

Талқылау

Классикалық геосаясаттың негізін Ф.Ратцель, Р. Челлен, А. Т. Мэхен, Х. Макингер, К. Хаусхофер, П. Видал де ла Бланш, А. Деманжон және т. Б. Батыс ғалымдары салды. Осы зерттеуде авторлар Ф. Ратцель, Р. Челлен

және К. Шмидттің теориялары мен тәсілдерін зерттейді.

Ратцельдің пікірінше, мемлекет, егер ол «шынайы» ұлы держава болғысы келсе, өзінің кеңістіктік негізі ретінде шамамен 5 миллион шаршы метр аумаққа ие болуы керек. Егер мемлекеттің аумақтық кеңістігін кеңейтудің категориялық императивіне бағынатын тірі организм болса, онда Ф.Ратцель мен Р. Челлен үшін мемлекеттің кеңеюі, оның ішінде соғыс өте табиғи болды.

Ф. Ратцель Мемлекеттің кеңістіктік өсу заңдары» (1896) еңбегінде мемлекеттердің кеңістіктік өсуінің жеті негізгі заңын тұжырымдады, олардың көпшілігі осы уақытқа дейін өзінің маңыздылығын жоғалтқан жоқ:

1. Кеңістік ұлт мәдениетінің өсуімен бірге өсіп келеді.

2. Мемлекеттің өсуі идеялардың, сауданың одан әрі дамуын, яғни қоғам өмірінің барлық салаларында белсенділіктің артуын болжайды.

3. Мемлекеттің өсуі шағын мемлекеттердің қосылуы мен жұтылуы арқылы жүзеге асырылады.

4. Шекара-бұл мемлекеттің перифериялық органы, онда оның өсуі, күші немесе әлсіздігі және мемлекет ағзасындағы барлық өзгерістер көрінеді. Қуатты мемлекет – өзінің шекаралық аймақтары мен өзегінің арасында тығыз байланысты сақтай алатын мемлекет. Бұл өзара әрекеттестіктің кез-келген тенденциясы мемлекетті сөзсіз әлсіретеді және орталықтан тәуелсіздік жариялай алатын немесе басқа мемлекетке қосыла алатын шекара аймағының жоғалуына әкеледі.

5. Өзінің өсуінде мемлекет физика-географиялық ортаның ең құнды элементтерін алуға тырысады; жағалау сызықтары, өзен арналары, жазықтар, табиғи ресурстарға бай аудандар.

6. Аумақтық өсудің алғашқы серпіні жоғары өркениеттерден тыс қарабайыр мемлекеттерге келеді.

7. Аумақтарды біріктірудің жалпы тенденциясы, тармақталу, мемлекеттен

мемлекетке ауысады және күш алады. Мемлекеттер өздерінің кеңістіктік кеңеюінде табиғи жабық конфигурацияларға ұмтылады. Табиғи шекараларға өсуге деген ұмтылыс континенттердің шекараларында қанағаттандырылуы мүмкін.

Ратцель алғашқылардың бірі болып теңіздің геосаяси маңыздылығын атап өтті. Ратцель өзінің «Теңіз, халықтардың күшінің қайнар көзі» (1900) кітабында планетарлық кеңею ауқымы қуатты державадан әскери-теңіз күштерін дамытуды талап ететінін атап өтті. Ол Тынық мұхитын «болашақ мұхиты» деп атады, ол тиімді стратегиялық жағдайға, ерекше ресурстарға және үлкен өлшемдерге ие. Тынық мұхиты аймағында Ратцель әлемнің бес жетекші державасының: Англия, АҚШ, Ресей, Қытай және Жапонияның қақтығысын болжап, бұл қақтығыста кеңістіктік континенталды державалардың геосаяси ресурс ретінде жеткілікті кеңістігі жоқ теңіз державаларына қарағанда артықшылығы бар екенін атап өтті.

Р. Челлен мемлекеттің күші табиғи-географиялық қасиеттер, ең алдымен аумақ, сондай-ақ шаруашылық, халық және мемлекеттік басқару нысаны сияқты факторлардың қосындысына байланысты деп мәлімдеді. Бірақ ол шаруашылық ретінде көмегімен әлемде үстем позицияға ие бола алатын экономикалық күшке, бәсекеге қабілеттілікке қол жеткізуді емес, азық-түлік пен табиғи ресурстарға қатысты автаркия, өзін-өзі қамтамасыз ету және тәуелсіздікке қол жеткізуді қарастырды. Халықты мемлекет күшінің факторы деп санай отырып, Челлен, классикалық геосаясаттың барлық өкілдері сияқты, тек халықтың санын қолдау туралы айтты. Мемлекеттік басқару формасына келетін болсақ, Челлен оны Конституциялық және әкімшілік құрылыммен анықтады. Бірақ сонымен бірге ол мемлекеттің күші заңға қарағанда оның өмір сүруінің маңызды факторы деп тұжырымдады, өйткені заңның өзі тек күштен қолдау алады. Ол мемлекет өз азаматтарының әл – ауқатын жақсарту мақсаттарына қызмет ететін ұйым емес, мақсат деп санайды.

Челленнің пікірінше, мемлекеттің геосаяси қуатына, үш кеңістік фактор ықпал ете алады: кеңею, аумақтық беріктік, қозғалыс еркіндігі. Әрбір мемлекеттің осы факторлармен өз арақатынасы бар. Осылайша, Ресей үлкен аумаққа (кеңейтті), аумақтық тұтастыққа ие болды, бірақ қозғалыс еркіндігі жоқ, өйткені оның теңіздерге қол жетімділігі шектеулі. Ұлыбритания мұхиттағы жағдайына, қуатты флотына және мұхит жолдарындағы үстемдігіне байланысты қозғалыс еркіндігіне ие болды; орасан зор экспансия, оның шетелдегі үстемдіктері мен колонияларының арқасында, бірақ Британ империясының әлсіздігі оның аумақтық беріктік еместігі болды. Жапонияның ең үлкен Тынық мұхит аймағында аумақтық беріктігі мен қозғалыс еркіндігі болды, бірақ аумақтың жеткілікті көлемі болмады. Америка Құрама Штаттары геосаясат үшін үш фактордың ең қолайлы арақатынасына ие болды: кеңейтілген кеңістік, қозғалыс еркіндігі және аумақтық беріктік.

Ратцель мен Челлен бірінші болып маңызды геосаяси концепцияны – «әлемдік держава» концепциясын тұжырымдады. Сонымен, Ратцель үлкен елдер өздерінің дамуында географиялық экспансияны барынша арттыруға, бірте-бірте планетарлық деңгейге жетуге ұмтылатынын атап өтті. Яғни, бірте-бірте әлемдік державаларға айналды. Ратцель құрлықтық «әлемдік державаның» болашақтағы тағдырын Германия деп болжаған болатын.

Ратцельдің бұл идеясын Челлен өзінің «Ұлы державалар» (1910) кітабында аяқтады. Ол геосаясаттың негізгі субъектісі – ұлы державалар, олар шағын елдерді өзіне бағындырып, оларды ірі географиялық және экономикалық кешендерге біріктіреді деп есептеді. Ол XVIII-XIX ғасырларда осы тектес жекелеген кешендердің, атап айтқанда, АҚШ-та, Британ империясында, Ресей империясында дамығанын, ал Ресей екі үлкен мәдени әлемнің – Батыс Еуропа мен Шығыс Азияның тоғысқан сферасы ретінде «планеталық көрменің орталық фигурасы» деп атады. Осыған байланысты ол басқа елдерге қарағанда, тіпті АҚШ-қа қарағанда

мемлекетаралық қатынастарда делдал рөліне қолайлы деп есептеді. Челленнің пікірінше, XX ғасырдың басында, Германияның қамқорлығымен үлкен еуропалық «кешен» қалыптасуы керек, өйткені неміс кеңістігі осы тік динамизмге ие және қалған еуропалық елдерді өзінің айналасында құрылымдай алады. Өздеріңіз білетіндей, Ратцель мен Челленнің Германия туралы Еуропа елдерін біріктіретін «континенталды мемлекет» ретіндегі идеясын Үшінші Рейх басшылары «керемет түрде қайта жаңғыртты».

Классикалық геосаяси көзқарастарға біршама жақын неміс мемлекет және саясаттанушы Карл Шмитт (1887-1985) геосаяси идеялары. Шмитт сипаттаған дүниенің геосаяси картинасы шиеленіскен өркениеттік дуализм, екі үлкен кеңістіктің – Шығыс пен Батыстың қарама-қайшылығы болып табылады. «Шығыс пен Батыстың қарама-қайшылығы, - дейді Шмитт, - бүгінде айқын көрініп тұрған әр түрлі қарама-қайшылықтарды қамтиды: экономикалық мүдделер, билеуші элитаның сапалық айырмашылығы және іргелі интеллектуалдық көзқарастардың сәйкес келмеуі. Осы қарама-қайшылықтардың барлығы бірін-бірі нығайта отырып, өсіп келеді. Дегенмен, экономикалық, әлеуметтік және рухани шиеленістердің байланысы адамзат тарихындағы барлық ұлы соғыстарда көрініс тапты. Қазіргі антагонизмнің ерекшелігі – бұл шиеленіс жаһандық сипат алып, бүкіл планетаны қамтыды». Ол бұл шиеленіс қарама-қайшылыққа негізделген геосаяси астарларды Теңіз бен Құрлық текетіресінен – талассократиялық және теллуократиялық кеңістіктерден көреді. Шмитт үшін Шығыс – үлкен жер: Ресей, Қытай, Үндістан. Оның Батыс деп атайтын жері – дүниежүзілік мұхиттардың бірі, Атлант және Тынық мұхиттары орналасқан жарты шар.

Шмитттің тарих, құқық және геосаясат теориясының іргелі категориясы «номос» болып табылады. Бұл грек термині кеңістік мағынасында «алынған, пішінделген, реттелген, ұйымдастырылған нәрсе» дегенді білдіреді. Геосаясатта Шмитт Жердегі

«Номос» пен Теңіздегі «Номосты» ажыратып, оларға қарама-қарсы қоя отырып, олардың өркениеттік және мәдени күш өрісі мүлде басқаша құрылымдалғанын дәлелдейді: мәдениеттің өзі Құрлықпен, ал өркениет Теңізбен көбірек байланысты. Теңізге қарай теңіз дүниетанымы техноморфты, ал жер үсті – социоморфты. Шмитт Жердегі «номосты» «дәстүрлі қоғаммен» байланыстырады: қозғалыссыздық пен тұрақтылықты көрсететін қатаң және тұрақты моральдық-құқықтық форма. Теңіз Номосы – дәстүрлі қоғамға қарсы шындық. Ол үлкен белсенділікпен, қозғалыспен, өзгерістермен сипатталады. Теңіздің «Номосы» сананың жаһандық өзгеруін, әлеуметтік, құқықтық және этикалық нормалардың өзгеруін, технологиялық прогресті, жаңа өркениеттің пайда болуын талап етеді.

Теңіздің «номостарының» прогрессивті динамикасының себебі Шмитт теңіздің ежелгі діни қасіретін жеңу үшін адамзаттың маңызды күш-жігерін қарастырды. Мұны еңсеру үшін жасалған техникалық күш-жігер басқа техникалық күштерден айтарлықтай ерекшеленеді деген болатын. Неміс саясаттанушысы техникалық прогресті абсолютизациялау, кез келген прогресті тек техникалық прогреспен сәйкестендіру, бір сөзбен айтқанда, «босатылған техникалық серпін» деген сөздің мағынасы тек теңіз өмірінің негізінде туындап, дами алатынына сенімді болды. Ол технологиялық прогреске сөзсіз сенуді теңіздегі тіршілікке көшудің аяқталғанының белгісі деп санады.

Шмитт Үйді – құрлық болмысының негізгі символы, Теңіздікі кеме – адамдардың теңіз тіршілігінің негізгі символы деп атады. Үй – тыныштық, кеме – қозғалыс. «Кеме де, Үй де техникалық құралдардың көмегімен жасалған, бірақ олардың айырмашылығы кеме адамның табиғатқа толық үстемдік етуіне негізделген абсолютті жасанды, техникалық көлік болып табылады. Кеменің ортасы басқа, көкжиегі де басқа. Сонымен қатар, кемеді тұратын адамдар бір-бірімен және қоршаған ортамен мүлдем басқа қарым-қатынаста. Мұхитты

игергенде ғана кеме Үйдің нағыз антигезасына айналады.

Әлемдік үстемдік үшін планеталық шайқас жүргізіп жатқан екі «ұлы кеңістікке» - таласократиялық және теллуократтыққа қосымша, Шмитт эмансипацияланған технологияның арқасында пайда болған жаңа деструктивті элементке – әуе кеңістігіне, адам үстемдігінің күш өрісі ретінде және қызметі, тіпті теңіз этикалық тұрғыдан – құқықтық құрылымдау үшін қолайлы. Осы орайда онда тарихтың өзекті сыны неде, жаңа қауіп қандай? Деген сұрақ туындайды.

Азат етілген технология жолымен одан әрі ілгерілеген елдерде және ғарыштың жаңа шексіз кеңістігіне серпіліс жасау және Жерді ғарыш кемесіне айналдыру туралы кең таралған пікірге қарамастан, Шмитт босатылған технологияны жетік меңгерді деп жауап береді. Ғарышқа шығу жаңа тарихи сынақ емес, Американың, жердің жаңа континенттері мен мұхиттарының ашылуы кең ауқымды қайталанатын, өйткені азат етілген технология адамдарға жаңа кеңістіктер ашқаннан гөрі оларды шектейді. «Алғаш рет босатылған технологияны құлдыққа айналдырған адам, оның көмегімен Айға немесе Марсқа қонуға тырысқанға қарағанда, қазіргі сынаққа тезірек төтеп береді. Босатылған технологияны қолға алу – жаңа Геракл үшін ерлік. Осы саладан мен жаңа сынды, қазіргі заманның сын-тегеурінін естимін», - осылайша, адамның өзі жасаған, бірақ ол енді толықтай басқара алмайтын заманауи технологиямен күрделі қарым-қатынасына тоқталып, Шмитт қазіргі заманғы маңызды геосаяси қауіпті атап өтті. Жаһандық мәселе бола отырып, технологияларға үйрету Батыс пен Шығыстың бірлескен күш-жігерінің арқасында ғана мүмкін болады және бұл Шмитттің идеяларына қайшы, олардың қарама-қайшылыққа емес, барған сайын жақындасуына ықпал етуі керек.

Қорытынды

Екіншідүниежүзіліксоғысбасталғанғадейін болғанның бәрі классикалық геосаясаттың негіздеріне жатады және жоғарыда аталған ғалымдардың ойлары мен еңбектері өте өзекті және сұранысқа ие болғанын айта кету керек. Бұл ғалымдарды тарихи сынға қарсы тұра білген елеулі теориялық еңбектері үшін классиктердің қатарына қосамыз.

Біріншіден, олар мемлекет пен егемендіктің қауіпсіздігін, мемлекеттің гүлденуін, оның қуатын, әлемдегі ықпалын не анықтайды деген сұрақты қойып, жаңа ғылыми білім саласын құрды.

Екіншіден, олар мемлекеттерге өздерінің геосаяси кодтарын қалыптастыруға көп жағынан көмектескен дүниедегі мемлекеттің билігін қамтамасыз ететін факторлар мен әдістерді талдауға назар аударды.

Үшіншіден, олар «кеңістік», «үлкен кеңістіктер» сияқты негізгі категориялармен әрекет ете отырып, саяси оқиғалардың мәнін түсіндірудің кеңістіктік тәсілін құрудың бастамашылары болды.

Төртіншіден, классикалық геосаясат өкілдері геосаясат категорияларын ғылыми айналымға енгізді, олардың көпшілігін ғалымдар әлі күнге дейін әлемнің геосаяси бейнесін зерттеуде пайдаланады: «геосаясат», «кеңістік», «үлкен кеңістіктер», «географиялық жағдай», «ұлы державалар», «мемлекеттің планеталық мәртебесі» т.б.

Бесіншіден, мемлекет бақылайтын аумақтық кеңістікті оның күші мен қуатының негізгі факторы ретінде қарастыра отырып, мемлекеттің қарқынды аумақтық өсімге ұмтылуы, өмір сүру кеңістігін кеңейту қажеттілігін негіздей отырып, классикалық геосаясаттың кейбір өкілдері (Ратцель, Челлен) әскери экспансия геосаяси билікке жетудің табиғи жолы ретінде мойындады.

Әдебиеттер тізімі

1. Лебедева Т.П. Геополитика / Т.П. Лебедева. – Москва, 2007. – 220 с.
2. Дугин А.Г. Основы геополитики / А.Г. Дугин. – Москва, 1997. – С. 36-37.

3. Тихонравов Ю.В. Геополитика: Учебное пособие / Ю.В. Тихонравов. – Москва, 2000. – 269 с.
4. Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география: Учебник для вузов / В.А. Колосов, Н.С. Мироненко. – Москва, 2001. – 479 с.
5. Василенко И. А. Геополитика современного мира : учебное пособие для бакалавров / И. А. Василенко. – Москва, 2011. – 395 с.

Ж.С. Кыдыров, К.Ф. Даркенов, А.М. Джанысова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Основы классической геополитики: эволюция германской школы

Аннотация. Актуальность темы исследования, охарактеризована значимостью изучения основ классической геополитики. В статье авторы раскрывают сущность геополитики и ее значение. Основная цель статьи это рассмотреть основные теории, подходы и школы, которые на сегодняшний день составляют теоретическую основу геополитики как науки. Территория, которую занимает государство ее размер, состав и конфигурация является главным геополитическим фактором. Тем самым геополитика в теоретическом плане – это прежде всего наука о территориальных интересах государства. В контексте последних событий геополитические интересы народов необходимо осуществлять демократическим и цивилизованным путем, посредством мирного сосуществования и объединения в содружества на основе новых форм государственного устройства и государственных союзов. Изначально, геополитика как наука, формировалась сквозь идеи о возможности нейтрализации и компенсации невыгодных моментов пространственного положения за счет внешнеэкономической и политической деятельности. Были попытки теоретического обоснования военной агрессии в отношении других государств, так, например такой период был в Германии, и он характеризовался с началом Первой мировой войны. Этот факт и определил негативное отношение к геополитике. Многие эксперты сегодня, сходятся во мнении, что геополитика является прародительницей политики, это подтверждается исторически, когда большие организованные группы людей в первобытном обществе определяли свое местоположение, свои действия и отношения с другими первобытными социальными общностями. Авторы в данной статье, рассматривают основы классической геополитики, значение термина и исследуют эволюцию взглядов западных ученых. Для достижения цели авторы используют методы, и анализируют различные труды западных исследователей.

Ключевые слова. Геополитика, государство, внешние границы, колонизация, новое пространство, территория, цивилизация, стратегическое положение, море.

Zh.S. Kydyrov, K.G. Darkenov, A.M. Janyssova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Foundations of classical geopolitics: evolution of the German school

Abstract. The relevance of the research topic is characterized by the importance of studying the foundations of classical geopolitics. In the article, the authors reveal the meaning of geopolitics and its importance. The main goal of the article is to consider the main theories and views that form the theoretical basis of geopolitics as a science. The territory occupied by the state, its size, composition, and configuration is the main geopolitical factor. Thus, geopolitics, from a theoretical point of view, is primarily a science of the territorial interests of the state. In the context of recent events, the geopolitical interests of peoples must be realized in a democratic and civilized way, through peaceful coexistence and unity in the commonwealth on the basis of new forms of state structure and state unions. Initially, geopolitics as a science was formed by ideas about the possibility of neutralizing and compensating for the unfavorable moments of the spatial situation through external economic and political activity. There were attempts to theoretically justify military aggression against other states, for example, such a period occurred in Germany, and it was characterized by the beginning of the First World War. This fact determined a negative attitude toward geopolitics. Today, many experts agree that geopolitics is the foundation of politics, historically confirmed when large organized groups of people in primitive societies

determined their location, activities, and relationships with other primitive social communities. In this article, the authors review the foundations of classical geopolitics, and the meaning of the term, and explore the evolution of the views of Western scholars. To achieve this goal, the authors use methods and analyze various works of Western researchers.

Keywords. Geopolitics, state, external borders, colonization, new space, territory, civilization, strategic situation, sea.

References

1. Lebedeva T.P. Geopolitika [Geopolitics] (Moscow, 2007, -220 p.), [in Russian].
2. Dugin A.G. Osnovy geopolitiki [Fundamentals of geopolitics] (Moscow, 1997, 36-37 p.), [in Russian].
3. Tikhonravov YU.V. Geopolitika: Uchebnoye posobiye [Geopolitics: study guide] (Moscow, 2000, 269 p.), [in Russian].
4. Kolosov V. A., Mironenko N. S. Geopolitika i politicheskaya geografiya: Uchebnik dlya vuzov [Geopolitics and Political Geography: Textbook for Universities] (Moscow, 2001, 479 p.), [in Russian].
5. Vasilenko I. A. Geopolitika sovremennogo mira : uchebnoye posobiye dlya bakalavrov [Geopolitics of the Modern World: Textbook for Bachelors] (Moscow, 2011, 395 p.), [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Кыдыров Женис Серикбаевич – Аймақтану кафедрасының докторанты. Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Даркенов Құрманғали Ғазезович – Аймақтану кафедрасының профессоры. Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Джаньсова Айдана Макулбековна – Аймақтану кафедрасының магистранты. Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Kydyrov Zhenis Serikbayevich – Ph.D. student, Department of Regional Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Darkenov Kurmangali Gazezovich – Professor, Department of Regional Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Janyssova Aidana Makulbekovna – Master student, Department of Regional Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Z.T. Lukhmanova

Institute for the Study of Youth Problems and the Training of Promising Personnel under the
Agency for Youth Affairs of the Republic of Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan
(E-mail: ztlukhmanova@gmail.com)

Youth as a factor of political stability

Abstract. *In this article, the author studies the concept of political stability and analyzes the factors of youth that affect stability. To date, the world's population is increasing, and young people occupy the main cohort. In this regard, they are both a positive resource and a negative one. According to research, the propensity of young people to terrorist and protest activity is because the state is not able to meet the needs of young people. In particular, youth policy is understood as a system of state measures aimed at supporting and developing youth. An analysis of stability studies showed that one of the factors contributing to a decrease in stability is youth. Factors contributing to youth mobilization include youth bulge (increase in the number of young people in relation to the total population), growth in education with high unemployment, high unemployment and low levels of resources in relation to the number of young people, poverty, urbanization (youth migration to cities, an increase in the number of young people), social conditions (low motivation/family/career), low trust in political institutions, high levels of corruption, etc.*

Keywords: *Youth, youth policy, stability, political stability, «youth hillock», education, unemployment, social status.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-181-189>

Received: 28.04.2022 / Accepted: 23.11.2022

Introduction

At a time when the process of globalization is deepening in the world, youth policy becomes relevant for every country because youth is an important strategic resource. According to the data, «by 2055, the world's population will reach 11 billion people, and most of them will be young people» [1].

This demographic trend indicates the presence and development of a «youth hillock», which is a factor of stability[2]. Therefore, to maintain stability, countries with a high proportion of young people need to pursue a constructive

youth policy that fully meets their needs and desires[3].

There are many fundamental studies on how the ruling circles, during the period of tectonic political changes taking place in the countries of the world, used the youth factor to achieve their goals. In particular, during the implementation of the «Arab Spring», the youth factor was identified as the main driving force in the implementation of mass protests. An analysis of foreign studies in this direction shows that young people played the role of the main «catalyst» that provoked these instabilities. As a result, this proves the need to study the factors affecting socio-political stability.

Research methods

The research uses methods of description, deduction, and induction.

Measuring political stability

There is no single precise definition of political stability. Over the past few decades, more and more studies of political stability have emerged, each of which has led to a different understanding of stability. For example, Lipset (1960) understands political stability as a stable democratic state with division and consensus between the government and the opposition, competition, the struggle for power, and change of power [4]. Morrison and Stevenson (1971) understand «political stability through the prism of violence and conflict» [5]. Alesina and the authors (1992) define political stability as a tendency to shift executive power by constitutional and unconstitutional means [6].

Hence, the definition of «stability» is ambiguous in definition and measurement.

In particular, empirical studies present their understanding of stability, which creates problems with its operationalization. Therefore, the debate around this concept among researchers has been divided into two directions: the first direction considers the index of socio-political unrest («index of socio-political instability») under political stability; the second direction considers the change of government under political stability [7]. In each direction, there are changes in the state that violate stability.

Akhremenko (2009) identifies two approaches to determining political stability: static and dynamic approaches. The static approach involves quantitative indexing of the stability level, which includes several components of instability. As the author notes, the problem with the static approach is that it does not reflect the causality of destabilizations. While the dynamic approach, on the contrary, considers political stability as a process and allows us to identify the causes of destabilization, based on structural changes in the system over time [8].

Gibbs (1973) defines «political stability as mass political violence, which can be repression, armed attack (armed actions against the government), political strikes (trade union

or student protests against politicians or government representatives), murder (political killings against representatives – «servants of the people») [9]. Cloud Aike (1975) presents «a behavioral approach to understanding political stability. In its definition, political stability is understood as the retention of political power by the society within the framework of the law and is associated with the actions, words, and deeds of the political elites themselves» [10, 11].

At the same time, studies are studying the dynamics of the development of destabilization. Quantitative historical studies show that the long-term dynamics of political instability are not trivial [12]. Korotaev and the authors (Korotaev, Shishkina, Lukhmanova, 2017) in the article «The wave of global socio-political destabilization 2011-2015: a quantitative analysis» writes that after the «Arab Spring» «most indicators of socio-political destabilization - anti-government protests, riots, political strikes, terrorist acts, «partisanship» and political repression - they have increased on a global scale, that is, the «Arab Spring» provoked subsequent global instability» [13].

Turchin also studies the dynamics of stability in his research (Turchin, 2012), he analyzes the dynamics of socio-political instability in the United States from 1780 to 2010, where stability is understood as political violence: riots, lynching, and terrorism [14]. Goldstone and colleagues (2010) in the work «A Global Forecasting Model of Political Instability» analyze the dynamics of destabilization to identify factors affecting political instability two years before the event. By political stability, they mean wars for independence, ethnic wars, changes in political regimes, genocides, and politicides, in total they identified more than 140 episodes in the period from 1955 to 2003 [15].

It is also necessary to study studies that consider stability not as a set of parameters, but within the framework of one parameter of destabilization, in particular, such parameters as internal conflict, political crises, terrorism, coups d'état, etc.

In particular, J. Powell, and L. Tyne in the study «Global instances of coups from 1950 to 2010: A new dataset» stability is understood as a coup d'état. The authors note that the analysis of

coups at the global level will make it possible to understand the cause and consequences of coups, i.e. the reason for undermining stability [16].

Based on the above definitions and analysis of the dimensions of political stability, it can be concluded that «political stability refers to changes in the political system measured by indicators of political instability, in particular political assassinations, political strikes, uprisings, government crises, purges (repression), riots, revolutions, and anti-government protests.»

The link between youth and stability

Many studies in the field of political science discuss the connection in political science prove between political stability and economic indicators, such as the level of GDP, investment climate, and inflation growth (Gupta, 1990; Barro, 1991; Alesina et al., 1992; Peroti, 1996; Campos, Nugent, 2000; Aisen, Viega, 2006; Jong-A-Pin, 2008), with political and demographic indicators (Goldstone et al., 2010), with the level of corruption (Aurore, 2012), and, conversely, rapid economic growth hinders political stability and social development (Olson, 1963; Huntington, 1996.), availability of developed social capital (Putnam, 1993; Lukhmanova, 2019), institutional trust and interpersonal trust (Chloupkova et al., 2003; Trejo, 2009; Juan, Pierskalla, 2016) affect the stability of political institutions and the state [17,18,19,20,21,22,23].

In this section, we will consider the role of youth in influencing stability in the state.

In the social sciences, young people have been studied relatively recently as a factor in the stability of political regimes [24]. According to stability studies, young people were the driving force of the «Arab Spring» of 2011-2013, during which several political upheavals occurred around the world (Korotaev, Shishkina, Lukhmanova, 2017) [25]. These are young people with higher education, but unjustified expectations combined with the high demographic activity of young people (the number of young people in the region (14-25 years) is more than 30%) have become a destabilizing factor [26].

Other researchers, on the contrary, argue that young people have played an important role in many revolutions and protests throughout

history, influencing the cultural and political development of countries [27].

The researchers focus on the historical development of societies and note that the impetus for the development of the country could be an increase in the share of young people in the total population within the so-called «youth hill», for example, «the rise of Nazism in Germany in the 1930s, the rise of communist movements during the Cold War, European colonialism, the Civil War in Great Britain and the French Revolution and others» [28].

As a result, «the political activity of young people can play an important role in the transformation of the social system of the state. Socio-political activity manifests itself both through participation in elections and through public speeches (demonstrations, demonstrations, rallies, protests, etc.) as a stabilizing factor. Mass youth marches can be both constructive and destructive for the existing political system» [29].

When it comes to contemporary events in the Middle East, scientists suggest that the «youth hill» could become a key factor in mass uprisings throughout the region (Korotaev, Hodunov, Burova, Malkov, Khalturina, Zinkina, 2012) [30]. LaGraffe comes to a similar conclusion, arguing that «the appearance of a «youth hillock» in Egypt is one of the reasons for the beginning of the «Arab Spring»» (LaGraffe, 2012)» [31].

Khodunov concludes that «the significant growth of youth associated with socio-economic difficulties in Iranian Kurdistan in the 1980s (according to the 1976 census, the share of youth in this period is estimated at 33.1% of the total population) became the main factor in the intensification of socio-political instability (Khodunov, 2014)» [32]. Social conflicts due to limited resources increase as the population grows and life expectancy increases. (Acemoglu, Fergusson, Johnson, 2017) [33].

Braungart (1984) studied «political violence in Sri Lanka in 1971, he concluded that the instability of the state was accompanied by an increase in the number of young people, the development of education in conditions of high unemployment» [34]. Hoffman and Jamal (2011) noted that «unemployment among the young

was a source of discontent with the regime» [35]. Another factor is urbanization, which, along with an increase in the number of young people, affects stability, since young people usually migrate from rural areas to cities. Thus, «the factors of youth surge and intensive urbanization together create a particularly powerful destabilizing effect. The number of radical young people living in cities is growing especially rapidly, and such young people are concentrated in large cities/political centers, which can lead to destabilization» [36]. At the same time, the «generation gap» is another explanation for youth demonstrations (Mead, 1970) [37].

In other words, «stability (civil war) is influenced not only by the growing proportion of young people but also by other factors, such as poverty, characterized by low financial capabilities and bureaucratic attitude of the state» [38]. «The propensity for new ideas and heterodox religions, discontent with old forms of politics, and low responsibility for family and career make it quite easy for young people to participate in social and political conflicts» [39]. «The tendency of young people to turn to terrorism and protests is associated with the inability of the state to meet the needs of young people who feel more prone to violence due to institutional boredom and «low opportunity cost» [40]. As a result, unjustified expectations of young people contribute to the emergence of social movements (Gur, 1970), which, in turn, depend on social networks (Diani, McAdam, et al., 2003; Diani, 2004) based on trusting relationships (Tilly, 2005) [41,42,43].

As for the 2011 protests in the Arab world, especially in North Africa and the Middle East (for example, in Tunisia, Egypt, Libya, and Syria), many researchers believe that «the revolutionary actions of young people are explained by unfulfilled expectations and disappointment of citizens regarding the existing system of governance based on corruption and violence by authoritarian governments» [44]. They believe that «the revolutionary actions of young people are caused by their unjustified expectations and disappointment in the existing system of governance based on corruption and violence by authoritarian governments». Violence, lack

of control over the activities of politicians, and corruption encouraged citizens to unite and concentrate against the tyrant's power. (Wedeen, 2015).

At the same time, studies show that governments are alarmed by the political and demographic threat posed by the «youth hill». Against this background, the state uses repressive management mechanisms to maintain stability, which is confirmed by a statistical study analyzing the relationship between youth outbreaks and state repression from 1976 to 2000 (Nordas R., Davenport Chr., 2013). In other words, the State applies certain mechanisms to deter young people and maintain stability. Meanwhile, a study of Cuban youth conducted by REND confirms that «relations between the state and youth are deteriorating as young people face increasing asceticism, limited opportunities for upward mobility and unrealized personal material, spiritual and cultural aspirations (1989). In response, an increasing number of young people are deliberately rejecting codes of conduct dictated by official doctrine and political regimes.» At the same time, the marginalization of young people can lead to economic opportunities and affect stability.

Thus, it can be seen that the main factors for mobilizing youth and reducing stability are the following:

- youth hill (the growth of the number of young people from the total population);
- the growth of education accompanied by a high unemployment rate;
- high unemployment rate/low resource ratio compared to the number of young people;
- poverty;
- urbanization (migration of young people to cities, increase in the number of young people);
- low social status (motivation/family/career);
- reduced confidence in the political system;
- extreme corruption.

It follows from this that the Governments of countries with a high proportion of young people should pursue a constructive youth policy that fully meets their needs and desires to maintain stability. This is because youth policy is a systematic and strategic provision of support for the development of young people by the state.

References

1. Acemoglu D., Fergusson L., Johnson S. Population and Civil War. –Cambridge: National Bureau of Economic Research. – 2017.
2. Ake C.A. Definition of Political Stability // Comparative Politics. – 1975. –Vol.7. –No.2. – P. 271-283.
3. Alesina A., O'zler S., Roubini N., Swagel Ph., Political instability and economic growth // Cambridge Journal of economic growth. – 1996. – Vol.1. – No.2. – P.189-211.
4. Alesina A., Perroti R. The political economy of growth: a critical survey of the recent literature // The World Bank economic review. –1994. – Vol.8 –No.3. – P. 355.
5. Aisen A., Viega F.J. How does political instability affect economic growth? // Journal of Money, Credit and Banking. – 2006. – No.38. – P. 1379–1389.
6. Aurore G. Political instability and the interventions of IMF and the World Bank in non-democratic regimes // Centre d'Economie de la Sorbonne, University Paris 1 Pantheon Sorbonne. Paris, France. – 2012. – P. 28.
7. Braungart R. G. Historical generations and youth movements: A theoretical perspective // Research in Social Movements, Conflict and Change // JAI Press, Greenwich. – 1984. – Vol. 6. – P.14.
8. Campos N.F., Nugent J.B. Who is Afraid of Political Instability? Publications: Kresge Library webpage. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <http://www.wdi.bus.umich.edu>. (дата обращения: 02.05.2022).
9. Chloupkova J., Lind G., Svendsen H., Svendsen T.G. Building and destroying social capital: The case of cooperative movements in Denmark and Poland//2003. Agriculture and Human Values. – P. 241–252.
10. Diani, M., Cities in the World: Local Civil Society and Global Issues in Britain. Chap. 3 in Transnational Protest and Global Activism, edited by D. della Porta and S. Tarrow. Lanham, MD: Rowman and Littlefield. – 2004. – P.12.
11. Diani M., McAdam D. Social Movements and Networks: Relational Approaches to Collective Action. Oxford and New York: Oxford University. – 2003. – P.14.
12. Fearon J.D., Laitin D. D. Ethnicity, insurgency, and civil war. American political science review. – P. 11.
13. Goldstone J. A, Bates R. H, Epstein D.L, Gurr T. R., Lustick M.B, Marshal M. G, Ulfelder J., Woodward M. A global forecasting model of political instability//American Journal of Political Science. – 2010. – № 54(1). – P. 11.
14. Goldstone J. Population and Security: How Demographic Change Can Lead to Violent Conflict // Journal of International Affairs 56(1). – 2002. – P.10-11.
15. Gonzalez E., McCarthy K.F. Cuba after Castro/Cuba's Disaffected Youth//RAND Corporation. – 2004. – P.34.
16. Gupta D. The economics of political violence: The Effects of Political Instability on Economic Growth. – New York: Prager. – 1990.
17. Barro R. Economic growth in a cross section of countries // The Quarterly Journal of Economics. – 1991. – Vol. 106. – No. 2. – P.407-443.
18. Jong-A-Pin R. Essays on political instability: Measurement, causes and consequence// Enschede: Print Partners Ipskamp B.V., Enschede, and The Netherlands. – 2008. – P.150.
19. Gurr T.R. Why Men Rebel. – Princeton University Press, 1970. – P.20.
20. Hoffman M., Jamal A. The Youth and the Arab Spring: Cohort Differences and Similarities // Brill. – 2011.
21. LaGraffe D. The youth bulge in Egypt: An intersection of demographics, security, and the Arab Spring // Journal of Strategic Security. – 2012. – Vol. 5. – No. 2. – P. 65-80.
22. Mead M. Culture and Commitment. A Study of Generation Gap. – London: The Boudly Head, 1970. – P.120.
23. Moller H. Youth as a Force in the Modern World // Comparative Studies in Society and History. –1968. – P. 237-260.
24. Morrison.D.G. Stevenson H.M. Political instability in independent black Africa: more dimensions of conflict behavior within nations // Journal of Conflict Resolution. – 1971. – Vol. 15. – No.3. – P. 347-368.
25. Nordas R., Davenport Chr. Youth Bulges and State Repression//American Journal of Political Science. – 2013. – Vol. 57. – No. 4. – P. 926-940.
26. Olson M. Rapid Growth as a Destabilizing Force // the Journal of Economic History. – Vol. 23. – No. 4. – P. 529-552.

27. Perrotti R. Growth, income distribution, and democracy: What the data say // Journal of Economic Growth. – 1996. – Vol.1. – P.149-187.
28. Powell, Jonathan M, Thyne, Clayton L, Global instances of coups from 1950 to 2010: A new dataset. – P. 249-259.
29. Schwendinger H., Schwendinger J.R. Marginal Youth and Social Policy // Social Problems, Education: Straitjacket or Opportunity? – 1976. – P.184-191.
30. Tilly Ch. Identities, Boundaries and Social Ties. – Boulder and London: Paradigm Publishers. – 2005. – P.4.
31. Trejo G. Religious Competition and Ethnic Mobilization in Latin America: Why the Catholic Church Promotes Indigenous Movements in Mexico // The American Political Science Review. – Vol. 103.
32. Turchin P. Dynamics of political instability in the United States. // Journal of Peace Research. – 2012. – P. 577–591.
33. Urdal H. A clash of generations? Youth bulges and political violence // International studies quarterly. – 2006. – №. 3. – P.607-629.
34. Wedeen L. Ambiguities of domination: Politics, rhetoric, and symbols in contemporary Syria.
35. Ахременко А.С. Динамические модели к математическому моделированию политической стабильности//Полис. Политические исследования. – 2009. – № 3. – С. 105-112.
36. Информация ООН. База данных динамики населения основана на статистических данных на электронной платформе <https://population.un.org/wpp/Download/Standard/Population/>.
37. Коротаев А. В., Божевольнов Ю. В., Гринин Л. Е., Зинькина Ю. В., Малков С. Ю. Ловушка на выходе из ловушки. Логические и математические модели. – 2011. – С. 138–164.
38. Коротаев А. В., Ходунов А. С., Бурова А. Н., Малков С. Ю., Халтурина Д. А., Зинькина Ю. В. Социально-демографический анализ Арабской весны. Арабская весна 2011 года. Системный мониторинг глобальных и региональных рисков. – Москва: ЛИБРОКОМ. 2012. – С. 28–76.
39. Коротаев А.В., Шишкина А.Р., Лухманова З.Т., Волна глобальной социально-политической дестабилизации 2011-2015 гг.: количественный анализ//Полис. Политические исследования. – 2017. –№ 6. – С. 17.
40. Липсет. М. Политический человек: социальные основания политики. –Москва: Мысль, 2016. – 612 с.
41. Лухманова З. Роль молодежной политики в стабилизации политических режимов. // СИУ РАН-ХиГС. Развитие территорий. – 2021. –№ 2(24). – С. 96-104.
42. Лухманова З.Т. Связь молодежной политики и стабильности // «ЎзМУ хабарлари» илмий журнали. – 2019. – С. 102-107.
43. Патнэм. Р. Чтобы демократия сработала. Гражданские традиции в современной Италии// Перевод с английского Андрея Захарова. М: Наука, 1993. (1996). Лухманова З. Т. Роль социального капитала в стабилизации автократических режимов//Развитие территории//Сибирский институт управления-РАНХиГС. – 2019. – № 2 (16).
44. Ходунов А. С. Иран: политико-демографическое развитие как фактор стабильности и потрясений // Азия и Африка сегодня.– 2014. – №. 7. – С. 26-30.

З.Т. Лухманова

Ўзбекистан Республикасы Жастар агент агенттигі жанындагы жастар проблемаларын зерделеу және перспективалы кадрлар даярлау институты, Ташкент, Ўзбекистан

Жастар саяси тұрақтылық факторы ретінде

Аңдатпа. Бұл мақалада автор саяси тұрақтылық ұғымын зерттейді, сонымен қатар тұрақтылыққа әсер ететін жастар факторларын талдайды. Бүгінгі таңда әлемде халық саны артып келеді және негізгі когортты жастар алады. Осыған байланысты олар оң ресурс та, теріс те. Зерттеулер атап өткендей, жастардың террористік және наразылық әрекеттеріне бейімділігі мемлекеттің жастардың қажеттілігін қанағаттандыра алмайтындығына байланысты. Атап айтқанда, жастар саясаты деп жастарды қолдауға және дамытуға бағытталған мемлекеттің шаралар жүйесі түсініледі. Тұрақтылықты зерттеуді талдау

тұрақтылықтың төмендеуіне ықпал ететін факторлардың бірі жастар екенін көрсетті. Жастарды жұмылдыруға ықпал ететін факторларға мыналар жатады: жастар туберкулезі (халықтың жалпы санына қатысты жастар санының артуы), жоғары жұмыссыздық жағдайында білім берудің өсуі, жұмыссыздықтың жоғары деңгейі және жастар санына қатысты ресурстардың төмен деңгейі, кедейлік, урбанизация (жастардың қалаларға қоныс аударуы, жастар санының артуы), әлеуметтік шарттар (төмен мотивация / отбасы / мансап), саяси институттарға деген сенімнің төмендігі, сыбайлас жемқорлықтың жоғары деңгейі және т. б.

Түйін сөздер: Жастар, жастар саясаты, тұрақтылық, саяси тұрақтылық, «жастар бугоры», білім, жұмыссыздық, әлеуметтік мәртебе.

З.Т. Лухманова

Институт изучения проблем молодежи и подготовки перспективных кадров при Агентстве по делам молодежи Республики Узбекистан, Ташкент, Узбекистан

Молодежь как фактор политической стабильности

Аннотация. В данной статье автор изучает понятие как политическая стабильность, а также анализирует факторы молодежи влияющие на стабильностью. На сегодняшний день население в мире увеличивается, и основную когорту занимают молодые люди. В этой связи, они являются, как и позитивным ресурсом, так и негативным. Как отмечает исследования, склонность молодежи к террористической и протестной активности связано с тем, что государство не способно удовлетворить потребность молодежи. В частности, под молодежной политикой понимается система мер государства направленного на поддержание и развитие молодежи. Анализ исследований стабильности показало, что одним из факторов, способствующих к снижению стабильности является молодежь. К факторам, способствующим мобилизации молодежи, относятся: молодежный бугор (увеличение числа молодых людей по отношению к общей численности населения), рост образования при высокой безработице, высокий уровень безработицы и низкий уровень ресурсов по отношению к числу молодых людей, бедность, урбанизация (миграция молодежи в города, увеличение числа молодых людей), социальные условия (низкая мотивация/семья/карьера), низкое доверие к политическим институтам, высокий уровень коррупции и т.д.

Ключевые слова: Молодежь, молодежная политика, стабильность, политическая стабильность, «молодежный бугор», образование, безработица, социальный статус.

References

1. Acemoglu D., Fergusson L., Johnson S. Population and Civil War. Cambridge: National Bureau of Economic Research. 2017.
2. Ake C.A. Definition of Political Stability. Comparative Politics. 1975. Vol.7. No. 2. P.272.
3. Alesina A., O'zler S., Roubini N., Swagel Ph., Political instability and economic growth. Cambridge Journal of economic growth. 1996. Vol.1. No.2. P.189-211.
4. Alesina A., Perrotti R. The political economy of growth: a critical survey of the recent literature. The World Bank economic review. 1994. Vol.8. № 3. P. 355.
5. Aisen A., Viega F.J. How does political instability affect economic growth? Journal of Money, Credit, and Banking. 2006. No. 38. P. 1379-1389.
6. Aurore G. Political instability and the interventions of IMF and the World Bank in non-democratic regimes// Centre d'Economie de la Sorbonne, University Paris 1 Pantheon Sorbonne. Paris, France 2012. P.-28.
7. Braungart R. G. Historical generations and youth movements: A theoretical perspective. Research in Social Movements, Conflict and Change. JAI Press, Greenwich, CT. Vol. 6.1984. P.14.
8. Campos N. F., Nugent J. B. Who is Afraid of Political Instability? Publications: Kresge Library webpage. 2000. Available at: <http://www.wdi.bus.umich.edu>. (accessed 01.05.2022).
9. Chloupkova J., Lind G., Svendsen H., Svendsen T. G. Building and destroying social capital: The case of cooperative movements in Denmark and Poland//2003. Agriculture and Human Values 20. P. 241–252.

10. Diani, M., Cities in the World: Local Civil Society and Global Issues in Britain. Chap. 3 in Transnational Protest and Global Activism, edited by D. della Porta and S. Tarrow. Lanham, MD: Rowman and Littlefield. 2004. P.12.
11. Diani, M., McAdam D. Social Movements and Networks: Relational Approaches to Collective Action. Oxford and New York: Oxford University. 2003. P.14.
12. Fearon J. D., Laitin D. D. Ethnicity, insurgency, and civil war. American political science review.
13. Goldstone J. A, Bates R. H, Epstein D.L, Gurr T. R., Lustick M.B, Marshal M.G., Ulfelder J., Woodward M. A global forecasting model of political instability. American Journal of Political Science. 2010. P. 54.
14. Goldstone J. Population and Security: How Demographic Change Can Lead to Violent Conflict. Journal of International Affairs. 2002. P.10-11.
15. Gonzalez E., McCarthy K.F. Cuba after Castro/Cuba's Disaffected Youth//RAND Corporation, 2004. P. 34.
16. Gupta D. The economics of political violence: The Effects of Political Instability on Economic Growth. New York: Prager. 1990.
17. Barro R. Economic growth in a cross section of countries. The Quarterly Journal of Economics. 1991. Vol. 106. No.2. P.407-443.
18. Jong-A-Pin R. Essays on political instability: Measurement, causes and consequence. Enscheda: Print Partners Ipskamp B.V., Enschede, and The Netherlands. 2008. P.150.
19. Gurr T.R. Why Men Rebel. Princeton University Press, 1970. P.20.
20. Hoffman M., Jamal A. The Youth and the Arab Spring: Cohort Differences and Similarities. Brill. 2011.
21. LaGraffe D. The youth bulge in Egypt: An intersection of demographics, security, and the Arab Spring. Journal of Strategic Security, Vol. 5, No. 2 (Summer 2012), Pp. 65-80. P. 68.
22. Mead M. Culture and Commitment. A Study of Generation Gap. London: The Boudly Head, 1970. P.120.
23. Moller H. Youth as a Force in the Modern World//Comparative Studies in Society and History. Vol.10. No. 3. 1968. P. 237-260.
24. Morrison.D.G. Stevenson H.M. Political instability in independent black Africa: more dimensions of conflict behavior within nations. Journal of Conflict Resolution. 1971. Vol. 15. No.3. P. 347-368.
25. Nordas R., Davenport Chr. Youth Bulges and State Repression. American Journal of Political Science. 2003. Vol. 57. No. 4. P. 926-940.
26. Olson M. Rapid Growth as a Destabilizing Force. the Journal of Economic History. Vol. 23. No. 4. P. 529-552.
27. Perrotti R. Growth, income distribution, and democracy: What the data say. Journal of Economic Growth. 1996. Vol.1. P.149-187.
28. Powell Jonathan M., Thyne Clayton L., Global instances of coups from 1950 to 2010: A new dataset. 2011. P. 249-259.
29. Schwendinger H., Schwendinger J.R. Marginal Youth and Social Policy. Social Problems, Vol. 24, No. 2. P.184-191.
30. Tilly Ch. Identities, Boundaries and Social Ties. Boulder and London: Paradigm Publishers. 2005. P.4.
31. Trejo G. Religious Competition and Ethnic Mobilization in Latin America: Why the Catholic Church Promotes Indigenous Movements in Mexico. The American Political Science Review. Vol. 103.
32. Turchin P. Dynamics of political instability in the United States, 1780–2010. Journal of Peace Research. 2012. P. 577–591.
33. Urdal H. A clash of generations? Youth bulges and political violence International studies quarterly. 2006.P.607-629.
34. Wedeen L. Ambiguities of domination: Politics, rhetoric, and symbols in contemporary Syria.
35. Ahremenko A.S. Dinamicheskie modeli k matematicheskomu modelirovaniyu politicheskoy stabil'nosti// Polis. Politicheskie issledovaniya [Dynamical models to the mathematical modeling of political stability. Polis. Political Studies]. 2009. No. 3. P. 105-112, [in Russian].
36. Informaciya OON. Baza dannyh dinamiki naseleniya osnovana na statisticheskikh dannyh na elektronnoy platforme [UN Information. Population dynamics database is based on statistical data on the electronic platform]. Available at: [https://population.un.org/wpp/Download/Standard/Population/.](https://population.un.org/wpp/Download/Standard/Population/), [in Russian].

37. Korotaev A. V., Bozhevol'nov Yu. V., Grinin L. E., Zin'kina Yu. V., Malkov S. Yu. Lovushka na vyhode iz lovushki. Logicheskie i matematicheskie modeli [Trap on the way out of the trap. Logical and mathematical models]. 2011. P. 138–164, [in Russian].
38. Korotaev A. V., Hodunov A. S., Burova A. N., Malkov S. Yu., Halturina D. A., Zin'kina Yu. V. Social'no-demograficheskij analiz Arabskoj vesny. Arabskaya vesna 2011 goda. Sistemnyj monitoring global'nyh i regional'nyh riskov [Socio-demographic analysis of the Arab Spring. Arab Spring in 2011. Systemic Monitoring of Global and Regional Risks]. (LIBROKOM, 2012, P. 28-76), [in Russian].
39. Korotaev A.V., Shishkina A.R., Luhmanova Z.T., Volna global'noj social'no-politicheskoy destabilizacii 2011-2015 gg.: kolichestvennyj analiz//Polis. Politicheskie issledovaniya [The Wave of Global Social and Political Destabilization 2011-2015: Quantitative Analysis. Polis. Political Studies]. 2017. No. 6. P. 17, [in Russian].
40. Lipset. M. Politicheskij chelovek: social'nye osnovaniya politiki [The political man: the social foundations of politics]. (Moscow, Mysl', 2016, 612 p.), [in Russian].
41. Luhmanova Z. Rol' molodezhnoj politiki v stabilizacii politicheskix rezhimov. SIU RANHiGS. Razvitie territorij [The role of youth policy in the stabilization of political regimes. SIU RANEHS. Development of territories]. 2021. No.2(24). P. 96-104, [in Russian].
42. Luhmanova Z.T. Svyaz' molodezhnoj politiki i stabil'nosti. «ŸzMU habarlari» ilmiy zhurnali [The relationship of youth policy and stability. «YzMU khabarlari» ilmiy journal], 2019. P. 102-107, [in Russian].
43. Patnem. R. Chtoby demokratiya srabotala. Grazhdanskije tradicii v sovremennoj Italii. Perevod s anglijskogo Andreyah Zaharova [To make democracy work. Civic Traditions in Modern Italy. Translated from English by Andrei Zakharov]. 2019. No. 2 (16), [in Russian].
44. Hodunov A. S. Iran: politiko-demograficheskoe razvitie kak faktor stabil'nosti i potryasenij. Aziya i Afrika segodnya [Iran: political-demographic development as a factor of stability and turmoil. Asia and Africa Today]. No. 7. 2014. P. 26-30, [in Russian].

Information about the authors:

Zarina Talibova Lukhmanova – Ph.D. in Political Sciences, The Institute for Research of the Youth Problems and Training Prospective Personnel under The Agency of Youth Affairs of the Republic of Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan.

Лухманова Зарина Талибовна – саяси ғылымдар бойынша Ph.D., Өзбекстан Республикасының жастар агент агенттігі жанындағы жастар проблемаларын зерделеу және перспективалы кадрлар даярлау институты, Ташкент, Өзбекстан

¹Г.М. Мусагалиева

²А.Н. Оспанова

³С.К. Кушкумбаев

^{1,2}Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
³Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК, Астана, Казахстан
(E-mail: ¹gulmira.mussagaliyeva@gmail.com, ²ospanovaa@mail.ru, ³kushkumbayev@yahoo.com)

Особенности управления водными ресурсами в бассейне реки Сырдарья и перспективы трансграничного сотрудничества

Аннотация. В странах Центральной Азии наблюдается острая конкуренция за пользование водными ресурсами. Низкая эффективность использования воды в промышленных секторах, отрицательные изменения, вызванные односторонним управлением, вызывает разногласия и способствует политическим спорам между странами Центральной Азии.

Несмотря на склонность стран Центральной Азии к сотрудничеству, многие разработки и планы по водопользованию обусловлены нескоординированными национальными стратегиями, интересы которых частично противоречат друг другу. Споры всегда существовали наряду с сотрудничеством. Однако такое сотрудничество отстаёт по своему потенциалу и не перетекает в действительно региональный подход, который был бы направлен на обеспечение совместимости и устойчивости национальных приоритетов. Это препятствует экономическому развитию, способствует социальным потрясениям и деградации окружающей среды и, в конечном счёте, может подорвать национальную и региональную стабильность в регионе.[2]

В статье отмечены особенности трансграничного управления в Сырдарьинском речном бассейне. Также рассматриваются значение международных организаций и правовых документов по трансграничному сотрудничеству в регионах Центральной Азии для разрешения споров и заключения официальных соглашений между государствами на пути к достижению водной дипломатии.

Ключевые слова: водные ресурсы, водные отношения, водная дипломатия, Центральная Азия, Казахстан, Узбекистан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан, трансграничные регионы, трансграничное сотрудничество, река Сырдарья.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-190-197>

Поступила: 20.11. 2022 / Одобрена ко публикации: 11.01.2023

Введение

Управление водными ресурсами является одной из приоритетных задач нынешнего столетия. Регулирование водных отношений - задача непростая, а пересечение политической границы только усложняет ситуацию. Водные

ресурсы в трансграничных регионах обладают значительным конфликтным потенциалом, так как каждая страна, в первую очередь, действует в своих интересах. [3]

Для долгосрочного и взаимовыгодного сотрудничества государств, необходимо обеспечить эффективное и комплексное

управление трансграничными водами.[1] Надлежащее управление трансграничными водными ресурсами играет огромную роль в обеспечении энергетической, продовольственной и водной безопасности в странах Центральной Азии.

Данная статья показывает особенности управления речным бассейном реки Сырдарья, а также рассматривает основные правовые документы по водопользованию. Цель статьи показать действенность международных соглашений и правовых документов в решении существующей проблемы. Для достижения данной цели были рассмотрены конвенции и соглашения по водопользованию. Проанализирована их роль в управлении речным бассейном Сырдарьи.

Обсуждение и результаты

Одной из крупнейших трансграничных рек Центральной Азии является Сырдарья. Бассейн реки Сырдарья играет важную роль в обеспечении жизнедеятельности прилегающих к ней территорий. Благодаря речной системе обеспечиваются запасы пресной воды, осуществляется сельскохозяйственная деятельность и рыболовство, производится гидроэлектроэнергия. [7]

Речной бассейн Сырдарьи занимает площадь ~ 444 000 км². Река берет начало в горах Тянь-Шаня и протекая через территорию четырех стран (Кыргызстан, Таджикистан, Узбекистан, Казахстан) впадает в Аральское море. Длина реки составляет ~ 2212 км.[10]

В системе сырдарьинского речного бассейна в настоящее время насчитывается 5 достаточно крупных водохранилищ: Токтогульское, Андижанское, Кайраккумское, Чарвакское, Чардарьинское. Более 70 отводных каналов различных размеров и около 14 гидроэлектростанций.

Всего на Сырдарье около 12 плотин разного размера. (Рисунок. 1)

Управление водными ресурсами бассейна реки Сырдарья достаточно непростое:

Во-первых, Сырдарьинский речной бассейн имеет сложную систему освоения водных ресурсов. Около 10 миллионов кубических метров воды отводится для орошения хлопковых и рисовых полей. Заборы воды на нужды сельского хозяйства из Сырдарьи почти равны ее общему годовому притоку. Фактический приток к верхним водохранилищам бассейна реки Сырдарья (Токтогульскому, Андижанскому, Чарвакскому) за вегетационный период в предыдущий год составил 14.3 км³ или 99,8 % от прогноза, 78 % от нормы. Суммарный

Рисунок 1. Водохозяйственная схема реки Сырдарьи

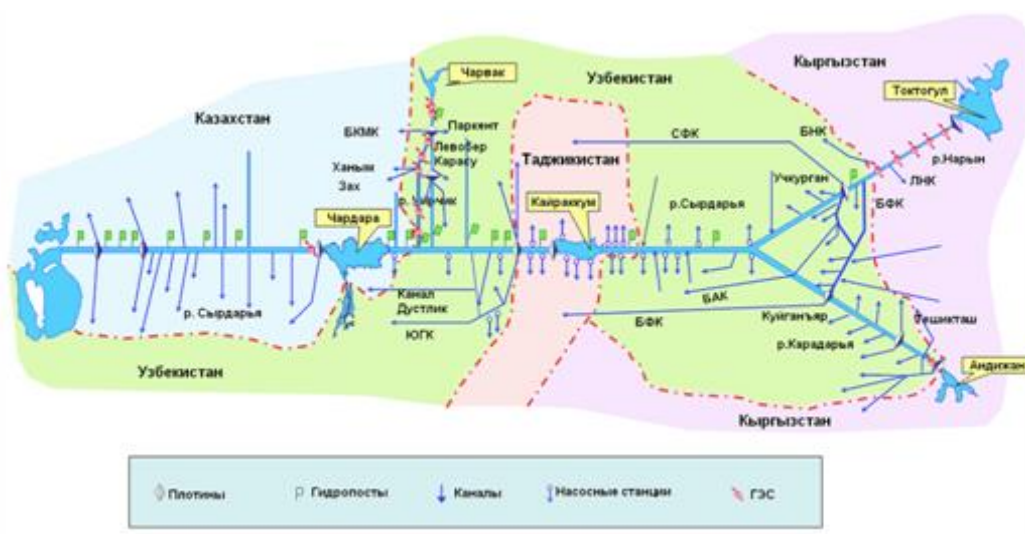

Таблица 1. Приток к крупным водохранилищам бассейна реки Сырдарья за вегетационный период 2022 г.

Название водохранилища	Объем воды, км ³		Отклонение (факт-план)	
	Прогноз/ План	Факт	км ³	%
1. Токтогульское водохранилище	8,18	8,76	0,59	7
2. Андижанское водохранилище	1,77	1,72	-0,05	3
3. Чарвакское водохранилище	4,43	3,86	-0,57	13
4. Водоохранилище Бахри Точик	5,05	5,28	0,23	5
5. Шардаринское водохранилище	4,08	2,31	-1,77	43

боковой приток к рекам Нарын и Сырдарья (на участках до Чардарьинского водохранилища) составил 6.8 км³, в том числе: по реке Карадарья 1.41 км³, по реке Чирчик 0.23 км³. (Таблица 1). [11]

Во-вторых, режим использования воды отличается для стран верхнего и нижнего течения. Для стран верховья гидроэнергетика является ведущей отраслью промышленности. Произведенное электричество в основном расходуется для отопления, соответственно, спрос максимально повышается в зимний сезон. Так как, сброс воды из водохранилищ повышается в зимний период, доступность воды для орошения в течение вегетационного сезона значительно снижается для стран низовья, где земледелие является основной отраслью жизнеобеспечения.

В-третьих интенсивные постройки гидроэлектростанций у истоков реки оказывают существенное влияние на экологию бассейна последние несколько десятилетий. Плотины гидроэлектростанций улавливают питательные вещества и предотвращают их попадание в поймы, тем самым разрушая биоразнообразие речной системы.

Вышеуказанные проблемы обретают все более и более актуальный характер в настоящее время. Если не будет достигнуто согласование интересов, которое было бы приемлемым для всех государств, то изменчивость речного стока и ожидаемое его сокращение в бассейне Аральского моря под влиянием климатических условий, вместе с растущими потребностями в воде, приведут к катастрофическим последствиям в регионе.

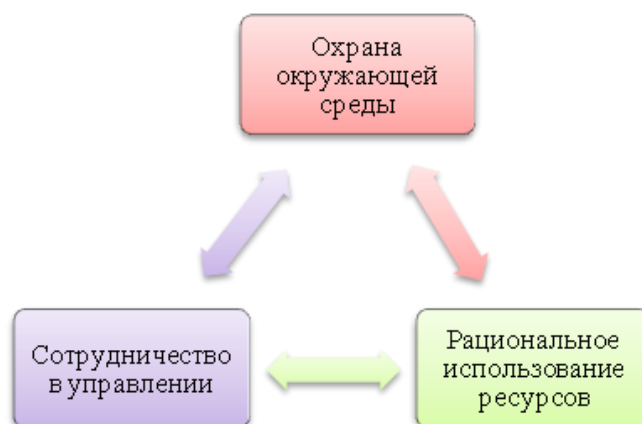
- *Мировой опыт сотрудничества*

Прежде всего проблемой нехватки пресной воды, ухудшением ее качества обеспокоено международное сообщество.

Важное место на международной арене по водным проблемам занимает Организация Объединенных Наций (ООН) и ее структуры. [5] ООН при содействии Европейской Экономической комиссии и Международной Юридической Ассоциации создали две глобальные конвенции, касающиеся правил управления и использования водных ресурсов: Конвенция по трансграничным водам Европейской Экономической Комиссии ООН 1992 года («По охране и использованию трансграничных водотоков и международных озер») – далее – Водная Конвенция 1992 и Конвенция ООН 1997 («О праве несудоходных видов использования международных водотоков») – далее – Водная Конвенция 1997.

Водная Конвенция 1992 была принята 17 марта 1992 г. в городе Хельсинки, однако вступила в силу в 1996 году. В настоящее время документ является одним из двух глобальных Конвенций в сфере регулирования трансграничного водопользования, наряду с Водной Конвенцией 1997. Изначально Конвенция 1992 разрабатывалась как правовая основа для европейских стран. После процедуры внесения поправок к нему могли присоединиться все государства-члены ООН. Казахстан стал одним из первых центральноазиатских стран вступивших в данную Конвенцию. Затем к нему присоединились Узбекистан (2007 г.) и Туркменистан (2012 г.) (Таблица

Рисунок 2. Взаимодействие компонентов Конвенции 1992

2). Присоединение этих стран открыло новые перспективы для расширения трансграничного сотрудничества в странах Центральной Азии, предотвращая конфликты и создавая региональную стабильность. Главная идея Конвенции 1992 заключалась в комплексном управлении водными ресурсами, и совместном решении всех существующих проблем. Согласно конвенции требовалось заключать соглашения и создавать специальные комиссии по выполнению обязательств.[8] Конвенция была разделена на три основополагающих компонента:

- исключение негативных воздействий на окружающую среду, здоровье и безопасность человека - предотвращение и сокращение загрязнения у источника, лицензирование и мониторинг сбросов сточных вод;
- разумное и справедливое использование водных ресурсов - стороны должны обеспечивать устойчивое использование трансграничных вод, тем самым учитывая потребности будущих поколений;
- заключение трансграничных соглашений и создание совместных органов по сотрудничеству в области

Таблица 2. Правовые документы применимые к трансграничным водам Сырдарьинского речного бассейна

Международные Конвенции и соглашения по водным ресурсам	Казахстан	Узбекистан	Кыргызстан	Таджикистан	Туркменистан
Водная конвенция ЕЭК ООН от 1992 г.	+	+	-	-	+
Конвенция ООН по водотокам от 1997 г.	-	+	-	-	-
Соглашение СНГ по трансграничным водотокам от 1998 г.	-	-	-	+	-
Соглашение по Сырдарье от 1998 г.	+	+	+	+	-

регулирования и защиты трансграничных вод – предусматривает своевременный обмен информацией, совместный мониторинг и оценку.

Эти три компонента в совместном исполнении послужили путеводителем для решения многих проблем касательно трансграничного водопользования. (Рис.2)

Водная Конвенция 1997 была подписана 21 мая 1997 г. в Нью-Йорке, однако вступила в силу 17 августа 2014 г. Несмотря на положительный опыт и эффективность предыдущей конвенции, страны Центральной Азии кроме Узбекистана, отказались принять участие в данной конвенции. [4]

Соглашение СНГ по трансграничным водотокам от 1998 г.- предусматривало основные принципы взаимодействия в области рационального использования и охраны трансграничных водных объектов, а также определение общих принципов использования и деления водных ресурсов государств-участников СНГ. Соглашение было подписано 11 сентября 1998 г., вступило в силу 06 июня 2002 г. Из всех центральноазиатских стран данное соглашение было подписано только Таджикистаном.

- *Центральноазиатский опыт сотрудничества*

Соглашение между Правительством Республики Казахстан, Правительством Кыргызской Республики и Правительством Республики Узбекистан об использовании водно-энергетических ресурсов бассейна реки Сырдарья было подписано 17 марта 1998 года. В 1999 году к нему присоединилось Правительство Республики Таджикистан. Данное соглашение состояло из 14 статей, в котором предусматривались такие основополагающие моменты, как порядок использования водно-энергетических ресурсов бассейна реки Сырдарья, обеспечение социально-экономического развития стран и благосостояния людей, гарантированное выполнение своих обязательств перед другими государствами, совместное рассмотрение всех вопросов касательно совершенствования экономических взаимоотношений,

направленных на гарантированное водообеспечение в бассейне реки Сырдарья и т.д. Таким образом были созданы все условия для бесконфликтного распределения водных ресурсов между странами участниками.

На современном этапе ООН на ряду с другими международными организациями занимается продвижением важных мероприятий, связанных с сохранением и распределением водных ресурсов. К примеру, в июне 2022 года правительство Таджикистана совместно с ООН провело в Душанбе Вторую международную конференцию высокого уровня по Международному десятилетию действий 2018-2028 «Вода для устойчивого развития», на котором собрались высокопоставленные чиновники и эксперты со всего мира. Во время мероприятия был определен ряд мер по продвижению устойчивого управления водными ресурсами путем повышения устойчивости к климатическим потрясениям и нехватке воды. [6]

Кроме того, Региональный руководящий комитет по водным ресурсам, состоящий из национальных организаций, каждый год собираются в странах Центральной Азии, для реализации проектов по управлению трансграничными водными ресурсами. Так 1 апреля 2021 года в столице Республики Казахстан – независимое агенство США по международному развитию (USAID) провело вводный семинар по запуску Регионального проекта по водным ресурсам и окружающей среде в Казахстане. Проект рассчитан на пять лет и направлен на укрепление регионального сотрудничества между пятью странами Центральной Азии и Афганистаном в вопросах управления трансграничными водными ресурсами и снижения экологических рисков в главных речных бассейнах Центральной Азии. [9]

Заключение

Активное участие и сотрудничество всех секторов, уровней правительства и международного сообщества имеют решающее значение для обеспечения

эффективного управления и распределения водных ресурсов. Признавая тот факт, что каждая страна в первую очередь старается защитить свои национальные интересы и использовать воду на своей территории с наибольшей пользой для развития экономики, стоит понимать важность и необходимость сотрудничества в области использования трансграничных рек, отдавая приоритет коллективным интересам. И этот принцип должен лечь в основу нового подхода к распределению трансграничных водных ресурсов.

Главная проблема заключается в том, что не все страны единогласно принимают

участие в международном сотрудничестве, что влечет за собой не исполняемость многих требований представленных в правовых документах. Для достижения прогресса в сотрудничестве, государствам Центральной Азии необходимо понять, что именно комплексные подходы в решении насущных проблем приведут к соответствующим выгодам. Трансграничное сотрудничество по водным ресурсам открывает огромные возможности для всех государств-участников. Однако важно сосредоточить внимание на новых возможностях для более прочного взаимовыгодного сотрудничества, оставив прошлые разногласия позади.

Список литературы

1. Shafiqul Islam, Amanda C. Repella. Water Diplomacy: A Negotiated Approach to Manage Complex Water Problems // Journal of Contemporary Water research & education. – 2015. – P. 11.
2. Sarfaraz M, Hall D, Rotman R. Data sharing in transboundary water management // Frontiers in Water. – 2022. – P. 4.
3. Духовный В.А, де Шуттер Ю. Вода в центральной азии: прошлое, настоящее, будущее. – 2019. – 466 с.
4. Нарбаев М.Т. Сырдарья от Тянь-Шаня до Аральска // [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://kazaral.org/syrdarya-ot-tyan-shanya-do-aralska/> (дата обращения: 20.10.2022).
5. База данных по бассейну реки Сырдарья. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <http://cawater-info.net> (дата обращения: 03.11.2022).
6. Аналитические данные комитета по водным ресурсам Республики Казахстан за 2021 год. – 2021. – С.10.
7. Гришин Н., Бернардини Ф., Эндерлейн Р., Либерт Б. Трансграничное водное сотрудничество в новых независимых государствах // Серия публикаций по водным проблемам – 2020. – № 4. – С. 3-38.
8. Материалы второй Международной конференции высокого уровня по Международному десятилетию действия - «Вода для устойчивого развития 2018-2028», – Душанбе 2022. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.un.org/ru/events/waterdecade/> (дата обращения: 27.10.2022).
9. Рысбеков Ю.Х. Сравнение основных положений глобальных Конвенций по трансграничным водам – Хельсинкской (1992) и Нью-Йоркской (1997) // Роль двух глобальных водных конвенций для продвижения интегрированного управления водными ресурсами в Республике Узбекистан и поддержания трансграничного сотрудничества в Центральной Азии – Ташкент. – 2016. – С. 84-99.
10. Зиганшина Д.Р. Роль и уместность Водной Конвенции ООН 1997 года для стран бассейна Аральского моря // Роль двух глобальных водных конвенций для продвижения интегрированного управления водными ресурсами в Республике Узбекистан и поддержания трансграничного сотрудничества в Центральной Азии – Ташкент. – 2016. – С. 44-64.
11. Материалы Специальной программы ООН для экономик ЦА к укреплению сотрудничества по рациональному и эффективному использованию водных ресурсов ЦА. – Нью-Йорк 2004. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: https://unece.org/DAM/SPECA/documents/environment/effuse_r.pdf (дата обращения: 30.10.2022).

¹G.M. Musagalieva, ²A.N. Ospanova, ³S.K. Kushkumbaev

^{1,2}L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

³Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

Features of water resources management in the Syrdarya river basin and prospects for international cooperation

Abstract. There is intense competition for the use of water resources in the countries of Central Asia. The low efficiency of water use in industrial sectors and the negative changes caused by unilateral management cause controversies and contribute to political disputes among the countries of Central Asia. Despite the willingness of Central Asian countries to cooperate, many developments and plans for water use are driven by uncoordinated national strategies whose interests sometimes conflict. Along with cooperation, there have always been disputes. However, this cooperation falls short of its potential and does not result in a truly regional approach that would ensure compatibility and sustainability of national priorities. This hinders economic development, contributes to social dislocation and environmental degradation, and may ultimately undermine national and regional stability in the region [2].

The article highlights the features of transboundary management in the Syrdarya river basin. The importance of international organizations and legal documents on transboundary cooperation in the regions of Central Asia for resolving disputes and concluding formal agreements between states on the way to achieving water diplomacy is also considered.

Keywords: water resources, water relations, water diplomacy, Central Asia, Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, transboundary regions, transboundary cooperation, Syrdarya river.

¹Г.М. Мусагалиева, ²А.Н. Оспанова, ³С.К. Кушқумбаев

^{1,2}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан,

³Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты, Астана, Қазақстан

Сырдария өзені бассейнінің су ресурстарын басқару ерекшеліктері және халықаралық ынтымақтастық перспективалары.

Аңдатпа. Орталық Азия елдерінде су ресурстарын пайдалану бойынша қызу бәсекелестік бар. Өнеркәсіптік салалардағы суды пайдаланудың төмен тиімділігі, біржақты басқарудан туындаған келеңсіз өзгерістер Орталық Азия елдері арасында қайшылықтар туғызып, саяси дауларға ықпал етеді.

Орталық Азия елдерінің ынтымақтастыққа бейімділігіне қарамастан, суды пайдалану бойынша көптеген әзірлемелер мен жоспарлар мүдделері бір-біріне ішінара қайшы келетін келісімдеген ұлттық стратегияларға негізделген. Даулар әрқашан ынтымақтастықпен қатар болған. Алайда мұндай ынтымақтастық өз әлеуеті бойынша артта қалады және ұлттық басымдықтардың үйлесімділігі мен тұрақтылығын қамтамасыз етуге бағытталған шын мәнінде аймақтық көзқарасқа айналмайды. Бұл экономикалық дамуды тежейді, әлеуметтік сілкіністерге және қоршаған ортаның деградациясына ықпал етеді және сайып келгенде аймақтағы ұлттық және аймақтық тұрақтылыққа нұқсан келтіруі мүмкін.[2]

Мақалада Сырдария өзені бассейніндегі трансшекаралық басқарудың ерекшеліктері көрсетілген. Дауларды шешу және су дипломатиясына қол жеткізу жолында мемлекеттер арасында ресми келісімдер жасау үшін халықаралық ұйымдар мен Орталық Азия өңірлеріндегі трансшекаралық ынтымақтастық жөніндегі құқықтық құжаттардың маңыздылығы да қарастырылады.

Түйін сөздер: су ресурстары, су қатынастары, су дипломатиясы, Орталық Азия, Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түрікменстан, трансшекаралық аймақтар, трансшекаралық ынтымақтастық, Сырдария өзені.

References

1. Shafiqul Islam, Amanda C. Repella. Water Diplomacy: A Negotiated Approach to Manage Complex Water Problems. Journal of Contemporary Water research & education. 2015.P. 11.

2. Sarfaraz M., Hall D, Rotman R. Data sharing in transboundary water management. *Frontiers in Water*. 2022. P. 4.
3. Dukhovny V.A., de Schutter Yu. *Voda v central'noj azii: proshloe, nastojashhee, budushhee* [Water in Central Asia: past, present, future]. (2019, 466 p.), [in Russian].
4. Narbaev M.T. Syr Darya from Tien Shan to Aral'sk [Syrdar'ja ot Tjan'-Shanja do Aral'ska], Available at: <https://kazalar.org/syrdarya-ot-tyan-shanya-do-aralska/> [in Russian]. (accessed 10.20.2022).
5. Database on the Syrdarya river basin [Baza dannyh po bassejnu reki Syrdar'ja]. Available at: <http://cawater-info.net>[in Russian]. (accessed 03.11.2022).
6. Analytical data of the Committee on Water Resources of the Republic of Kazakhstan for 2021. 2021.
7. Grishin H., Bernardini F., Enderlein R., Libert B. Transgranichnoe vodnoe sotrudnichestvo v novyh nezavisimyh gosudarstvah. Serija publikacij po vodnym problemam [Transboundary water cooperation in the Newly Independent States. Series of publications on water problems]. 2020. No. 4. P. 3-38. [in Russian].
8. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj konferencii vysokogo urovnja po Mezhdunarodnomu desjatiletiju dejstvija - «Voda dlja ustojchivogo razvitija 2018-2028». [Proceedings of the Second High-Level International Conference on the International Decade for Action - «Water for Sustainable Development 2018-2028»]. Dushanbe. 2022. Available at: <https://www.un.org/ru/events/waterdecade/> [in Russian]. (accessed 27.10.2022).
9. Rysbekov Yu.Kh. Sravnenie osnovnyh polozhenij global'nyh Konvencij po transgranichnym vodam – Hel'sinkskoj (1992) i N'ju-Jorkskoj (1997) Rol' dvuh global'nyh vodnyh konvencij dlja prodvizhenija integrirovannogo upravlenija vodnymi resursami v Respublike Uzbekistan i podderzhanija transgranichnogo sotrudnichestva v Central'noj Azii [Comparison of the main provisions of the global Conventions on transboundary waters - Helsinki (1992) and New York (1997) The role of two global water conventions to promote integrated water resources management in the Republic of Uzbekistan and support transboundary cooperation in Central Asia]. Tashkent. 2016. P. 84-99. [in Russian].
10. Ziganshina D.R. Rol' i umestnost' Vodnoj Konvencii OON 1997 goda dlja stran bassejna Aral'skogo morja. Rol' dvuh global'nyh vodnyh konvencij dlja prodvizhenija integrirovannogo upravlenija vodnymi resursami v Respublike Uzbekistan i podderzhanija transgranichnogo sotrudnichestva v Central'noj Azii [The role and relevance of the 1997 UN Water Convention for the countries of the Aral Sea basin. The role of two global water conventions to promote integrated water resources management in the Republic of Uzbekistan and support transboundary cooperation in Central Asia] Tashkent. 2016. P. 44-64, [in Russian].
11. Materialy Special'noj programmy OON dlja jekonomik CA k ukrepleniju sotrudnichestva po racional'nomu i jeffektivnomu ispol'zovaniju vodnyh resursov CA [Materials of the UN Special Program for the Economies of Central Asia to strengthen cooperation on the rational and efficient use of water resources in Central Asia]. – New York 2004. Available at: https://unece.org/DAM/SPECA/documents/environment/effuse_r.pdf [in Russian]. (accessed 30.10.2022).

Сведения об авторах:

Муссагалиева Гульмира Мэлсовна – докторант кафедры регионоведения, факультет международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Кушкумбаев Санат Кайрслямович – заместитель директора Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК, доктор политических наук, доцент, Астана, Казахстан.

Оспанова Айгерим Нуралиевна – Ph.D., ассоциированный профессор, заведующий кафедрой регионоведения факультета международных отношений Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Mussagaliyeva Gulmira Melsovna – Ph.D. student, Department of Regional Studies, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Kushkumbayev Sanat Kayrshyamovich – Deputy Director of the Kazakhstan Institute of Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Political Sciences, Associate Professor, Astana, Kazakhstan.

Ospanova Aigerim Nuraliyevna – Ph.D., Associate Professor, head of the Department of Regional Studies of the Faculty of International Relations of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

А.И. Молдалиева
П.К. Килыбаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: miakdidar@mail.ru, banu-kk@mail.ru)

Иран мен Орталық Азия елдерінің көліктік-логистикалық саладағы ынтымақтастығы (1990 – 2022 ж.ж.)

Аңдатпа. Иран Орталық Азияда тәуелсіз мемлекеттер құрылғаннан бері, геосаяси аймақты қалыптастыруда маңызды рөл атқара бастады. Мақалада Иранның Орталық Азиядағы негізгі мүдделерінің шеңбері талданады. Халықаралық қатынастардың қазіргі жағдайы тұрғысынан Иранның Орталық Азиядағы саясатының геосаяси және экономикалық аспектілеріне назар аударылады. Тегеран мен Орталық Азия елдерінің ынтымақтастығына қатысты энергетикалық және көлік-логистикалық фактордың аймақтағы Иран стратегиясына ықпалы бағаланады. Орталық Азияның бес мемлекеті өз мүдделерін Иранмен серіктестікте толық көлемде жүзеге асыруға ұмтылды. Авторлар көлік-коммуникация, энергетика салалардағы бірлескен жобаларға баса назар аударады. Екі ел ынтымақтастығының негізгі салалары «Солтүстік- Оңтүстік» халықаралық көлік дәлізін құру шеңберінде трансшекаралық көлік инфрақұрылымын қалыптастыру, сондай-ақ энергетика, газ және мұнай өндіру және экспорттау болды. Иран тарапының бірқатар ауқымды көліктік-логистикалық жобаларды іске асырумен байланысты болжаулары оның саясатына түзетулер енгізу қажеттілігі туралы мәселені тудырады. Орталық Азиядағы ИИР-ның саясаты туралы аз жазылады және айтылады, және оның бұл аймақта белсенділігі төмен деңгейде болғаны көрінеді. Американдық санкциялық қысымның қайтадан басталуы мен қатаюы Иран экономикасын қиын жағдайда қалдырды. Мұндай жағдайларда ірі инфрақұрылымдық жобаларды іске асыруда қаржыландырудың қажетті көлемінің болмауына байланысты да, түрлі геосаяси жағдайларға байланысты да айтарлықтай қиындықтар туындады. Соңғы жылдары Иранның стратегиясы өте сақ және қайшылықты болып қала берді. Бір жағынан, Тегеран АҚШ-тың мүдделері мен қысымынан тәуелсіз аймақтық энергетикалық серіктестікті күшейтуге тырысады. Осыған байланысты Иран ОАА елдерімен энергетика саласындағы екіжақты ынтымақтастықты нығайтуда. 2016 жылдың қаңтарында Иран Ислам Республикасынан санкцияларды алып тастау дамудың жаңа кезеңін ашты.

Түйін сөздер: Иран Ислам Республикасы, Орталық Азия, Түркіменстан, Тәжікстан, Қазақстан, Қырғызстан, көлік логистикасы, халықаралық көлік дәлізі, транзиттік элемент, санкция.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-198-208>

Түсті: 26.10.2022 / Жариялауға қабылданды: 09.12.2022

Кіріспе

Орталық Азия елдерінің тәуелсіздікке қол жеткізуі сыртқы ойыншыларға жаңа аймақта өздерінің геосаясиықпалының аясын кеңейтуге

мүмкіндік берді. Иран да басқаларынан ерекшеленбеді және ол КСРО ыдырағаннан кейінгі алғашқы жылдары Орталық Азиядағы позицияларды бағындыруға ұмтылды. Осылайша, Иран өзі үшін белгілі бір маңызы

бар Орталық Азиядағы жаңа мемлекеттермен халықаралық деңгейде қатынастар орнатты.

Зерттеудің мақсаты болжамдау әдіснамасы форматында Иран мен Орталық Азия елдері арасындағы көлік логистикасының даму жағдайы мен перспективаларын сарапшылар зерттеулері негізінде зерделеу және модельдеу (модельдеудің өзі жүйелік тәсілдің бөлігі) кезінде оларды жүйелік талдау объектісі ретінде анықтай отырып, нақты қалыптасқан мәселелерді беруге және шешуге тырысамыз. Орталық Азия негізінен дәстүрлі түрде «үлкен ойыншылар» - Ресей, АҚШ, ҚХР және басқа да аз ықпалды, бірақ белсенді сыртқы ойыншылардың саясаттары мен стратегияларының ықпалы мен қарама-қайшылығы тұрғысынан зерттеледі.

Үш ірі өркениеттің шекарасы тоғысында, күрделі тарихы мен халықтың түрлі этно-діни құрамы бар Орталық Азия аймағы Хантингтон тұжырымдамаларында потенциалды «оқ-дәрі қоймасы» ретінде жиі қабылданады. Шетелдік зерттеулердегі аймақтың стереотиптік маңыздылығы оның жер қойнауында орасан энергетикалық және табиғи-ресурстық әлеуеттің болуы тұрғысынан қарастырылады. Бірақ Орталық Азияның мұхит пен теңіз коммуникацияларына тікелей шығу жолы жоқ, нәтижесінде ол шекаралас мемлекеттерге көлік-транзиттік және басқа да тәуелділікке ұшырайды.

Өткен ғасырдың 90-шы жылдары, КСРО ыдырағаннан кейін Иран тарихи және мәдени тұрғыдан оған жақын Тәжікстан Республикасымен Орталық Азияда белсенді саясат жүргізе отырып, этникалық және тілдік жақындыққа баса назар аударғаны белгілі. Дегенмен, алдағы уақытта оның байланыстарының шекаралары едәуір кеңейіп, қазір Иран Орталық Азия аймағындағы барлық мемлекеттермен белсенді ынтымақтастық орнатты.

Иранның Орталық Азия аймағындағы белсенділігі түрлі – идеологиялық, мәдени, экономикалық салаларды қамтыды. Аталған аймақтардың барлық елдерімен екіжақты қарым-қатынастар орнатылғанына қарамастан, ИИР-ның олардың әрқайсысымен ынтымақтастығы Иранның белгілі бір елге

деген мүдделеріне байланысты әр түрлі деңгейде болды. Орталық Азия елдеріндегі Иранның «жұмсақ күші» негізінен олардың аумағындағы Иран мәдени орталықтарының қызметінде көрінді, «Иран мәдениетін экспорттауда» парсы тілі мен әдебиетіне маңызды рөл берілді.

1990 жылдардың басында Иран этникалық және тілдік жақындыққа баса назар аударып, аймақтағы белсенді саясатты Тәжікстанмен мәдени тұрғыдан жақындастыра бастады. Алайда, содан кейін Тегеранның Орталық Азиямен байланыстары тар «тәжік шеңберінен» шығып, қазір аймақтың барлық мемлекеттерін әртүрлі шамада қамтиды [1, 107 б.].

Сыртқы күштердің Орталық Азия аймағына әсері туралы кең мағынада айта отырып, Иранның аймаққа белгілі бір әсер ететін сыртқы ойыншылардың бірі ретінде атап өтпеуге болмайды.

Ал Орталық Азиядағы Иран бағыты әрдайым ұтымды және ұстамды болды. Иран экономикалық басым салаларға сауда, логистика және энергия ресурстарын тасымалдауды жатқызады.

Орталық Азия елдері де Иранға мүдделі, өйткені ИИР тасымал (шығанаққа шығу) және энергетикалық проблемаларды шеше алады, сауда қатынастарын дамытады және технологияларды ұсынады, 1985 жылы құрылған Экономикалық ынтымақтастық ұйымына (ЭБҰ), Ислам ынтымақтастығы ұйымына (ИБҰ), мұнай экспорттаушы елдер (ОПЕК) ұйымына ықпалы бар. Орталық Азиядағы позицияларды нығайту Иранға өзара байланысты бірқатар маңызды міндеттерді шешуге мүмкіндік береді. Көлік-коммуникация саласындағы бірлескен жобаларға ерекше назар аударылады. Иран мен аймақ елдерінің екіжақты ынтымақтастыққа өзара мүдделілігін негіздейтін факторлар ерекшеленеді.

Орталық Азия аймағы елдері мен ИИР қарым-қатынасының түрлі салалары бойынша жалпыға қолжетімді ақпараттық ресурстар шектеулі, аймақты тұтас түсіну бойынша мамандардың саны шектеулі деуге болады. Орталық Азияны түсіну, зерттеу және оған

қоса болжамдау тек осы аймақтағы елдердің өкілдеріне ғана мүмкін болады. Орталық Азия елдерінің сарапшылары, әрине, түрлі зерттеулерге қатысады, бірақ, әдетте, бұл шетелдік сарапшылардың қатысуы бар көпұлтты жұмыс топтары болады. Орталық Азиядан (шетелдік өкілдерсіз) және аймақтың барлық бес елінен сарапшылар ғана қатысқан зерттеу ерекшеленеді және нақты нәтиже береді деуге болады.

Зерттеу еңбегінде геосаяси, жүйелік-аналитикалық және тарихи, экономикалық және социологиялық тәсілдерді біріктіретін көпсалалы тәсіл ең орынды болып таңдалды. Халықаралық құбылыстарды жүйелі талдау және стратегиялық талдау әдісі маңызды болып табылады. Зерттеу әдістемесіне келетін болсақ, ол халықаралық ынтымақтастықты ұйымдастырудың мәлімделген принциптерінен туындайды, сондықтан зерттеуде неореалистік және неолибералдық тәсілдерінің жиынтығына сүйенеді. Орталық Азиядағы геосаяси процестердің геэкономикалық аспектілері — энергетикалық және көлік дәліздерінің саясаты және Орталық Азия мемлекеттері үшін геосаяси үрдістердің алдын ала қорытындылары зерттеледі.

1. Иранның Орталық Азиядағы саясаты мен мүдделері: логистикалық фактор

Сауда-экономикалық байланыстардан басқа, осы жылдар ішінде көлік саласындағы ынтымақтастық маңызды мәнге ие болды. Ол 1996 жылы мамырда Иран темір жолдарының желісімен Орталық Азия темір жолдарын байланыстыратын Мешхед-Серахс-Теджен темір жолы іске қосылғаннан кейін басталды.

Иранның Орталық Азия бағытындағы сындарлы және сарапталған саясаты оған өзінің де, Орталық Азия энергия тасымалдаушыларының да транзиті үшін өзінің геостратегиялық жағдайының барлық артықшылықтарын барынша орындауға көмектеседі. Міне, сондықтан да өткен жылдар ішінде Иран тасымал саласындағы өзараіс-қимылды мүмкіндігінше барлық жерде

еркін экономикалық аймақтарды дамытуға ықпал ете отырып, екіжақты ынтымақтастық жоспарларының негізі етіп қояды [2, 92 б.].

Орталық Азия елдерінің Иранға деген қызығушылығы, аймақ елдері ашық теңізге шыға алмайды, ал Иран порттары Араб теңізіне тікелей кіре алады, олар ірі кемелерді қабылдай алады. Мысалы, Чахбар порты өте маңызды, өйткені ол Парсы шығанағынан тыс орналасқан және Араб теңізіне тікелей шығатын жалғыз ірі теңіз сауда порты. Иран мен Орталық Азия елдерінің көлік саласындағы мүдделері сәйкес келеді. Мысалы, Тегеран Парсы шығанағы порттарына, Таяу Шығыс, Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Азия нарықтарына кіруді қамтамасыз ететін Теджен-Серахс-Мешхед транзиттік жолын салды. Екінші маңызды жоба – Орталық Азия елдеріне Парсы шығанағы порттарына жол ашқан Қазақстан – Түрікменстан – Иран темір жолы. Транзиттік жүк тасымалдары Иранға «Қазақстан-Түрікменстан-Иран» теміржолы және Каспий теңізіндегі Ақтау порты арқылы жүзеге асырыла бастады. Иран Орталық Азия үшін гидроэлектростанциялар, құбырлар салу, сондай-ақ электр желілерін салу мәселелерінде де мүдделі. Тәжікстанмен осы мәселелер бойынша ынтымақтастық жүріп жатыр. Мысалы, Түркіменстан үшін Иранмен газ саласындағы ынтымақтастық ерекше маңызға ие. 1997 жылы «Корпече Курткуи» газ құбыры салынды, ал 2010 жылы «Довлетабад Серахс-Хангеран» газ құбыры пайдалануға берілді.

Қазақстандық аналитик Л.Пархомчик атап көрсеткендей, 2010 жылға дейін Ақтау порты арқылы Каспий теңізінде своп-операциялар аясында жыл сайын 5 млн тоннаға дейін қазақстандық мұнай кететін [3].

Иранның Қырғызстанмен қарым – қатынасы нәтиже бермеді, онда басқа ойыншылар, ең алдымен Ресей мен Қытай белсенді және табысты жұмыс істеуде. Иран-қазақ қатынастарына келетін болсақ, тәуелсіздік жылдары аймақтағы Иранның ең ірі сауда серіктесі ретінде мұнайды айырбас негізінде жеткізген Қазақстан болды. Иран-түрікмен қатынастарының мысалында

Қытай-Қырғызстан-Тәжікстан-Ауғанстан-Иран теміржол құрылысының картасы

Дереккөзі. Хурсанд Хуррамов. Новый транспортный коридор и «зависшая» судьба железной дороги из Китая в Таджикистан. Дата обращения 14 июнь, 2020 // <https://rus.ozodi.org/a/30670099.html>

Ираннан санкциялар алынып тасталғаннан кейін елдер арасында ірі жобалар жүзеге асырылмады деуге болады. 2018 жылы ашылған жаңа Түркменбашы халықаралық теңіз порты келешекте Иранның Энзели және Нека порттарымен және Парсы шығанағындағы Бендер-Аббас порты арқылы байланысты арттыруға мүмкіндік береді.

Шавкат Мирзиев билікке келгеннен (2016 жылғы 14 желтоқсан) кейін Иран мен Өзбекстан қарым-қатынасында белгілі бір ілгерілеу байқалады. Мәселен, 2017 жылдың қазан айында Өзбекстан делегациясының Иранға сапары аясында және бизнес-форумның қорытындысы бойынша кәсіпкерлер 25,5 миллион доллар сомасына ауыл шаруашылығы және тоқыма өнімдерін жеткізу туралы келісімге қол қойды. Сонымен қатар, Иран Гератқа (Ауғанстан) алғашқы теміржол құрылысын жүргізуде. Осы жағдайда Өзбекстанда Ауғанстан аумағы арқылы өзінің көлік желісін Иран желісімен қосу жобасы қарастырылуда. Келесі маршрут ең ыңғайлы болып көрінеді: Термез (Өзбекстан)- Мазари-Шариф – Герат (Ауғанстан).

«Қытай-Қырғызстан-Тәжікстан-Ауғанстан-Иран» теміржол құрылысы бағытында бәрі біркелкі жүріп жатқан жоқ [4].

Қытай Өзбекстан бағытында жаңа көлік дәлізін іске қосқан кезде, Қырғызстан-Тәжікстан-Ауғанстан-Иран теміржол маршрутын салу жобасының тағдыры инвестицияның жоқтығынан түсініксіз болып қалуда [5].

Кейбір сарапшылар бұл жобаны «тасымалдық және экономикалық жауһар» деп санайды, ал басқалары, керісінше, «миф» деп санайды, өйткені бұл Орта Азиядағы күрделі рельефті таулы жерлерден өтетін алғашқы теміржол болады.

2010 жылы Иран-Ауғанстан-Тәжікстан-Қырғызстан-Қытай темір жолын салу бастамасын көтерді және төрт жылдан кейін – 2014 жылдың желтоқсанында Душанбеде өңірлес елдер осы жоба бойынша уағдаластыққа қол жеткізді. Маршруттың ұзындығы 2 мың шақырымға жуық болуы, ал оның 580 шақырымы Тәжікстан арқылы өтуі керек еді. Жол төменгі Пянджадан басталып, Руми, Яван, Вахдат, Файзабад және Жиргаталь аудандарынан Қырғызстан шекарасына дейін

өтеді делінді. Сондай-ақ, 16 шақырым тоннель мен 47 көпір салу көзделген. Сарапшылар ұзындығы 270 шақырым Вахдат-Карамық (Қырғызстан шекарасы) учаскесін ең күрделі бағыт деп атайды. Алдын ала деректер бойынша, Тәжік учаскесін іске асыруға \$3,2 млрд-тан астам қаражат қажет болады. 2010 жылы Иран билігі жобаның Техникалық-экономикалық негіздемесіне (ТЭН) миллион доллар көлемінде грант бөлуге уәде берді, бірақ Тегеран мен Душанбе арасындағы қарым-қатынастың нашарлауына байланысты мәселе ешқашан шешілген жоқ. Иран мен Тәжікстанның қарым-қатынасы 2015 жылы айтарлықтай нашарлады, ал Тегеран ТЭН үшін уәде етілген соманы бөлген жоқ. Иран келісімге қол қойылғаннан кейін жеті жыл ішінде тек 200 мың доллар төледі. Сондықтан жоба тоқтап қалды.

2016-2017 жылдарға дейін Тегеранның Ашхабадпен экономикалық байланыстары күн санап артып келеді. Сонау 1997 жылы ИИР - да құбыр салынды және Иранның солтүстік аудандары сол кезде оңтүстік кен орындарымен нашар байланысқан түрікмен газымен қамтамасыз етілді. Бір жылдан кейін Түркіменстан билігі қарызды дереу өтеуді талап етіп, Иранға қысым жасауға тырысты. Бірақ Иранның мұнай министрі Бижан Намдар Зангане оның елі қазір өз газын жеткілікті мөлшерде өндіреді және Түркіменстаннан сатып алу тек саяси қатынастарды сақтау үшін жасалады деп мәлімдеді. Осы уақытта түрікмен БАҚ-тары сәуір айының соңында Иран Сыртқы істер министрі Мохаммад Джавад Зариф елге келетінін хабарлады. Ол Бердімұхамедовпен 2017 жылы ынтымақтастықтың бұзылуына себеп болған қарыздарды талқылайды. Күн тәртібінде-жеткізілімнің қайта басталуы және бағаның төмендеуі қаралатыны айтылды [6].

Сонымен қатар, Иран экономикасы американдық және халықаралық санкцияларға байланысты терең дағдарысты бастан кешуде.

Тәжік сарапшысы Қосым Бекмұхаммед бұл жоба қытай немесе Иран сияқты ірі ойыншыларға ғана емес, сонымен қатар Оңтүстік нарықтарға қол жеткізетін және

жобаға қатысудан пайда көретін Тәжікстанға да пайдалы екенін айтады.

Соңғы рет Тәжікстан билігі 2019 жылдың желтоқсан айының соңында Душанбеде Тәжікстан мен Ауғанстан билігі арасында Жалолиддин Балхи (Колхозобод)-Джайхун-Нижний Пяндж-Шерхан Бандар (Ауғанстан) темір жолын салу туралы келісімге қол қойылған кезде Қытай-Қырғызстан – Тәжікстан-Ауғанстан – Иран темір жолының жобасын атап өтті.

Саясаттанушы Наргиза Мұраталиева Қытай-Қырғызстан-Тәжікстан-Ауғанстан-Иран теміржол маршрутын жүзеге асыруда инвестициялардың қалай тартылатыны және қандай шарттармен инвестиция тартылатыны туралы мәселе әлі күнге дейін түсініксіз болып қалатынын атап өтті [5].

Алайда Тәжікстан бұл жобаны жүзеге асыруға деген үмітін үзбейді. Республиканың көлік министрі Худоер Худоерзоданың айтуынша, тәжік мамандары оған Экономикалық ынтымақтастық ұйымының (ЕСО) съезінде түзетулер енгізеді. Сондай-ақ, жобаға назар аудару мақсатында оны талқылау БҰҰ-ның Азия мен Тынық мұхитқа арналған экономикалық және әлеуметтік комиссиясының (ESCAP) кездесуінде жоспарланып отыр. Министр сондай-ақ, жобаға қатысушы елдер әрқайсысы өз аумағында жеке бюджеттен ТЭН жасайтыны туралы келісті [7].

Халықаралық деңгейде Орталық Азия елдерінің Ислам Конференциясы ұйымына мүшелігі Иран үшін де тиімді болып табылады. Орталық Азия мемлекеттерінің ИБҰ – на (ИКУ-ға) қатысуы оның құрамы мен аумағын ұлғайтып қана қоймай, сондай-ақ осы ұйымның әлемдегі күші мен беделін нығайтады.

Иранның Орталық Азия мемлекеттерімен қарым-қатынасының тағы бір маңызды бағыты-бұл елдердің халықаралық маңызы бар мұнай экспорттаушы елдер ұйымына (ОПЕК) мүшелігі туралы мәселе және қазіргі уақытта аймақтың егеменді республикаларын осы ұйымға қабылдау мүмкіндігі мәселесі шешілуде.

2 Иран мен Орталық Азия елдері: көлік және логистикалық жүйелердің ахуалы мен мүмкіндіктері

Иранның ұзақ мерзімді негізде батыс санкцияларының күшін жою перспективалары осы елдің транзиттік әлеуетін Орталық Азия үшін неғұрлым толық пайдалану туралы мәселені күн тәртібіне қайта қойды.

Соған қарамастан, біртіндеп Орталық Азияда жаңа көлік жүйесі қалыптасуда, алайда Қытайға қарай бет бұруда.

2006 жылға қарай Теджен-Серахс-Мешхед (1996 жылы Иран мен Түркіменстанның теміржол желісін біріктірген) темір жолы арқылы Иран бағытында 14 млн. тонна транзиттік жүк, негізінен мұнай өнімдері, сұйытылған газ, құрылыс материалдары, химиялық тыңайтқыштар, металл прокаты, тоқыма, мақта тасымалданды.

Қазақстан-Түрікменстан - Иран (КТИ) жолын салу туралы келісімге 2007 жылы үш мемлекеттің басшылары қол қойды, жұмыстардың өзі 2009 жылы басталды. Бұл бағыттағы тораптар қазақстандық Өзен станциясы, түркімендік Қызылғая, Берекет және Этрек, сондай-ақ ирандық Горган болды. Магистралдың ең ұзын бөлігі - шамамен 700 шақырымдық магистраль-Түркіменстан аумағына келеді. Қазақстандық учаске (120 км) бірінші болып - 2012 жылы аяқталды, ал 2013 жылы ол Қызылғая - Берекет түрікмен учаскесімен түйістірілді. Өзен-Горган бағыты қазақстандық Бейнеуден Иран Мешхедіне (1996 ж. салынған) дейінгі жолдан 600 км қысқа, ол Дашогуз, Түркменабат, Теджен және Серахс түрікмен елді мекендерінен өтеді. Үш ел өкілдерінің айтуынша, жүктерді ауыстырып тиеу жылына 3 млн тоннадан 10 млн тоннаға дейін өседі.

Иранға қатысты санкциялардың әлсіреуіне Ресей, Қазақстан, Түркіменстан және Иранды жалғайтын Каспий маңы темір жолы жобасының қатысушылары үлкен үміт артады. Бұл теміржол Солтүстік-Оңтүстік дәлізінің бөлігі ретінде қарастырылады.

2014 жылы Өзен — Берекет — Горган теміржолының құрылысы аяқталды Қазақстан, Түрікменстан және Иранды

байланыстырған, «Солтүстік – Оңтүстік» жаңа теміржол дәлізінің ашылуы маңыздылығын бағалау күрделі болатын, тарихи оқиға. Бұл пікірді Иран президенті Хасан Роухани теміржолдың 3 желтоқсан 2014 ж. ашылуына арналған митингте айтты.

«Біз бүгін ашып отырған жол тек үш елді ғана байланыстырып отырған жоқ. Оның іске қосылуымен Ресей, Түркия, Батыс Еуропа және Жерорта теңізі елдері үшін Парсы мен Оман шығанағына, Қытайға және басқа да Шығыс елдеріне шығу оңайырақ болады. Біз аймақ елдерімен экономикалық байланыстарды нығайту жолында тек бірінші, бірақ өте маңызды қадам жасадық. Мұның соңы емес екеніне және осы бағытта жаңа қадамдар болатынына сенімдімін, - деп атап өтті Иран президенті» [9].

Осы темір жолдың жанындағы Хорасан-Резави провинциясында орналасқан «Серахс» еркін экономикалық аймағы, Орталық Азиядағы аймақтық сауданы ынталандыруға және қолдауға үлкен үлес қосатын, логистикалық және қойма қызметтерін ұсынатын өзіндік қақпа ашылды. Орталық Азия және халықаралық жүк тасымалдаушылар мен экспорттаушылар үшін «Серахс» АЭА тартымдылығын арттыру үшін Тегеран бірнеше жылдан бері оны басқа Иран АЭА-мен интеграциялау бойынша шараларды іске асыруда. 2008 жылы «Серахс» АЭА Парсы шығанағының жағалауында орналасқан «Кешм» АЭА-мен екіжақты ынтымақтастықты кеңейту туралы Меморандумға қол қойды. Меморандумға сәйкес, Шахид Раджаи (Бендер-Аббас) портының базасында жүктерді қоймалау, ауыстырып тиеу және қайта экспорттау мақсатында бірлесіп пайдалану үшін жүк терминалы салынуы тиіс еді.

Иран билігі «Серахс» АЭА-ны «Чабахар» АЭА-мен біріктіруге күш салуда, ол Үнді мұхитының жағасында тиімді орын алады және тар Ормуз бұғазын айналып өтуге мүмкіндік береді. Осы екі АЭА-ның интеграциясы Шығыс көлік дәлізі деп аталатын жобаны құру шеңберінде өтуде, мұнда Солтүстік нүкте Серахс, ал оңтүстік нүктесі-Чабахар. Сарапшылар Шығыс дәлізді

оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Азиядан Ауғанстанға, Орталық Азия мен Ресейге жүк транзиті үшін ең перспективалы және үнемді бағыттардың бірі ретінде таниды [10].

Осыған байланысты 2010 жылдың соңында «Чабахар-Захедан- Мешхед» (ұзындығы – 1330 км) ауқымды теміржол жобасының бөлігі ретінде Чабахар-Захедан (ұзындығы – 570 км) теміржол тармағының құрылысы басталды. Бұған қоса, 2018 жылға дейін Иранның солтүстігінде екі пунктте-Серахсада және Түркіменстанмен шекарадағы Баджигаранда басталатын «Солтүстік-Оңтүстік-Шығыс» автожол дәлізінің жобасын аяқтау жоспарланды.

Дәліз Каспий теңізіне қатысты жүктердің үш негізгі бағытын көздейді, соның Шығыс бағыты-тікелей теміржол қатынасы. Оның ескі тармағы Қарақалпақстан (Қазақстан, Өзбекстан, Түркіменстан) арқылы өтіп, Теджен - Серахс шекара өткелі бойынша Иранның теміржол желісіне шығады. Арбаларды ауыстыру Серахс станциясында жүзеге асырылады

Жаңа тармақ Болашақ арқылы (Қазақстаннан тікелей Түркіменстанға) 2014 жылы салынды және Иранға Этрек - Горган шекара өткелі бойынша шығады [11].

Ашхабад келісімі 2016 жылғы 23 сәуірде күшіне енді. Оның алдында 2014 жылы тамызда Маскатта Оман, Өзбекстан, Түрікменстан, Иран және Оман Сыртқы істер министрлері қол қойған Өзара түсіністік туралы Меморандум болды [12]. Ол елдердің жүк тасымалы мен транзитінің жылдамдығын арттыруға ықпал ететін көлік жолын құру ниетін бекітті.

Қазақстан Республикасы «Иран Ислам Республикасының, Оман Сұлтандығының, Түркіменстанның және Өзбекстан Республикасының Үкіметтері арасында халықаралық көлік және транзиттік дәліз құру туралы (Ашхабад келісімі)» келісімге қосылды.

Қазақстан Республикасының Ашхабад келісіміне қосылуы туралы тапсырма Қазақстан Республикасының Президенті мен Иран Республикасы Президентінің

2014 жылғы 8-9 қыркүйектегі кездесуінің қорытындылары бойынша берілді [13].

Жобаны іске асыру көлік маршруттарын – Солтүстік-Оңтүстік халықаралық көлік дәлізінің қазақстандық учаскесін, орталық Трансазиялық темір жол магистралын, сондай-ақ Парсы шығанағы порттарына шығуды және тұтастай алғанда Қазақстан Республикасының транзиттік әлеуетін іске асыруды дамытуға ықпал етеді. Қазақстан Республикасының осы Келісімге қосылуы Ашхабад келісімінің барлық құрылтайшы-тараптарымен келісілді.

Жобаны іске асыру көлік маршруттарын – Солтүстік-Оңтүстік халықаралық көлік дәлізінің қазақстандық учаскесін, орталық Трансазиялық темір жол магистралын, сондай-ақ Парсы шығанағы порттарына шығуды және тұтастай алғанда Қазақстан Республикасының транзиттік әлеуетін іске асыруды дамытуға ықпал етеді.

«Солтүстік – Оңтүстік» ККМ-нің халықаралық көлік дәлізінің басқа бағыттар, соның ішінде теңіз бағыттары алдындағы басты артықшылығы – тасымалдарды жүзеге асыруға жұмсалатын уақыт шығындарын едәуір қысқарту. Оның іске қосылуы Еуразия ішіндегісаудажәнеинвестициялықөріптестікті дамыту үшін негіз болатын макроаймақтық көліктік-логистикалық жүйенің – еуразиялық көлік тірегінің қалыптасуына ықпал етер еді, - деп атап өтті Еуразиялық тұрақтандыру және Даму Қоры жобалық блогының атқарушы директорының орынбасары – бас экономис Евгений Винокуров Таяу Шығыс - 2022 конференциясының төртінші сессиясында сөйлеген сөзінде [14].

Және бүгінде «Солтүстік – Оңтүстік» ККМ-нің табысты жұмыс істеуіне ықпал ететін бірқатар факторлар бар. Олардың қатарында – ЕАЭО – ның Үндістанмен, Иранмен және Оңтүстік Азия мен Парсы шығанағының басқа елдерімен өзара іс-қимылын жандандыру, «Солтүстік-Оңтүстік» ККМ-нің ендік көлік маршруттарымен тоғысу әлеуетінің де едәуір болуы, цифрландыру процестерін жеделдету және қаралатын климаттық мәселелер бар. Зерттеулерде «Солтүстік – Оңтүстік» ККМ жүк әлеуетіне баға берілді, онда 2030 жылға

қарайғы перспективада жүк тасымалдау потенциалы 14,7-ден 24,5 миллион тоннаға дейін құрайтыны болжанады.

Көлік саласының алдына жаңа сын-қатерлер мен бірқатар логистикалық шектеулер қоятын, санкцияларға байланысты пайда болған 2022 жыл, «Солтүстік-Оңтүстік» халықаралық көлік дәлізінің дамуына жаңа серпін берді – бұған дейін Балтық бассейні порттары арқылы жөнелтілетін экспорттық жүк ағындарын біртіндеп қайта бағдарлау жүріп жатыр.

Бүгінгі күні «Солтүстік-Оңтүстік» ККМ маршруттарында кешенді логистикалық сервистерді дамыту және көлік қызметтерін жетілдіру Еуразиялық әріптестікті және ЕАЭО елдерінің Кавказ, Иран, Үндістан елдерімен байланыстарын нығайту, сондай – ақ Каспий бассейні, Парсы шығанағы елдерінен және Үндістаннан Ресей инфрақұрылымына және бұдан арықарай т. б. транзиттік ағындарды тарту үшін экономикалық жағынан ақталған шаралар болып табылады.

Қорытынды

Иранның Орталық Азияға қатысты сыртқы саяси стратегиясын және аймақ елдерімен екіжақты байланыстардың жағдайын, санкциялар кезіндегі және санкциялар бәсеңдегеннен кейінгі Иранның Орталық Азия елдерімен көлік логистикасы саласындағы ынтымақтастығы қарастырылды.

2014 жылы Қазақстан – Түрікменстан – Иран («Солтүстік – Оңтүстік» ККМ Шығыс бағыты) тікелей теміржол бағытының пайдалануға

берілуі, 2016 ж. ақпанда Шығыс Қытайдан Парсы шығанағы нарықтарына жүктерді (10 тәулік) жылдамдықпен жеткізудегі алғашқы логистикалық шешім болып табылатын Қытай – Қазақстан – Түрікменстан – Иран жаңа бағытының ашылуы екі жақты және көп жақты келісімдердің нәтижесі. Көптеген ауқымды жобалар бар және қайта жаңғыртылуда.

Иранның аймақ елдерімен ынтымақтастығы сауда, энергетика, көлік, мұнай-газ саласы сияқты салаларда мүмкіндігі мол. Бұл ретте ұзақ мерзімді перспективада мұндай ынтымақтастық Иранның сыртқы саясаты басымдықтарының бірі болады.

Сонымен қатар, Иранның Орталық Азияға «қақпа» рөлін және мұнай-газ құбырлары мен көлік жолдарының транзиттік бағытын қамтамасыз ету міндеттері АҚШ-тың Иранға қарсы санкцияларымен және ОА аймағындағы АҚШ-Ресей геосаяси бәсекелестігімен қиындады. Бүгінгі таңда Иранның қатысуымен Орталық Азия аумағынан жоспарланған мұнай-газ жобаларының көпшілігі аяқталған жоқ, бұл негізінен ағымдағы геосаяси күрестің нәтижелеріне, соның ішінде Иранның төңірегіндегі ахуалдарға байланысты болды. Сонымен қатар, Иранға қарсы санкциялардың Орталық Азиядағы экономикалық процестерге ұзақ мерзімді теріс әсері ОА мемлекеттерін ең ыңғайлы, сенімді және болжамды инвестор ретінде Қытайға бағыттайды. Тегеран мен ОА елдері белгілі бір мәмілеге келу және позицияларды жақындастыру арқылы Каспий ынтымақтастығын жандандыруда.

Әдебиеттер тізімі

1. Грозин А.В. Политика и интересы Ирана в Центральной Азии с учетом энергетического и логистического факторов // Геоэкономика энергетике, 2020, №3 (11). – С. 106–130.
2. Месамед В.И. Иран в Центральной Азии: два десятилетия диалога. – Москва: Институт Ближнего Востока. – 2010. – 268 с.
3. Пархомчик Л. Модификация внешнеполитических ориентиров Ирана в Центральной Азии. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://cabar.asia/ru/lidiya-parhomchik-modifikatsiya-vneshnepoliticheskikh-orientirov-irana-v-tsentralnoj-azii/> (дата обращения: 01.07.2022).
4. Иран+5? Выгоды и вызовы центральноазиатской пятерки (часть 2). 29 МАЯ, 2018. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.caa-network.org/archives/13248> (дата обращения: 01.07.2022).

5. Хурсанд Хуррамов. Новый транспортный коридор и «зависшая» судьба железной дороги из Китая в Таджикистан. . [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://rus.ozodi.org/a/30670099.html> (дата обращения: 01.07.2022).
6. Зверинцева Т. Искусство продавать по-туркменски, 2019. Поможет ли «Газпром» Ашхабаду справиться с экономическим кризисом. . [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://fergana.agency/articles/106852/>, (дата обращения: 01.07.2022).
7. Быть или не быть железной дороге Китай-Иран через Таджикистан. Дата обращения 01.2019 (обновлено: 16:20 07.04.2021). [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://tj.sputniknews.ru/20190130/zheleznaya-doroga-china-iran-tajikistan-1028130232.html> - (дата обращения: 01.07.2022).
8. Открылся железнодорожный коридор «Север – Юг», связавший Иран, Туркменистан и Казахстан. 3 декабря 2014, Архив. ИТАР-ТАСС/ Валерий Аршавский. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/1620117?utm_source=google.com&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com (дата обращения: 01.07.2022).
9. Иран и Центральная Азия: возможен ли новый транспортный прорыв? [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://portnews.ru/digest/print/14262/?backurl=/digest/> - (дата обращения: 01.07.2022).
10. Транспортный коридор Север – Юг. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%> (дата обращения: 01.07.2022).
11. Международный транспортный коридор «Север-Юг». [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://ru.sputnik.kz/20220609/mezhdunarodnyy-transportnyy-koridor-sever-yug-25437461.html>. (дата обращения: 01.07.2022).
12. Подписан дополнительный протокол к Ашхабадскому соглашению. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://business.com.tm/ru/post/9023/podpisan-dopolnitelnyi-protokol-k-ashhabadskomu-soglasheniyu>. (дата обращения: 01.07.2022).
13. Казахстан присоединился к Ашхабадскому соглашению. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.egemen.kz/article/195579-kazakhstan-prisoedinilsya-k-ashkhabadskomu-soglasheniyu> (дата обращения: 01.07.2022).
14. Евгений Винокуров «Север – Юг»: строительство транспортного каркаса Евразии. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://ru.valdaiclub.com/a/highlights/sever-yug-stroitelstvo-transportnogo-karkasa-evrazii/> (дата обращения: 01.07.2022).

А.И. Моддалиева, П.К. Кильбаева

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Сотрудничество Ирана и стран Центральной Азии в транспортно-логистической сфере (1990 – 2022 гг.)

Аннотация. В статье анализируются основные интересы Ирана в Центральной Азии. Также рассматривается содержание и влияние энергетического, транспортно-логистического факторов на стратегию Ирана касательно сотрудничества Тегерана и Центральной Азии. Авторы уделяют особенное внимание на проекты в сфере энергетики и коммуникации. Статья завершается выводом о том, что, основными направлениями сотрудничества Ирана и Центрально-Азиатского региона является формирование транспортной инфраструктуры по концепции международного транспортного коридора «Север-Юг», также производство и экспорт энергетики, газа и нефти. Прогнозы иранской стороны, связанные с реализацией ряда масштабных транспортно-логистических проектов, ставят вопрос о необходимости внесения корректив в ее политику. О политике КСИР в Центральной Азии писали и обсуждали мало, и, похоже, он был менее активен в этом регионе. Возобновление и ужесточение американских санкций поставило экономику Ирана в тяжелое положение. В таких случаях возникают значительные трудности в реализации крупных инфраструктурных проектов, как из-за отсутствия необходимого объема финансирования, так и из-за различных геополитических условий. В последние годы стратегия Ирана оставалась очень осторожной и противоречивой. С одной стороны, Тегеран пытается укрепить региональное энергетическое партнерство независимо от интересов и давления США. В связи с этим Иран укрепляет двусторон-

нее сотрудничество в области энергетики со странами ОАЕ. Снятие санкций с Исламской Республики Иран в январе 2016 года открыло новый этап развития.

Ключевые слова: Исламская Республика Иран, Центральная Азия, Туркменстан, Таджикистан, Казахстан, Кыргызстан, транспортная логистика, международный транспортный коридор, санкция.

A.I. Moldaliyeva, P.K. Kilybayeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Cooperation of Iran and Central Asian countries in the transport and logistics sector (from 1990 to 2022)

Abstract. The article analyzes the main interests of Iran in Central Asia. There are also considered content and influence of energy, transport, and logistics factors on Iran's strategy regarding cooperation between Tehran and Central Asia. The authors pay special attention to projects in the field of energy and communications. The article ends with the conclusion that the main areas of cooperation between Iran and the Central Asian region are the formation of transport infrastructure according to the concept of the international transport corridor «North-South», as well as the production and export of energy, gas, and oil. The Iranian side's forecasts related to the implementation of a number of large-scale transport and logistics projects raise the question of the need to make adjustments to its policy. Little has been written or discussed the IRGC's policy in Central Asia, and it appears to have been less active in the region. The resumption and tightening of US sanctions have put Iran's economy in a difficult position. In such cases, significant difficulties arise in the implementation of large infrastructure projects, both due to the lack of the necessary amount of funding and due to various geopolitical conditions. In recent years, Iran's strategy has remained very cautious and controversial. On the one hand, Tehran is trying to strengthen the regional energy partnership, regardless of US interests and pressure. In this regard, Iran is strengthening bilateral cooperation in the field of energy with the OAU countries. The lifting of sanctions against the Islamic Republic of Iran in January 2016 opened a new stage of development.

Keywords: Islamic Republic of Iran, Central Asia, Turkmenistan, Tajikistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, transport logistics, international transport corridor, sanction.

References

1. Grozin A.V. Politika i interesy Irana v Tsentral'noy Azii s uchetom energeticheskogo i logisticheskogo faktorov. *Geoekonomika energetiki [Policies and Interests of Iran in Central Asia with Consideration of Energy and Logistics Factors. Geo-Economics of Energy]*. 2020. No.3 (11). P. 106–130, [in Russian].
2. Mesamed V.I. Iran v Tsentral'noy Azii:dva desyatiletiya dialoga [Iran in Central Asia: Two Decades of Dialogue]. (Institut Blizhnego Vostoka, Moscow, 2010, 268 p.), [in Russian].
3. Parkhomchik L. Modifikatsiya vneshnepoliticheskikh oriyentirov Irana v Tsentral'noy Azii [Modification of Iran's foreign policy guidelines in Central Asia]. Available at: <https://cabar.asia/ru/lidiya-parhomchik-modifikatsiya-vneshnepoliticheskikh-orientirov-irana-v-tsentralnoj-azii/> [in Russian]. (accessed 01.07.2022).
4. Iran+5? Vygody i vyzovy tsentral'noaziatskoy pyaterki (chast' 2). May 29, 2018 [Iran+5? Benefits and challenges of the Central Asian Five (Part 2). 29 MAY, 2018]. Available at: <https://www.caa-network.org/archives/13248> - [in Russian]. (accessed 01.07.2022).
5. Khursand Khurramov. Novyy transportnyy koridor i «zavishhaya» sud'ba zheleznoy dorogi iz Kitaya v Tadzhiqistan. [New Transport Corridor and the Hanging Fate of the Railroad from China to Tajikistan]. Available at: <https://rus.ozodi.org/a/30670099.html> [in Russian]. (accessed 01.07.2022).
6. Zverintseva T. Iskusstvo prodavat' po-turkmenski, 2019. Pomozhet li «Gazprom» Ashkhabadu spravit'sya s ekonomicheskim krizisom [The Art of Selling in Turkmenistan, 2019. Will Gazprom help Ashgabat cope with the economic crisis]. Available at: <https://fergana.agency/articles/106852/>, [in Russian]. (accessed 01.07.2022).
7. Byt' ili ne byt' zheleznoy doroge Kitay-Iran cherez Tadzhiqistan [To be or not to be China-Iran railroad through Tajikistan]. Available at: <https://tj.sputniknews.ru/20190130/zheleznaya-doroga-china-iran-tajikistan-1028130232.html> [in Russian]. (accessed 01.07.2022).

8. Otkrylsya zheleznodorozhnyy koridor «Sever – Yug», svyazavshiy Iran, Turkmenistan i Kazakhstan. December 3, 2014, Arkhiv. ITAR-TASS [North-South railway corridor linking Iran, Turkmenistan, and Kazakhstan opened. December 3, 2014, Archive. ITAR-TASS]. Available at: https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/1620117?utm_source=google.com&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com [in Russian]. (accessed 01.07.2022).
9. Iran i Tsentral'naya Aziya: vozmozhen li novyy transportnyy proryv? [Iran and Central Asia: is a new transport breakthrough possible?]. Available at: <https://portnews.ru/digest/print/14262/?backurl=/digest/> [in Russian]. (accessed 01.07.2022).
10. Transportnyy koridor Sever - Yug [Transport corridor «North - South»]. Available at: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%> [in Russian]. (accessed 01.07.2022).
11. Mezhdunarodnyy transportnyy koridor «Sever-Yug» [international transport corridor «north-south»]. Available at: <https://ru.sputnik.kz/20220609/mezhdunarodnyy-transportnyy-koridor-sever-yug-25437461.html>. [in Russian]. (accessed 01.07.2022).
12. Podpisan dopolnitel'nyy protokol k Ashkhabadskomu soglasheniyu [Additional protocol to Ashgabat agreement was signed]. Available at: <https://business.com.tm/ru/post/9023/podpisan-dopolnitelnyi-protokol-k-ashhabadskomu-soglasheniyu>. [in Russian]. (accessed 01.07.2022).
13. Kazakhstan prisoyedinilsya k Ashkhabadskomu soglasheniyu [Kazakhstan joined the Ashgabat Agreement]. Available at: <https://www.egemen.kz/article/195579-kazakhstan-prisoedinilsya-k-ashkhabadskomu-soglasheniyu>. data obrashcheniya 15 Noyabrya, 2018 [in Russian]. (accessed 01.07.2022).
14. Yevgeniy Vinokurov «Sever – Yug»: stroitel'stvo transportnogo karkasa Yevrazii. [«North-South»: the construction of the transport framework of Eurasia]. Available at: <https://ru.valdaiclub.com/a/highlights/sever-yug-stroitelstvo-transportnogo-karkasa-evrazii/> [in Russian]. (accessed 01.07.2022).

Авторлар туралы мәлімет:

Молдалиева Акдидар Икиласовна – Аймақтану кафедрасының 2 курс докторанты, халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Килыбаева Пану Калынбаевна – тарих ғылымдарының кандидаты, Аймақтану кафедрасының доценті, халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Moldalievа Akdidar Ikiļasovna – The 2nd year doctoral student, Department of Regional Studies, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Kilybaeva Panu Kalynbaevna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Regional Studies, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Ж.Е. Нурбаев
Ж.Ж. Киюбек

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: miakdidar@mail.ru, banu-kk@mail.ru)

Историческая политика и нациестроительство в странах Центральной Азии: реабилитационные практики в Казахстане и Узбекистане

Аннотация. Данная статья посвящена процессу реабилитации жертв политических репрессии 20-30-х и 50-х годов XX века на территории современной Республики Казахстан и Республики Узбекистан. Целью статьи является выявление общего и особенного в реабилитационном процессе между двумя государствами, у которых одна общая история, также территориальная близость, которая важна в интеграционном процессе стран. Авторы данной статьи попытались на примере реабилитационного процесса жертв сталинских репрессии показать, каким образом страны преодолевают трагические страницы прошлого, в то время когда другие уже достигли определенного результата в переосмыслении событий, которые долгое время были в «забвении». Анализ, основанный на экспертных интервью и официальных документах, показывает, что этот постколониальный процесс вписывается в тенденцию нациестроительства Казахстана и Узбекистана. Реабилитация жертв сталинских репрессии вовлекает в себя широкий спектр групп и действующих лиц. Эти факторы могут объяснить важность данного процесса в преддверии столетия ника репрессии в 1937-1938 гг., унесший жизни десятки тысяч людей.

Ключевые слова: историческая политика, процесс реабилитации, политические репрессии, Казахстан, Узбекистан.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-209-221>

Поступила: 22.11.2021 / Одобрена ко публикации: 11.01.2023

Введение

В соответствии с резолюцией Генеральной Ассамблеи от 29 ноября 1985 года, в Декларации основных принципов правосудия для жертв преступлений и превышения властью, под термином «жертвы» понимаются лица, которым индивидуально или коллективно был причинен умышленный вред, включая физические повреждения или моральные страдания, эмоциональные травмы, материальный ущерб или существенное ущемление их основных прав в результате

действия или бездействия, нарушающего действующие национальные уголовные законы государств-членов, включая законы, запрещающие преступное злоупотребление властью [1].

На сегодня реальным проявлением ответственности государства и его должностных лиц за незаконное уголовное и административное преследование является реабилитация жертв репрессий, которым за годы советской власти подверглись миллионы людей за политические и религиозные убеждения, по социальным, национальным

и иным признакам. Современное развитие независимых государств и прав его граждан подразумевает процесс реабилитации жертв политических репрессии, начавшийся в годы перестройки и продолжающийся до сих пор.

Политика реабилитации жертв сталинских репрессии направлена на установление исторической справедливости и возвращении добрых имен невинно осужденным лицам и их родственникам. Также, она имеет глубокий

смысл в передачи будущим поколениям правильных знаний своей истории. Это гражданский долг государства и общества по отношению тем, кто пережил весь ужас тоталитарного режима. После обретения независимости постсоветские страны начали

путь поиска идентичности граждан страны, строительстве нации, национальной истории и взгляд на будущее через призму прошлого.

Анализ основных документов реабилитации и экспертный опрос позволяют предположить, что данный исторический процесс актуализирует переосмысление трагических событий прошлого столетия. Эти события затрагивают

не только отдельные личности, но и целые народы и этносы, оказавшиеся насильственно переселенными в Казахстан и Узбекистан.

Масштабы и последствия тех карательных мер еще полностью не известны широкой общественности. Поэтому затрагивание реабилитационного процесса в независимых государствах, это требование ученых, потомков и общества.

В правовое сознание слово «реабилитация» вошло в середине 50-х годов, когда Хрущев разоблачил культ личности Сталина, и обвинил его в самых тяжких преступлениях против своего народа. В связи с этим начали освобождать тех, кто сидел в лагерях и тюрьмах, также оправдывать политических осужденных, и восстанавливать в ряды партии. Однако, данный процесс приостановился в 60-70-е годы, а процесс реабилитации ознаменовался «молчанием».

Лишь в годы перестройки тема реабилитации вновь ставится в повестку дня. На это повлияло развитие общественно-

политических институций страны, этапы переосмысления исторической правды, а также переход к демократическим ценностям, где нет места незаконному суждению и попраным правам человека.

Политика реабилитации, построенная во время демократизации в начале 90-х годов, стала основой для дальнейшего развития исторической политики в постколониальных государствах. Почти сразу же после обретения независимости в 1991 году, Казахстан и Узбекистан сделали первые шаги, начав рассекречивание архивных документов, в поисках истины прошлого.

Методология

Впервые изучение исторической памяти общества были осуществлены М. Хальббаксом в 1940-е гг., однако мемориальным пиком можно назвать период последней трети XX в. В это время был заложен методологический и практический фундамент изучения феномена «Memory studies» в работах П. Нора, А. Ассман, П. Бурдые и многих других. В Казахстане это научное направление стало распространяться относительно недавно, среди исследователей можно отметить труды Медеуовой К.А., Галиева А.А. и др.

Предметом данного исследования является сравнительный анализ исторической политики Республики Казахстан и Республики Узбекистан, а конкретнее, политика и практика реабилитационных процессов.

Методологической основой статьи выступают принципы историзма и объективности, системного и компаративистского анализа вопросов репрессий и их реабилитационных практик в странах Центральной Азии.

Определяя методiku исследования, авторы руководствовались основными методами исторического познания: сравнительно-исторический метод позволил изучить репрессивную политику в двух государствах в неотрывной связи с политикой по реабилитации жертв политических репрессий. Системный анализ

дал возможность рассмотреть комплекс всех аспектов реабилитационных политик и практик.

Статья основана на полевых материалах и экспертных интервью, собранных авторами в период с 2021 по 2022 годы. Неструктурированные интервью были проведены с историками, учеными из Казахстана и Узбекистана, а также представителями Проектного офиса и организаций, которые были вовлечены в работу по реабилитации жертв политических репрессий.

Обсуждение

История изучения проблемы уходит своими корнями в прошлое – в 50-60 гг. XX в. С момента возникновения и по сегодняшний день историография изучения темы репрессии прошла сложный и противоречивый путь, но в целом развивалась поступательно. На эволюцию историографии проблемы оказывали свое воздействие различные факторы – политические, идеологические, научно-организационные и другие.

В 1992 г. Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова издал материал под редакцией М.К. Козыбаева, Ж.Б. Абылхожина, К.С. Алдажуманова [2], который до настоящего времени является очень важным источником по теме коллективизации, раскулачивания и репрессии. Этим темам были посвящены издания, в которые вошли архивные материалы. Центрального государственного архива Республики и освещали новые данные по насильственной коллективизации и голоду в Казахстане (1931-1933 гг.), по депортированным в Казахстан народам.

Известный историк Ж. Абылхожин раскрывает предпосылки голода, раскулачивания, репрессий, восстаний и депортаций, представляя историю Центральной Азии и Казахстана во взаимосвязи, как единый целостный процесс, детально пишет о багрянной промышленности и переходе крестьян от капиталистических к

социалистическому ведению крестьянского хозяйства.

В 2019 году вышла книга под редакцией Ж.Б. Абылхожина, М.Л. Акулова и В.В. Цай [3]. Коллективная монография посвящена сталинизму и направлена на переосмысление исторических трагических событий, пережитых казахским обществом в 30-40-е годы.

Интересна в этой связи труды Койгелдиев М.К. [4], который один из первых впервые анализирует материалы следственных дел представителей разных социальных групп казахстанского общества, выявляя причины и последствия их преследований.

В Узбекистане также была проделана большая работа по критическому переосмыслению сталинской модернизации. Алимova Д.А. является автором двухтомного издания, в котором она дает характеристику политическому строю Советского государства, а также описывает особенности факторы возникновения и распространения джадидизма.

Важным событием для историков и гуманитариев является выпуск в свет сборников документов и материалов, так как они имеют источниковую и документальную ценность. Так, профессор Р. Шамсутдинов [5] выпустил несколько томов сборников документов и материалов, посвященных репрессивной политике советской власти в Узбекистане.

Этой же темой репрессий в Узбекистане были озадачены Б. Хасанов, Н. Каримов, С. Ахмедов, М. Зикруллаев, Б. Ирзаев, под редакцией которых была издана в 2012 году сборник статей.

О репрессивной тоталитарной политике советской власти в Туркестане и ее влияние на культуру узбекского народа была написана книга историка З.Р. Ишанходжаева.

По теме тоталитарного советского режима в Узбекистане, его трагических событиях и последствиях были защищены несколько диссертационных исследований. Одна из таких работ – диссертация Ф. Бабаева на

тему «Соправление Советской власти на территории Центральной Азии».

Результаты исследования

Хрущевская политика десталинизации. Реабилитационный процесс жертв репрессии начался сразу же после смерти Сталина в 1953 году. Руководство понимало, что в обществе царит напряжение, связанное с «большим террором», также борьба за власть породила необходимость в решении восстановления справедливости к гражданам, чьи права были уничтожены. Данный исторический процесс особо активизировался после доклада Н.С. Хрущева на XX съезде КПСС 25 февраля 1956 г. Однако, инициатором реабилитации жертв репрессии является Берия, который 26 марта 1953 г. предложил проект указа «Об амнистии», к тому времени в тюрьмах и лагерях ГУЛАГ содержалось 2,5 млн заключенных [6].

После доклада Хрущева разрушилось то, на чем десятилетиями держалась вся власть и существование СССР, был подвергнут критике и развенчан культ личности Сталина. Хрущев обвинил его в кровавых преступлениях против собственного народа. «После смерти Сталина Центральный комитет партии стал строго и последовательно проводить курс на разъяснение недопустимости чуждого духу марксизма-ленинизма возвеличивания одной личности, превращения ее в какого-то сверхчеловека, обладавшего сверхъестественными качествами. Такое понятие о человеке и, говоря конкретно, о Сталине, культивировалось у нас много лет...» [7, С.19] В доклад Хрущёва с критикой Сталина входили следующие положения: «Большой террор» и массовая фальсификация дел, направленная на выполнение «планов» по осужденным и расстрелянным, неправомерное использование термина «враг народа» в качестве оружия политической борьбы, проявления культа личности.

В обществе также был высокий запрос на пересмотр дел в отношении жертв репрессий, Верховный Суд СССР до марта 1953 г.

ежемесячно получал свыше 30 тысяч писем-жалоб [6].

Речь шла о миллионах людей, которые прошли через сеть тюрем, полигонов, спецпоселений и концлагерей. Это были советские и иностранные граждане, «кулаки», узники 58-й статьи, «спецпереселенцы», городская и степная аристократия, дехканы и религиозные деятели [2, С.35]. В их числе были и духовные лидеры, которые обучали детей не только грамоте и арабскому языку, но и алгебре, географии и основам наук [4, С.8]. В сталинском государстве «изъятие враждебного» элемента из общественного тела происходило с использованием массовых депортаций, арестов, расстрелов и, конечно же, голода [3, С.38].

Первые реабилитированные и восстановленные в ряды партии оказались те, кто был исключен из партии в связи с пребыванием их во время Великой Отечественной войны в плену и на оккупированной территории. За период с октября 1952 г. по 1 января 1956 г. Комитет партийного контроля восстановил в партии 342 человека. В дальнейшем большое место в работе комитета партийного контроля занимало рассмотрение заявлений лиц, исключенные из партии в 1937-1939 гг. по политическим обвинениям. С 1 марта 1956 г. по 1 марта 1957 г. в ряды партии восстановились 2307 человек. В 1954-1961 гг. было реабилитировано более 700 тысяч человек [7, С.38].

Смерть Сталина вызвала процесс обновления уголовного права, восстановления исторической справедливости по отношению к жертвам репрессии, однако он шел двойственно, и нес негласность в обществе. Процесс реабилитации не узаконился официально, лишь нормативные акты и партийные решения затрагивали данный вопрос.

Одним из таких актов был Указ Президиума Верховного Совета СССР от 1 сентября 1953 г. «Об упразднении особого совещания при министре внутренних дел СССР», в котором говорилось об упразднении рассмотрении дел, осужденных ОГПУ и тройками НКВД [8].

XX съезд партии стал первым пунктом мучительного переосмысления роли личности Сталина. Весной 1956 г. начали освобождать почти всех политических заключенных из тюрем и лагерей, дела тех, кто погиб начали пересматривать и реабилитировать посмертно. Хрущев создал более 90 специальных комиссий, имевших право рассматривать дела заключенных в лагерях и местах «вечных» ссылок. Эти комиссии имели право реабилитировать, помиловать, также снижать сроки заключения без утверждения судов [6].

Таким образом, начавшийся после смерти Сталина процесс реабилитации был политическим актом и в связи с отсутствием законодательного обоснования носил весьма неполный и непоследовательный характер.

В годы, которые принято называть «периодом застоя», работа по реабилитации постепенно была свернута. Более того, по существу, начался процесс «молчаливого» оправдания беззаконий. Это проявлялось и в замалчивании трагических событий прошлого – негласном запрещении темы репрессий в исторической литературе.

Демократизация и гласность эпохи перестройки. Работа по реабилитации жертв сталинских репрессий продолжилась во время перестройки. Это объясняется требованием открытого освещения исторической правды, относящиеся к репрессиям 20-30-х и 50-х годов. «Необходимо оценить прошлое с чувством исторической ответственности и на основе исторической правды. Это надо сделать, во-первых, в силу огромной важности тех лет для судеб нашего государства, судеб социализма. Во-вторых, потому, что эти годы находятся в центре многолетних дискуссий как у нас в стране, так и за рубежом... Наконец, нам нужны правдивые оценки этого и всех других периодов нашей истории особенно сейчас, когда развернулась перестройка, - нужны не для того, чтобы сводить счеты или, как говорится, надирать душу, а для того, чтобы воздать должное всему героическому, что было в прошлом, извлечь уроки из ошибок и просчетов», - говорил М.С. Горбачев [9, С.14].

Согласно постановлениям ЦК КПСС от 11 июля 1988 года и 5 января 1989 года большинство граждан, репрессированные в 30-40-х и начале 50-х годов, были реабилитированы в судебном и партийном отношении посмертно. Данные на 1 января 1990 года о судебной реабилитации, репрессированных по решениям «троек», коллегий и особых совещаний по союзным республикам выглядело следующим образом: в Казахской ССР реабилитировано 29183 человек, в Узбекской ССР 11878 человек [7, С. 329].

Указом Президиума Верховного Совета СССР от 16 января 1989 года отменены все внесудебные решения, вынесенные так называемыми «тройками» и «особыми совещаниями» в отношении незаконно репрессированных коммунистов и беспартийных [7, С. 8].

Постановлением президента СССР М.С. Горбачева от 13 августа 1990 года «О восстановлении прав всех жертв политических репрессий 20-50-х годов» принято признать противоречащими основным гражданским и социально-экономическим правам человека репрессии, проводившиеся в отношении народа в период коллективизации, а также в отношении всех других граждан по политическим, социальным, национальным, религиозным и иным мотивам в 20-50-х годах, и полностью восстановить права этих граждан [7, С. 333].

Реабилитационный процесс в 1988-1991 гг. проходил поступательно, было реабилитировано около 1,5 миллионов человек [10, С. 16]. На основании горбачевских реабилитационных практик, вырабатывались основные принципы закона о реабилитации, на основании которого производилась реабилитация в Республике Казахстан и Республике Узбекистан в последующие годы.

Политика реабилитации после обретения независимости Казахстана. В Казахстане тема политики исторической памяти носит объективный и научный характер, она является основой исторического самосознания гражданского общества казахстанской идентичности.

О создании первых государственных комиссии по реабилитации жертв политических репрессии в период независимости Казахстана рассказал кандидат исторических наук, профессор Е.И. Медеубаев: «1990-1991 гг. была создана комиссия под руководством Манаша Козыбаева, директора Института истории. Она была создана при Верховном Совете Казахской ССР XII Созыва» (Интервью от 23.01.2023). По этому вопросу в своем интервью на портале e-history кандидат юридических наук, заместитель Руководителя Аппарата Мажилиса Парламента РК, руководитель Проектного офиса Государственной комиссии по изучению жертв сталинских репрессии Сабыр Ахметжанович Касимов сообщил о создании двух комиссии. Первая комиссия, созданная Постановлением Президиума Верховного Совета Казахской ССР от 14 ноября 1991 года по изучению и оценке трех постановлений КазЦИК и СНК КАССР о конфискации байских хозяйств, об уголовной ответственности за противодействие конфискации и выселению крупнейшего и полуфеодалного байства, по укреплению социалистического переустройства сельского хозяйства и борьбе с кулачеством и байством. По словам Сабыра Ахметжановича эта комиссия дала объективную оценку о массовой политической репрессии. Однако, архивы закрылись, и работа комиссии не была полностью завершена [11].

Вторая комиссия была создана по инициативе Касимова С.А. постановлением Сената Парламента Республики Казахстан 8 декабря 1997 года. Она занималась восстановлением прав пострадавшего населения, анализам политико-правовой оценки актам, носящим репрессивный характер в отношении Казахстана и казахов, принятым сталинским режимом.

До 1993 г. органами прокуратуры были реабилитированы 75 тысяч человек. После выхода в свет Закона Республики Казахстан «О реабилитации жертв массовых политических репрессий» от 14 апреля 1993 г. начался новый этап процесса реабилитации безвинно

осужденных. Вопросы реабилитации жертв массовых политических репрессий находились в компетенции прокуратуры, судов, органов внутренних дел и национальной безопасности РК. С 25 июня 2014 г. получить государственную архивную справку и копии архивных документов по поиску и реабилитации лиц, являющихся жертвами массовых политических репрессий, можно в органах внутренних дел. Органы внутренних дел и органы национальной безопасности реабилитируют лиц, подвергшихся политическим репрессиям в административном порядке, признают пострадавшими от политических репрессий [12, С. 209].

В рамках заключенных со спецслужбами стран СНГ соглашений о сотрудничестве Специальный государственный архив (СГА) КНБ осуществляет обмен информацией, хранящееся в архивах и необходимой для удовлетворения заявлений по вопросам социально-правового характера. Комитет национальной безопасности, сотрудники СГА ведут огромную поисковую работу по сбору документов граждан из 12 государств мира, осужденных, отбывавших наказание или пропавших без вести в годы массовых политических репрессий и впоследствии реабилитированных судебными органами Казахстана. Сведения об иностранных гражданах стран ближнего и дальнего зарубежья, осужденных в годы массовых политических репрессий и впоследствии реабилитированных, переданы по каналам МИД Республики Казахстан в посольства и членам официальных делегаций. Практически во все страны СНГ направлены списки репрессированных лиц соответствующей национальной, этнической принадлежности и граждан данных государств [13, С. 212].

Постановлением Верховного Совета Республики Казахстан от 14 апреля 1993 г. была образована специальная межведомственная комиссия «по рассекречиванию законодательных актов, решений правительственных, партийных и других органов, а также ведомственных актов,

служивших основанием для применения массовых репрессий, посягательств на права человека». Такая работа проводилась межведомственной комиссией с 19 июля 1993 г. по 9 января 2006 г. В 1993 г. была создана Комиссия по реабилитации жертв политических репрессий, которая контролировала работу по реабилитации и защите прав репрессированных. 29 апреля 2009 г. был принят закон РК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам их приведения в соответствие с нормами Конституции Республики». Из закона «О реабилитации жертв массовых политических репрессий» была исключена статья 28, на основании которой работала комиссия, ее деятельность прекратилась [12, С. 213].

В результате работы реабилитированы около 350 тысяч репрессированных, включая депортированных [14]. После этого был принят Указ Президента Казахстана от 5 апреля 1997 года об учреждении Дня памяти жертв политических репрессий и голода ежегодно 31 мая. Тогда же Указом Президента Н.А. Назарбаева от 5 апреля 1997 год объявлен Годом общенационального согласия и памяти жертв политических репрессий. Его проведение стало мощным импульсом консолидации граждан на основе исторической памяти.

22 декабря 1998 года впервые был принят Закон РК «О национальном архивном фонде и архивах», которое урегулировало процесс рассекречивания и публикации архивных документов.

14 января 2016 года указом Н.А. Назарбаева был учрежден День благодарности в отношении репрессии и голода [13].

В своем обращении в 2020 году по случаю Дня жертв политических репрессий и голода 31 мая, президент Касым-Жомарт Токаев отметил колоссальный урон, который нанес «большой террор» народам СССР. Также, более 100 тысяч казахстанцев прошли через жернова репрессии, из них более 20 тысяч были расстреляны. В целях завершения

работы по восстановлению исторической справедливости было поручено создать Государственную комиссию по реабилитации жертв политических репрессии [15].

Таким образом, вышел Указ Президента Республики Казахстан от 24 ноября 2020 года «О Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий».

9 апреля 2021 года заместитель Премьер-Министра РК Ералы Тугжанов в ходе брифинга на площадке Службы центральных коммуникаций при президенте РК сообщил о ходе работы Государственной комиссии, созданной по Указу президента РК Касым-Жомарта Токаева. Были открыты архивы для исследователей в целях выработки предложений по увековечению памяти жертв политических репрессии, павших в борьбе за свободу и независимость. В целях обеспечения деятельности Государственной комиссии была разработана специальная научная программа «Процесс массовых политических репрессий и реабилитации в Казахстане в 20-50-е годы XX века: формирование единой базы данных». А также было создано 11 рабочих групп, региональных комиссии и открыт специальный Проектный офис [16].

В 2023 году 18 января Государственный Советник Республики Казахстан Ерлан Карин провел очередное заседание государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий. На данном мероприятии состоялась презентация 31 тома сборников материалов и документов, где содержатся новые архивные документы и материалы, связанные с историей сталинских политических репрессий. Было заявлено, что 311 тысяч человек реабилитированы за 2022 год [17].

Политика реабилитации независимого Узбекистана. После обретения Узбекистаном независимости стали формироваться необходимые основы объективного исследования проблемы репрессий 20-х – 50-х годов и их реабилитация. Об этом рассказал доктор исторических наук, профессор Института истории Академии наук РУ

Кахрамон Раджабов: «У нас очень много было комиссий. В начале 90-х годов создали рабочую группу, я тоже там состоял. Это было середина 90-х годов XX века, затем нам открыли архивы для изучения материалов, мне дали разрешение к архиву президента Республики Узбекистан. В то время существовал фонд жертв репрессии и музей. Ими руководил профессор Наим Каримов, ему сейчас больше 90 лет. Он и сейчас работает там, но музеем руководит Бахтиер Хасанов. Комиссия была создана по инициативе первого президента Республики Узбекистан И. Каримова. У нас специальный указ вышел в 1996 или 1997 году. У нас 31 августа – это День памяти жертв политических репрессии, то, что День независимости Республики Узбекистан 31 августа, и даты совпадают, это не случайно» (интервью от 10.01.2023). Также, узбекский историк-ученый, доктор исторических наук, ведущий исследователь истории государственности Узбекистана Дилором Агзамовна Алимова ответила, что по инициативе первого президента И. Каримова была создана комиссия по реабилитации жертв репрессии не только 30-50-х годов, но и конца 80-х годов, когда было «хлопковое дело». «И. Каримов первый заговорил и приложил много усилий, чтобы реабилитировать невинно осужденных людей», - заключила она (интервью от 10.01.2023).

Распоряжение Президента Узбекистана И.А. Каримова от 12 мая 1999 г. «Об увековечении памяти жертв репрессий в Узбекистане», официально проложил путь к реабилитации жертв сталинских репрессий. Данный акт нацелен на увековечивание памяти тысяч самоотверженных людей, представителей интеллигенции, отдавших свои жизни в борьбе за свободу и независимость Узбекистана, призывавших узбекскую нацию к свободе, ставших жертвами репрессий в период советского режима, дальнейшего глубокого изучения их жизни и деятельности, богатого научного и творческого наследия, пробуждения в сознании народа и особенно у подрастающего поколения чувства глубокого уважения к

идеям независимости, правам человека, воспитания его в духе патриотизма, верности Родине, демократических принципов [5, С. 11].

И.А. Каримов по этому поводу заявлял: «... Наши добрые и благие дела приобретут особое значение в восстановлении исторической справедливости, в более полном прочтении неизвестных страниц истории нашего народа, в извлечении уроков из нее, формировании осознанного отношения к будущему страны» [18, С. 3]. В соответствии с этим был образован республиканский организационный комитет, создан мемориальный комплекс памяти жертв колониального периода, организован благотворительный фонд «Шахидлар хотираси».

Накануне праздника независимости Узбекистана по Указу Президента И.А. Каримова от 1 мая 2001 года Днем поминовения жертв репрессии был определен день 31 августа [5, С.15].

Большое значение для исследуемой проблемы имела подготовка и публикация первых сборников документов, осуществленная рядом исследователей под руководством профессора Р. Шамсутдинова [5], в частности «Қишлоқ фожеаси» («Трагедия кишлака»), «Репрессия. 1937-1938 годы», «Трагедия среднеазиатского кишлака: коллективизация, раскулачивание, ссылка (1929 – 1955 гг.)», которые содержат уникальные документы и материалы о сталинских репрессиях в городе и деревне, трагических последствиях коллективизации в 30-е годы XX века.

Трехтомный сборник «Репрессия. 1937-1938 годы» вышла в свет с образованием Комиссии по увековечению памяти жертв колониального периода и благотворительного фонда «Шахидлар хотираси». Он включает в себя документы и материалы, с помощью которых можно ознакомиться с характером и масштабом репрессий 1937-1938 гг. в Узбекистане. В данном сборнике в первый раз делалась попытка составить Книгу памяти Республики Узбекистан.

Трехтомный сборник «Трагедия среднеазиатского кишлака: коллективизация,

раскулачивание, ссылка (1929–1955 гг.)» вышел в свет в 2006 году, Центром новой истории

Узбекистана Академии государственного и общественного строительства при Президенте Республики Узбекистан. Следует подчеркнуть, казахстанский историк Жулдузбек

Абылхожин входит в состав редакционной коллегии данного сборника, вместе с другими историками из Кыргызстана и Таджикистана.

В данном сборнике собран ряд документов и материалов касательно насильственной коллективизации и антиколхозного движения дехканских масс, раскулачивания, и методы его проведения, депортация дехканских семей и трудовые поселки, судьбы сосланных «кулаков». Необходимость новых подходов к изучению истории в Узбекистане, начатых после обретения независимости, объясняется развитием исторической науки, переосмыслением прошлого, а также объективного освещения истории, которая была идеологизирована и фальсифицирована.

В 2001 году в Андижане был создан благотворительный фонд «Мерос», в рамках которого ведутся поиски материалов, касающиеся репрессированных в Узбекистане и за пределами страны [5, С.8].

31 августа 2020 года, накануне Дня поминовения жертв репрессий, Ш. Мирзиеев подчеркнул, что в 1937-1953 годах в Узбекистане были репрессированы 100 тысяч человек, из них 13 тысяч были расстреляны. Около 7 тысяч узбекистанцев были расстреляны только в 1937-1938 гг. [19].

8 октября 2020 года вышло Распоряжение Президента № Р-5598 “О дополнительных мерах по более глубокому изучению наследия и увековечению памяти жертв репрессий” [20].

В Узбекистане проводится определенная работа по увековечению памяти, исследованию деятельности наследия предков, репрессированных в период сталинского режима. Здесь принято описывать их как «проявивших мужество и самоотверженность в борьбе за независимость Родины, свободу народа, отдавших свои жизни во имя мира и благополучия будущих поколений».

Также, в Узбекистане образованы Государственный музей памяти жертв репрессий и его филиалы в регионах страны. Установлены памятники, организованы творческие школы просветителей, как Махмудходжа Бехбуди, Абдулла Авлони, Исхокхон Ибрат, Абдурауф Фитрат, Абдулхамид Чулпан, Абдулла Кадыри. Президент Республики Узбекистан Ш. Мирзиеев говорит о важности роста национального самосознания, восстановления исторической справедливости, увековечение памяти и имен тысяч узбеков, в том числе государственных и общественных деятелей, представителей науки, культуры, искусства и литературы и других сфер, которых невинно осудили в годы «большого террора» [21]. Также, он распорядился издать многотомную книгу «Жертвы репрессий» для сохранения будущему поколению памяти об узбеках, ставших жертвами репрессий.

Выводы

Таким образом, изучив процесс реабилитации жертв тоталитарного режима в Казахстане и Узбекистане, можно отметить, что процесс переосмысления трагического прошлого народов, проживавших в составе Советского Союза, в том числе в изучаемом регионе начался еще в середине прошлого столетия. Особый интерес он вызвал в конце 80-х и начале 1990-х годов. Связано это было с провозглашенной политикой гласности в период перестройкой и обретением независимости после распада Советского союза. Наш анализ показывает, что в случае Казахстана, как отмечают ряд ученых, этот постколониальный процесс соответствует тенденции к установлению исторической справедливости. В Казахстане реабилитация началась в начале 90-х годов XX века, однако, приостановилась в 2000-е годы. В последние годы с приходом к власти К.Ж. Токаева реабилитационный процесс восстановился, был издан Указ о создании Государственной комиссии. В Узбекистане реабилитация также началась в начале 1990-х годов, однако была связана не только с 20-40-ми годами, но

охватила и 80-е годы, связанное с «хлопковым делом». Она развивалась поступательно с тех времен. На современном этапе среди важных правовых актов можно указать Распоряжение Ш. Мирзиеева «О дополнительных мерах по глубокому изучению» тех событий.

В Казахстане, как и в Узбекистане отмечается тенденция изучения, активных реабилитационных практик, которые опираются на исследование широкого массива архивных и нормативных документов. Долгий процесс нациестроительства характеризуется как работой по реабилитации, но дополняется такими политиками, как переименование улиц, возведение памятников и музеев в честь той интеллигенции, тех выдающихся людей, которые были наступлены жерновами репрессивной машины. Считаем, что

именно реабилитация жертв репрессий на государственном уровне создает перспективу дальнейших процессов по сохранению исторической памяти и формированию национальной идентичности. Изучение таких процессов на основе компаративистского анализа двух и более стран, позволит сформировать региональную идентичность и обеспечит перспективу дальнейшей интеграции центральноазиатских стран.

Финансирование

Статья подготовлена в рамках реализации грантового проекта AP13068626, финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Список литературы

1. Декларация основных принципов правосудия для жертв преступлений и злоупотребления властью. [Электрон. ресурс]. – 2010. – URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/power.shtml (дата обращения: 14.11.2022).
2. Қозыбаев М.Қ., Алдажұманов Қ.С., Әбілқожин Ж.Б. Қазақстандағы күшпен коллективтендіру: қорлық пен зорлық. – Алматы, 1992. – 35 б.
3. Абылхожин Ж.Б., Ақулов М.Л., Цай А.В. Живая память. Сталинизм в Казахстане – Прошлое, Память, Преодоление. – Алматы: Дайк-Пресс, 2019. – 271 с.
4. Койгелдиев М.К. Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920-1940-х годов. – Алматы, 2009. – 446 с.
5. Шамсутдинов Р.Т., Каримов Н.Ф., Юсупов Э.Ю. Репрессия. 1937-1938 годы. Документы и материалы. Выпуск 1. Ташкент, 2005. – 285 с.
6. Медеубаев Е.И. Попытки начала процесса политической реабилитации и восстановления прав репрессированных граждан в Казахстане в эпоху хрущевской «оттепели» // Новейшая история России – 2017. – №4. – С. 89-106.
7. Курилова И.В., Михайлова Н.Н., Наумова В.П. Реабилитация. Политические процессы 30-50-х годов. Под общей редакцией А.Н. Яковлева. – Москва: Политиздат, 1991 г. – 461 с.
8. Обидина Л.Б. Реабилитация жертв политических репрессий: к истории вопроса // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2002. – № 1. – С.244-253.
9. Горбачев М.С. Октябрь и перестройка: революция продолжается. – Москва, 1987. – 60 с.
10. Жемкова Е., Рогинский А. Между сочувствием и равнодушием - реабилитация жертв советских репрессий. – Дрезден, 2013. – 25 с.
11. Интервью С.А.Касимова «Увековечить в памяти народа». [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/33362> (дата обращения: 25.12.2022).
12. Елеуханова С.В. Положение репрессированных в Казахстане. Реабилитация и память. Отношение к жертвам советских политических репрессий в странах бывшего СССР. – Москва: Мемориал – Звенья, 2016. – 479 с.
13. Туймебаев Ж. Восстановление исторической справедливости – основа национального самосознания. – 2020. – № 105. – С. 3.

14. Прохоров И. Нам дорога каждая страница истории / Казахстанская правда. – 2021. – № 52. – С.3.
15. Обращение Президента Республики Казахстан Касым-Жомарта Токаева по случаю Дня жертв политических репрессии и голода / Казахстанская правда. – 2020. – № 104. – С.3.
16. Тугжанов Е. Выявление и реабилитация жертв политических репрессий - большая задача, стоящая перед нашим народом. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <https://ortcom.kz/ru/novosti/1617964011> (дата обращения: 29.01.2023).
17. Ерлан Карин провел очередное заседание государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий. [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://akorda.kz/ru/erlan-karin-provel-ocherednoe-zasedanie-gosudarstvennoy-komissii-po-polnoy-reabilitacii-zhertv-politicheskikh-repressiy-1801139> (дата обращения: 29.12.2022).
18. Шамсутдинов Р.Т., Расулов Б.М. Трагедия среднеазиатского кизляка: коллективизация, раскулачивание, ссылка, 1929-1955 гг.: Документы и материалы. – Ташкент: Шарк, 2006. – 655 с.
19. Мирзиёев Ш. Они могли совершить великие дела, если бы не репрессии. [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://president.uz/ru/lists/view/3821> (дата обращения: 23.11.2022).
20. Ишанходжаева З.Р. Изучение истории репрессивной политики советской власти: опыт и проблемы. Значение цифровых технологий в изучении истории Узбекистана. – 2022. – том 1. – №1. – С. 207
21. Распоряжение Президента Республики Узбекистан от 8 октября 2020 года. [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://president.uz/ru/lists/view/3884> (дата обращения 23.11.2022).

Ж.Е. Нурбаев, Ж.Ж. Қиюбек

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Орта Азия елдеріндегі тарихи саясат және ұлт құрылысы: Қазақстан мен Өзбекстандағы саяси ақтау көрінісі

Аңдатпа. Бұл мақала қазіргі Қазақстан Республикасы мен Өзбекстан Республикасының аумағындағы ХХ ғасырдың 20-30 жж. және 50-ші жылдарындағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау процесіне арналған. Мақаланың мақсаты – бір ортақ тарихы бар екі мемлекет арасындағы ақтау процесінде ортақ және ерекше, сонымен қатар елдердің интеграциялық процесінде маңызды аумақтық жақындықты сарптау. Бұл мақала авторлары сталиндік қуғын-сүргін құрбандарын ақтау процесінің мысалында елдердің тарихтағы қайғылы беттерін қайта қарау тәжірибесін көрсетеді. Сараптамалық сұхбаттар мен ресми құжаттарға негізделген талдау көрсеткендей, бұл постколониялық процесс Қазақстан мен Өзбекстанның ұлт құру үрдісінің бір бөлімі. Сталиндік қуғын-сүргін құрбандарын ақтау көптеген топтар мен акторларды қамтиды. Бұл факторлар мыңдаған адамның өмірін қиған 1937-1938 жылдардағы қуғын-сүргін шыңының жүз жылдығы қарсаңында аталған процестің маңыздылығын түсіндіре алады.

Түйін сөздер: тарихи саясат, ақтау үдерісі, саяси қуғын-сүргін, Қазақстан, Өзбекстан.

Zh.Ye. Nurbayev, Zh.Zh. Kiyubek

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Historical politics and nation-building in Central Asian countries: rehabilitation practices in Kazakhstan and Uzbekistan

Abstract. This article is devoted to the process of rehabilitation of victims of political repression in the 20-30s and 50s of the twentieth century on the territory of the modern Republic of Kazakhstan and the Republic of Uzbekistan. The purpose of the article is to identify common and special features in the rehabilitation process between two states that have one common history, as well as territorial proximity, which is important in the integration process of the countries. The authors of this article tried to use the example of the rehabilitation process of victims of Stalin's repressions to show how countries overcome the tragic pages of the past, while others have already achieved a certain result in rethinking events that have been in «oblivion» for a long time.

The analysis based on expert interviews and official documents shows that this postcolonial process fits into the trend of nation-building in Kazakhstan and Uzbekistan. Rehabilitation of victims of Stalin's repressions involves a wide range of groups and actors. These factors may explain the importance of this process on the eve of the centenary of the peak of repression in 1937-1938, which claimed the lives of tens of thousands of people.

Keywords: historical politics, rehabilitation, political repression, Kazakhstan, Uzbekistan.

References

1. Deklaraciya osnovnyh principov pravosudiya dlya zhertv prestuplenij i zloupotrebleniya vlast'yu [Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power]. Available at: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/power.shtml [in Russian]. (accessed 14.11.2022).
2. Qozybaev M.Q., Aldazhumanov Q.S., Abilqozhin Zh.B. Qazaqstandagy kushpen kollektivtendiru: qorlyq pen zorlyq. (Almaty, 1992, 35 p.) [in Kazakh]
3. Abylhozhin Zh.B., Akulov M.L., Caj A.V. Zhivaya pamyat'. Stalinizm v Kazahstane – Proshloe, Pamyat', Preodolenie. [living Memory. Stalinism in Kazakhstan - Past, Memory, Overcoming]. (Almaty, Dajk-Press, 2019, 271 p.), [in Russian].
4. Kojgeldiev M.K. Stalinizm i repressii v Kazahstane 1920-1940-h godov [Stalinism and repressions in Kazakhstan 1920-1940s]. (Almaty, 2009, 446 p.), [in Russian].
5. Shamsutdinov R.T., Karimov N.F., Yusupov E.Y. Repressiya. 1937-1938 gody. Dokumenty i materialy [Repression. 1937-1938 years. Documents and materials]. (Tashkent, 2005, 285 p.), [in Russian].
6. Medeubaev E.I. Popytki nachala processa politicheskoy reabilitacii i vosstanovleniya prav repressirovannyh grazhdan v Kazahstane v epohu hrushchevskoj «ottepeli» [Attempts to begin the process of political rehabilitation and restoration of the rights of repressed citizens in Kazakhstan in the era of the Khrushchev «thaw»] [The Contemporary History of Russia], 2017. No.4. P. 89-106. [in Russian].
7. Kurilova I.V., Mihajlova N.N., Naumova V.P. Reabilitaciya. Politicheskie processy 30-50-h godov [Rehabilitation. Political Processes of the 30-50s. Under the general editorship of A.N. Yakovlev], (Politizdat, Moscow, 1991, 464 p.), [in Russian].
8. Obidina L.B. Reabilitaciya zhertv politicheskikh repressij: k istorii voprosa. Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N. I. Lobachevskogo [Rehabilitation of victims of political repressions: to the history of the issue. Bulletin of N. I. Lobachevsky Nizhny Novgorod University]. 2002. P. 244 – 253. [in Russian].
9. Gorbachev M.S. Oktyabr' i perestrojka: revolyuciya prodolzhaetsya [October and Perestroika: The Revolution Continues]. (Moscow, 1987, 60 p.), [in Russian].
10. Zhemkova E., Roginskij A. Mezhdru sochuvstviem i ravnodushiem - reabilitaciya zhertv sovetskikh repressij [Between sympathy and indifference - rehabilitation of victims of Soviet repressions], (Drezden, 2013, 25 p.), [in Russian].
11. Interv'yu Kasimova S.A. Uvekovechit' v pamyati Naroda. [«To perpetuate in the memory of the people»]. Available at: <https://e-history.kz/ru/news/show/33362> [in Russian]. (accessed 25.12.2022). Eleuhanova S.V. Polozhenie repressirovannyh v Kazahstane. Reabilitaciya i pamyat'. Otnoshenie k zhertvam sovetskikh politicheskikh repressij v stranah byvshego SSSR. Moskva, Memorial – Zven'ya [The situation of the repressed in Kazakhstan. Rehabilitation and Memory. Attitude to victims of Soviet political repressions in the countries of the former USSR]. 2016. P. 479. [in Russian].
12. Tujmebaev Zh. Vosstanovlenie istoricheskoy spravedlivosti – osnova nacional'nogo samosoznaniya. Kazahstanskaya Pravda [Restoration of historical justice - the basis of national self-consciousness], 2020. No.105. P. 3, [in Russian].
13. Prohorov I. Nam doroga kazhdaya stranica istorii [Every page of history is dear to us], 2021. No.52. P.3, [in Russian].
14. Obrashchenie Prezidenta Respubliki Kazahstan Kasym-Zhomarta Tokaeva po sluchayu Dnya zhertv politicheskikh repressii i goloda. [Appeal of the President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev on the occasion of Day of victims of political repressions and hunger], 2020. No. 104. P. 3, [in Russian].
15. Tugzhanov E. Vyyavlenie i reabilitaciya zhertv politicheskikh repressij -bol'shaya zadacha, stoyashchaya pered nashim narodom [Identification and rehabilitation of victims of political repressions - a great task facing our people]. Available at: <https://ortcom.kz/ru/novosti/1617964011> (accessed at: 29.12.2022).

17. Erlan Karin provel ocherednoe zasedanie gosudarstvennoj komissii po polnoj reabilitacii zhertv politicheskikh repressij [Yerlan Karin held a regular meeting of the state commission on full rehabilitation of victims of political repressions]. Available at: <https://akorda.kz/ru/erlan-karin-provel-ocherednoe-zasedanie-gosudarstvennoj-komissii-po-polnoy-reabilitacii-zhertv-politicheskikh-repressiy-1801139> [in Russian]. (accessed 29.12.2022).

18. Tragediya sredneaziatskogo kishlaka: kollektivizaciya, raskulachivanie, ssylka, 1929-1955 gg.: Dokumenty i materialy. [The tragedy of the Central Asian village: collectivization, dekulakization, exile, 1929-1955: Documents and materials], (Tashkent, Shark, 2006, 655 p.), [in Russian].

19. Shavkat Mirziyoev: Oni mogli sovershit' velikie dela, esli by ne repressii [They could have done great things if not for the repression]. Available at: <https://president.uz/ru/lists/view/3821> [in Russian]. (accessed 23.11.2022).

20. Ishanhodzhaeva Z.R. Izuchenie istorii repressivnoj politiki sovetskoj vlasti: opyt i problemy. Znachenie cifrovyyh tekhnologij v izuchenii istorii Uzbekistana [The study of the history of repressive policy of Soviet power: experience and problems. The Value of Digital Technology in the Study of the History of Uzbekistan], 2021. No.1 (1). P. 207. [in Russian].

21. Rasporyazhenie Prezidenta Respubliki Uzbekistan ot 8 oktyabrya 2020 goda [Decree of the President of the Republic of Uzbekistan of October 8, 2020]. Available at: <https://president.uz/ru/lists/view/3884> [in Russian]. (accessed 23.11.2022).

Информация об авторах:

Нурбаев Жаслан Есеевич – кандидат исторических наук, доцент кафедры регионоведения, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Киюбек Жаңылсын Жадетқызы – докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Nurbayev Zhaslan Yeseyevich – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of Regional Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Kiyubek Zhanylsyn Zhadetkyzy – doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

У.А. Оспанова¹
А.Р. Кулахметова²
А.Н. Шалина³

^{1,3} Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
^{1,2} АО «Информационно-аналитический центр», Астана, Казахстан
(E-mail: uljansbox@mail.ru, akulakhmetova@gmail.com)

Международные сопоставительные и страновые исследования (PIAAC, IALS, ALL) по оценке базовых навыков функциональной грамотности

Аннотация. Отсутствие такого важного навыка, как функциональная грамотность становится серьезным препятствием для личностного роста и участия в жизни общества. В то время как, повышение уровня грамотности благотворно влияет на возможности индивидуума, его политическую активность, культурное развитие, социальную активность и экономические возможности. Политическая активность индивидуума в целом способствует активному продвижению образовательной политики Казахстана, ориентированной на интеграцию в мировое пространство. Существует целый ряд исследований, проводимых международными организациями, как ОЭСР, ЮНЕСКО и Всемирный Банк, а также на страновом уровне, которые направлены на измерения показателя функциональной грамотности у взрослого населения. В настоящей статье проведен анализ современной научной и методической литературы, посвященной оценке функциональной грамотности взрослых в разрезе страновых исследований. Существующие количественные исследования очень часто рассматривают грамотность с позиции когнитивных/мыслительных процессов. В отличие от количественных исследований, качественные исследования опираются на культурную теорию и критическую теорию грамотности. Важно понимать, что оба подхода к анализу данных влияют на формирование политики в отношении больших категорий населения: то, каким образом исследовательская литература определяет людей, как грамотных или неграмотных, и влияет на то, как обсуждаются траектории развития взрослого населения в политических документах.

Ключевые слова: страновые исследования, исследования по функциональной грамотности, международные организации, международные исследования, масштабные количественные исследования.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-222-234>

Поступила: 22.07.2022 / Одобрена ко публикации: 27.01.2023

Введение

Понятие «грамотность» включает способность понимать, использовать письменные тексты и взаимодействовать с ними для участия в жизни

общества, достижения собственных целей и развития знаний и потенциала [1]. Сегодня можно гордиться достижениями человечества – грамотность взрослого населения мира составляет 85% [2], однако грамотность часто носит формальный характер. Несмотря на

умение читать и писать, большинство людей постоянно сталкивается в повседневной жизни с проблемами понимания даже инструкций, например бытовой техники, или чтения контракта при открытии банковского счета, или в случаях трудоустройства и при подписании рабочих контрактов, и т.д. [3]. Отсутствие такого навыка, как понимание текста, становится серьезным препятствием для непрерывного обучения, продвижения по карьерной лестнице и даже в повседневных ситуациях.

Отсутствие навыков функциональной грамотности у населения является проблемой развитых стран, в то время как развивающиеся страны сталкиваются с проблемой неграмотного населения [4].

По данным Организации экономического сотрудничества и развития (ОЭСР), грамотность определяется как способность понимать, оценивать, использовать письменные тексты и взаимодействовать с ними для участия в жизни общества, достижения своих целей и развития своих знаний и потенциала [1].

Грамотность и базовые знания сложно отделить друг от друга. Хотя «грамотность» является частью базовых знаний, она также является важным условием для получения базовых знаний и одновременно результатом базовых знаний. Грамотность может относиться к умению читать и писать, но также к прикладным базовым знаниям, которые развиваются в течение всей жизни, а не только в школьные годы [5].

За последние 100 лет показатели грамотности повсеместно улучшались, и в соответствии с существующими данными, 85% взрослого населения мира – грамотны [2]. Однако, несмотря на значительное улучшение формальной грамотности, множество людей сталкивается с проблемой понимания текстов. И это представляет серьезную проблему, поскольку понимание текстов важно для повседневных действий, в том числе, открытия счета в банке, понимания инструкций, позволяющих пользоваться бытовой техникой, трудоустройства на

работу и подписания рабочих контрактов, и т.д. [3]. Отсутствие такого важного навыка отрицательно сказывается на возможности продолжать обучение, продвигаться по карьерной лестнице, и просто жить.

Грамотность имеет множество преимуществ для отдельных лиц, их семей, сообществ и населения в целом. Повышение уровня грамотности благотворно влияет на персональные возможности (например, самооценку), политическую активность (например, возможность реализовывать свои права), культурное развитие (например, открытость для приятия живописи, музыки, литературы), социальную активность (например, отношение к собственному здоровью и здоровью членов семьи) и экономические возможности (например, стремление к улучшению качества жизни) [6].

Функционировать в обществе, не обладая столь важным навыком, как грамотность, становится все труднее: те, кто не в состоянии приобрести базовые навыки грамотности, имеют меньше возможностей во всех сферах жизни [3].

Приобретение навыков чтения и письма является неотъемлемой частью прав человека, и поэтому, в каждом обществе люди должны иметь возможность стать функционально грамотными [4]. Также необходимо принимать во внимание, что функциональная грамотность является основой и необходимым условием для развития у индивидуума компетенций более высокого порядка, составляющих основу профессиональных знаний и умений, «мягких навыков» и «обучения на протяжении всей жизни», которые в свою очередь, обуславливают качество человеческого капитала, развития экономики, повышения качества жизни.

Целью данного исследования является изучение основных подходов к исследованию и оценке функциональной грамотности. Для достижения поставленной цели были определены следующие задачи:

- изучение концепта функциональной грамотности и подходов к пониманию данного феномена;

– проведение краткого анализа практических и теоретических аспектов оценки функциональной грамотности в контексте международных сопоставительных и страновых исследований.

Эти цели и задачи определяют содержание и структуру статьи. Соответственно, методологические документы и научная литература анализируется на предмет полезности при выполнении этих задач.

Методология исследования

В части методологии данная статья представляет собой комбинацию интегративного литературного обзора и сравнительного контент анализа. Интегративный литературный обзор предусматривает систематическое изучение, классифицирование источников и выводы по теме исследования, при котором допускается использование как качественных, так и количественных источников [7]. Данный вид обзора не предполагает описания всех имеющихся источников, а скорее комбинирование имеющихся теорий или взглядов из разных сфер [8]. Элементы

сравнительного контент-анализа, включенные в методологию данной статьи, предполагают сопоставление контента документов/источников по отдельным аспектам контента, касающимся темы функциональной грамотности и особенностей ее оценивания.

Результаты и обсуждение

Эволюция концепта на основе анализа источников

Идея функциональной грамотности эволюционировала параллельно с агентством ООН ЮНЕСКО, которое появилось в 1946 г. для продвижения идей образования для взрослых в связи с тем, что огромная часть населения планеты после Второй Мировой Войны (и в первую очередь, населения колониальных стран) оставалась неграмотной (см. Таблица 1).

Предполагалось, что кампании грамотности позволят сделать мир более безопасным. Умение читать и писать с самого начала рассматривалось как «базовая свобода» и оплот для достижения «единства и справедливости» на международной арене [4]. В связи с этим, функциональная грамотность в

Таблица 1. Эволюция определения «функциональной грамотности» [1], [2]

Организация	Определение
ЮНЕСКО, 1965	«совокупность умений читать и писать для использования в повседневной жизни и решения повседневных проблем», «связанных с экономическими и общественными приоритетами»
ЮНЕСКО, 1975	функциональная грамотность направлена на развитие «критического мышления», которое позволяет людям «действовать в своем мире, трансформируя его»
ЮНЕСКО, 2006	функционально грамотный человек способен улучшить качество своей жизни, принимая информированные решения, и продолжая собственное развитие во всех областях, которые требуют грамотности
ОЭСР, 2013	«грамотность — это способность понимать, оценивать, использовать письменные тексты и взаимодействовать с ними для участия в жизни общества, достижения своих целей и развития своих знаний и потенциала»
ЮНЕСКО, 2016	Вне зависимости от возраста, дети и взрослые должны иметь возможность начать и продолжать свое обучение на протяжении всей жизни. Функциональная грамотность – чтение и счет – важна для развития, как детей, так и взрослых.

самом начале подразумевала предоставление возможности людям «функционировать» в собственной культуре, а также получать информацию о других культурах для развития взаимодействия.

Такой подход к определению «функциональной грамотности» со временем меняется. В середине 1960-х гг., начинает доминировать понятие «экономическая функциональность», что связано с послевоенной экономической парадигмой развития, предложенной Артуром Льюисом, Гуннаром Мюрдалем и Уолтером Ростоу. В связи с важностью экономического компонента, на Всемирном конгрессе министров образования в Тегеране (1965 г.) было предложено новое определение «функциональной грамотности», которое подразумевало «совокупность умений читать и писать для использования в повседневной жизни и решения повседневных проблем», «связанных с экономическими и общественными приоритетами» [4, с. 12]. Грамотность должна была помочь человеку в социальной и экономической интеграции в новый мировой порядок, где научный и технологический прогресс требовали больших знаний и специализации.

Декларация ЮНЕСКО, принятая в Персеполисе (1975 г.) вновь обращается к ранним послевоенным идеям, акцентируя, что функциональная грамотность направлена на развитие «критического мышления», что позволяет людям «действовать в своем мире, трансформируя его» для всестороннего развития личности [4, с. 15]. К 1990-м годам дилемма окончательно разрешилась, поскольку понятие «функциональной грамотности» вобрало в себя идею не только грамотности и функциональности, но и осознанности. Поэтому целями функциональной грамотности становится не просто выживание, но стремление к справедливости, самореализации и свободам личности.

Определение функциональной грамотности ОЭСР можно рассматривать, как достаточно «широкое», как способность

понимать, оценивать, использовать письменные тексты и взаимодействовать с ними для участия в жизни общества, достижения своих целей и развития своих знаний и потенциала [1]. ЮНЕСКО [6] предлагает более узкое определение в соответствие с которым, функционально грамотный человек способен улучшить качество своей жизни, принимая информированные решения, и продолжая собственное развитие во всех областях, которое требует грамотности.

Декларация ООН, принятая в Инчхоне (2016 г.), подчеркивает важность обучения для взрослых и ее содержание созвучно с послевоенными идеями, провозглашенными ЮНЕСКО. ЮНЕСКО в очередной раз отмечает, что вне зависимости от возраста, люди (в том числе и взрослые) должны иметь возможность начать и продолжать свое обучение на протяжении всей жизни [6]. В Декларации подчеркивается важность функциональной грамотности – чтения и счета для развития, как детей, так и взрослых.

Отсутствие единого подхода к пониманию функциональной грамотности определяет отсутствие единого подхода к измерению функциональной грамотности. Как минимум несколько организаций по всему миру занимаются измерением показателей грамотности и других ключевых навыков как у детей, так и у взрослых, в том числе UNESCO (Literacy Assessment and Monitoring Program – Программа оценки и мониторинга грамотности) [9], OECD и IEA (International Association for the Evaluation of Educational Achievement) [10],[11]. Существуют также исследования IALS [12] и Adult Literacy and Life Skills Survey (ALL), STEP Skills Measurement Program Всемирного банка [13].

Представляют интерес попытки национальных агентств оценить показатели грамотности в своих странах, в том числе в Бангладеш, Германии и Кении [9], [10].

Использование грамотности, как «измеримого» навыка предполагает существование определенной шкалы, где присутствуют полярные по отношению

друг к другу полюса «грамотности» и «неграмотности» [14]. Такой взгляд на грамотность предполагает, что состояние неграмотности рассматривается как своего рода дефект, который может быть скорректирован [15]. Подобный взгляд на грамотность отбрасывает понимание грамотности, как социальной практики, а также «ситуативной» грамотности [16].

Развитие международных сопоставительных исследований функциональной грамотности взрослого населения

Масштабные количественные исследования, посвященные базовым компетенциям взрослых, в том числе навыкам чтения и/или письма в настоящее время являются доминирующим подходом к исследованию функциональной грамотности [17].

Исследование IALS (International Adult Literacy Survey), разработанное Национальным центром образовательной статистики США (National Center for Education Statistics -NCES), было направлено на оценивание читательской грамотности взрослого населения (16-65 лет). Это первое международное сопоставительное исследование проводилось в 22 странах в 1994-1998 гг., и его основной целью являлась оценка влияния грамотности на экономики стран мира. Исследование IALS подразумевало чтение текстов и документов (читательская грамотность), и оценку «количественной» грамотности среди населения стран-участниц исследования с использованием одного измерительного инструмента. Такой подход должен был позволить дать адекватную оценку функциональной грамотности, не смотря на реализацию данного исследования в разных странах и на разных языках [12]. Необходимо отметить, что тестовые задания IALS составлялись таким образом, чтобы обеспечить сопоставимость данных с учетом разности культур и языковых особенностей стран участниц. После завершения исследования отдельные тестовые задания были включены в исследования в ALL и PIAAC.

Исследование ОЭСР ALL (Adult Literacy and Life Skills Survey) по своим подходам напоминало IALS, поскольку измеряло (1) знания и навыки при чтении новостных, редакционных материалов, инструкций; (2) знания и навыки для определения и использования информации, содержащейся в объявлениях о работе, расписании транспорта, картах, таблицах и графиках; (3) знания и умения решать математические задания [11]. Существенным отличием и нововведением IALS стало оценивание нового компонента (4) умения решать проблемы.

Исследование PIAAC (Program for the International Assessment of Adult Competencies), разработанное и администрируемое ОЭСР представляет собой один из старейших и авторитетнейших международных подходов к оценке компетенций функциональной грамотности у взрослых [18].

Помимо исследования когнитивных компетенций рамка, предлагаемая PIAAC, учитывает целый ряд факторов, которые потенциально влияют на выработку и сохранение функциональной грамотности, таких как уровень образования, социально-экономическое положение, опыт использования читательской и математической грамотности, а также опыт решения задач в высокотехнологичной среде (ИКТ-навыки с упором на компьютерную грамотность). Последний компонент отражает растущую роль технологий в повседневной жизни. Внедрение данного компонента указывает в частности на то, что ОЭСР в рамках исследования PIAAC расширяет понятие «функциональная грамотность» и включает в него ключевые навыки обработки информации, которые (1) необходимы для полной интеграции и участия человека в образовании и обучении, на рынке труда, а также в социальной и гражданской жизни; (2) могут быть использованы в различных сферах жизни человека; (3) им можно обучить и соответственно они могут зависеть от проводимых в стране реформ [18].

Результаты исследования становятся основанием для разработки программ только

в тех случаях, если большинство населения страны не способно выполнить задания выше 1-2 уровня сложности (1-2 уровень представляет собой базовые задания). Неспособность выполнения заданий 3, 4 и 5 уровней указывает на качество системы образования страны, которое является неконкурентоспособным в мировом контексте. Исследование PIAAC измеряет компетенции взрослого населения по трем компонентам [19].

Казахстан принял участие в международном исследовании PIAAC в 2018 году и полученные данные показали, что результаты тестирования взрослого населения с высшим образованием сопоставимы с результатами населения стран ОЭСР, имеющих среднее образование [20]. Это указывает на то, что в Казахстане система высшего образования в меньшей степени направлена на развитие ключевых компетенций взрослого населения, по сравнению с большинством стран ОЭСР. Кроме того, наличие документов о постдипломном образовании (например, диплом магистра) никаким образом не отражается на уровне читательской и математической грамотности. В то же время в странах ОЭСР существует прямая зависимость между уровнем образования и степенью владения читательскими и математическими навыками. Если разница между неквалифицированными работниками Казахстана и стран ОЭСР по читательской грамотности является статистически незначимой и составляет всего 2 балла, то разница между высококвалифицированными работниками Казахстана и стран ОЭСР составляет в среднем 32 балла. Профессиональное образование в Казахстане также не оказывает существенного влияния на развитие ключевых навыков. Более того, уровень читательской грамотности не зависит от возраста участника (от 16 до 65), что противоречит общемировой тенденции, когда каждое последующее поколение показывает более высокие результаты [20].

Масштабные количественные исследования, посвященные базовым компетенциям

взрослых, в том числе навыкам чтения и/или письма в настоящее время являются доминирующим подходом к исследованию функциональной грамотности [17].

Сравнение методологий международных сопоставительных исследований по оценке функциональной грамотности взрослого населения

Хотелось бы отметить, что все описанные подходы измеряют читательскую и математическую грамотность разными способами, включая, отображение всего спектра грамотности населения и выстраивание иерархии навыков функциональной грамотности, в зависимости от возможностей или способностей участников исследований.

Международные и национальные организации, проводящие оценку функциональной грамотности в первую очередь заинтересованы в понимании картины в целом, а не в индивидуальной оценке каждого отдельного жителя страны. Следовательно, подобные оценки не могут рассматриваться в качестве диагностических критериев для участников, но позволяют получить усредненную картину.

Оценка читательских компетенций, проводимых в рамках IALS, ALL и PIAAC (Programme for the International Assessment of Adult Competencies - Программа международной оценки компетенции взрослых), содержит задания, оценивающие навыки функционального чтения, которые показывают способность понимать и использовать полученную информацию, вне зависимости от формата предложенного текста.

Оценка математической грамотности осуществляется в рамках IALS, ALL и PIAAC, однако измерение умения участников решать задачи в высокотехнологичной среде (решение проблем) включено только в PIAAC (Таблица 2). Результаты подобных исследований позволяют определить общие закономерности состояния системы образования и помогают правительству

Таблица 2. Сравнительная таблица компонентов оценки компетенций

PIAAC	ALL (2002-2006)	IALS (1994-1998)
Читательская грамотность	Грамотность	Грамотность
Математическая грамотность	Математическая грамотность	Вычислительная грамотность
Умение решать задачи в высокотехнологичной среде		

сконцентрировать внимание на населении с низкими показателями функциональной грамотности.

Тем не менее, каждое из приведенных выше исследований подвергается острой критике со стороны специалистов, занимающихся вопросами функциональной грамотности, с точки зрения используемых методик и подходов (в частности, использования тестовых заданий). Считается, что результаты данных исследований дают очень узкое представление о компетенциях населения и не учитывают культурные особенности (например, религиозные, этнические и т.д.) исследуемых групп, кроме того, предлагаемые тестовые задания, очень далеки от проблем, с которыми сталкиваются респонденты в реальных условиях.

Необходимо отметить, что исследования и их методология тесно взаимосвязаны, а методология сохранила преемственность. Ведущие эксперты-разработчики PIAAC, также являлись разработчиками методологической документации к исследованиям ALL и IALS (хронологически в обратном порядке). В определенной части методологические документы PIAAC и ALL полностью копируют методологические документы самого первого исследования IALS.

Страновые исследования функциональной грамотности взрослого населения

Проводятся исследования (Таблица 3) на уровне стран, в том числе английское исследование Skills for Life, французское исследование IVQ, немецкая оценка навыков чтения и письма LEO [21]. Данные исследования

показывают степень распространения базовых навыков в различных странах. Каждое из таких исследований представляет собой определенный «замер» ситуации в конкретной точке времени (cross-sectional), но именно по этой причине они не предоставляют всестороннего ответа о причинах низкого уровня грамотности у взрослого населения [19].

Германия

Представители Университета Гамбурга с 2000-х гг. реализуют собственные исследования, посвященные измерению функциональной грамотности населения с низким уровнем образования. На настоящий момент было проведено два исследования LEO [14], которые посвящены измерению читательских и письменных компетенций у взрослого населения Германии с разными уровнями образования.

Франция

Для проведения исследования по функциональной грамотности Национальное агентство по борьбе с неграмотностью (ANLCI) пересмотрело существовавший термин «illettrisme», который с 2003 года означает категорию людей старше 16 лет, посещавших школу (как минимум на протяжении 6 лет), но испытывающих сложности в ходе чтения и восприятия повседневной информации, а также в ходе передачи даже простой информации в письменном виде. Термин «illettrisme» подразумевает принадлежность к определенной категории людей, нуждающихся в дополнительной помощи, которая позволит им вновь обрести навыки чтения и счета. Франция дважды проводила исследование IVQ на территории Франции,

Таблица 3. Сравнительная таблица страновых исследований

Страна	Германия	Великобритания	Франция	
Исследование	LEO (Level-One)	Skills for Life Survey	IVQ (Information et Vie Quotidienne)	JDC (Journée Défense Citoyenneté)
Уровни	4 альфа-уровня	3 вводных уровня 3 уровня	-	-
Предмет исследований	цифровые навыки, финансовые навыки, навыки в области здоровья, политические навыки, навыки читательской грамотности на работе, в семье и в повседневной жизни, навыки читательской грамотности с точки зрения продолжения образования, навыки читательской грамотности в контексте миграции и владения несколькими языками	читательская грамотность, математическая грамотность, владение ИКТ, умение пользоваться интернетом	понимание текста, прочитанного вслух интервьюером, чтение (вслух), понимание прочитанного участником текста, письмо (отдельные слова и диктант), арифметические задачи	функциональная читательская грамотность у возрастной группы, вне зависимости от их академического опыта или гендера, и выделить категории молодых людей, которые испытывают проблемы с читательской грамотностью
Когда проводилось	2010, 2018	2002-2003, 2010	2004-2009, 2007-2015	на регулярной основе с 1998 года
Особенности	Исследование направлено на обследование взрослого населения, и сфокусировано на группе функционально неграмотного населения, которая оказалась совсем негетерогенной, ни по уровню грамотности, ни по своему трудоустройству, ни по уровню полученного образования.	Задания, связанные с читательской и математической грамотностью, подбирались компьютером в зависимости от успешности прохождения предыдущего задания. Если участник не справлялся с заданием, ему предлагался более простой вариант задания.	Для проведения исследования по функциональной грамотности Национальное агентство по борьбе с неграмотностью (ANLCI) пересмотрело существовавший термин "illettrisme", который с 2003 года означает категорию людей старше 16 лет, посещавших школу (как минимум на протяжении 6 лет), однако чье образование не позволяет им читать и воспринимать информацию для повседневной жизни, и/или которые не могут передать даже самую простую информацию с помощью письма.	Система призыва во Франции позволяет проводить тест на грамотность ежегодно для 800 000 молодых людей в возрасте от 17 до 25 лет. Исходно тест был разработан для определения дислексии, а также для оценки словарного запаса и умения читать.

а также на французских территориях [22]. Ключевыми компонентами данного исследования выступают счет, чтение и понимание устной речи, причем последнее выступает его характерной особенностью.

Великобритания

По заказу департамента образования и формирования навыков в 2002 году было проведено первое исследование Skills for Life Survey, которое дало представление об уровнях читательской и математической грамотности, а также уровне владения информационными технологиями среди взрослого населения [23]. В 2010 г. правительство заказало проведение повторного исследования, для получения новой информации. Разработчики исследования 2010 г. полностью сохранили дизайн 2002 г., чтобы иметь возможность сравнить полученные данные с данными 2003 г., и оценить, каким образом изменились уровни навыков среди населения. Однако в ходе второго исследования значительно была расширена паспортная часть, которая включала дополнительную информацию о демографических и социальных факторах, которые могли влиять на формирование навыков среди населения в возрасте от 16 до 65.

Помимо данных исследований (Таблица 3), существуют долгосрочные исследования, которые позволяют сделать предположения о влиянии определенных факторов на уровень грамотности у взрослого населения, но они проводятся не так часто.

British Cohort Study (BCS70), а также Longitudinal Study of Adult Learning [24] – это примеры долгосрочных исследований, посвященных изучению базовых навыков. Этим исследованиям уже более 15 лет, и тем не менее, они все еще актуальны, поскольку предоставляют важную информацию относительно причин низкой грамотности [25].

Вышеуказанные исследования рассматривают ситуацию в Великобритании и США, также существуют более свежие примеры, рассматривающие ситуацию в Германии: немецкое долгосрочное

исследование PIAAC (PIAAC-L) [26] и National Educational Panel Study (NEPS) [27], [28], которые также дают возможность понять причины низкой функциональной грамотности (чтение и счет) у взрослых.

Заключение

Цели и задачи, определенные в рамках научной статьи, достигнуты полностью. Была проанализирована научная литература, рассматривающая вопрос значения функциональной грамотности и базовых знаний. При этом функциональная грамотность (др. аналоги этого понятия в научном дискурсе включают такие термины как «базовые навыки/компетенции», «ключевые навыки/компетенции») как часть базовых знаний, в свете современных подходов к ее изучению, рассматривается не сколько как навык чтения или письма, а скорее, как навык, обеспечивающий эффективное функционирование индивидуума в обществе как на личном, так и на межличностном уровне. Функциональная грамотность и повышение ее уровня оказывает положительное влияние на саморазвитие, политическую активность, культурное развитие, социальную активность и экономические возможности.

В ходе изучения подходов к пониманию функциональной грамотности, было установлено, что общепринятое определение отсутствует, что в принципе характерно для концептов социальных наук. Однако термин функциональной грамотности эволюционировал не только в научной литературе, но и в стратегических документах международного уровня, международных сопоставительных исследованиях, и страновых исследованиях. Также в последнее время изменился круг компетенций, составляющих ядро функциональной грамотности, когда к традиционным чтению/письму и математической грамотности добавились ИКТ-компетенции. Включение ИКТ-компетенций, которые в рамках исследования PIAAC были названы «Умение решать задачи

в высокотехнологичной среде» являются отражением современного течения жизни, где ИКТ-компетенции и цифровые навыки являются также необходимым условием эффективного функционирования человека в обществе.

Изучение теоретических и практических аспектов исследований по оценке функциональной грамотности в контексте необходимости разработки включало:

- 1) анализ практических аспектов международных исследований: IALS (NCES US), ALL (ОЭСР), PIAAC (ОЭСР);
- 2) описание страновых исследований: LEO (Германия), IVQ (Франция), Skills for Life Survey (Великобритания);
- 3) долгосрочные исследования о влиянии факторов на уровень грамотности у взрослого населения;
- 4) исследование функциональной грамотности в Казахстане.

Анализ практических аспектов исследований функциональной грамотности показал, что математическая и читательская грамотность являются неотъемлемыми компонентами всех трех наиболее популярных международных исследований. Кроме того, внедрение ИКТ-компонента, предусмотренного теоретическими рамками PIAAC и Skills for Life Survey, отражает современные реалии, где ИКТ-компетенции и цифровые навыки являются необходимым условием эффективного функционирования человека в обществе. По результатам анализа, было принято решение, при разработке теоретической рамки ориентироваться на более современный вариант исследований – PIAAC, и помимо общепринятых элементов функциональной грамотности включить ИКТ-компетенции как один из элементов стандартизированного инструмента оценки для выпускников вузов.

Изучение функциональной грамотности взрослых в Казахстане – относительно новый феномен, поскольку проблематика функциональной грамотности до недавнего времени рассматривалась исключительно

с точки зрения школьного образования. Казахстан принял участие в международном исследовании PIAAC в 2018 г. и полученные данные показали, что результаты взрослого населения с высшим образованием сопоставимы с результатами населения стран ОЭСР, имеющих среднее образование [29]. Ряд отчетов ОЭСР и European Training Foundation отмечает, что у взрослых в Казахстане меньше возможностей развить основополагающие компетенции и широкий набор компетенций в течение жизни [30]. Основополагающие компетенции взрослых в Казахстане слабее, чем в среднем по странам ОЭСР, и взрослые, как правило, не развивают широкий набор компетенций. Таким образом, можно говорить о менее развитых навыках функциональной грамотности, в том числе читательских и математических навыков.

Это указывает на то, что в Казахстане система высшего образования в меньшей степени направлена на развитие ключевых компетенций взрослого населения, по сравнению с большинством стран ОЭСР. Кроме того, наличие документов о постдипломном образовании (например, диплом магистра) никаким образом не отражается на уровне читательской и математической грамотности. В то же время в странах ОЭСР существует прямая зависимость между уровнем образования и степенью владения читательскими и математическими навыками.

Если разница между неквалифицированными работниками Казахстана и стран ОЭСР по читательской грамотности является статистически не значимой и составляет всего 2 балла, то разница между высококвалифицированными работниками Казахстана и стран ОЭСР составляет в среднем 32 балла. Профессиональное образование в Казахстане также не оказывает существенного влияния на развитие ключевых навыков. Более того, уровень читательской грамотности не зависит от возраста участника (от 16 до 65), что противоречит общемировой тенденций, когда каждое последующее поколение показывает более высокие результаты.

Краткий анализ опыта исследований функциональной грамотности в контексте высшего образования в Казахстане определяет актуальность проводимой работы, которая обусловлена необходимостью проведения диагностических исследований на первоначальном этапе, чтобы решить существующую проблему отсутствия прироста математической и читательской грамотности на уровне вузов. В

дальнейшем это направление могло бы стать перспективным для науки в стране.

Финансирование

Данная статья подготовлена в рамках реализации научно-технической программы №OR11465485 и авторы выражают благодарность Комитету науки Министерства образования и науки Республики Казахстан за предоставленное финансирование.

Список литературы

1. OECD Skills Outlook 2013. First Results From the Survey of Adult Skills. – Paris, 2013. – 464 p.
2. UNESCO. Adult and Youth Literacy. UIS Fact Sheet. – Paris, 2015. – 6 p.
3. Cree A., Kay A., Steward J. The Economic and Social Cost of Illiteracy: A Snapshot of Illiteracy in A Global Context. - Melbourne, Victoria, 2012. – 17 p.
4. Bhola H.S. Functional Literacy, Workplace Literacy and Technical and Vocation Education: Interfaces and Policy Perspectives. – Paris, 1995. – 64 p.
5. Vágvölgyi R., Coldea A., Dresler Th., Schrader J., Nuerk H. A Review about Functional Illiteracy: Definition, Cognitive, Linguistic, and Numerical Aspects // Front. Psychol. – 2016. – Vol. 7. [Web resource]. – 2022. – URL: (<https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2016.01617/full>). (accessed 01.03.2022).
6. Literacy for Life. EFA Global Monitoring Report 2006 // Education for All. Literacy for Life, ed. – Paris: UNESCO Publishing, 2006. – P. 135–145.
7. Torraco R. J. Writing Integrative Literature Reviews: Guidelines and Examples // Human Resource Development Review. – 2005. – Vol. 4(3). – P. 356–367.
8. Snyder H. Literature review as a research methodology: An overview and guidelines // Journal of Business Research. – 2019. – Vol.104. – P. 333–339.
9. The Next Generation of Literacy Statistics: Implementing the Literacy Assessment and Monitoring Programme (LAMP). – Paris-Montreal, 2009. – 47 p.
10. Thorn W. International Adult Literacy and Basic Skills Surveys in the OECD Region: OECD Education Working Papers. – 2009. – Vol. 26. – 32 p.
11. Kleinert C., Yamamoto K., Wölfel O., Gilberg R. Working and Learning in a Changing World Part VI: Literacy and Numeracy Skills – Test Design, Implementation, Scaling and Statistical Models for Proficiency Estimation. – 2012. [Web resource]. – 2022. – URL: (<https://www.researchgate.net/publication/327075831>). (accessed 01.03.2022).
12. Blum A., Goldstein H., Guérin-Pace F. International Adult Literacy Survey (IALS): An Analysis of International Comparisons of Adult Literacy // Assess. Educ. Princ. Policy Pract. – 2001. – Vol. 8/2. – P. 224–246.
13. Valerio A., Puerta M., Pierre G., Rajadel T., Tabora S. STEP Skills Measurement Snapshot: Report. – Washington: The World Bank, 2014. – 35 p.
14. Grotlüschen A. Global competence and lifelong learning: Insights from the German perspective // Literalitäts- und Grundlagenforschung. – Waxman, 2015. – P. 41–44.
15. Grotlüschen A., Riekmann W., Buddeberg K. Stereotypes versus Research. Results Regarding Functionally Illiterate Adults: Conclusions from the First German Level-One Survey and the Learner Panel Study // Literalitäts- und Grundlagenforschung. – Waxman, 2015. – P. 105–122.
16. Duckworth V., Tett L. Transformative and emancipatory literacy to empower // Int. J. Lifelong Educ. – 2019. – Vol. 38/4. – P. 366–378.

17. Addey C., Sellar S., Steiner-Khamsi G., Lingard B., Verger A. The rise of international large-scale assessments and rationales for participation // *Journal of Comparative and International Education*. – 2017. – Vol. 47 / 3. – P. 1–19.
18. PIAAC Problem-Solving in Technology-Rich Environments: A Conceptual Framework. – Paris, 2009. – 23 p.
19. Maehler D., Rammstedt B. Large-scale assessment in education: analysing PIAAC data // *Large-scale assessment in education: analysing PIAAC data* / ed. Maehler D.B., Rammstedt B. – Mannheim: Springer, 2020. – P. 1–6.
20. Hamilton M. The Discourses of PIAAC // *Power and Possibility. Adult Education in a Diverse and Complex World*. – Brill, 2019. – P. 65–74.
21. Grotlüschen A., Heilmann L. Between PIAAC and the new literacy studies. What adult education can learn from large-scale assessments without adopting the neo-liberal paradigm. – Münster; New York: Waxmann, 2021. – 265 p.
22. Baril É., Guérin-Pace F. Compétences à l'écrit des adultes et événements marquants de l'enfance : le traitement de l'enquête Information et vie quotidienne à l'aide des méthodes de la statistique textuelle // *ÉCONOMIE Stat.* – 2016. – Vol. 490. – P. 17-36.
23. Reder S. The development of literacy and numeracy in adult life // *Tracking adult literacy and numeracy: Findings from longitudinal research*. / ed. Reder S., Bynner J.M. – New York and London: Routledge, 2008. – P. 59–84.
24. Reder S. Lifelong and Life-wide adult literacy development // *Perspect. Lang. Lit.* – 2013. – Vol. 39/2. – P. 18–21.
25. Senkbeil M., Ihme J.M., Wittwer J. The Test of Technological and Information Literacy (TILT) in the National Educational Panel Study: Development, empirical testing, and evidence for validity // *J. Educ. Res. Online*. – 2013. – Vol. 5/2. – P. 139–161.
26. Rammstedt B., Danner D., Lehner C. Personality, competencies, and life outcomes: results from the German PIAAC longitudinal study // *Large-scale Assessments Educ.* – 2017. – Vol. 5. – P. 1–19.
27. Jarvis P. *Adult Education and Lifelong Learning*. – London: Routledge, 2004. – 392 p.
28. Händel M., Artelt C., Weinert S. Assessing metacognitive knowledge: Development and evaluation of a test instrument // *J. Educ. Res. Online*. – 2013. – Vol. 5/2. – P. 162–188.
29. Kazakhstan – Country Note – Survey of Adult Skills results. – Paris: OECD, 2018. – 14 p.
30. Policies for human capital development. Kazakhstan. – European Training Foundation, 2020. – 64 p.

У.А. Оспанова¹, А.Р. Құлахметова², А.Н. Шалина³

^{1,2}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

^{1,3}Ақпараттық-талдау орталығы, Астана, Қазақстан

Функционалдық сауаттылықтың базалық дағдыларын бағалау бойынша халықаралық салыстырмалы және елдік зерттеулер (PIAAC, IALS, ALL)

Аңдатпа. Функционалды сауаттылық сияқты маңызды шеберліктің болмауы жеке өсуге және қоғамға қатысуға айтарлықтай кедергі болады. Сауаттылық деңгейінің жоғарылауы жеке адамның мүмкіндіктеріне, оның саяси белсенділігіне, мәдени дамуына, әлеуметтік белсенділігі мен экономикалық мүмкіндіктеріне жағымды әсер етеді. Жеке тұлғаның саяси белсенділігі тұтастай алғанда әлемдік кеңістікке интеграциялауға бағытталған Қазақстанның білім беру саясатын белсенді ілгерілетуге ықпал етеді. ЭЫДҰ, ЮНЕСКО және Дүниежүзілік Банк сияқты халықаралық ұйымдар, сондай-ақ ел деңгейінде ересек халықтың функционалдық сауаттылығының көрсеткішін өлшеуге бағытталған бірқатар зерттеулер бар. Осы мақалада елдік зерттеулер аясында ересектердің функционалдық сауаттылығын бағалауға арналған заманауи ғылыми және әдістемелік әдебиеттерге талдау жасалды. Қолданыстағы сандық зерттеулер сауаттылықты танымдық / ойлау процестері тұрғысынан жиі қарастырады. Сандық зерттеулерден айырмашылығы, сапалы зерттеулер мәдени теория мен сауаттылықтың сыни теориясына сүйенеді. Деректерді талдаудың екі тәсілі де халықтың үлкен санаттарына қатысты саясатты қалыптастыруға әсер

ететінін түсіну керек: зерттеу әдебиеті адамдарды сауатты немесе сауатсыз деп қалай анықтайды және саяси құжаттарда ересектердің даму траекториялары қалай талқыланатынына әсер етеді.

Түйін сөздер: елдік зерттеулер, функционалдық сауаттылық бойынша зерттеулер, халықаралық ұйымдар, халықаралық зерттеулер, ауқымды сандық зерттеулер.

U.A. Ospanova¹, A.R. Kulakhmetova², A.N. Shalina³

^{1,2}L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

^{1,3}Information and Analytical Center, Astana, Kazakhstan

**International comparative and country studies (PIAAC, IALS, ALL)
on the assessment of basic functional literacy skills**

Abstract. The lack of such an important skill as functional literacy becomes a serious obstacle to personal growth and participation in society. While increasing the level of literacy has a beneficial effect on the individual's capabilities, his political activity, cultural development, social activity and economic opportunities. The political activity of an individual as a whole contributes to the active promotion of Kazakhstan's educational policy focused on integration into the world space. There are a number of studies conducted by international organizations such as the OECD, UNESCO and the World Bank, as well as at the country level, which are aimed at measuring the indicator of functional literacy in the adult population. This article analyzes the modern scientific and methodological literature devoted to the assessment of functional literacy of adults in the context of country studies. Existing quantitative studies very often consider literacy from the perspective of cognitive/thought processes. Unlike quantitative research, qualitative research relies on cultural theory and critical literacy theory. It is important to understand that both approaches to data analysis influence the formation of policy in relation to large categories of the population: how the research literature defines people as literate or illiterate, and affects how the trajectories of the development of the adult population are discussed in policy documents.

Keywords: country studies, functional literacy studies, international organizations, international studies, large-scale quantitative studies.

Информация об авторах:

Оспанова Улжан Абаевна – докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, директор департамента прикладных исследований и разработок, АО «Информационно-аналитический центр», Астана, Казахстан.

Кулахметова Анель Радиковна – Ph.D., АО «Информационно-аналитический центр», Астана, Казахстан.

Шалина Айзере Нурлановна – магистрант кафедры регионоведения факультета международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Ospanova Ulzhan Abayevna – Ph.D. student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Director of the Department of Applied Research and Development, Information and Analytical Center, Astana, Kazakhstan.

Kulakhmetova Anel Radikovna – Ph.D., Information and Analytical Center, Astana, Kazakhstan

Shalina Aizere Nurlanovna – Master's student of the Department of Regional Studies of the Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Узбекистан между политической модернизацией и социальным консерватизмом

Аннотация. В статье анализируется проблема формирования и развития классического государства и классической демократии в Узбекистане в современном мире, где глобализация и технологическая революция трансформируют сущность как государства, так и демократии.

В статье аргументируется необходимость отказа от постсоветского лексикона в обсуждении и осмыслении политической перспективы. Обсуждается проблема архаичных пережитков в общественных отношениях, которые не только противоречат модернизации общества и государства как таковых, но и во многом объективизируются в геополитических интерпретациях направлений развития страны. Выдвигается гипотеза пост-демократии и нео-демократии.

Ключевые слова: Узбекистан, модернизация, консерватизм, демократия, глобализация.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-235-242>

Поступила: 07.11.2022 / Одобрена ко публикации: 11.01.2023

Введение

Обретение независимости Узбекистаном в 1991 году стало беспрецедентным поворотным моментом в истории страны как в плане строительства новой государственности, так и в плане новых общественных отношений. Оба аспекта – новая государственность и новые общественные отношения – именно как новые реалии стали экзистенциальным испытанием для всего народа, отразившем в себе и его возрожденческое устремление в свое прошлое, и его эклектические бытие в настоящем, и эйфористичное устремление в будущее. Эти два аспекта сложны, уникальны и взаимосвязаны.

После обретения независимости в Узбекистане (как, впрочем, во всех бывших

советских республиках) причудливым образом переплелись в разных пропорциях и с годами преобразились досоветские, советские и постсоветские начала в государственной системе, общественных отношениях и идентичности людей. Досоветские начала были обусловлены воспоминанием тех реалий, которые существовали до колонизации и установления советской власти, в порыве возрождения исторической справедливости и утраченной идентичности и ценностей. Советские начала естественным образом сохранялись как пережиток, как фактор инерции системы, а также как фактор ностальгии. Постсоветские начала стали возникать в виде неизбежной замены старого новым и как эйфория отрицания тоталитарного прошлого.

Переплетение этих трех начал обусловило эклектичность, «плюралистичный» симбиоз различных свойств и качеств новой государственности и новых общественных отношений. Все это может показаться нормальным процессом в силу перехода от одной социальной и политической системы к другой, если бы в этой «нормальности» не были скрыты свои вызовы, связанные с трансформацией самой сущности современного государства и общества, а также множественностью проявлений идентичности людей именно в связи с небывалыми вызовами XXI века.

Сегодня перед страной и высшей властью стоит не просто задача строительства классического национального государства (nation-state) и даже не просто проблема создания классической демократии (это было бы действительно относительно простой и обычной задачей). Все эти понятные и «простые» процессы совпали с мощным вторжением в сферу прерогативы государства внешних детерминирующих его *modus operandi* факторов, вызванных глобализацией и последствиями технологического XXI-го века.

В силу этого многие концепты политологии и теории международных отношений начали пересматриваться. Например, если раньше считалось, что внешняя политика есть продолжение внутренней, то теперь и внутренняя политика может быть продолжением внешней. Глобальные информационные процессы и цифровизация ускорились и усложнились настолько, что в результате огромных масштабов передачи данных (big data) соответственно возросли возможности манипуляции информацией, из-за чего появились такие термины, как «пост-правда», «лживые сообщения» (fake news), «гибридные войны», «цветные революции», «цифровая геополитика», «мультикультурализм», «популистская политика» и т.д. Представления в мире о свободе, демократии, правах человека, справедливом обществе, религии также претерпевают тревожные метаморфозы.

Среди множества таких метаморфоз, например, резкое распространение, так сказать, популяции роботов. Роботы стали выполнять некогда обычные и будничные человеческие функции до такой степени, что их статус стал почти приравняться к статусу самого человека. (Вспомним нашумевший первый в истории прецедент предоставления гражданства роботу). Уместно, наверно, уже вводить новый термин «homo-robot» наряду с «homo-sapiens».

Постановка проблемы

Юваль Ной Харари в своей ставшей знаменитой недавней книге обращает внимание на технологический вызов современности и задается вопросом: Куда мы движемся? «Человечество теряет веру в либеральную идею, - пишет он, - преобладавшую в мировой политике в последние десятилетия, именно сейчас, когда слияние информационных технологий с биотехнологиями ставит перед нами задачи, с какими человечество еще никогда не приходилось иметь дело» [1]. Он отмечает, что «в XX веке мировые элиты в Берлине, Москве, Нью-Йорке и Лондоне предложили три грандиозные концепции, призванные объяснить прошлое и предсказать будущее всего мира. Это фашистская концепция, коммунистическая концепция и либеральная концепция...В 1938 году человечество могло выбирать из трех глобальных проектов; в 1968-м – из двух; в 1998-м казалось, что восторжествовал один из них, и вот к 2018-му мы остались ни с чем» [1].

«Нынешняя информационная революция, - пишет американский политолог Фарид Закария, - произвела тысячи выходов для новостей, что делает центральный контроль не возможным и выражение несогласия легким. Интернет продвинул этот процесс на еще один громный шаг вперед, став системой, где говоря словами колумниста Томаса Фридмана, все связано, но никто не под контролем» [2].

В то время как институт государства и нации во всем мире претерпевает

фундаментальные изменения, мы строим классическое государство и классическую демократию. Другими словами, мы идем по пути так называемого догоняющего развития и в силу этого мы как будто обречены на перманентное отставание. При этом стоит заметить, что отставание – это не великая проблема, по сравнению с застоём и движением назад. Поэтому здесь важно правильно определить, какое государство мы строим и как им надо управлять. Эклектичный симбиоз советского, советского и постсоветского начал может не только усложнить данный процесс, но и существенно исказить его.

Так, несмотря на богатую историю существования государственных образований на территории Узбекистана, нынешняя государственность практически не имеет ничего общего, например, с Империей Амира Тимура или Бухарским Эмиратом, или Кокандским Ханством, или Хивинским Ханством и т.д. Узбекистан сегодня – это наследие бывшей советской политики. Традиции политического руководства, тип управленческих кадров, в общем политический климат и государственные атрибуты были в течение десятилетий сформированы в период советской власти. В этом смысле Узбекистан во многом модернизированное и модернизирующееся государство.

Вместе с тем, наше общество во многом еще сохраняет архаичные черты и в этом смысле остается консервативным. Это выражается, например, в устойчивости клановых и местных связей и отношений. Пережиток клановости еще Первый Президент относил к разряду угроз национальной безопасности. Этот пережиток постепенно стирается за счет модернизационных процессов и формирования гражданского национализма в обществе и государстве, однако еще дает о себе знать в общественных отношениях. Курс на демократию с неизбежностью будет сопровождаться стиранием клановых пережитков.

Тем временем, нас преследует другая архаика – то, что называется абсентеизмом

масс, т.е. глубоко укорененная в общественном сознании аполитичность людей. Абсентеизм проистекает из разочарованности и недоверия граждан к государству и власти – с одной стороны, и из страхов и опасений последствий для своей безопасности и благополучия – с другой. Поэтому не столько сила кланов, сколько слабость гражданского общества является сегодня крупной проблемой государства и общества. Говоря точнее, абсентеизм общества, питаемый социальным консерватизмом (на самом деле абсентеизм и консерватизм взаимно обуславливают друг друга) и контрастирующий с модернизационным курсом государства становится причиной замедлений, ошибок и противоречий в проведении политических реформ.

В своем недавнем исследовании Дарон Аджемоглу и Джеймс Робинсон показали, что в развитии и процветании стран решающее значение не имеют ни их географическое расположение, ни культура, ни история, ни даже знания или способности руководителей, а политические институты, которые авторы разделили по типу на экстрактивные и инклюзивные. Инклюзивные институты разрешают и стимулируют участие больших групп населения в экономической активности, а это позволяет наилучшим образом использовать их таланты и навыки... Частью инклюзивных институтов обязательно являются защищенные права частной собственности, беспристрастная система правосудия и равные возможности для участия всех граждан в экономической активности...

Экстрактивные институты направлены на то, чтобы выжать максимальный доход из эксплуатации одной части общества и направить его на обогащение другой части[3].

Многие склонны указывать на пресловутый менталитет узбеков, их восточный или азиатский образ жизни. Возможно, в этом есть свой резон, однако, не преувеличиваем ли мы онтологическое значение этого туманного, на мой взгляд, понятия? И не может ли оно оказаться удобным средством для оправдания некоторыми консервативными силами

медленности или половинчатости, или невозможности ускорения демократических преобразований? Идеи национальной исключительности многими учеными уже подвергаются критике как несостоятельные.

Наиболее часто встречаемое разделительное, фрагментированное видение мира хорошо описано и объяснено в известном труде Эдварда Саида «Ориентализм», в котором он указывает на то, что оба понятия «Ориент» и «Оксидент» искусственные понятия. Концепция Востока (Востока) имеет свою традицию мышления, терминологию и существует на Западе и для Запада [3]. Саид обращает внимание на то, что в рамках ориенталистских воззрений Восток изображается как иррациональный, жалкий, не развитый, чуждый, а Запад как рациональный, достойный, зрелый, нормальный[4].

Заключение

Итак, где находится Узбекистан – на Востоке или на Западе? Большинство людей могут с уверенностью утверждать, что, конечно на Востоке. Однако этим самым они одновременно проявят как ориенталистское, так и оксиденталистское мировоззрение. Говоря, что мы восточная страна, мы признаем некую экзистенциальную разницу с западными странами, мы как бы отчуждаем Запад и тем самым вносим вклад в оксидентализм; говоря, что мы восточная страна, мы также вносим вклад в ориентализм, который служит интересам Запада (по Саиду).

Симптоматичным, в этой связи, представляется утверждение российского политолога Андрея Казанцева о том, что интересы США и РФ в Центральной Азии сильно отличаются друг от друга и о том, что возможная вестернизация этого региона может привести к нежелательным последствиям: «Однако как Запад может направить Центральную Азию на западноевропейский, капиталистический, демократический и светский путь развития, избежав при этом посредничества России,

исламского мира или стран АТР? Не несет ли такая попытка в себе очень серьезное противоречие, связанное с тем, что регион по своей истории, культуре, особенностям политических систем не подготовлен к резкой вестернизации, глобализации, демократизации и т.д.? В результате слишком активного наступления западных институтов регион может начать глобализироваться «негативно»[5].

Интересно, почему это они не готовы и почему может начаться «негативная» глобализация? И каким образом США в своем стремлении повести Центральную Азию по пути капиталистического, демократического и светского развития должны согласовывать эти свои действия с Россией? Я думаю, это типичный и красноречивый пример старогеополитического взгляда на мир – с одной стороны, и пренебрежения, недооценки независимости и состоятельности стран

Центральной Азии – с другой. Такими антиамериканскими мыслями российские СМИ и некоторые ученые сами сознательно или несознательно одновременно орошают всходы западного ориентализма и возвращают местный оксидентализм в странах региона[6].

Они не просто искажают реальность, но и могут способствовать дезориентации политического выбора. Фарид Закария на примере ряда стран Африки также показал, что если страны продвинутся в либерализации своих экономик и затем и своих политик, они пошлют мощный сигнал миру, что ни особенности культуры, ни религии, ни региона в общем-то не препятствуют демократии[7]. Соглашаясь с этим тезисом, думаю, нам важно концептуально определиться с вопросом о том, какую демократию нам надо создавать. В эклектическом сосуществовании, как было сказано выше, досоветского, советского и постсоветского начал (добавим фактор глобализации и тренды технологического века) трудно найти правильный путь. По крайней мере, некоторые характеристики окружающей нас действительности очевидны.

Так, по прошествии почти трети века независимого развития, требуют своего

обновления (диалектического развития) некоторые представления и характеристики бывших советских республик. На примере Узбекистана мы можем утверждать, что они уже не постсоветские, уже не переходные, уже не новые независимые, уже не объекты, а субъекты геополитики, и уже не архаично традиционные.

Первое означает, что постсоветская риторика политически устарела и не адекватна нынешним реалиям, поскольку: а) она постоянно указывает на тридцатилетней давности политическую атмосферу, связанную с инерционным влиянием, наследием как будто недавнего советского прошлого, которое хоть и вполне понятно и естественно, все же не может продолжаться бесконечно; б) она выделяет это самое «постсоветское» пространство, как будто заполненное народами и странами, обреченными оставаться в орбите российского геополитического доминирования (т.к. советское единство народов и стран создавалось вокруг России и иным быть не могло); в) она явно или неявно представляет «постсоветское пространство» как некое единое и неразделимое пространство или группу государств, по отношению к которым применимы единые или схожие законы и принципы анализа, ведущие к такому восприятию.

Второе означает ошибочность риторики и представлений так называемого переходного периода. Термин «переходный» по смыслу означает временное, скоротечное и не оформившееся состояние, которое в итоге приводит к более устойчивым и четким характеристикам. В переходный период наряду с зарождением нового, сохраняются (в виде пережитков или остаточных явлений) и элементы старого. Называть социально-политическую и экономическую систему Узбекистана переходной не верно. За годы независимости эта система претерпела значительную трансформацию, и если и сохраняются элементы старой системы, то они, как рудименты, не оказывают решительного влияния на процесс развития. Более того,

устойчивая характеристика системы как переходной служит интересам консервации оставшихся от прошлого общественных отношений и традиций государственного управления.

Третье означает, что не верно представлять бывшие советские республики как новых независимых поскольку: а) они все же обладают историческим опытом государственности, существовавшим до советской власти, на который постоянно ссылаются их руководители, элиты, ученые и СМИ; б) даже более чем 70-летний советский опыт развития в качестве союзных республик также обеспечил им, помимо прочего, опыт «новой» государственности, на основе которой она теперь дальше развивается; в) новыми тоже все время нельзя оставаться, они уже опытные, иначе этим термином (новые) можно представить их как перманентно слабых, неопытных, уязвимых, о которых следует, так сказать, позаботиться, таким образом обесценивая независимость и суверенитет этих государств; г) они такие же новые, как и сама Россия – плоть от плоти, кровь от крови СССР, – но о ней почему-то не говорят как о новом независимом государстве, что указывает на тенденциозность подобной характеристики.

Четвертое означает на важность признания «постсоветских» государств в качестве субъекта, а не объекта геополитики. Другим словами, если в прошлом они (в нашем случае Центральноеазиатские страны) оказались в эпицентре известной геополитической Большой игры великих держав, приведшей их к привязке к единственному мировому центру силы – России/СССР, то нынче они свободны от такой жесткой привязки и могут сами «играть» на геополитическом поле, маневрируя между великими державами. Это подтверждается динамикой их международных отношений и внешней политики на протяжении всего периода после обретения независимости. С этой точки зрения, понятие «Евразия» также стало не вполне ясным, не всегда уместным и не безусловно приемлемым на всем бывшем советском пространстве.

Пятое (возможно, наиболее сложный экзистенциальный вопрос) означает критику описания общества Узбекистана (обществ Центральной Азии) как перманентно традиционных, восточных (азиатских), не восприимчивых к модернизации и демократии. Такое рассмотрение этих обществ, во-первых, дезориентирует общественное мнение и научный поиск различных альтернативных путей и выбора развития, приговаривая их к исторической стагнации; во-вторых, противоречит действительному положению вещей, поскольку общество никогда не было полностью изолировано от внешнего мира и влияния глобализации и модернизации, а нынче это взаимодействие с миром многократно усиливается; в-третьих, традиции, образ жизни, культура, «менталитет», сложившиеся особенности общественных отношений сами по природе не являются чем-то вечным и неизменным: они сами всегда проистекали и развивались из предшествовавших им образцов под влиянием исторических обстоятельств; в-четвертых, в конце концов, Конституция Узбекистана и официальная политика утверждают демократический выбор пути развития, так что традиционность не противоречит современности и демократии.

Итак, осознав и признав эти 5 теоретических «открытий», мы можем продолжать наши поиски верных решений касательно типа, характера государственного устройства и развития общественных отношений. Первейшей задачей, на мой взгляд, является ускорение раскрепощения общественного сознания от тоталитарных и авторитарных ограничителей, ускорение развития гражданского общества не только де-юре, но и де-факто, консолидация социального партнерства между государством и институтами гражданского общества, разворачивание панорамы открытого и критического дискурса относительно всего спектра проблем страны.

Другая важнейшая задача – очищение от примесей патримониальных отношений, которые, как показал Генри Хейл, довольно

устойчивы во многих постсоветских странах. Либеральная демократия требует полномасштабного уничтожения патрональных отношений. Патронализм – это «социальное равновесие, в котором главным средством для достижения политических и экономических целей является система персонализированных поощрений и наказаний, распределяющихся по цепочке личных знакомств, а не некие общие внеличностные принципы, идеологии или идентичности». Вкратце, концентрированные патрональные режимы – это те общества, в которых связи не просто имеют значение (как это происходит практически везде), а имеют значение в подавляющем большинстве случаев. Как правило, в подобных обществах наблюдаются сильные дружеские или семейные связи, слабое верховенство закона, повсеместная коррупция, низкий социальный капитал, всепроникающие патрональные отношения с клиентами, широко распространенное кумовство и то, что социологи называют «патримониальными» или «неопатримониальными» формами господства[8]. Эта проблема не тождественна проблеме клановости в Узбекистане, о которой шла речь выше. Она свойственна практически всем недемократическим политическим режимам. Это глубоко укоренившаяся в обществе и государстве проблема и пока не компенсированная альтернативными фундаментальными принципами и практиками.

Хейл также обратил внимание на важную закономерность: режимы колеблются между точками автократии и демократии в спектре политических прав. Во многих работах по демократии и автократии авторы рассматривают эти две полярные системы как антиномии, не уделяя должного внимания на промежуточные состояния в широком спектре выборов и опытов. Этот вопрос актуален и для Узбекистана, особенно в свете нового этапа реформ, инициированных Президентом Ш. Мирзиёевым.

«Скоропостижная кончина» в 1991 году одной социально-политической системы вызвала «скоропостижное рождение» другой.

При этом, ни та, ни другая, на мой взгляд, не были не то что воплощены в жизнь, но и не были полностью изучены и поняты теми, кто в том или ином качестве оказались причастными к созданию этих систем. Пока наши политические элиты и научное сообщество чаще всего оперируют устоявшимися, но уже устаревающими категориями, поэтому важно определиться и по ним. И главная из них, по моему, категория демократии.

Современная демократия, о которой мы знаем, была продуктом эпохи просвещения и индустриальной революции; она нынче сама меняется под влиянием информационной эры, меняющей как обычную жизнедеятельность людей, так и способы управления

обществом. В США этот ускоряющийся информационный процесс вызвал коллатеральный эффект – озабоченность ослаблением и экзистенциальным кризисом либеральной демократии. Говоря словами одного американского аналитика, пока не сформируется новый миропорядок, все институты – от государства до семьи, школы и предприятия социальные отношения во всем обществе будут изменяться кардинальным образом[9]. Я склонен называть это явление «пост-демократией». Мы же пока заняты «классической» демократией, и поэтому должны поскорее завершить этот процесс, чтобы совершить прыжок к пост-демократии, а может быть и к нео-демократии.

Список литературы

1. Юваль Харари. 21 вопрос для XXI века. – Москва: Синдбад. – 2019. – 100 с.
2. Fareed Zakaria. The Future of Freedom. Illiberal Democracy at Home and Abroad. – New York: W.W. Norton & Co Ltd., 2007. – 125 p.
3. Аджемоглу Д., Робинсон Дж. Почему одни страны богатые, а другие бедные. Происхождение власти, процветания и нищеты. – Москва: АСТ, 2012 – 105 с.
4. Said E. Orientalism. – New York: Vintage Books, 1979. – 125 p.
5. Казанцев А.А. «Большая игра» с неизвестными правилами: мировая политика и Центральная Азия. – Москва: Наследие Евразии. – 2008. – 161 с.
6. Толипов Ф. «Ориентализм ва Оксидентализм масалаларига назарий қарашлар. Ўзбекистон ва Марказий Осиёни ўрганиш муаммолари» / Шарқшунослик. – 2018. – №. 1.
7. Fareed Zakaria, The Future of Freedom. – New York: Norton & Co, 2007. – 81 p.
8. Henry E. Hale. «25 Years After the USSR: What's Gone Wrong?», in Journal of Democracy. – 2016. – Vol. 27. – P. 10.
9. Walter Russel Mead. «The Big Shift. How American Democracy Fails Its Way to Success», in Foreign Affairs. 2018. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2018-04-16/big-shift?cid=nlc-fa_twofa-20180419 (дата обращения: 01.05.2022).

Ф.Ф. Толипов

«Білім керуені» мемлекеттік емес ғылыми мекемесі, Ташкент, Өзбекстан

Саяси модернизация мен әлеуметтік консерватизм арасындағы Өзбекстан

Аннотация. Мақалада жаһандану мен технологиялық революция мемлекеттің де, демократияның да мәнін өзгертетін Қазіргі әлемдегі Өзбекстандағы классикалық мемлекет пен классикалық демократияның қалыптасуы мен дамуы мәселесі талданады.

Мақалада посткеңестік лексиконнан бас тартудың саяси перспективаны талқылау және түсіну қажеттілігі талқыланады. Қоғамдық қатынастардағы архаикалық қалдықтар мәселесі талқыланады, олар қоғам мен мемлекеттің модернизациясына қайшы ғана емес, сонымен бірге елдің даму бағыттарын ге-

осяси түсіндіруде объективті болып табылады. Пост-демократия мен нео-демократия гипотезасы алға тартылды.

Түйін сөздер: Өзбекстан, модернизация, консерватизм, демократия, жаһандану.

F.F. Tolipov

Non-governmental scientific institution «Caravan of Knowledge», Tashkent, Uzbekistan

Uzbekistan between political modernization and social conservatism

Abstract. The article analyzes the problem of the formation and development of the classical state and classical democracy in Uzbekistan in the modern world, where globalization and technological revolution transform the essence of both the state and democracy.

The article argues the need to abandon the post-Soviet lexicon in the discussion and understanding of the political perspective. It highlights the problem of archaic remnants in public relations, which not only contradict the modernization of society and the state, but they are also largely objectified in the geopolitical interpretations of the country's development directions. It also focuses on the hypothesis of post-democracy and non-democracy.

Keywords: Uzbekistan, modernization, conservatism, democracy, globalization.

References

1. Yuval` Kharari. 21 vopros dlya XXI veka [Twenty-one Questions for the Twenty-First Century]. (Moscow, Sindbad, 2019, 100 p.), [in Russian].
2. Fareed Zakaria. The Future of Freedom. Illiberal Democracy at Home and Abroad (N.Y., W.W. Norton & Co Ltd., 2007, 125 p.).
3. Adzhemoglu D., Robinson Dzh. Pochemu odni strany` bogaty`e, a drugie bedny`e. Proiskhozhdenie vlasti, процветания и нishety` [Why Some Countries are Rich and Others Poor. The Origins of Power, Prosperity and Poverty]. (Moscow, AST, 2012, 105 p.), [in Russian].
4. Said E. Orientalism (N.Y., VintageBooks, 1979, 125 p.), [in Russian].
5. Kazanczev A.A. «Bol`shaya igra» s neizvestny`mi pravilami: mirovaya politika i Czentral`naya Aziya [The «Great Game» with Unknown Rules: World Politics and Central Asia]. (Moscow, Nasledie Evrazii, 2008, 161 p.), [in Russian].
6. Tolipov F. «Orientalizm va Oksidentalizm masalalariga nazarij qarashlar. U`zbekiston va Markazij Osiyoni u`rganish muammolari». Sharkshunoslik, 2018. No.1.
7. Fareed Zakaria, The Future of Freedom (N.Y., Norton&Co, 2007, 81 p.).
8. HenryE. Hale. «25 Years After the USSR: What`s Gone Wrong?», in Journal of Democracy. 2016. Vol. 27.
9. Walter Russel Mead.»The Big Shift. How American Democracy Fails Its Way to Success», in Foreign Affairs, 2018, Available at: https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2018-04-16/big-shift?cid=nlc-fa_twofa-20180419 (accessed 01.05.2022).

Информация об авторах:

Толипов Фарход Фозилович – директор Негосударственного научного учреждения «Караван знаний», Ташкент, Узбекистан.

Tolipov Farkhod Fozilovich – director of the Non-governmental scientific institution «Caravan of Knowledge», Tashkent, Uzbekistan.

Политизация ислама в Казахстане в контексте формирования модели светскости

Аннотация. В условиях транзита власти в политической сфере актуализируются вопросы взаимодействия государственных и общественных институтов. Особое место среди последних занимает религия. В статье представлено авторское видение политического аспекта проблемы формирования казахстанской модели светскости. Исторически Казахстан пережил несколько моделей светскости, по содержанию и форме прямо противоположных друг другу. Переход от одной модели к другой представлял собой результат смены политических режимов и был напрямую связан с тяжелыми потрясениями в духовной жизни общества. Сегодня характер внешней регламентации религиозной жизни со стороны государства создает особую динамическую сеть отношений между политикой и религией, политизируя последнюю. Формирование модели светскости, отвечающей национальным интересам, зависит от политики государства в сфере религии и качества ее реализации. На основе анализа государственно-конфессиональных отношений сделана попытка показать место и роль политизации ислама как сущностного элемента формирующейся казахстанской модели светскости. Выявлены причины и условия, детерминирующие политизацию ислама, а также факторы, развитие которых может привести к его гиперполитизации и/или деполитизации.

Ключевые слова: политизация, деполитизация, гиперполитизация, политизация ислама, светскость, государственная политика в сфере религии.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-243-250>

Поступила: 22.08.2022 / Одобрена к опубликованию: 10.01.2023

Введение

В условиях религиозного подъема, выражающегося в проникновении религии во многие социальные процессы, актуализируется проблема формирования адекватной для нового Казахстана модели светскости. Модель светскости хоть и абстрактное понятие, но все же дает возможность увидеть те стороны развития ислама, государственной политики в сфере религии и государственно-конфессиональных отношений, которые лежат в основе базовых

форм общественного развития. Любое современное общество имеет собственную модель светскости, опирающуюся на правовые нормы, политические установки и культурные особенности.

Вместе с тем модель светскости не может быть лишь результатом нормативно-правовой регламентации. Светскость есть динамический процесс консенсусного порядка. Светскость обеспечивается в результате непрерывного дискурса между государством и религиями в публичной сфере и между политическим и неполитическим в сфере сущностной.

Каково место в этом дискурсе политики вообще, и государства в частности? Может ли политизация ислама быть, с одной стороны, мерилом, а с другой, условием формирования социально приемлемой модели светскости, отвечающей национальным интересам казахстанского общества.

Объектом исследования является политика Казахстана в религиозной сфере. Предмет: политизация ислама как элемент формирования казахстанской модели светскости. Целью определено исследование закономерностей политизации ислама и ее влияния на формирование казахстанской модели светскости.

История

Исламский фактор в политике часто отождествляется с политизацией ислама. Проблема соотношения неполитической и политической сфер общества исследовалась в трудах К. Маркса, М. Вебера, К. Шмитта, Р. Арона, Т. Парсонса, Ш. Муффа и др. Концептуальные аспекты политического и неполитического раскрываются в работах российских ученых А.Л. Стризов, С.Г. Верещагина, А.А. Калмыкова, Т.В. Карадже, М.В. Данилова, и др.

Политизация ислама и светскости в Казахстане исследованы в работе А.М. Даировой «Исламский фактор» в политических процессах Казахстана». Автор показала место и роль ислама в общественно-политической жизни на фоне усиливающегося влияния ислама. Здесь понятие политизации ислама применяется как синоним «исламского фактора», под которым понимается амбивалентный процесс, состоящий из взаимно направленных движений - проникновение ислама в политическую жизнь общества и политику государства в отношении ислама [1]. При этом А.М. Даирова отмечает, что на современном этапе для Казахстана, как и для Центральноазиатского региона в целом ислам не является фактором политической,

экономической или культурной консолидации [1].

Необходимо отметить, что на современном этапе в Казахстане стратификация общества по конфессиональному признаку усложнилась и обрела формы острых противоречий, как в горизонтальной плоскости, так и по вертикали. В этой связи существует острая необходимость нахождения баланса между исламским фактором и светскостью как важного условия политической стабильности.

Исторические аспекты формирования политического ислама в Центральной Азии показаны в диссертационной работе Н.С. Эсенамановой «Ислам в Центральной Азии в условиях глобализации» [2]. Автор началом возникновения политического ислама считает период «расцвета социализма» в 70-е годы XX века, когда политический ислам пребывал в форме бытового ислама. Дальнейшее развитие событий детерминировало возникновение политического ислама в различных современных формах, в том числе, экстремизме. Однако в нашем случае такое широкое понимание политического ислама не допустимо, так как предмет размывается и ускользает от концептуализации.

Исследование восприятия религиозных и светских ценностей казахстанцев на современном этапе представлены в коллективном труде Ю.О. Булуктаева, А.Г. Косиченко, Е.Е. Буровой, Д.Р. Шайдулиной «Дискурсивный анализ соотношения баланса религиозных и светских ценностей в современном Казахстане» [3]. В работе показано как соотносятся в сознании казахстанцев светские и религиозные ценности, и каково их влияние на общественное сознание в целом.

Таким образом на сегодняшний день имеется значительный теоретико-методологический комплекс концептуальных и прикладных исследований сферы политического и неполитического, и их взаимодействия. Однако, анализ показал, что существует потребность в системном исследовании феномена политизации ислама в контексте формирования модели светскости в Казахстане.

Методы

Методологическими основаниями служат системный, институциональный, структурно-функциональный подходы, а также диалектический способ объяснения проблем.

Обсуждение

Общество в своем развитии опирается на политические и неполитические основания. Между ними постоянно происходят процессы обмена информацией и ресурсами. М.В. Данилов рассматривает политизацию как технологию управления общественными отношениями [4, с. 419]. Асимметричным процессом политизации является деполитизация. Они в единстве представляют собой политическую технологию, призванную обеспечивать общественный баланс для недопущения деградации политики, либо ее гиперполитизации.

В узком смысле политизация есть вовлечение религии в политику, в широком, взаимодействие религии и государства вообще, либо участие религии в общественной жизни. Некоторые авторы политизацию рассматривают как крайнюю форму сакрализации религии, антагонизм атеизму и секуляризму. Однако это однобокий подход и не оправданный для объективного понимания рассматриваемого феномена.

Любой религии имманентна цель безграничного расширения и углубления в общественной жизни и сознании. При этом, в обществе должно происходить избавление от иных, прежде всего антирелигиозных идей и взглядов, противоречащих её канонам. Эта борьба между религиозным и мирским существовала на протяжении всей истории, и продолжается по сей день. Политика светского поликонфессионального государства, должна быть направлена на соблюдение баланса не только между религиозным и светским, но и между конкретными конфессиями, образующими религиозный ландшафт общества.

В современных условиях сохранять этот баланс становится всё сложнее. Регионы мира, отдельные страны в условиях глобализации теряют свою культурную гомогенность. В теократиях становится сложно удерживать нравы людей в традиционных рамках, а в секулярных обществах иногда значительные субъекты политики инициируют акции против исламизации коренного населения.

Концепт светскости предполагает существование религии отдельно от государства, но не от политики, и тем более, не аполитичность религии. Напротив, современный концепт светскости рассматривает религию как активного участника множества социальных процессов, полноправной частью гражданского общества, как субъекта, а следовательно, связанного с политикой, поскольку универсальность политики предполагает возможность и способность проникать во все сферы жизни.

Существуют три наиболее распространенные концепции форм светскости – секуляризм, лаицизм и атеизм. Все эти формы стали результатом острых противоречий между различными общественными субъектами. Лаицизм (Франция) – между религией и Просвещением, секуляризм (США) – между протестантскими организациями, атеизм (Страны бывшего социалистического лагеря) – между религией и государством [5, с. 44]. Во всех ситуациях роль координирующего центра исполняет государство. Фактически эти процессы в совокупности были отражением нового секулярного мира, в котором роль и место религии и государства определялись жестко, исходя из существовавшей на тот момент социально-исторической рефлексии.

Современное постсекулярное общество как отражение постмодернизма находится в состоянии активного поиска оптимального варианта взаимодействия религиозного и нерелигиозного. В этой связи «появление светскости рассматривается как срединный путь между религиозной формой государства и атеизмом» [там же].

Светскость мы рассматриваем не только в качестве нормативно установленных принципов, но прежде всего как важный элемент идентичности. Поскольку лишь конкретное понимание светскости, осознание ее роли и соответствующие внутренние установки могут обеспечивать общественную стабильность и развитие через самоотожествление индивида и социальной группы.

Светскость как неотъемлемый элемент идентичности, выступает в качестве идейного содержания политизации. Следовательно, светскость должна обладать богатым и адекватным политическим целям содержанием правового, идеологического, культурно-исторического характера. В этой связи диалог между государством, религией и общественными институтами по формированию модели светскости является не просто вариантом взаимоотношений, но жизненной необходимостью. Светскость в демократическом правовом государстве по определению преследует цель общего блага в пределах государственно-конфессиональных отношений.

Таким образом, светскость – это политическая технология, обеспечивающая развитие религии как общественного института на срединном уровне политизированности. Известными формами гиперполитизации религии является клерикализация, а деполитизации – атеизм.

В чем необходимость (в противовес случайности – авт.) политизации?

Во-первых, эта необходимость обусловлена природой религии и политики вообще: у религии и политики один объект воздействия – общество в целом, они обе склонны к расширению и углублению своего социального влияния.

Во-вторых, с точки зрения рациональности, политизация религии есть неотъемлемый, а следовательно необходимый элемент светскости как таковой: религия и государство (как главный политический институт), находясь во взаимодействии друг с другом, так или иначе попадают в поле

политического. Самым очевидным фактом с позиций концептуализации является их антагонистичность, отражающаяся в самоидентификации каждой через отрицание друг друга.

В-третьих, политизация есть сущностный фактор построения адекватной для национальных интересов модели светскости. Только сбалансированный уровень политизированности ислама (не огосударствление, и не клерикализация) может обеспечить его гармоничное развитие в системе общественных отношений.

М.В. Данилов говорит о «естественной» политизации неполитического. В ситуации устойчивого развития общества возможны переходы неполитического в политическое и обратно именуемое «игрой с нулевой суммой». «Изменение размера политических оснований общества предполагает равное и синхронное изменение неполитических оснований» [4, с. 31-36].

Казахстан, как многие государства стремится создать такую модель светскости, которая бы отвечала национальным интересам, в самом широком смысле этого слова. Как отмечает Ю.О. Булуктаев, интересы государственной политики в религиозной сфере заключаются в равноправном сотрудничестве для достижения общего блага и укрепления духовно-нравственных начал в казахстанском обществе, упрочении светских устоев государства [6].

Вместе с тем, по мнению некоторых экспертов «реализация стратегии государства по продвижению светских ценностей не очень заметна» [там же].

Анализ показал, что основная критика складывается вокруг двух групп вопросов:

1) патерналистская политика государства в отношении официального ислама в лице Духовного управления мусульман Казахстана (ДУМК); 2) неравная политика в отношении нетрадиционных религиозных организаций.

Таким образом, политизация ислама в Казахстане происходит по следующим линиям: 1) разделение ислама на

традиционный и нетрадиционный; 2) респектализация традиционного ислама в лице ДУМК; 3) дискредитация нетрадиционных религиозных течений. Необходимо отметить, что все указанные формы взаимоотношений государства с религией аффилированы государством, либо политическими элитами, последние также политизированы по определению. Следовательно, мы можем говорить не просто о политизации религии, но о государственной политизации религии, как элемента модели светскости в Казахстане.

Данный тезис соответствует позиции В.С. Лебедева, о двух формах политизации - «акторной», возникающей вследствие целенаправленной деятельности заинтересованных игроков, и «спонтанной политизации», как реакции на то или иное случайно возникшее, но общественно значимое событие. В рамках акторной политизации первого типа также можно говорить о существовании двух классов явлений: «политизации сверху», которая реализуется представителями политической элиты, статусными акторами, и «политизации снизу», происходящей по запросу не политиков, непосредственно включенных в процесс принятия решений, а различных социальных групп и их лидеров» [7].

Политика государства в отношении ислама порождает новые формы связи, которые во многом зависят от изменений, происходящих внутри мусульманских сообществ как определенной целостности. Гетерогенность религиозного ландшафта в целом, и мусульманской общины Казахстана, в частности, тактические недочеты в реализации стратегии религиозной политики могут привести к гиперполитизации религии и государственно-конфессиональных отношений.

Недочеты в реализации стратегии государственной политики в сфере религии включают в себя:

- вопросы определения пределов взаимодействия государства и религиозных организаций;

- определение места и роли религиозных организаций, их представителей в социальных процессах;

- неразрешенные вопросы в отношении правового и организационного регулирования обрядовой и атрибутивной стороны (ношение хиджабов в школах, совершение религиозных обрядов в госучреждениях, в том числе учреждениях исполнения наказания и т.д.);

- вопросы взаимоотношений государства и нетрадиционных религиозных организаций и течений;

- разработка идеологической модели светскости «слышащего государства» и алгоритмов следования ей.

Государство, предложив идеологему «слышащего государства», должно осуществить и следующие последовательные шаги навстречу обществу: «государством чувствующим и сочувствующим, думающим и деятельным» в смысле соответствия актуальным общественным ожиданиям [8]. Особенно важно соблюдение принципов правового государства, гуманистических принципов и обозначенных политических установок. Этот факт в государственно-конфессиональных отношениях повышает уровень политизированности религий и обеспечивает принятие ими реализуемой политики светскости.

Заключение

Становление модели светскости в Казахстане сталкивается с комплексом внутренних и внешних вызовов. Задача государства быстро и эффективно реагировать на них, поддерживая связь с религиозными организациями, понимать их чаяния и потребности. Решения госорганов, приводящие к негативным последствиям из-за несовпадения интересов и непонимания способов их разрешения может стать причиной «технологической», искусственной политизации ислама, в его крайних формах.

Объявленные в стране политические преобразования, в основе которых лежит курс

на построение справедливого государства должен реализовываться и в отношении религий, в частности, ислама. Справедливый и открытый диалог, обеспечивающий занятие просвещенным исламом своей социальной ниши на принципах культурно-исторической памяти казахского народа сможет обеспечить развитие «естественной» политизации ислама и гармоничному проведению намеченных политических реформ.

Список литературы

1. Даирова А.М. «Исламский фактор» в политических процессах Казахстана: Дис. ... канд. полит. наук: Москва, 2006. - 134 с. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <http://www.dslib.net/polit-instituty/islamskij-faktor-v-politicheskikh-processah-kazahstana.html> (дата обращения: 20.01.2022).
2. Эсенаманова Н.С. Ислам в Центральной Азии в условиях глобализации: Дис. канд. полит. наук: Бишкек, 2004. - 183 с. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <http://www.dslib.net/glob-razvitie/islam-v-centralnoj-azii-v-uslovijah-globalizacii.html> (дата обращения: 12.01.2022).
3. Булуктаев Ю.О., Косиченко А.Г., Бурова Е.Е., Шайдулина Д.Р. Дискурсивный анализ соотношения баланса религиозных и светских ценностей в современном Казахстане // Аль-Фараби – 2022. – Т.79(3).-С. 173–187. doi.org/10.48010/2022.3/1999-5911.12. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://alfarabijournal.org/index.php/journal/article/view/746> (дата обращения: 14.01.2022).
4. Данилов М.В. Институты, механизмы и технологии политизации общества в постсоветской России (1990-е – 2000-е годы): Дис. докт. полит. наук: Саратов, 2015. – 477 с.
5. Кузнецов В.А. Проблема светскости в странах «арабского пробуждения»: тунисская версия // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 25. Международные отношения и мировая политика. – 2013. – № 4. – С. 39-74;
6. Булуктаев Ю.О. Современный Казахстан: роль светских и религиозных ценностей в процессах гражданской интеграции. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennyy-kazahstan-rol-svetskih-i-religioznyh-tsennostey-v-protsessah-grazhdanskoy-integratsii1> (дата обращения: 17.01.2022).
7. Лебедев В. С. Политизация религии в современном мире: концептуализация проблемы // ПОЛИТЭКС. – 2015. – Том 11. – № 3. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/politizatsiya-religii-v-sovremennom-mire-kontseptualizatsiya-problemy> (дата обращения: 18.01.2022).
8. Исабаева С., Амребаев А. Светскость и религиозность в Казахстане: в поисках точек соприкосновения. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://qmonitor.kz/society/1334/> (дата обращения: 18.01.2022).

М.С. Туйганов

*Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі Ш. Қабылбаев атындағы
Қостанай академиясы, Қазақстан, Қостанай*

Қазақстандағы исламның зайырлық моделінің қалыптастыру шеңберіндегі саясаттандыруы

Аңдатпа. Биліктің саяси саладағы транзиті жағдайында мемлекеттік және қоғамдық институттардың өзара іс-қимылы мәселелері өзекті болып отыр. Соңғыларының арасында дін ерекше орын алады. Мақалада зайырлықтың қазақстандық моделін қалыптастыру проблемасының саяси аспектісіне авторлық көзқарас ұсынылған. Тарихи тұрғыдан алғанда, Қазақстан бір-біріне қарама-қарсы мазмұны мен формасы бойынша зайырлықтың бірнеше моделін бастан өткерді. Бір модельден екіншісіне ауысу саяси режимдердің өзгеруінің нәтижесі болды және қоғамның рухани өміріндегі ауыр сілкіністермен тікелей байланысты болды. Бүгінгі таңда мемлекет тарапынан діни өмірді сыртқы реттеу сипаты саясат пен дін арасындағы қатынастардың ерекше динамикалық желісін қалыптастырады, соңғысын саясаттандырады. Ұлттық мүдделерге жауап беретін зайырлық моделін қалыптастыру мемлекеттің дін саласындағы саясатына және оны жүзеге асыру сапасына байланысты. Мемлекеттік-конфессиялық қатынастарды

талдау негізінде зайырлылықтың қалыптасып келе жатқан қазақстандық моделінің маңызды элементі ретінде исламды саясаттандырудың орны мен рөлін көрсетуге әрекет жасалды. Исламның саясаттануын анықтайтын себептер мен жағдайлар, сондай-ақ дамуы оның гиперполитизациясына және/немесе деполитизациясына әкелуі мүмкін факторлар анықталды.

Түйін сөздер: политизация, деполитизация, гиперполитизация, исламның саясаттандыруы, зайырлық, дін саласындағы мемлекеттік саясаты.

M.S. Tuiganov

*Kostanay Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan
named after Sh. Kabyrbayev, Kostanay, Kazakhstan*

Politicization of Islam in Kazakhstan in the context of the formation of a model of secularism

Abstract. Under the conditions of the transit of power in the political sphere, the issues of interaction between state and public institutions become more relevant. Religion occupies a special place among the latter. The article presents the author's vision of the political aspect of the problem of the formation of the Kazakh model of secularism. Historically, Kazakhstan has experienced several models of secularism, which are directly opposite to each other in content and form. The transition from one model to another was the result of a change of political regimes and was directly related to severe upheavals in the spiritual life of society. Today, the nature of the external regulation of religious life by the state creates a special dynamic network of relations between politics and religion, politicizing the latter. The formation of a model of secularism that meets national interests depends on the state's policy in the field of religion and the quality of its implementation. Based on the analysis of state-confessional relations, the author made an attempt to show the place and role of the politicization of Islam as an essential element of the emerging Kazakh model of secularism. The article identifies reasons and conditions determining the politicization of Islam, as well as factors whose development may lead to its hyper politicization and/or depoliticization.

Keywords: politicization, depoliticization, hyperpoliticization, politicization of Islam, secularism, state policy in the sphere of religion.

References

1. Dairova A.M. «Islamskiy faktor» v politicheskikh protsessakh Kazakhstana: Dis. kand. polit. nauk [«Islamic factor» in the political processes of Kazakhstan: Dis. cand. polit. Sciences] Moscow, 2006. 134 p. Available at: <http://www.dslib.net/polit-instituty/islamskiy-faktor-v-politicheskikh-processah-kazahstana.html> [in Russian]. (accessed 20.01.2022).
2. Esenamanova N.S. Islam v Tsentral'noy Azii v usloviyakh globalizatsii: Dis. kand. polit. nauk [Islam in Central Asia in the context of globalization: Dis. cand. polit. Sciences] Bishkek, 2004. - 183 p. Available at: <http://www.dslib.net/glob-razvitie/islam-v-centralnoj-azii-v-usloviyah-globalizatsii.html> [in Russian]. (accessed 12.01.2022).
3. Buluktayev YU.O., Kosichenko A.G., Burova Ye.Ye., Shaydulina D.R. Diskursivnyy analiz sootnosheniya balansa religioznykh i svetskikh tsennostey v sovremennom Kazakhstane [Discursive analysis of religious and secular values balance ratio in modern Kazakhstan] Al'-Farabi – 2022. – 79(3). 173–187. doi. org/10.48010/2022.3/1999-5911.12. Available at: <https://alfarabijournal.org/index.php/journal/article/view/746> (accessed 14.01.2022).
4. Danilov M.V. Instituty, mekhanizmy i tekhnologii politizatsii obshchestva v postsovetskoy Rossii (1990-ye – 2000-ye gody): Dis. dokt. polit. nauk [Institutes, mechanisms and technologies of the politicization of society in post-Soviet Russia (1990s - 2000s): Dis. doc. polit. Sciences]: Saratov, 2015, 477 p. [in Russian].
5. Kuznetsov V.A. Problema svetskosti v stranakh «arabskogo probuzhdeniya»: tunisskaya versiya [The problem of secularism in the countries of the «Arab awakening»: the Tunisian version]. Vestn. Mosk. un-ta. Ser. 25. Mezhdunarodnyye otnosheniya i mirovaya politika [Vestn. Moscow university Ser. 25. International relations and world politics.]. 2013. 4. - P. 39-74, [in Russian].

6. Buluktayev YU.O. *Sovremennyy Kazakhstan: rol' svetskikh i religioznykh tsennostey v protsessakh grazhdanskoj integratsii* [Modern Kazakhstan: the role of secular and religious values in the processes of civil integration]. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennyy-kazahstan-rol-svetskikh-i-religioznykh-tsennostey-v-protsessah-grazhdanskoj-integratsii1> [in Russian]. (accessed 17.01.2022).

7. Lebedev V. S. *Politizatsiya religii v sovremennom mire: kontseptualizatsiya problemy* [Politicization of religion in the modern world: conceptualization of the problem] POLITEKS. 2015. 11 (3). - Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/politizatsiya-religii-v-sovremennom-mire-kontseptualizatsiya-problemy> [in Russian]. (accessed 18.01.2022).

8. Isabayeva S., Amrebayev A. *Svetskost' i religioznost' v Kazakhstane: v poiskakh toчек soprikosnoveniya* [Secularity and religiosity in Kazakhstan: in search of common ground]. Available at: <https://qmonitor.kz/society/1334/> [in Russian]. (accessed 18.01.2022).

Сведения об авторе:

Туйғанов Мырзабек Сардарбекович – начальник Центра подготовки специалистов УИС по противодействию экстремистской идеологии Костанайской академии Министерства внутренних дел им. Ш. Кабылбаева, подполковник полиции, проспект Абая 11, Костанай, Казахстан.

Tuyganov Myrzabek Sardarbekovich – Head of the Center for Training Specialists of the Criminal Justice System for Countering Extremist Ideology of the Kostanay Academy of the Ministry of Internal Affairs named after Sh. Kabylbayev, police Lieutenant Colonel, Abai Avenue 11, Kostanay, Kazakhstan.

A.Ye. Shaikova¹
T.A. Dronzina²
A.N. Zholdasbekova³

^{1,3}L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²Sofia University St. Kliment Ohridski, Sofia, Bulgaria

(E-mail: a.shaikova@yandex.kz)

“One Belt, One Road” initiative: a comparative analysis of the project implementation in the Central Asian countries

Abstract. *The idea of connecting Europe and Asia by transcontinental routes is not new. The term «New Silk Road» has repeatedly been heard from the Middle East, Europe, and the United States. But only China was able to offer specific frameworks for financing an abstract idea. Nine years have passed since the presentation of the “One Belt, One Road” strategy by Chinese President Xi Jinping.*

This article is aimed at conducting a comparative analysis of the project results in the countries of Central Asia.

The analysis of the results allows us to say with a great deal of optimism that participation in the “One Belt, One Road” initiative contributes to the development of both continental ties in general and noticeable dynamics in the Central Asian region in particular.

The results are not equal and are uneven. Some countries, such as Kazakhstan, Uzbekistan and Kyrgyzstan have been very successful in implementing projects under the initiative. In Tajikistan and Turkmenistan, progress is slower due to political and national specifics. Nonetheless, there have been certain results. The globalization and integration of transport infrastructure has already brought significant benefits in many areas of industry and the economy, even those not directly related to the OBOR projects.

Keywords: *Central Asia, «One Belt, One Road» initiative, globalization, regionalization, development of trade relations in Eurasia, international transport corridors.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-251-263>

Received: 28.07.2022 / Accepted: 23.12.2022

Introduction

The new strategy known as the “Silk Road Economic Belt” is the driver of many economic growth processes in Central Asia. Despite the understandable differences between the participating countries in the construction volume, technical and scientific capabilities, and the availability of labor resources, even now in the analytical reports of the World Bank

and other fairly authoritative sources, there is an unambiguously positive trend in all areas of economic development of the Central Asian countries.

Despite the differences in approaches and assessments of the PRC initiative by Asian and European countries, common points have been formulated that define the cooperation principles for the countries participating in the initiative. There are only five points.

1. Coordination of regional development plans and principles of economic policy, as well as joint planning of large projects.

2. Formation of a single network of transport corridors uniting Asia, Europe and Africa, and creation of infrastructure for railways and roads, seaports, airports, transportation of energy resources.

3. Elimination of physical and non-physical barriers in trade, and simplification of customs and border procedures.

4. Integration of finance, increasing the coverage and scope of currency swaps.

5. Cooperation in the humanitarian sphere – particularly in the development of interstate student exchange, tourism, and with contacts in the field of health and non-governmental organizations [1].

The initiative is financed by the Silk Road Fund established in 2014, with investment opportunities of \$40 billion (for 2014). A significant number of investments have been made by the Asian Infrastructure Investment Bank (comprised of 87 member states as of 2019). According to the forecasts of the bank's specialists, by 2022 investments in the project may reach \$700 billion.

In March 2016, the UN Security Council adopted Resolution No. 2344, which called on the entire international community to strengthen the processes of regional economic cooperation by participating in the construction of the «One Belt, One Road» (OBOR) project.

In October 2017, at the 19th Congress of the CPC in Beijing, a resolution on amendments to the Charter of the CPC was adopted, according to which the Belt and Road Initiative was included in the text of the Charter. The consolidation of the foreign policy initiative in the main document of the Communist Party of the PRC may mean that there has been a transition from ambitious rhetoric to the operational implementation of the program[2].

All these official confirmations of the value and broad prospects of the initiative, of course, contributed to the popularization of the projects planned under the OBOR and attract additional investors.

The main projects that are announced for the Central Asian region as a whole are the following;

1) The China-Central Asia pipeline with a capacity of about 100 billion m³. The main branches will pass through the territory of Kazakhstan, Uzbekistan and Turkmenistan;

2) The Eurasian Land Bridge, otherwise referred to as the «New Eurasian Continental Bridge» or the «Second Land Bridge» (the first being the Trans-Siberian Railway). This railway corridor extends from the port of Lianyungang (PRC) through Mongolia and Kazakhstan to Russia, and further to Poland and Germany. This project will significantly reduce the time needed for transportation of goods;

3) The China-Central Asia-Western Asia Corridor. This railway skirts the China-Kazakhstan railway near the capital of Kazakhstan, Astana, and heads southwest to Iran through Turkmenistan and Uzbekistan;

4) The Khorgos-Aktau Railway – an additional trans-Kazakhstani railway line from the port of Aktau to the Khorgos logistics center;

5) The China-Kyrgyzstan-Uzbekistan Railway, a 270 km high-speed route between the city of Kashgar (China) through Osh (Kyrgyzstan) to Andijan (Uzbekistan).

As can be seen, there are not many projects in quantitative terms. However, one must take into account that along the entire length of the New Silk Road, not only overpasses as such will be built, but also all the necessary road infrastructure will be created, including facilities for the production of crushed stone, asphalt, rails and sleepers, factories for road and railway equipment, assembly and repair workshops. Modern stations equipped with maximum convenience for passengers, catering facilities, hotels, gas stations, loading terminals, and large logistics centers are already being built. In addition, in the modern world, logistics is unimaginable without the use of innovative digital technologies. Therefore, laying fiber-optic communication lines and maintaining their uninterrupted operation will also require considerable financial costs for fitting out with the necessary equipment and for training qualified specialists. Naturally, specialized machinery

and equipment will require the construction of production and service centers to ensure the stable operation of the entire telecommunications complex. An important task will be to ensure security of all these facilities, neutralizing the threats of terrorism and extremism in the countries of Central and South Asia.

Other important areas of investment under the OBOR initiative are energy, agriculture, processing plants, housing construction, and product quality testing and certification. Sectors that are not directly related to the construction of roads have the opportunity to quickly join the production process of the participating countries, ensuring an increase in the material well-being of people and, ultimately, guaranteeing social stability in the region. While covering an ever wider range of investment interests, China is also stimulating the reform of the legal framework. Synchronization of customs and border requirements, development of common principles of tariffing, and elimination of non-physical barriers inevitably lead to the intensification of the work of the governments of Asian and European countries at the highest level.

Research methodology

Theoretical research methods were used: system approach, analysis, deduction method, classification, refinement, and detailing. The Chinese initiative «One Belt, One Road» and the countries of Central Asia were chosen as the object of the study.

In addition, quantitative research methods were used in the analysis: the use of databases, statistical data, reports, analysis of data from foreign research centers. The historicism principle allowed studying not only the internal factors in the formation of transport and logistics policy, but also the dynamics of its activities in a specific historical situation.

When analyzing the object of the study, Central Asia was considered as the most promising region for the construction of trade routes and the connection of Asia and Europe into a single transport unity. Historical and chronological facts

were systematized. A literary review of scientific and media publications about the Chinese initiative «One Belt, One Road» was carried out.

Discussion

The works of Chinese scientists who are actively involved in the development of the «One Belt, One Road» project itself are the most valuable. These studies have their own specifics, as special attention is paid to the ideology and the general line of promoting the initiative. Along with this, the focus is on issues of continuity between the OBOR project and previous political and cultural traditions, as well as on the mindset and values of the project. In particular, the authors often emphasize that the initiative, in addition to the goals of a purely political nature, also pursues the cultural potential for uniting civilizations [3].

The level of research on the One Belt, One Road initiative in the post-Soviet countries is at the level of empirical materials and primary generalizations, which is not surprising, given its short existence. The format of dissertations prevails, with many Russian scholars primarily researching the economic impact of the initiative and its effect. For this study, we were interested in works containing statistical data and analysis of the problems and contradictions of the initiative, as well as the difficulties of its implementation, especially in the countries of Central Asia.

There are currently not so many comprehensive studies (monographs or dissertations) on the problems of the One Belt, One Road strategy in the Russian Federation. An important work devoted to the general scientific discourse on this topic was the collective monograph «The New Silk Road and Its Significance for Russia» by the Institute of the Far East of the Russian Academy of Sciences.

This monograph indicates the general idealistic justification of the project and its integration potential, but also notes the rapid growth of China's economic influence in Central Asia as Russia's influence weakens, the deepening of relations between China and the EU as Russian-European relations weaken. The paper summarizes possible challenges

and threats, including the weakening of the competitiveness of the Trans-Siberian Eurasian continental corridor compared to the China-Kazakhstan highway.

Of particular importance for this work was the doctoral dissertation of K.A. Yevtushin “Modern Diplomatic Strategy of China”. The dissertation systematically defines the principles and determinants of the formation of China’s foreign policy strategy over the past 35 years and concludes that the Silk Road Economic Belt has become the main vector of China’s grand strategy in the 21st century.

There are two camps among political scientists and international economists from the Russian Federation – for and against this project, and this division is based not only on differences in research approaches, but also on political beliefs and values. The supporters of the project are scientists and experts who share the values of Soviet-style nationalism and rely on neo-Marxist methodology (mainly on the theory of world systems by E. Wallerstein and others) – Graev, Ostrovsky, Tokachuk, Karaganov, and others. They consider the OBOR as an alternative scenario of globalization and regional integration to the West, based on fundamentally different institutions, such as the ideology of etatism, Asian-style accumulation, the dominance of state property, a high level of redistribution of resources, protectionism in the economy, and illiberal management methods.

In general, this topic is of steady interest in professional and academic circles. The volume of empirical knowledge, generalization and evaluation of project results is growing. The quantity and quality of studies related to the problem of Eurasian integration within the framework of the initiative directly depend on the priority of this topic in the international relations of world powers in the current era.

Results

The analysis of the results allows us to say with a great deal of optimism that participation in the “One Belt, One Road” initiative contributes to the development of both continental ties in

general and noticeable dynamics in the Central Asian region, in particular.

The results are not equal and are uneven. Some countries, such as Kazakhstan, Uzbekistan and Kyrgyzstan have been very successful in implementing projects under the initiative. In Tajikistan and Turkmenistan, the progress is slower due to political and national specifics. Nonetheless, there have been certain results. The globalization and integration of transport infrastructure has already brought significant benefits in many areas of industry and the economy, even those not directly related to the OBOR projects.

If we talk about the dynamics of the development of the Central Asian region as a whole, then there are undoubtedly successes. Over the period of 2013-2018, the geography of the OBOR initiative expanded noticeably. More than 100 states expressed their readiness to support the initiative and join the joint construction. Strategic linkage with projects has taken place in 92 countries [4]. Along with the Kazakh program «Nurly Zhol,» cooperation programs are underway with the SREB and the EAEU in Russia, as well as with development programs of Tajikistan, Poland, Hungary, Saudi Arabia, Laos, Cambodia, and Bangladesh.

In 2021, China’s foreign trade turnover exceeded the \$6 trillion for the first time. In addition, the volume of foreign trade between China and countries along the Belt and Road increased by 23.6 percent on an annualized basis[5].

An important criterion for the success of the initiative was the increase in the number of trains on the China-Europe-China route to 10,000 per year. Fears that trains from Europe to China would run empty did not come true. According to various agencies, the occupancy of return traffic is 50-70%.

365 international passenger and cargo airlines have been opened; the number of new flights is 402. Direct routes have connected China with 43 Belt and Road countries, amounting to 4,500 direct flights every week [6].

On March 28, 2015, the document “Concept and Action Plan to Promote the Joint Construction of the Silk Road Economic Belt and the 21st Century

Maritime Silk Road” was released, and in May 2017, the first forum “Belt and Road: Cooperation for the Sake of Common Prosperity” was held, which significantly expanded understanding of the OBOR initiative by experts.

Along with clear successes, convincingly showing that the OBOR initiative is not only recognized by the world community and is being implemented in practice, elements of criticism are increasingly appearing in expert assessments. Western experts began expressing their concern especially persistently after a number of problems in the implementation of projects arose in the countries of Southeast Asia, Kyrgyzstan, Tajikistan, Mongolia, and some others.

The main concern is the prospect of these countries’ inevitable debt dependence on China. Notably, this is not even about the ability to repay loans alone, but also the inability to even service the debt [7]. The question is also quite natural – what will China do if a partner country cannot pay? Do those countries risk paying off the debt with their resources or sovereignty? From China, there is no clarity on this issue yet.

One of the most important problems is the opacity of deals and conditions signed by countries. Information in open sources is not published. This inevitably leads to an increase in the corruption component and, as a result, rejection among the population, which cannot see any benefit for themselves in the planned projects. The concept of «trade secrets» in this case is unacceptable, since loans are allocated under state guarantees.

Another group of problems is related to the ever-increasing opposition of the United States and Europe, which until recently were ready to support the initiative, but under the pressure of political changes, they have begun to actively criticize China’s economic expansion in Central Asia. Especially a lot of criticism has been caused by China’s non-compliance with national norms and standards in the field of ecology and technological safety, as well as concerns regarding non-observance of workers’ rights and labor safety.

We must pay tribute to the leadership of the PRC, which does not ignore criticism and has

already revised some of the priorities in the principles of relations with the Belt and Road countries. At the meeting on August 27, 2018, Xi Jinping set new emphasis on the implementation of the OBOR.

In particular, it was emphasized that the goal of the «Belt and Road» is economic cooperation, and not the formation of a geopolitical alliance or a military alliance. The main goal is to improve the models of global development and global governance, to promote the healthy development of economic globalization.

Xi Jinping proposed the creation of a system of policies to financially support the Belt and Road Initiative and called on non-governmental funds to invest in projects aimed at building infrastructure and developing resources in countries along the Belt and Road. It is necessary to strengthen the regulation of investment activity and pay increased attention to the prevention of risks abroad [7]. This approach allows us to hope that individual problems can be solved, with a correct assessment of any localized threats.

Kazakhstan

Seven years of implementation of the program have already brought tangible results. 3,000 km of highways of republican significance have been reconstructed and built (see Table 1).

Table 1. Road Construction Republican Significance [9]

Direction	Length
Western Europe - Western China	527 km
Center - South	324 km
Center - East	795 km
Kapshagay - Taldykorgan	160 km
Astana - Petropavlovsk - Russian border	177 km
Uralsk - Kamenka	100 km
Aktobe – Atyrau – Astrakhan	42 km
Taldykorgan - Ust-Kamenogorsk	20 km
Kalbatau – Maykapshagai	18 km
Beineu – Aktau	982 km
Zhetybay - Zhanaozen	73 km

Beineu - Akzhigit	85 km
Shchuchinsk – Zerenda	80 km
Taskeseken – Bakhty	80 km
South-Western bypass of Astana	34 km
Stapaev bypass	15 km
Pavlodar – Omsk	59 km
Bridge over the river Tobol	3 km

In addition to the construction of roads, transport hubs are being actively built. Today, the largest one is the dry port of Khorgos. This project is not directly related to the OBOR initiative, but its capacity allows for the most efficient management of cargo flows between China and Europe, the Central Asian region and the countries of the Persian Gulf. According to statistics, more than 158.2 thousand TEUs passed through Khorgos in 2019.

In fact, Kazakhstan has already created three strong checkpoints in the Silk Road chain. These are the container terminal on the Yellow Sea of Lyanungang, the border center of Khorgos, and the Caspian port of Aktau. Up to 70% of all overland trade exchanges between East and West pass through the territory of Kazakhstan, amounting to 1200 out of 1700 trains sent from China to Europe.

In 2018, checkpoints on the Kazakh-Chinese border of a new type, Nur Zholy, were put into operation. The time for vehicles to pass from the beginning of registration to obtaining a pass was reduced from 3 hours to 40 minutes. Thanks to this, the flow of trucking has increased to 200 vehicles per day, with potential having been designed for the passage of 2500 vehicles. The expected annual income from import and export only through Nur Zholy checkpoints is 50 billion tenge. In total, according to 2019 data, Kazakhstan earned more than 450 billion tenge on transit. In terms of developing its own infrastructure (according to official data), Kazakhstan is ahead of Russia. For example, Kazakhstan completed all stages of the construction of the international transport corridor «China-Western Europe» as per schedule; on the part of the Russian Federation, the formation of a section of this ITC on their territory is still far from completion [10].

The rail transport development analysis is also quite optimistic. At a meeting in September 2020 between Sauat Mynbaev, Chairman of NC KTZ JSC, and Lu Dongfu, Chairman of the Chinese Railways Board of Directors, it was noted that the volume of traffic for 8 months of this year exceeded last year's figures by 30%. This was despite the COVID-19 pandemic, which has affected all areas of the global economy. Participation in the customs agreement of the EAEU contributes not least to the development and increase in the volume of transportation by rail. The common customs space creates significant competitive advantages for Kazakhstan in the field of rail transportation. This is especially noticeable against the background of the Trans-Caspian transport corridor, the volume of traffic through which is still low. Now about 255 containers are delivered to the port of Baku on a weekly basis by the ships of the Kazmortransflot company, i.e. no more than 15 thousand TEUs per year. For the first nine months of 2020, according to data from JSC United Transport and Logistics Company – Eurasian Railway Alliance (UTLC ERA), the volume of rail traffic amounted to 384 thousand tons of TEU. This exceeds the results for the entire 2019, when 333 thousand TEU were transported. Compared to the same period of the previous year, the growth amounted to 68% (228.3 thousand TEUs in January - September 2019).

In total, according to the results of 2020, UTLC ERA plans that the total volume of traffic will exceed 500,000 TEUs. Previously, the company's strategy assumed reaching this mark would be possible only by 2022.

According to analysts, the railway «boom» was caused by quarantine restrictions. It turned out that the railway was subject to crisis phenomena to the least extent.

The consequences of lockdowns in Europe have led to the fact that the difference in the cost of transportation by sea and rail transport has sharply decreased, to the extent that costs almost became even. At the same time, the speed of overland transportation has always been and remains high. Meanwhile, the increased cargo flow revealed a shortage of wagons and

locomotives, and it became obvious that it was necessary to modernize the rolling stock fleet and related services as soon as possible so as not to lose transit.

From 2013 to 2020, the following facilities were put into operation as part of the OBOR initiative: a plant for the production of shubat in the South Kazakhstan region; a plant for the production of seamless pipes in the suburbs of Karaganda; and a JAC automobile assembly shop of the Saryarka-Avtoprom plant in the North Kazakhstan region. Several oil refineries have been modernized, including the Shymkent Oil Refinery, which made it possible to launch the production of high-octane gasoline and fully meet the demand for this fuel in the country. Investments using Chinese technology in the Taiynsha Mai plant, which produces rapeseed oil for export, in the production of powdered polypropylene in Pavlodar, contribute to a larger picture which makes Kazakhstan's export opportunities more diversified.

In addition, Kazakhstan is directly involved in the construction of three directions of the transcontinental corridor of the Silk Road Economic Belt. These are the ITC China-Kazakhstan-Russia, with access to the Baltic Sea; China-Kazakhstan-Georgia-Turkey-Europe (the international TRACECA program), which offers access to the Mediterranean and Black Seas; and China-Kazakhstan-Turkmenistan-Iran, with access to the Persian Gulf and the Indian Ocean. Of the six proposed routes in these areas, the Republic of Kazakhstan takes part in five.

Uzbekistan

The main facility in the Republic of Uzbekistan is the Uzbekistan-Kyrgyzstan-China railway. The construction of this facility will provide necessary access to global trade routes with Europe and China. Work is underway to reconstruct the Kashgar-Tashkent highway and construct the Mazar-i-Sharif-Kabul-Peshawar railway with access to the southern ports. High-voltage power lines from Uzbekistan and Tajikistan to the capital of Afghanistan have already been installed and are operating; in the future it is planned to continue installing them in India. Long-term

plans relate to the creation of technology parks, clusters and Free Economic Zones along the routes of the new Silk Road.

Kyrgyzstan

The Kyrgyz Republic is one of China's largest creditors in Central Asia. Based on this, in order to avoid an increase in public debt, almost all OBOR projects are financed through private investment. At the moment, no real projects are being implemented in the republic. The reasons for this are varied. For example, according to the assessment of the current President S. N. Zhaparov, the business sector of Kyrgyzstan is lagging behind in terms of preparing technological justifications for projects at the international level. China is ready to invest without state guarantees, but the Chinese leadership needs clear and well-developed business projects.

At the national level, the Taza Koom national program is associated with the OBOR concept, which provides for the creation of high-tech logistics centers in the republic. To stimulate the development of interstate electronic commerce, it is planned to expand the fiber optic data transmission lines that run from China to Europe through the territory of Kyrgyzstan. As the most effective transport hub, the modernization of Manas airport is proposed, which can become the foundation for creating a commercial transit site, including online commerce. Despite various barriers, the construction of the Kyrgyz section of the China-Kyrgyzstan-Uzbekistan road is actively underway.

The Kyrgyz business community was cautious regarding China's projects to locate not entirely environmentally friendly production facilities in the region. The tourist niche is marked as more attractive. According to experts, this industry will require far less investment funds, will pay off faster, and will begin to generate a stable income for the country. The development of road infrastructure fully meets the needs of tourism development. From the point of view of ecology, there are no complaints about the tourism business. For China, tourism is not a priority, but in the case of a two-way flow of tourists, the business of the Chinese side also does not go unnoticed.

It should be noted that China's approach to the development of an action plan to create an economic belt of the Silk Road is systemic. In the last 5 years, several research institutes have been launched in China, focused on studying and analyzing the potential of the Central Asian region. These include the Institute of Central Asia, the Institute for the Study of the Silk Road at Northwestern University, the Institute of Central Asia at the Xi'an University of Foreign Studies, and a number of think tanks[11].

Tajikistan

To date, work has been completed on the construction of the Tajikistan-Uzbekistan highway, the Khatlon tunnel, and the Vahdat-Yavan railway.

With the help and active participation of the Chinese side, TPP No. 2 was put into operation in the city of Dushanbe, which will supply heat and electricity to 700,000 residents of the capital and its environs [12]. The construction of the Tajik section of the China-Central Asia gas pipeline is proceeding steadily on schedule.

According to the global plan of the OBOR initiative, not only the immediate facilities of the plan are being built, but the entire infrastructure is being recreated, i.e. access roads to stations and train stations, gas stations on highways, and centers for repair and service of equipment. These are additional jobs, and, as a result, they promise the removal of tensions in the field of labor migration. In a fairly short period of time that has passed since the start of the initiative in Tajikistan, the range of imported and exported goods has noticeably increased, their cost has decreased, and there has been a positive trend in the standard of living of the entire population of the country.

Turkmenistan

Despite the advantageous geographical position of Turkmenistan in Central Asia, the closed economy of the country as well as the tight control of the private sector by the state limits the growth of investments in the BRI project. Nevertheless, there are results in both economic

and political spheres, and they give reason to evaluate the participation of Turkmenistan in the OBOR initiative quite positively.

An example is the construction of a modern freeway within the framework of the Lazurit project, which will become a common transport highway for Afghanistan, Turkmenistan, Azerbaijan, Georgia, and Turkey.

In July 2019, the construction of the next section of the Turkmenistan-Afghanistan-Tajikistan (TAT) railway was approved. The Turkmen side laid 10 km of railway from the Turkmen border to Akina station, in anticipation that this railway line will eventually run to the Afghan city of Andkhoy. The Kazakhstan-Turkmenistan-Iran railway line has already been put into operation. The longest part of this road (722.5 km) passes through Turkmenistan. Thanks to this transport route, the supply of goods to the markets of Iran and the Persian Gulf countries has become much more promising.

In addition to development of roads and railways, the most important project for the country is the transportation of natural gas. China financed the construction of the Central Asia-China gas pipeline after Russia refused to purchase Turkmen gas.

The main problems and factors hindering the logistics system development in Central Asia

Growth of public debt. China has become the largest creditor in some Central Asian states. A report published by the Center for Global Development, which examines the debt implications of 67 countries with BRI projects, indicates that two countries in Central Asia (Kyrgyzstan and Tajikistan) are in the highest-risk category. Debts to finance infrastructure projects can stimulate the local economy, but the presence of debts that do not bring any results in generating income for the population and local budgets is a major problem. Beijing is already being accused of colluding with authoritarian regimes to plunder resources along with limited contributions to the development of the countries concerned [13].

Sinophobia. The main reasons for the growth of anti-Chinese and anti-regime sentiments of the society were the corruption of the elite, concerns about the impact of projects on the environment. The main element of public discourse has become the security of the countries of Central Asia against the backdrop of rising Chinese influence: while political elites are preparing for close ties with China, ordinary citizens are increasingly concerned about the “Chinese threat”.

Among many examples, in early 2016, protests erupted in large cities in Kazakhstan against attempts to transfer agricultural land to long-term leases, as China was considered the main beneficiary. In January 2019, an anti-Chinese rally was held in Bishkek, described as «the largest public protest in Central Asia against the growing influence of Beijing»; The protesters called for controls on work permits for Chinese citizens and Chinese-Kyrgyz marriages, as well as a reduction in the Kyrgyz debt to China [14].

Risk of high dependence on great powers. The participation of Central Asia in the OBOR, on the one hand, can be considered as an attempt to balance the demands of the traditional regional hegemon, Russia, which continues to dominate the political, cultural and security spheres of the region.

However, in seeking to break free from overdependence on post-Soviet Russia, the Central Asian states are effectively falling into a similar trap in their pursuit of China. Both Moscow and Beijing are stepping up the implementation of regional integration initiatives - the Eurasian Economic Union and the OBOR - to ensure their strategic and economic influence in the region. The asymmetric interdependence between the Central Asian regimes and their larger neighbors limits their ability to manage and balance the relationship; at the same time, competition between these initiatives creates opportunities for Central Asian leaders to gain some autonomy.

The success of BRI in Central Asia will depend on the interplay of several factors, including outcomes and public perceptions, as well as the impact of governance issues within Central Asia [15].

Conclusion

We must admit with satisfaction that today the countries of Central Asia have fully realized that the raw material models of economic development have exhausted themselves. Modernization, innovation, the search for new potential are inevitable, and just as inevitable is the unification of roads and related infrastructure in order to accelerate the integration of the region into the system of international transport corridors. The geographical position of countries within the continent cannot be changed, but it is possible to change their economic situations. First of all, the countries of Central Asia can develop interrelations within the region by creating a joint medium-term program to develop transport and logistics infrastructure.

The obligatory points of the program can be defined as follows:

- 1) reduction of administrative (customs procedures) and trade barriers to the movement of goods across the borders of countries;
- 2) mutual reduction of tariffs for the use of the transport infrastructure of the CAR countries for domestic trade and access to non-regional markets; and
- 3) collective fundraising for the construction of infrastructure in the region.

Such measures meet the interests of all Central Asian states, contribute to rapprochement and the establishment of good neighborly relations, and guarantee the stability and security of international transportation. In addition, it is all-round regional integration that can significantly change the international positioning of the region. It is a close-knit Central Asia that is attractive to major geopolitical players – such as China, the United States, the EU, India, and Japan – in terms of implementing various programs and initiatives, since individually the Central Asian countries are not of economic or political interest.

The most promising economic development programs have no future without mutual support and comprehensive cooperation.

All industries related to production, be it the agricultural sector, industry and power do not

have a profitable potential without an export component. Only collective approaches and joint initiatives on the way to the development of the region's economy will make it possible to use opportunistic external interest for one's own benefit. In particular, this concerns the raising of external funds for general regional projects. Now, given the growing momentum of intra-regional dialogue, Central Asia has a good historical chance to break the stereotypes that it is the least economically interconnected region in the world.

For Kazakhstan, there are undoubtedly certain risks along this path. The economic opportunities of China and the RoK are incommensurable.

Kazakhstan, being a central figure in the implementation of the land part of the OBOR, risks falling into economic, and subsequently political, dependence on the PRC. Maintaining a multi-vector approach in foreign policy acquires particular importance and necessity in such conditions. Cooperation with the EU, the US, India, South Korea, and Japan maintains the balance of power in Central Asia to some extent. To minimize economic and political risks, it seems appropriate to implement such measures as:

- In the format of international organizations
- the creation in the EAEU of a single group for

the coordination and synchronization of Chinese and national regional development programs;

- In the interests of the national economy - the creation of joint ventures in the implementation of regional projects which adhere to the maximum localization of production using the potential of national enterprises (strengthening the Kazakhstani component). This should include national enterprises that are not joint ventures in the production chains of transnational companies;
- Within the framework of interstate cooperation – the involvement of neighboring countries in individual projects of the Belt and Road Initiative.

In general, the global concept of the Belt and Road Initiative helps to ensure that the Central Asian region enters a new orbit of geostrategic positioning. It is no secret that the Silk Road creates new opportunities for the countries of Central Asia to break through the “continental blockade”. Moreover, this concerns not only transit cargo transportation, ports and terminals. Due to the joint implementation of infrastructure projects, new industries and jobs will be created, and cross-border trade will grow, as well as tourist flows. The overall investment attractiveness of the region as a whole will improve.

References

1. Китайский «Пояс-путь»: Казахстан и геополитика [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL:https://www.inform.kz/ru/kitayskiy-poyas-put-kazakhstan-i-geopolitika_a3656882 (дата обращения: 02.06.2020).
2. DipanjanRoyChaudhury. Xi Jinping's BRI raises risk of debt trap for 68 nations: US experts. [Internet resources] – 2018 – URL: <https://economictimes.indiatimes.com/news/international/business/xi-jinpings-bri-raises-riskof-debt-trap-for-68-nations-us-experts/articleshow/63293814.cms> (accessed 14.03.2018).
3. Чжан Чанюй. Исследования стратегии внешнеэкономического сотрудничества Китая и инициативы «Один пояс и один путь» на основе опыта политики открытости и реформы // Экономическое сотрудничество Китая. 2018. № 11. С. 4-10.
4. Five Years of the Belt and Road Initiative. // People's Daily Online, August 7, 2018; Joint Construction of «One Belt, One Road»: China's Idea, Practice and Contribution. Office of the steering working group to promote the construction of «One Belt, One Road». – Beijing: Literature in Foreign Languages, 2017.
5. Внешняя торговля Китая в 2021 году достигла рекордно высокого уровня [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: http://russian.news.cn/2022-01/14/c_1310424096.htm (дата обращения: 14.01.2022).
6. More than 9,000 freight trains sent on the China-Europe route. // People's Daily» online, August 23, 2018; Five years of the One Belt, One Road initiative; (Five years of “one belt, one road”). // Xinjiang weier zizhi qu xinxing wang, [Web resource] – 2018. – URL: <http://www.xj.cei.gov.cn/> (accessed 02.08.2018).

7. John Hurley, Scott Morris, and Gailyn Portelance. Examining the Debt Implications of the Belt and Road Initiative from a Policy Perspective. – CGD Policy. – P.121.
8. Xi Jinping urged to benefit the people of countries along the Belt and Road. // Xinhua News Agency, August 28, 2018; Jianchi duihua xieshang gongjian gongxiang hezuo guning jiaolu hujin tuidong gongjian «yi give and lu» zou sheng zou shi zaofu renmin (Adhering to dialogue and consultation, jointly create and share the results of cooperation, learn from each other, jointly promote «One Belt, One Road» » for the peoples all countries). // People's Daily.
9. 30 лет Независимости Казахстана: стратегическое планирование – движущая сила развития [Электрон.ресурс]. – 2021. – URL: <https://www.zakon.kz/5082477-30-let-nezavisimosti-kazahstana.html> (дата обращения: 13.09.2021).
10. Как коронавирус помогает железным дорогам Казахстана [Электрон.ресурс]. – 2020. – URL: <https://kazvedomosti.kz/article/kak-koronavirus-pomogaet-zheleznym-dorogam-kazakhstan> (дата обращения: 25.10.2020).
11. Статс-секретарю А. Шаршеев: об участии в реализации инициативы «Экономический пояс Шелкового пути» [Электрон.ресурс]. – 2019. – URL: <http://mineconom.gov.kg/ru/post/5793> (дата обращения: 6.06.2019).
12. Аристова Л.В., Семенова Н.К. Россия и Китай в Евразии: транспортные измерения безопасности. Сводный аналитический доклад / монография по проекту РФФИ № 19-014-00027 А. Часть 2. М.: ИВ РАН, 2020. – 130 с.
13. Валовой государственный долг [Электрон.ресурс]. – 2020. – URL <https://countryeconomy.com/national-debt> (дата обращения: 25.10.2020).
14. Reuters “Kyrgyz Police Disperse Anti-Chinese Rally”, [Web resource] – 2022. – URL: <https://www.reuters.com/article/us-kyrgyzstan-protests-china-idUSKCN1PB1LJ> (accessed 02.08.2022).
15. Li-Chen Sim and Farkhod Aminjonov, “Central Asia in BRI: Policy Taker or Policy Shaper?”, in Regions in China’s Belt and Road Initiative. – Abingdon: Routledge, 2020.

А.Е. Шаикова¹, Т.А. Дронзина², А.Н. Жолдасбекова³

^{1,3}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Оулие Климент Охридский атындағы София университеті, София, Болгария

«Бір белдеу, бір жол» бастамасы: Орталық Азия елдерінде жобаны жүзеге асыру бойынша салыстырмалы талдау

Аңдатпа. Еуропа мен Азияны трансқұрлықтық маршруттармен қосу идеясы жаңа емес. «Жаңа Жібек жолы» термині Таяу Шығыста, Еуропада және Америка Құрама Штаттарында бірнеше рет айтылды. Бірақ абстрактілі идеяны қаржыландырудың нақты схемаларын тек Қытай ғана ұсына алды. Қытай Халық Республикасының Төрағасы Си Цзиньпиннің «Бір белдеу, бір жол» стратегиясын таныстырғанына тоғыз жыл болды.

Бұл мақала Орталық Азия елдерінде жоба нәтижелеріне салыстырмалы талдау жүргізуге бағытталған.

Нәтижелерді талдау «Бір белдеу – бір жол» бастамасына қатысу жалпы құрлықтық байланыстардың дамуына, атап айтқанда, Орталық Азия өңіріндегі елеулі динамиканың дамуына да ықпал етеді деп айтуға оптимизмнің үлкен үлесін қосуға мүмкіндік береді.

Нәтижелер тең емес және біркелкі емес. Қазақстан, Өзбекстан және Қырғызстан сияқты кейбір елдер бастама аясындағы жобаларды жүзеге асыруда үлкен табыстарға қол жеткізді. Тәжікстан мен Түрікменстанда саяси және ұлттық ерекшеліктерге байланысты іс баяу жүріп жатыр. Бірақ белгілі бір нәтижелер бар. Көлік инфрақұрылымының жаһандануы мен интеграциясы өнеркәсіп пен экономиканың көптеген салаларында, тіпті «Бір белдеу – бір жол» бастамасының жобаларына тікелей байланысты емес айтарлықтай пайда әкелді.

Түйін сөздер: Орталық Азия, «Бір белдеу, Бір жол» бастамасы, жаһандану, өңірлендіру, Еуразиядағы сауда қатынастарын дамыту, халықаралық көлік дәліздері.

А.Е. Шаикова¹, Т.А. Дронзина², А.Н. Жолдасбекова³

^{1,3}Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Софийский университет им. святого Климента Охридского, София, Болгария

Инициатива «Один пояс, один путь»: сравнительный анализ реализации проекта в странах Центральной Азии

Аннотация. Идея соединения Европы и Азии трансконтинентальными маршрутами не нова. Термин «новый Шелковый путь» неоднократно звучал и на Ближнем Востоке, и в Европе, и в Соединенных Штатах Америки. Но только Китай смог предложить конкретные схемы финансирования абстрактной идеи. Прошло девять лет с момента презентации председателем Китайской Народной Республики Си Цзиньпином стратегии «Один пояс, один путь».

Данная статья направлена на проведение сравнительного анализа результатов проекта в странах Центральной Азии.

Анализ результатов позволяет с большой долей оптимизма говорить о том, что участие в инициативе «Один пояс – Один путь» способствует развитию как континентальных связей в целом, так и заметной динамике в центрально-азиатском регионе, в частности.

Результаты не равнозначные и неравномерные. Некоторые страны, такие как Казахстан, Узбекистан и Кыргызстан добились очень больших успехов в реализации проектов в рамках инициативы. В Таджикистане и Туркменистане дело продвигается медленнее, ввиду политической и национальной специфики. Но определённые результаты есть и там. Глобализация и интегрирование транспортной инфраструктуры уже принесло существенные прибыли во многих сферах промышленности и экономики, причём даже напрямую не связанных с проектами инициативы «Один пояс – Один путь».

Ключевые слова: Центральная Азия, Инициатива «Один пояс, Один путь», глобализация и регионализация, развитие торговых отношений в Евразии, международные транспортные коридоры.

References

1. Kitayskiy «Poyas-put'»: Kazakhstan i geopolitika [Chinese Belt and Road: Kazakhstan and Geopolitics]. Available at: https://www.inform.kz/ru/kitayskiy-poyas-put-kazahstan-i-geopolitika_a3656882 [in Russian]. (accessed 02.06.2020).
2. DipanjanRoyChaudhury. Xi Jinping's BRI raises risk of debt trap for 68 nations: US experts. Available at: <https://economictimes.indiatimes.com/news/international/business/xi-jinpings-bri-raises-riskof-debt-trap-for-68-nations-us-experts/articleshow/63293814.cms> (accessed 14.03.2018).
3. Chzhan Chanyuy. Issledovaniya strategii vneshneekonomicheskogo sotrudnichestva Kitaya i initsiativy «Odin poyas i odin put'» na osnove opyta politiki otkrytosti i reformy. Ekonomicheskoye sotrudnichestvo Kitaya [Research on China's Foreign Economic Cooperation Strategy and the One Belt and One Road Initiative Based on the Experience of Openness and Reform Policy. China Economic Cooperation]. 2018. No. 11. P. 4-10, [in Russian].
4. Five Years of the Belt and Road Initiative. People's Daily Online, August 7, 2018; Joint Construction of «One Belt, One Road»: China's Idea, Practice and Contribution. Office of the steering working group to promote the construction of «One Belt, One Road». – Beijing: Literature in Foreign Languages, 2017.
5. Vneshnyaya trgovlya Kitaya v 2021 godu dostigla rekordno vysokogo urovnya [China's foreign trade reaches record high in 2021]. Available at: http://russian.news.cn/2022-01/14/c_1310424096.htm [in Russian]. (accessed 14.01.2022).
6. More than 9,000 freight trains sent on the China-Europe route. – //People's Daily» online, August 23, 2018; Five years of the One Belt, One Road initiative; (Five years of “one belt, one road”). Xinjiang weiuer zizhi qu xinxing wang. Available at: <http://www.xj.cei.gov.cn/> (accessed 14.01.2022).
7. John Hurley, Scott Morris, and Gailyn Portelance. Examining the Debt Implications of the Belt and Road Initiative from a Policy Perspective. CGD Policy. 2018. P.121.
8. Xi Jinping urged to benefit the people of countries along the Belt and Road. Xinhua News Agency, August 28, 2018; Jianchi duihua xieshang gongjian gongxiang hezuo guning jiaolu hujin tuidong gongjian «yi

give and lu» zou sheng zou shi zaofu renmin (Adhering to dialogue and consultation, jointly create and share the results of cooperation, learn from each other, jointly promote «One Belt, One Road» » for the peoples all countries). -People's Daily.

9. 30 let Nezavisimosti Kazakhstana: strategicheskoye planirovaniye – dvizhushchaya sila razvitiya [30 years of Independence of Kazakhstan: strategic planning is the driving force of development]. Available at: <https://www.zakon.kz/5082477-30-let-nezavisimosti-kazahstana.html>[in Russian] (accessed 13.09.2021).

10. Kak coronavirus pomogayet zheleznym dorogam Kazakhstana [How coronavirus helps the railways of Kazakhstan]. Available at: <https://kazvedomosti.kz/article/kak-koronavirus-pomogaet-zheleznym-dorogam-kazahstana>[in Russian] (accessed 25.10.2020).

11. Stats-sekretar' A. Sharsheyev: Ob uchastii v realizatsii initsiativy «Ekonomicheskiy poyas Shelkovogo puti» [State Secretary A. Sharsheev: Participation in the implementation of the Silk Road Economic Belt initiative]. Available at: <http://mineconom.gov.kg/ru/post/5793>[in Russian]. (accessed 06.06.2019).

12. Aristova L.B., Semenova N.K. Rossiya i Kitay v Yevrazii: transportnyye izmereniya bezopasnosti [Russia and China in Eurasia: transport dimensions of security].Svodnyy analiticheskiy doklad / monografiya po projektu RFFI № 19-014-00027. . Available at: <http://russian.people.com.cn/n3/2019/0408/c95181-9564562.html> [in Russian]. (accessed 25.10.2020).

13. Gross public debt. Available at: <https://countryeconomy.com/national-debt> - (accessed 25.10.2020).

14. Reuters “Kyrgyz Police Disperse Anti-Chinese Rally,” Reuters, <https://www.reuters.com/article/us-kyrgyzstan-protests-china-idUSKCN1PB1LJ> (accessed 02.08.2022).

15. Li-Chen Sim and Farkhod Aminjonov, “Central Asia in BRI: Policy Taker or Policy Shaper?”, in Regions in China’s Belt and Road Initiative, ed. Jonathan Fulton (Abingdon, Routledge, 2020).

Information about the authors:

Shaikova Aida Yertayevna – Ph.D. student of the Department of Regional Studies the Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Dronzina Tatyana Alexandrovna – Doctor of Political Sciences, professor, Sofia University St. Kliment Ohridski, Sofia, Bulgaria.

Zholdasbekova Akbota Niyazbekovna – Candidate of Political Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Шаикова Аида Ертаевна – Халықаралық қатынастар факультеті Аймақтану кафедрасының докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Дронзина Татьяна Александровна – саясаттану ғылымдарының докторы, профессор Әулие Климент Охридский атындағы София университеті, София, Болгария.

Жолдасбекова Ақбота Ниязбекқызы – саясаттану ғылымдарының кандидаты, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Ашраф Мухаммед Аттия

Айн-Шамский университет, Каир, Египет
(E-mail: at_rus@yahoo.com)

Концепт «судьба» в арабской лингвокультурной картине мира

Аннотация. Одним из ключевых концептов арабской картины мира является «судьба». Судьба – (арабское – аль-кадар) – это важнейшая категория сознания, с помощью которой строится арабская концептуальная картина мира народа. Для описания концепта «судьба» выделяются те понятия, которые связаны в сознании представителей арабской культуры с данным концептом и раскрывают его, такие, как «аль-кадар», «аль-кадаа», «аль-манийа», «кисма», «насиб» и другие. В настоящей статье предпринимается попытка проанализировать языковые средства, которыми представлен концепт «судьба» в арабском сознании. Значимость данного концепта определяется, прежде всего, его религиозным аспектом. Судьба и предопределение в исламской вере относятся к основополагающим категориям. В статье рассматриваются различные коннотации концепта «судьба» на материале классических и современных медиатекстов, выявляются языковые средства, которыми он представлен в языковом сознании. Через анализ концепта «судьба» предпринимается попытка осмыслить с помощью семантико-когнитивных методов общественное поведение представителей арабской культуры. Объект, стоящий за данным словом, не существует в эмпирическом опыте как некая реальность, он многомерен и допускает целый ряд интерпретаций.

При рассмотрении концепта «судьба» используются методы современных лингвистов, в частности, изучаются его гештальты, такие «аль-кадар» (предопределение), «аль-кадаа» (решение, предопределение), «аль-манийа» (предопределенная гибель), «кисма, насиб» (доля, удел). Этими словами подчеркивается постулат о том, что «всякое хорошее и плохое от Аллаха». При анализе концепта «судьба» подчеркивается его тесная связь с другим важным концептом арабского мировоззрения – «свобода».

Ключевые слова: арабский язык, когнитивная лингвистика, концепт, межкультурная коммуникация, свобода, судьба, языковая картина мира.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-264-270>

Поступила: 22.04.2022 / Одобрена ко публикации: 11.11.2022

Введение

Одной из важнейших тенденций современной лингвистики является рассмотрение языка в новой парадигме с позиции его участия в познавательной деятельности человека.

Основным механизмом исследования того, как хранятся знания о мире, как они структурированы в языке в процессе коммуникации, является концепт, который, в свою очередь, рассматривается как важнейший объект в когнитивной лингвистике.

Ключевыми концептами культуры называют главные единицы картины мира, константы культуры, обладающие значимостью, как для отдельного индивида, так и для лингвокультурного сообщества в целом, и тем самым, они представляются актуальными в процессе межкультурной коммуникации.

Термин «концепт» прочно утвердился в современной лингвистике. Его исследованию посвящены труды Н.Д. Арутюновой, А. Вежбицкой,

Е.С. Кубряковой, В.Н. Телия, Р.М. Фрумкиной и др. Между тем, до сих пор он не имеет единого определения.

По мнению Ю.С. Степанова, концепт – это основная «ячейка культуры в ментальном мире человека» [1, 13 с.]. В.Н. Телия также считает, что «концепт – это то, что мы знаем об объекте во всей его экстенсии» [2, 6 с.]. Концепт, как пишет Е.С. Кубрякова, – «это оперативная содержательная единица памяти ментального лексикона, концептуальной системы мозга (*lingva mentalis*), всей картины мира, отраженной в человеческой психике» [3, 90 с.]

По мнению Р.М. Фрумкиной, наиболее удачное определение дает

А. Вежбицкая, которая понимает под концептом объект из мира «Идеальное», имеющий имя и отражающий культурно-обусловленное представление человека о мире «Действительность» [4, 11 с.].

Р.М. Фрумкина определяет концепт как вербализованное понятие, отраженное в категориях культуры [5, 6 с.].

Отсутствие единого определения связано, по мнению В.А. Масловой, с тем, что «концепт обладает сложной, многомерной структурой, включающей помимо понятийной основы социо-психо-культурную часть, которая не столько мыслится носителем языка, сколько переживается им, она включает ассоциации, эмоции, оценки, национальные образы и коннотации, присущие данной культуре». При этом она также предлагает следующее определение концепта: «Концепт – это ментальные сущности, которые имеют имя в языке и отражают культурно-национальные представления человека о мире» [6, 50 с.].

Однако из приведенных выше определений можно констатировать, что концепты представляют мир в сознании человека, образуя концептуальную систему, определенную схему сценариев и ассоциаций, а знаки человеческого языка кодируют в слове содержание этой системы.

В каждой культуре можно выделить, свойственную ей систему концептов, выраженных ключевыми словами и образующих познавательный мир данного сообщества. Например, наиболее рельефными в арабской культуре являются концепты «судьба», «фитна» (русское – «смута»), «семья», «Свобода», «дружба» и др.

Объект исследования – концепт «судьба» в арабской лингвокультурной картине мира. Здесь предпринимается попытка осмыслить с помощью семантико-когнитивных методов общественное поведение представителей арабской культуры.

Методы исследования

В статье использованы системный, качественный и количественный, семантико-когнитивный, методы, методы индукции и дедукции, а также методы выборки иллюстративного материала.

Результаты и обсуждение

В последнее время вопрос о судьбе вышел на первый план в общественно-политической жизни. Распространение коронавируса,

торговые и экономические войны, военные конфликты в разных уголках земного шара подтолкнули людей говорить о судьбе: о своей судьбе, о судьбе своей семье, страны и т.п.

Судьба – (арабское – аль-кадар) – это важнейшая категория сознания, с помощью которой строится концептуальная картина мира народа. В толковых словарях арабского языка слово «аль-кадар» означает «*به الله القضاء الذي يقضي على عباده*» (предопределенные Аллахом решения для своих рабов) [7, 225 с.] или «*ما يقدره الله من القضاء*» (предопределенные Аллахом суждения) [8, 322 с.].

Такое определение показывает, что объект, стоящий за данным словом, не существует в эмпирическом опыте как некая реальность, он многомерен и допускает целый ряд интерпретаций. Отсюда сложность его исследования. Эта сложность связана еще с тем, что данный концепт является одной из основ исламского вероучения: В «хадисе Джибриля», переданном со слов Умара ибн аль-Хаттаба (Да будет доволен им Аллах!) говорится: «Однажды мы сидели с посланником Аллаха (Мир ему и благословение!), вдруг к нам пришёл один человек, у которого одежда была очень белая, а волосы сильно чёрные, на нём не было признаков путешествия, и никто из нас не знал его. Потом он присел к Пророку (Мир ему!) и сказал: «О, Мухаммад, расскажи мне про ислам!». Пророк, (Мир ему и благословение!), сказал: «Ислам – это свидетельство, что нет ничего достойного поклонения, кроме Аллаха, и что Мухаммад – Его Посланник, совершение намаза, выплата закята, соблюдение поста в месяце Рамадан и, если есть возможность, совершение хаджа». И тот подтвердил слова Пророка (Мир ему!), сказав ему, что он правильно ответил. Мы удивились тому, что он одновременно и спрашивал, и подтверждал ответ. Потом он предложил рассказать про иман. Пророк (Мир ему!) сказал: «Иман – это вера в Единого Аллаха, в Его ангелов, в Его книги, в Его посланников, в Судный день, в предопределение судьбы и вера в то, что всякое хорошее и плохое от Аллаха». Тот также подтвердил и это... [9].

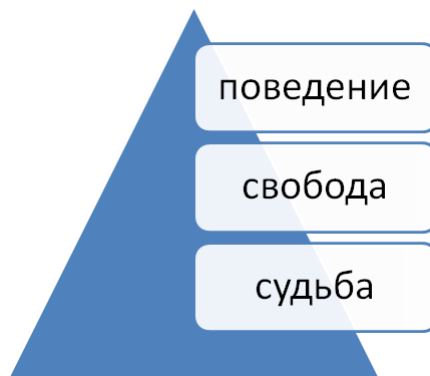
Для описания концепта «судьба» Л.О. Чернейко и В.А. Долинский вводят понятие «гештальта» абстрактного имени. Гештальт – «это своего рода маска, которую надевает абстрактное имя» [10, 56 с.]. Выявление гештальтов они считают важнейшим в установлении и описании данного концепта. Под гештальтом они понимают представления носителей языка, скрытые в имени и раскрывающиеся в его сочетаемости. Поэтому для описания концепта «судьба» можно выделить те понятия, которые связаны в сознании представителей арабской культуры с данным концептом и раскрывают его:

1. Судьба – это «аль-кадар» (предопределение).
2. Судьба – это «аль-манийа» (предопределенная гибель).
3. Судьба – это «кисма, насиб» (доля, удел). Этими словами подчеркивается смысл вышеуказанного хадиса о том, что «всякое хорошее и плохое от Аллаха».
4. Судьба – это «аль-кадаа» (решение, предопределение).

Для того, чтобы раскрыть, как перечисленные выше гештальты концепта «судьба» влияют на познание представителями арабской культуры окружающего мира, необходимо рассматривать исследуемый концепт на фоне тесно с ним связанного концепта «свобода». Эти два концепта образуют треугольник, который мы условно называем «треугольником поведения».

Насколько человек полагается на «предопределение» в своей жизни, зависит предел его свободы и вытекающие отсюда его дальнейшие действия.

Рисунок 1. «Треугольник поведения».

Здесь наблюдаются три картины: Первая – когда человек отвергает «аль-кадар» и считает, что он сам решает, что делать и как поступать, что он имеет абсолютную свободу воли. Такой человек постепенно начинает выходить из системы моральных ценностей и общественных канонов, действующих в данном обществе. Для него свобода не имеет предела. Следовательно, он может совершить такие действия, которые осуждаются обществом. Вторая – когда человек полностью отдается предопределению и связывает всю свою жизнь с «судьбой». Это – пассивная группа людей, которая исходит из часто повторяемого в арабской культурной среде тезиса: «Раз Аллах велел, то ничего не изменишь». Третья – когда человек осознает, что некоторые его действия предопределены, а в других действиях он имеет свободу выбора. Такой человек сам себе ставит рамки и в определенной степени подчиняется действующим в данном обществе ценностям и нравам.

Кроме того, существуют некоторые представления о «судьбе», свойственные арабской культуре – «пути судьбы», «ножницы судьбы», «ладонь судьбы».

С целью раскрыть, как представлена судьба в сознании представителей арабской культуры, и выявить «способ категоризации концептуального явления» [11, 98 с.], рассматриваем валентность лексемы судьба в арабском языке, опираясь на газетный материал. Нами выделены 4 разных гештальта: В первом гештальте судьба – это предопределение:

"أكد الدكتور هشام مسعود، وكيل وزارة الصحة بالشرقية، أن الحالات المتوفاة في مستشفى "الحسينية"، لم تمت بسبب نقص الأكسجين، ولكن "قضاء وقدر" (الأهرام: 03.01.2021)
(Перевод: Глава управления минздрава в Шаркии доктор Хишам Масууд подчеркнул, что все смертельные случаи в больнице «ал-Хусайния» не были по причине отсутствия кислорода, но это было их судьбой и предопределением) (Аль-Ахрам: 3.01.2021 - <https://gate.ahram.org.eg/News/2553688.aspx>).

"رئيس حي المعادي: سقوط نخلة على مواطن بالحي
"قضاء وقدر" ولسنا جهة تعويض" (الأهرام: 29-7-2017)

(Перевод: Глава микрорайона «Маади»: падение пальмы над гражданином – судьба и предопределение, и мы не отвечаем за выплату компенсации) (Аль-Ахрам: 29.07.2017).

Здесь круг сочетаемости лексемы судьба (ал-Кадар) показывает, что арабское сознание концептуализирует судьбу как «предопределение, нечто не зависящее от самого человека». Следует отметить, что в таких случаях употребление концепта судьба используется как оправдание халатности и безответственности, что во всем вина судьбы, а не человека.

Во втором гештальте судьба представлена как «миссия, ответственность»:

"رغم مشاكلها الداخلية، ومعاركها مع الإرهاب
"المحلي، والإقليمي، والخارجي" .. ورغم كل
ما تعانیه من مشاكل اقتصادية طاحنة تدمر
أعتى الدول.. ورغم الغلاء الذي يوجع حتى الأغنياء،
رغم كل ذلك وأكثر فإن قدر مصر أن تتحرك لتأمين
حدودها من كل جانب" (المصري اليوم 21.03.2018)

(Перевод: Несмотря на внутренние проблемы и его сражение против терроризма ..., судьба Египта обеспечить безопасность своих границ со всех сторон) (Аль-Масри аль-йаум: 21.03.2018).

В этом примере судьба концептуализируется как «ответственность, миссия».

В третьем случае судьба – это бедствие, участь:

"ما كشفت تحريات فريق البحث أن المتهم عقد العزم
من خلال الاتصال بالمجنى عليه، وأبلغه بضرورة إنهاء الخلافات
المالية بينهما، ولم يتردد المجنى عليه في تلبية طلب صديقه،
دون أن يدري أن القدر يخفي له شيئاً، ولم يعلم بأن نهايته
سوف تكون على يد صديقه" (المصري اليوم: 27.10.2018)

(Перевод: Следственная группа обнаружила, что обвиняемый имел намерение, позвонив ответчику ... он не знал, что судьба скрывает что-то для него) (Аль-Масри аль-йаум: 27.10.2018).

В приведенном примере основная единица исследуемого концепта функционирует в значении «бедствие, участь».

В четвертом случае судьба познается как божественная воля:

"فإذا كنت تظن أن ثراءك أو صحتك؛ أو أبناءك؛ نتاج
فضلك؛ فأنت مخطئ تماماً؛ إنه قضاء الله
وفضله؛ يؤتیه من يشاء" (الأهرام 28-12-2017)

(Перевод: Если ты думаешь, что твое богатство или здоровье или дети – твое благо, то ты весьма ошибаешься, ибо все по воле и милости Аллаха....) (Аль-Ахрам: 28.12.2017).

"الحياة كما يقولون دار
ابتلاءات ومحن واختبارات ... والصبر عليها درجة من در
جات الإيمان، يثاب المرء عليها إذا استعان عليها بالقرب من الله و
التوكل له والرضا بالقضاء والقدر" (الأهرام: 04.12.2019)

(Перевод: Жизнь, как говорят, место испытаний и проверок ..., терпеть их является одним из ступеней веры, за которую человек получает от Всевышнего награду, если он будет довольствоваться предопределением и Его волей) (Аль-Ахрам: 04.12.2019).

В данных примерах судьба познается как «Воля, решение Всевышнего».

Кроме того, за словом судьба закреплена определенная группа глаголов, например, «واجه» – противостоять (судьбу), «صبر» – терпеть (судьбу), «رضي به» – удовлетвориться (судьбой), «انتظر» – ждать (судьбу), «جاء» – прийти (о судьбе) и др.

Таким образом, концепт «судьба» представляет собой организованную систему, включающую, наряду с ядерными

единицами, другие периферийные элементы, которые могут варьироваться в зависимости от говорящего или пишущего. К ядерным можно отнести такие единицы, как аль-кадар, аль-када, аль-масыр и др., а к периферийным – аз-заман, ад-дахр, аль-манийя и др.

Заключение

Проведенный анализ доказывает, что знания о том или ином феномене, абстрактном понятии представлены в языке в виде определенных структур знания, в том числе фоновых знаний, владение которыми является актуальным в процессе межкультурной коммуникации.

Следует отметить, что термин «кадаа» часто употребляется в сочетании с термином «аль-кадар». По мнению ряда ученых, «аль-кадар» – это собственно предопределение, первичное и предвечное божеское решение, а «аль-кадаа» – это реализация и осуществление того, что было предопределено. Однако, когда оба термина употребляются вместе в одном сочетании, они передают одно значение – собственно предопределение.

Список литературы

1. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. – Москва, 1997. – 838 с.
2. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва, 1996. – 288 с.
3. Кубрякова Е.С. Проблема представления знаний в современной науке и роль лингвистики в решении этих проблем // Язык и структура представления знаний. – Москва: ИНИОН РАН, 1992. – С. 85-95.
4. Вежицкая А. Язык. Культура. Познание. – Москва: Русские словари, 1996. – 416 с.
5. Фрумкина Р.М. «Теории среднего уровня» в современной лингвистике // Вопросы языкознания. – 1996. – № 2. – С. 3-29.
6. Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику: Учебное пособие. – Москва, 2004. – 296 с.
7. Аль-Муджам аль-уасит (на арабском языке). – Каир: Академия арабского языка. – 1994. – 1097 с.
8. Мухтар Ас-сихах (на арабском языке). – Бейрут, 5-е изд., 1999. – 745 с.
9. Гагиева А. Три уровня верующих: кто такие муслим, муъмин и мухсин [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: https://islam-today.ru/blogi/asya_gagieva/tri-urovna-veruusih-kto-takie-muslim-mumin-muhsin/ (дата обращения: 02.02.2022).
10. Чернейко Л.О., Долинский В.А. Имя СУДЬБА как объект концептуального и ассоциативного анализа // Вестник МГУ. Сер. 9, филология. (на арабском языке). – 1996. – № 6. – С. 20-41.
11. Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. – Воронеж, 2001. – 191 с.

Ашраф Мухаммед Аттия
Айн-Шамс университеті, Каир, Египет

Әлемнің араб лингвомәдени бейнесіндегі «тағдыр» концепциясы

Аңдатпа. Араб дүниетанымының негізгі ұғымдарының бірі – «тағдыр». Тағдыр – (араб. – әл-қадар) – сананың ең маңызды категориясы, оның көмегімен халық дүниесінің араб концептуалды картинасы құрылады. «Тағдыр» ұғымын сипаттау үшін араб мәдениеті өкілдерінің санасында осы ұғыммен байланыстыратын және оны ашатын «әл-қадар», «әл-қадаа», «әл-мания», «қисма», «насиб» және т.б. сияқты ұғымдар ажыратылады. Мақалада араб санасындағы «тағдыр» ұғымын білдіретін тілдік құралдарды талданады. Бұл ұғымның маңыздылығы, ең алдымен, оның діни аспектісінде айқындалады. Тағдыр – ислам дініндегі негізгі категориялардың бірі. Мақалада «тағдыр» ұғымының классикалық және заманауи медиамәтіндер материалдары бойынша әртүрлі мазмұны қарастырылады, оның тілдік санада бейнеленетін тілдік құралдары айқындалады. «Тағдыр» ұғымын талдау арқылы араб мәдениеті өкілдерінің әлеуметтік мінез-құлқын семантикалық-когнитивтік әдістерді қолдана отырып, түсінуге талпыныс жасалады. Берілген сөздің артында тұрған объект эмпирикалық тәжірибеде шындықтың бір түрі ретінде жоқ, ол көп өлшемді және бірқатар түсіндіруге мүмкіндік береді.

«Тағдыр» ұғымын қарастырған кезде қазіргі тіл ғалымдарының әдіс-тәсілдері қолданылады, атап айтқанда, оның «әл-қадар» (алдын ала жазу), «әл-қада» (шешім, алдын ала белгілеу), «әл-мания» (алдын ала белгіленген өлім), «қисма, nasib» (үлесі, жері). Бұл сөздер «барлық жақсылық пен жамандық Алладан» деген постулатты ерекше атап өтеді. «Тағдыр» ұғымын талдағанда оның араб дүниетанымының тағы бір маңызды ұғымы – «еркіндікпен» тығыз байланысы ерекше атап өтіледі.

Түйін сөздер: араб тілі, когнитивтік лингвистика, концепция, мәдениетаралық қатынас, еркіндік, тағдыр, дүниенің тілдік суреті.

Attia Ashraf Mohammed
Ain Shams University, Cairo, Egypt

The concept of «Fate» in the Arabic linguocultural picture of the world

Abstract. One of the key concepts of the Arab worldview is «fate». Fate - (Arabic - al-qadar) - is the most important category of consciousness, with the help of which the Arab conceptual picture of the people's world is built. To describe the concept of «fate», those concepts are distinguished that are associated in the minds of representatives of the Arab culture with this concept and reveal it, such as «al-qadar», «al-qadaa», «al-maniya», «kisma», «nasib» and others. This article attempts to analyze the linguistic means that represent the concept of «fate» in the Arab mind. The significance of this concept is determined, first of all, by its religious aspect. Fate and predestination are fundamental categories in the Islamic faith. The article examines the various contents of the concept of «fate» in the material of classical and modern media texts, and identifies the linguistic means by which it is represented in the linguistic consciousness. Through the analysis of the concept of «fate», an attempt is made to comprehend, using semantic-cognitive methods, the social behavior of representatives of the Arab culture. The object behind the given word does not exist in empirical experience as a kind of reality, it is multidimensional and allows for a number of interpretations.

When considering the concept of «fate», the methods of modern linguists are used, in particular, its gestalts are studied, such as «al-Qadar» (predestination), «al-Qadaa» (decision, predestination), «al-Maniya» (predetermined death), «kisma, nasib» («share, lot). These words emphasize the postulate that «every good and bad is from Allah.» When analyzing the concept of «fate», its close connection with another important concept of the Arab worldview - «freedom» is emphasized.

Keywords: Arabic language, cognitive linguistics, concept, intercultural communication, freedom, fate, language picture of the world.

References

1. Stepanov Yu.S. Konstanty. Slovar' russkoy kul'tury. Opyt issledovaniya [Constants. Dictionary of Russian culture. Research experience]. (Moscow, 1997, 838 p.), [in Russian].
2. Teliya V.N. Russkaya frazeologiya. Semanticheskij, pragmaticheskij i lingvokul'turologicheskij aspekty [Russian phraseology. Semantic, pragmatic and linguoculturological aspects]. (Moscow, 1996, 288 p.), [in Russian].
3. Kubryakova Ye.S. Problema predstavleniya znaniy v sovremennoy nauke i rol' lingvistiki v reshenii etikh problem [The problem of knowledge representation in modern science and the role of linguistics in solving these problems] Yazyk i struktura predstavleniya znaniy [Language and the structure of knowledge representation]. Moscow, Inion Ran, 1992. P. 85-95. [in Russian].
4. Vezhbitskaya A. Yazyk. Kul'tura. Poznaniye [Language. Culture. Cognition]. (Moscow, Russkiye slovari, 1996, 416 p.), [in Russian].
5. Frumkina R.M. «Teorii srednego urovnya» v sovremennoy lingvistike [«Theories of the middle level» in modern linguistics] Voprosy yazykoznanija [Problems of Linguistics]. 1996. No.2. P. 3-29. [in Russian].
6. Maslova V.A. Vvedeniye v kognitivnyuyu lingvistiku [Introduction to Cognitive Linguistics]. (Moscow, 2004, 296 p.), [in Russian].
7. Al'-Mudzham Al'-vasit [Al-Mujam al-wasit]. (Kair, Akademiya arabskogo yazyka, 1994, 1097 p.), [in Arabic].
8. Mukhtar As-sikhakh [Mukhtar As-sikhakh]. (Beyrut, 5-ye izd., 1999, 745 p.), [in Arabic].
9. Gagieva A. Tri Urovnya verushikh: kto takie muslim, my`min i mykhcin [Three Levels of Believers: Who are Muslim, Myomin and Mohsin]. Available at: https://islam-today.ru/blogi/asya_gagieva/tri-urovna-veruusihto-takie-muslim-mumin-muhsin/ [in Russian]. (accessed 02.12.2022).
10. Cherneyko L.O., Dolinskiy V.A. Imya SUD'BA kak ob`yekt kontseptual'nogo i assotsiativnogo analiza Name FATE as an object of conceptual and associative analysis. Vestnik MGU. Ser. 9, filologiya. (na arabskom yazyke) [The name Fate as an object of conceptual and associative analysis. Bulletin of Moscow State University]. 1996. No.6. P. 20-41. [in Russian].
11. Popova Z.D., Sternin I.A. Ocherki po kognitivnoy lingvistike [Essays on cognitive linguistics]. (Voronezh, 2001, 191 p.), [in Russian].

Сведения об авторе:

Аттия Ашраф Мухаммед – Ph.D., профессор кафедры русистики факультета Аль-Альсун, Айн-Шамский университет, Каир, Египет.

Attia Ashraf Mohammed – Ph.D., professor of the Department of Russian Studies, Faculty of Alsun, Ain Shams University, Cairo, Egypt.

А.Досова
К.М. Ильясова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: aruzhan.doss@mail.ru)

Джон Бэтчелордың Жапониядағы айнуларды зерттеу ерекшеліктері

Аңдатпа. Бұл мақалада Айнутану ғылымының негізін қалаушы, британдық миссионер Джон Бэтчелордың отандық шығыстанушыларға беймәлім күнделікті өмірі мен қызметі көрсетілген. Джон Бэтчелор (1854-1944 жж.) ғасырға жуық саналы тұрмысында Жапонияға қоныс аударып, айнулардың шығу тегін, салт-дәстүрін, діни наным – сенімі мен мәдениетін зерттеу объектісіне айналдырған. Англияда дүниеге келген Д.Бэтчелор христиан дінін ұстанған, сондықтан Жапонияда Хоккайдодоғы Хакодаге англикан шіркеуін таңдайды. Осы елде миссионерлік қызметін бастаған Д.Бэтчелор жергілікті жапон және айну тілдерін меңгереді. Осылайша Хоккайдодо ұзақ жылдар бойы тұрақтанған миссионер жапондармен ассимиляцияланған айнулардың күнделікті өмірін зерттей бастайды. Ақырында Айнуларға арналған Айруи-Гаккоу мектебін ашады, ағылшын тілінде «Жапондық Айну» атты еңбек жазады. Сонымен қатар Хоккайдо үкіметінің кеңсесі қаржысы есебінен «Айну-ағылшын-жапон сөздігін» шығарады. Одан кейін Д.Бэтчелордың «Жаңа өсиет» аудармасы жарық көреді. «Жолдағы қадамдар» атты кітабында айну тілінің қолданыстан шығып кеткенін алға тартып, оның орнына жапон тілі келгендіктен бұл аударманың ескіргенін айтады. Автор ағылшын тілінде шыққан «Айну өмірі мен ілімі» деп аталатын еңбегінде айнулардың күнделікті өмір тарихына қатысты қызықты мәліметтер мен материалдар жинақтайды.

Өмірінің соңына қарай Англияға оралған Д.Бэтчелор «Айну-ағылшын-жапон сөздігінің» төртінші басылымын аяқтайды. Жапон-ағылшын қарым-қатынасы шиеленісе бастаған кезде, Д.Бэтчелор Жапониядан кетуге шешім қабылдайды. Осылайша Д. Бэтчелордың қызметі миссионерліктен зерттеушілікке ұласады. Ол Жапониядағы бүкіл өмірін Айну халқының құқықтары мен бостандықтары үшін күреске арнаған. Мақалада айнуларды зерттеуге түрткі болған жағдайлар да қарастырылады, автордың әрбір еңбегіне шолу жасалып, түсініктеме беріледі. Кейін Д.Бэтчелордың «Ағылшын-Айну» сөздігі көптеген жапондық және шетелдік лингвистердің Айну тілін терең зерттеп, жаңа еңбектер жазуына негіз болады. Автордың «Айну және фольклор» кітабы айнулардың болашағына қомақты үлес қосты деуге болады. Осы еңбектің нәтижесінде Хоккайдағы айнулар бүкіл әлемге танылып, БҰҰ-ның қарамағына алынады. Сонымен қатар мақалада айнулар туралы Д.Бэтчелордың мәлідемелері және лингвист-антрополог Чирри Машихоның сыни көзқарастары да келтірілген.

Түйін сөздер: миссионер, Жапония, айну, Хоккайдо, грамматика, БҰҰ, арий тілі, ағылшын, екінші дүниежүзілік соғыс.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-271-280>

Түсті: 08.11.2022 / Жариялауға қабылданды: 17.01.2023

Кіріспе

Қазіргі Жапония мемлекетінде жаподықтардан басқа азшылық ұлттар мен өзге тілде сөйлейтін топтар бар екені жаңалық емес. Солардың қатарында айну халқы көш бастап тұр десек артық айтпаймыз. Тарихқа көз жүгіртсек, айнулар Жапон аралдарында ерте дәуірде қоныстаған халық болып саналады. Олар бастапқыда Эзода (Хоккайдо) аралында өмір сүріп, өздерінің дәстүрлі мәдениеті мен тарихын сақтап қалған бірден-бір тайпа. Жапон қоғамын модернизациялау мен демократияландыру кезеңін қамтитын Мэйдзи реставрациясы арқылы материкте тұратын жапондықтар оларды белгілі стандарттарға сәйкес өзгерткісі келді. Айнуларға жақын әрі үйреншікті өмір салты жапондықтарға жат, ерсілеу болып көрінгендіктен, олардың тұрмыс-тіршілігі, мәдениеті үлкен өзгерістерге ұшырады. Жаңа енгізілген жапон заңдары байырғы халықтың көптеген салт-дәстүрлеріне, оның ішінде әйелдердің денесіне сурет (татуировка) салу, ер адамдарға сырға тағу секілді салттарына тыйым салды. Сонымен қатар, күнделікті өмір сүруге қажетті балық аулау, елік, аю аулау немесе айнулардың арнайы рухтарды қарсы алатын мерекелерін де қатаң бақылауға алды. «Бұл саясатқа қарсы шығамыз!» деген ән – ұранмен шет елдердің миссионерлері мен дәрігерлері күш біріктіріп, айну халқының құқықтарын қорғайтын қозғалыс пайда болады. Сол қозғалысты қолдаушылардың бірі – ағылшындық миссионер Джон Бэтчелор болды [1].

Зерттеу мақсаты

Жапониядағы айнулардың мүддесі мен құқықтарын қорғауға тер төккен британдық миссионер Джон Бэтчелордың «жұмсақ күші» арқылы жасалған еңбегінің нәтижелерін көрсету және насихаттау. Сондай-ақ, оның сөздіктері мен зерттеулеріндегі идеялар мен көзқарастарды қолданыс аясына енгізу.

Британдық миссионер Джон Бэтчелордың Жапонияға қоныс аударуының себептерін анықтау; Д.Бэтчелордың діни ұстанымы

және осы бағыттағы жұмысын айқындау; Жапон қоғамындағы азшылықты құрайтын халықтардың, соның ішінде айнулардың орнын анықтау; Айнулардың тарихы мен салт-дәстүріне қатысты жазылған зерттеу еңбектерін көрсету; Жапониядағы айну халқының күнделікті өмірін қарастыру; Д.Бэтчелордың миссионерлік қызметінің бағытын өзгерткен айнулардың жапон қоғамындағы орнын көрсету; Д.Бэтчелордың айнуларға қатысты зерттеулерін анықтау; Д.Бэтчелордың еңбектеріндегі негізгі мәселелерді сипаттау; Д.Бэтчелордың сөздіктері мен еңбектерінің маңдылығын көрсету.

Зерттеу тарихы

Қазіргі кезде Жапониядағы азшылықты құрайтын этностар айнулар мен рюкюліктер, сонымен қатар буракуминдер секілді тыйым салынған топтардың шығу тарихы, дамуы мен қазіргі жағдайын зерттеу өзектілігін жоймайды. Соңғы жылдары әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар салалары бойынша Жапониядағы азшылық топтардың көш басында тұрған айнулардың тарихын арнайы зерттеуге ықпал еткен біршама өзгерістер болды. Мысалы, 2019 жылы қабылданған «Айну халқының мәртебесін құрметтейтін қоғам құру жөніндегі шараларды ілгерілету туралы» заңы бойынша Жапонияның айнуға қатысты саясатының аборигендік этностардың құқықтарын қорғау саласындағы халықаралық стандарттарға сәйкестігі мәселесі бүгінде отандық және шетелдік зерттеушілер тарапынан талқылау объектісіне айналды.

Қазіргі Жапонияның саясатына айнуларға қатысты халықаралық қауымдастықтың пікірі белгілі бір дәрежеде ықпал етеді. Бұл жағдай айнулар үшін Жапон үкіметіне әсер ету тетігі болды. Соңғы зерттеулерге сүйенсек, Жапонияда айнулардың құқықтарын қамтамасыз ету және іске асыру тететіктері жетілмеген және БҰҰ-ның жергілікті халықтардың құқықтары туралы Декларациясына толық сәйкес келмейтіні дәлелденді. Күн тәртібіндегі негізгі проблемалық мәселелерге ұжымдық

құқықтар, кемсітушілік, айнудың билік органдарындағы өкілдігі, этникалық білім беруді дамыту және т. б. жатады.

Тарихта жапон ұлты десе, кез келген адамның ой-санасына айнулар келеді. Көп уақытқа дейін зерттеушілердің өзі жапондар мен айнулардың арасында байланыс бар деп есептеген. Алайда, археологиялық қазба жұмыстары, генеологиялық зерттеулер мен ДНК сараптаамалары бойынша бұл теория жоққа шығарылды. Уақыт өте келе жапондар Америка Құрама Штаттары мен Батыс Еуропа елдерінің зерттеушілерінен кейін ғана Айнуларға ерекше назар аудара бастады.

Айну туралы алғашқы деректер «Кодзики» мен «Нихон щеки» жазбаларында жазылған. Айну (アイヌ)- халықтың атауы, сөзбе-сөз аударғанда «асыл, нағыз адам» деген мағынаны білдіреді. Жапон елінің солтүстігінде өмір сүретін жергілікті халық болып саналады. Кейбір жазбаларда бұл әйгілі этноним Хоккайдо жерінде мекендеген айну диалектісінде «адам» деген мағынаны білдіреді. Әдетте оны «құдайлық болмыс» мағынасындағы «камуй» сөзімен шатастыратындар да бар. Сонымен қатар жапондықтар айнуларды «эмиси» деп атаған. Бұл термин бірінші рет ортағасырлық Кодзики жазбалары мен Нихосеки шежіресінде кездеседі.

Негізгі антропологиялық сипаттамалары бойынша Айнулар жапондардан, корейлерден, қытайлардан, монғол- бурят- қалмақтардан, нивхт-камчадал- ительмендерден, полинезиялықтардан, индонезиялықтардан, Австралия мен Қиыр Шығыстан келген аборигендерден мүлдем өзгеше халық. Дземон дәуіріндегі адамдарға ғана жақын болған. Айнулардың жапон аралдарына қайдан келгені белгісіз болса да, Дземон дәуірінде барлық Жапон аралдарында - Рюкюдэн Хоккайдоға дейін, сондай-ақ Сахалиннің оңтүстік бөлігінен Камчатканың оңтүстік бөлігін және Курил жерлеріне дейін таралған. Бұл археологиялық қазба жұмыстарымен және Айну топонимикалық атауларымен дәлелденген. Айнуларға қатысты осы және өзге де мәселелер британдық миссионер Д.Бэтчелордың бірқатар зерттеу

еңбектерінде де жазылады. Ашық контент материалдары бойынша, біздің заманымызда Айнулар негізінен Жапонияда ғана қалған. Бүгінгі жапон қоғамындағы айнулардың саны 25 000 (басқа мәліметтер бойынша 200 000) адамды құрайды.

Зерттеу әдістері

Зерттеудің мақсатына сәйкес компаративтік, талдау, жинақтау, жүйелеу, бірізділік, сараптаумен қатар логикалық ой қорыту, тарихи салыстыру, проблемалық, абстрактілік және нақтылық сияқты ғылыми танымның әдістері мен тәсілдері қолданылды. Джон Бэтчелордың Жапониядағы айнулардың шығу тарихы, тілі мен ділі туралы еңбектері бір жүйеге түсіріліп, құрылымдық және тұжырымдамалық талдау әдісі пайдаланылды. Айнуларға қатысты мәліметтердземондәуірінебастап қазіргі күнге дейінгі аралықты қамтиды. Сонымен қатар айнуларға қатысты әртүрлі жанрда жазылған зерттеулердегі ұстанымдар ескерілді. Айнулар тарихнамасының қазіргі тұжырымдамалары мен теориялар басшылыққа алынды. Сонымен қатар зерттеушілердің «азшылық ұлт» көрсеткіштеріне сәйкес анықталған Айнулардың шығуы мен тіл, жазу тарихының негізгі теориялық мәселелері, қарама-қайшылықты тұстарына қарамастан өркениеттік, тарихилық қағидалар аясында жинақталған.

Нәтижелер және талқылау

Британдық миссионер Джон Бэтчелордың Айнулар тарихына қызығушылығы Жапонияға қоныс аударып, жергілікті айну халқының болмыс-бітімі мен тұрмыс-тіршілігін көргеннен кейін басталады. Айнулардың шығу тарихы мен тілін Батыс Еуропада алғашқы зерттеген адамның бірі британдық Джон Бэтчелор болды. Ол 1854 жылы Ұлыбританияда өмірге келген, көпбалалы үлкен отбасынан шыққан. Отбасы христиан дінін қатты ұстанған, сондықтан Джон бала кезінен шіркеу рәсімінен өткен. 14 жасында орта мектепті тастап кетеді де,

заңгерлікке бет бұрады. Алайда таңдаған мамандығы бойынша жоғары білім мекемесінің емтиханына өте алмай қалады да, кешкі мектепті бітіріп шығады. Одан кейінгі кәсібі егіншілікпен айналысу болған. Осы жұмысымен қатар Д.Бетчелор Кембридждегі Ислингтон семинариясына қатысып, құдайлар мектебінде білім алады. Сөйтіп, 22 жасында Гонконгтағы Сент-Пол колледжіне оқуға түседі. Алайда, үш айдан кейін жергілікті халық арасында тараған ауруды жұқтырып, отбасымен бірге Жапонияға көшуге мәжбүр болады. Жапонияның Хоккайдо аралында орналасқан Хакодате англикан шіркеуі бар болатын. Оның үсітне бұл аймақтағы жағдай Англияға өте ұқсайтын. Сол себепті Джон Бэтчелор осы жаққа келуді жөн санайды. Осылайша Хакодате жеріне табан тіреген Д.Бэтчелор жапон және айну тілдерін менгере бастайды. Осы аймақтағы күнделікті өмірде Айну халқының бір жас баласын кездестіріп, олардың қиын жағдайының куәгері болады. Хоккайдо қоғамын күшпен өңдеп, түбегейлі өзгертуге тырысқан жапондықтар Айну халқын ассимиляцияға ұшыратады.

1878 жылы Джон Бэтчелор Саппороға көшіп келіп, Хоккайдо аралының жетекшісі Куротака Киёдамен кездеседі. Ол келесі жылы Хираториге барып, миссионерлік қызметін бастайды. Д.Бэтчелордың ыстық ықыласына тәнті болған аймақ басшысы Пенриуку мен жергілікті ауыл тұрғындары миссионерді өздеріне жақын тарта бастайды. Ақырында, Д.Бэтчелор үш ай ішінде айну тілін үйреніп алады.

1880 жылдың сәуірінде Хиросаки қамалын көру үшін Хакодатеден кеме арқылы Аомориге барады. Сөйтіп жүргенде оны қамал емес, Цугару (Аомори) диалектісінде сөйлейтін айнулар қызықтырады.

1881 жылы Д.Бэтчелор Англияға қайтып барып, Кембридж университетінде алты апта бойы құдайтану саласын тағы да зерттейді.

1884 жылы 30 жасында Токиодағы Англия елшілігіндегі Хакодате англикан шіркеуінің жетекшісінің сіңлісі Луизаға үйленеді. Отбасын құрғаннан кейін Хоккайдоның оңтүстігіндегі Хоробецу қаласына көшеді,

1888 жылы осы жерде Айнуларға арналған Айруи-Гаккоу деп аталатын мектеп ашады.

1892 жылы Хоккайдоның орталығы Саппороға қайта көшіп, Саппородағы Айну студенттері үшін аурухана мен жатақхана құрылысын салуға кіріседі. Оның осы қайырымдылық жұмыстарының арқасында көптеген Айнулар мектепке барып, білім алады. Басқаша айтқанда, айнулар да жапон қоғамына мұғалім, ветеринар және радио операторы ретінде өздерінің үлестерін қосу мүмкіндіктерін алады.

Ол 1889 жылы ағылшын тілінде «Жапондық Айну» еңбегін жазып шығады. Хоккайдо үкіметінің кеңсесі қаржысы есебінен «Айну-Ағылшын-Жапон сөздігін» басылып шығады.

1891 жылы Д.Бэтчелорлар Хоккайдоға жұмыс істеуге қайта келіп, онда Усуда штаб-пәтерін ашады. Көп кешікпей колледж студенттерінің өтініші бойынша, Д.Бэтчелор жапон билігінен Саппоро қаласына қоныстанып, қайырымдылықпен айналысуға рұқсат алады. Сол жылдың шілде айында бірінші жапон қауымы жиналады, оның құрамына 3 айну және 14 жапондық қатысады.

1895 жылы Д.Бэтчелор науқастарды тегін емдеген Саппоро қалалық ауруханасының жапон дәрігері Секибаның жұмысын ерекше бағалады. Джон Бэтчелор құқықтары шектелген Айну науқастарын емдеу оңай шаруа емес екендігін атап өтті. Себебі, олар медицина саласының қыр-сырын терең түсіну үшін қажетті негізгі білімді ала алмады, ал кейбіреулері ерекшелену үшін батыс медицинасы мен дәстүрлі емдеу әдістерін, яғни халық медицинасын біріктіруге тырысты. Демалыс үйін құрғаннан кейін, көп кешікпей Д.Бэтчелордың әйелі Айну қыз балаларына арналған мектеп ашады.

1896 жылы Д.Бэтчелор отбасына Лондондағы Гай ауруханасында медбике болып жүріп, білім алған австралиялық Мисс Е.М.Брайант қосылады. Ол Д.Бэтчелорлармен бірге 18 ай бойы Айну тілін зерттейді, кейін Пираториге көшіп барып, онда Киелі кітап сабағын ұйымдастырады. Ол Хоккайдода 1922 жылға дейін қызмет етеді, ол кезде 65 жаста болатын. Содан кейін Ұлыбританияда зейнеткерлікке шығады, 1934 жылы сол жақта

қайтыс болады. Д.Бэтчелордың «Жаңа өсиет» аудармасы 1897 жылы жарық көреді. Ол «Жолдағы қадамдар» кітабында айну тілінің қолданыстан шығып, оның орнын жапон тілі басып кеткендіктен, өзінің аудармасының пайдасы болмай қалғанын қынжыла атап өтеді.

1903 жылы Чикагодағы профессор Старр мен сол кездегі Хоккайдо губернаторы барон Соноданың өтініші бойынша Д.Бэтчелор Сент-Луистегі көрмеге қатысу үшін айнулардан 9 адамды жинайды. 1907 жылы Д.Бэтчелорға Сахалиндегі айнуларға баруға рұқсат беріледі. Орыс-жапон соғысынан кейін 1908 жылы бакалавр Яекомен бірге уағыздау үшін Сахалинге барды. 1909 жылы бакалавр Яеко және оның әйелі Сібір темір жолы арқылы Владивосток арқылы үйлеріне оралады. Ұлыбританияда болған кезінде Яеко көрермендер алдында Айну әйелдері туралы қызықты ақпараттар айтып береді. Көрермендер Айнулардың қасіретті жағдайын тыңдап, көздеріне жас алады.

1927 жылдың қазан айында Д.Бэтчелор Киобункан баспасынан ағылшын тілінде «Айнулардың өмірі мен ілімі» атты кітабын басып шығарады. Ал 1928 жылдың қазан айында Бунрөкуша баспасынан /өмірбаяндық кітабын басып шығарады.

1936 жылы Д.Бэтчелордың әйелі Луиза 91 жасында қайтыс болады, ол Саппородағы Маруяма зиратына жерленеді. Д.Бэтчелор үйінебесінші рет қайта оралады. Ол 85 жасында Йошика Токугаваның жақсы кеңселері арқылы Iwanami баспа компаниясынан «Айнуша – ағылшынша жапон сөздігі» атты сөздіктің төртінші басылымын аяқтайды. Жапонияда ағылшындарға қарсы көңіл-күй бірте-бірте күшейген кезде, Д.Бэтчелор Жапониядан кетуге шешім қабылдайды. Жапониядан кетерден бір күн бұрын Д.Бэтчелор Йошика Токугавадан Жапонияға қайтып келгенше, оның жатаханасынан шығуын өтінеді [2].

Айну грамматикасы

Джон Бэтчелор Айну тілін алғаш рет зерттеген шетелдік болмаса да, ең бірінші Айну грамматикасы мен Айну лексикасын

жан-жақты қарастырған. Оның «Айнуша-ағылшынша сөздік» атты еңбегі 1889 жылы «Айну грамматикасы» туралы ескертпелермен бірге жарық көреді. Сөздіктің екінші басылымы 1905 жылы шығады. Оған 1903 жылы алғаш рет осы форматтағы Айну грамматикасы да кіреді. Сонымен қатар бұл еңбекте Д.Бэтчелордың жапондық жер атаулары мен Айнулардың шығу тегі туралы зерттеулері қамтылды. Ол алғаш рет 1884 жылы «Хоккайдоның ям халқы және Айну жер атауларының ескерілуі» атты эссесінде де бұл тақырып қозғалған. Бұл оның 1929 жылы қайта жазған және 1935 жылы одан әрі қайта зерттеген тақырыбы болды. Оның сөздігінің үшінші басылымы да шығады. 1926 жылы және 1938 жылы төртінші басылым жарық көреді. «Batchelor's Dictionary» (1905 жылғы басылым) 525 бетте ромаджи тілінде бірінші Айну сөзін береді.

Өз сөздігінің кіріспесінде Д.Бэтчелор бұрынғы ғалымдардың Айну сөздерінің жинақтарын құрастыруға күш салғанын мойындайды. Осы авторлардың бірі 925 сөзден тұратын сөздік құрастырған Хакодатеде келген Вальтер Денинг болған. Тағы бірі британдық жапон ғалымы Бэзил Холл Чемберлен болды, ол Хоккайдода Д.Бэтчелормен бірге қалады. Ол сондай-ақ австриялық ғалым доктор Август XIV Пфисмайер зерттеген «Мошиогуса» деп аталатын ерте жапон сөздігін атап өтеді.

Д.Бэтчелордың «Айну грамматикасы» емлесі, әртүрлі сөйлеу бөліктері, синтаксисі қамтылған 159 беттен 14 тараудан тұрады. Бұл еңбек грамматика туралы батыстық көзқарастарға негізделіп жазылған. «Айну грамматикасының» кіріспе тарауында Д.Бэтчелор «Айну тілі грамматикалық тұрғыдан қазіргі жапон тіліне жалпы ұқсастығы жоқ» деп атап көрсетеді. Дегенмен, автор ежелгі жапондықтар мен айнулардың арасында «түбегейлі бір жақындық бар» екенін растайды. Айну мен еврей сөздерінің арасындағы үлкен ұқсастықты байқайды, бірақ «грамматикаға келетін болсақ, екі тілдің арасында ешқандай ұқсастық табылмағанын» мойындауға мәжбүр болады. Сондай-ақ, ол кейбір баск және айну сөздерінің арасында,

тіпті айну мен корниш сөздерінің арасында кейбір ұқсастықтардың бар екенін тапқан. Ол «Айну тілінің арийлік шығу тегін жақтайтын негізгі дәлел, сөздік қордан гөрі оның грамматикасында» деген қорытындыға келеді. Д.Бэтчелордың Айну тілінің түп-төркіні арий тілдер тобынан шыққаны туралы тезисі қабылдана қоймады, бұл тезисті өзінен кейінгі ғалымдар кеңінен талқылайды. Алайда Д.Бэтчелордың Айну тілін зерттеудегі еңбегін, бұл саладағы оның ізашар күш-жігерін жапон ғалымдары, соның ішінде Киндайчи Кеске (1882–1971), Айну диалектілерінің сөздігін құрастырған Хаттори Широ және өзінің ана тілінде сөйлемейтін Айну Чири Машихо оден әрі дамытып, жалғастырады [3].

Джон Бэтчелор және оның ізбасарлары

Джон Бэтчелордың еңбектерінен шабыт алған Киндайчи, айну тілін лингвистика жағынан 1906 жылдан бастап зерттейді. Әсіресе, Айну дастандарына қызығушылық танытып, оны әдебиет тұрғысыдан қарастырады. Оның зерттеу жұмыстары негізінен осы дастандарды түсіндіруге бағытталған. Киндайчидің басты тілдік жұмыстары «Ainu yukara goho tekiyo» («Айну юкара» грамматикасы) және «Ainu jōjishi yukara no kenkuu» (Юкара туралы зерттеулер, Айну эпостары). Кейін бұл жұмыс «Текиё» деген атпен басылып шығады. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Киндайчи эпостық зерттеулерін жалғастырады, алайда тіл зерттеулерінде ұсыныстар мен жаңа гипотезалар таба алмайды [4].

1930 жылдары Киндайчидің шәкірттерінің бірі Чири Машихо (1909-1961) айну тіліне қызығып, оны үйренуге кіріседі. Чири Айну тілінің маманы ретінде танымал болғанымен, айну тілін шет тілі ретінде зерттеп бастағанға дейін бірде-бір айну сөзін білмеген. Алғашында Киндайчидің ықпалында болған Чири, кейін айну тілін эпостар мен аңыздардан тәуелсіз жүйе ретінде байқауға тырысты. Нәтижесінде тілді жаңа, нақты әдіс арқылы талдап, сипаттауға бет бұрды. Соның арқасында оның келесі екі жұмысы: «Ainu goho gaisetsu» (Айну грамматикасы туралы түсінік) және «Ainu goho kenkuu»

(Айну грамматикасы туралы зерттеулер), «Karafuto-cho Nakubutsukan hokoku» (Сахалин префектуралық мұражайынан алынған баяндамалар) жарық көреді. Уақыт өте келе Чири бірінші жұмысын «Gaisetsu», ал екіншісін «Kenkuu» деп атайтын болады.

Шынтуайтына келгенде, Чири грамматика мен құрылымнан гөрі сөздікке, әсіресе этимологияға көбірек қызығушылық танытты. Ол кез келген сөзді этимологиялық тұрғыдан талдап, оның түпкі мән-мағынасын анықтауға тырысқан. Ол грамматикамен айналысқанда, бастапқы формасы мен ескі қолданысты жоғары бағалауға бейім болды. Ол Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін айну тілі туралы бірнеше еңбектерді жазып, баспада шығарады [5].

1955 жылдан кейін Хаттори Широ (1908 ж.) айну диалектілеріне лексикостатистикалық зерттеулер жүргізеді, сол кезде оның шәкірттері де айну тілі бойынша бірқатар жаңа зерттеулерді бастайды. Хаттори тек лексикостатистикаға ғана емес, семантикаға да қызығушылық танытады. Ол «семемаға» алаңдап, сөздік жүйесін табуға тырысты. Оның оқуы сөздік құрамы Чиннің этимологиялық зерттеулерінен айтарлықтай ерекшеленді. Ол сөздің «семемасын» тілдің немесе диалектінің, яғни жүйенің элементі ретінде сипаттауға тырысты. Чири және оның шәкірттерінің айну тілінің кейбір диалектілерінің лексикасы бойынша жүргізген зерттеулерінің нәтижелері «Ainugo hogen jiten» (Айну диалектінің сөздігі), (Токио, 1964) басылымында жарияланды [6].

Хатторидің шәкірттерінің бірі Фукуда Сузуко (1934 ж.), Хатторидің сөздік зерттеу тобының мүшесі ретінде далалық зерттеулермен алғаш айналысқан Сузуко 1955 жылдан бастап айну тілін оқуға талпыныс жасады. Ол сөйлеу тілінің морфологиясына қызығушылық танытып, бір диалекті немесе бір адамның идиолектісін жүйе ретінде қарастырып, оның құрылымын сипаттауға күш салады. Ол кейінгі уақытта Хоккайдо диалектілерімен, әсіресе оңтүстік Хоккайдоның сару диалектілерін зерттеумен айналысады. Ол өзінің бакалаврлық және магистрлік диссертацияларында осы

диалектінің морфологиясын жан-жақты талдап, сипаттайды [7].

Хатторидің тағы да бір шәкірті Мурасаки Киоко (1937 ж.) Айну тайпасын 1959 жылдан зерттей бастады. Ол Сахалин диалектінің грамматикасын зерттеп оқиды. Алайда, Киоко бейресми түрден басқа нәтижелерді жариялаған жоқ [8].

Джон Бэтчелор және айну әйелдері

Жоғарыда аталған еңбектердің барлығы дерлік Д.Бэтчелордың кітаптарынан ғылыми тұрғыда әлдеқайда мықты болса да, ондағы негізгі идеялар мен мәліметтер Д.Бэтчелордың кітаптарына негізделген болатын. Әрине, уақыттың өте келе зерттеулердің әдістері мен ғылыми көзқарастары жаңарды. Дегенмен миссионердің кітаптарының құндылығын жоққа шығаруға болмайды.

Джон Бэтчелор Айнулардың тілін ғана емес, тұрмыс-тіршілігін, мәдениетін, фольклорын да зерттеген. Ол «Жапондық Айну: Жапонияның түкті аборигендерінің діні, ырымдары және жалпы тарихы» атты кітабында тек тарихты ғана емес, сонымен бірге Айну дініне де үлкен мән береді. Сондай-ақ, Айну әйелдері мен олардың тайпадан алатын орны туралы айтады.

Джон Бэтчелор ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында Хоккайдағы Айну аралына келіп, Айну әйелдері туралы алғаш рет өзінің «Жапондық Айну» кітабында сипаттайды. Онда олардың сыртқы келбетін, әсіресе татуировкаларын сынға алады. Алайда, татуировкалар Айну әйелдері үшін мәдени және әлеуметтік мәнге ие болды. Толық татуировкалар ұзақ жылдарға созылатын процесті қажет етеді және аяқталғаннан кейін Айну әйелдерінің аузында және білектерінде пайда болады. Айну әйелдері татуировка салудың себептерін түсіндірген кезде, татуировканы үнемі қолдап жүретін егде жастағы әйелдер: «Біздің ата-бабаларымыз сондай татуировка жасаған, біз де солай болуымыз керек» дейді (The Ainu of Japan 37). Осылайша, татуировкалар Айну әйелдері үшін мәдени және рухани мәнге ие болып, олардың ата-бабаларын

еске түсіреді. Д.Бэтчелор сондай-ақ Айну әйелдерінің күнделікті өмірін де зерттеген. Олар күнделікті тұрмыс-тіршілікте істеуге тура келетін ауыр физикалық жұмыстары, үй шаруашылығындағы жұмыстардың көлемінен асып түседі. Айну әйелдері атқаратын ауыр жұмыстар, олардың өз ерлерінің құлы болғанын дәлелдейді. Д.Бэтчелордың Айну әйелдері туралы пікірі кейінгі «Айну және олардың фольклоры» кітабынан кейін сәл өзгереді, онда ол екі-үш мың Айну әйелдерін жақсы білетінін және татуировкаларына қарамастан, олардың кейбіреулерінің әдемі болғанын жазады (Айну және олардың фольклоры). Бірақ, автор Айну әйелдеріне құлдар ретінде қарағанын айтып, бірінші кітаптағы Айну әйелдері туралы тараудағы мәліметтерді сөзбе-сөз қайталайды. Бұл бақылаулар мен сипаттамалар миссионерлік қызмет арқылы Айнуды «өркениетті ету» үшін Жапония империясына қосылғаннан кейін көп ұзамай Хоккайдоға жіберілген шетелдіктен келген ақпарат еді [9]. Д.Бэтчелор айнулардың құқықтары мен бостандығы жолында күрескені үшін, халық арасында «Айнулардың әкесі» деген атаққа ие болады [10]. Басқаша айтқанда, Д.Бэтчелор жапондар арасында азшылықты құрайтын Айнулардың мүддесі мен құқықтарын қорғайды, айну тілін жаңғырту мақсатында сөздіктер құрастырады. Ең бастысы айнулардың тарихи жадын сақтап қалуға бар күш-жігерін жұмсайды.

Қорытынды

Жоғарыда келтірілген мәліметтерге сүйене отырып, біз Джон Бэтчелордың қатардағы жәй миссионер ғана емес, сонымен бірге әлемге беймәлім айну халқының күнделікті өмірі мен мәдениетін терең зерттеген ғалым болғанына көз жеткіземіз. Себебі, Айнулар туралы кейін жарық көрген зерттеулердің басым бөлігі британдық миссионер Д.Бетчелордың сөздіктері мен еңбектеріне негізделді.

Джон Бэтчелордың Жапониядағы миссиясынан басталған Айнулардың шығу тарихы, тілі мен мәдениеті, салт-дәстүріне деген қызығушылық артты. Хоккайдағы Хакодате англикан шіркеуіне қызметке кірісе

салысымен, Д.Бетчелор жапон және айну тілдерін игере бастайды. Әсіресе, оны Цугару (Аомори) диалектісінде сөйлейтін айнулар қызықтырады.

Хоккайдодағы жапондар мен айнулардың ассимиляцияға ұшырауы салдарынан айнулардың құқықтарының шектеліп, тілінің жұтылу қарсаңында тұрғанын байқайды. Айну халқының проблемаларын шешуге тырысады, нақты әрекеттер жасайды. Ол алдымен Токиодағы Англия елшілігіндегі Хакодате англикан шіркеуінде қызмет жасаған кезде, отбасын құрады. Сосын Хоккайдонның оңтүстігіндегі Хоробецу қаласына қоныс аударып, осы қалада Айнуларға арналған Айруи-Гаккоу мектебін ашады. Айну жастарын қолдау мақсатында қайырымдылық жұмыстарымен де айналысады. Нәтижесінде айнулардың көбі мектепте сауат ашып, кейін жапон қоғамының дамуына үлес қосады. Д.Бэтчелордың қызметі мұнымен шектелмейді, ол ағылшын тілінде «Жапондық Айну» атты зерттеу еңбегін жазады. Хоккайдо үкіметінің кеңсесі қаржысы есебінен «Айнуша-ағылшынша-жапонша сөздік» атты еңбегін басып шығарады. Сонымен қатар, Джон Бэтчелор Айнулардың мәдениетін, тұрмыс-тіршілігін, фольклорын да зерттейді. «Жапондық Айну: Жапонияның түкті аборигендерінің діні, ырымдары және жалпы тарихы» атты кітабында Айнулардың діні туралы жазады. Айнулар тарихын зерттеудің тағы бір маңызды аспектісі - Айну әйелдері және олардың Айну қоғамындағы рөлі туралы мәселелерді арнайы қарастырады.

Джон Бэтчелордың осы еңбектерін оқып, оның ой-тұжырымдарын әрі қарай зерттеген Киндайчи, Чири Машихо секілді шәкірттері болды. Олар айну тілін лингвистикалық

жағынан қарастырып, айну дастандарын әдебиет жағынан зерттеу объектісіне айналдырады. Бастапқы кезде айнутанушы Киндайчидің ықпалында болған Чири, кейін айну тілін эпостар мен аңыздардан басқа қырынан, яғни тәуелсіз жүйе ретінде жан-жақты қарастыруға талпынады. Осылайша айну тілін жаңа қырынан, нақты әдіс арқылы талдауға алады.

Британдық миссионер Джон Бэтчелор Жапониядағы көп жылғы қызметі кезінде жапон қоғамында азшылықты құрайтын айнулардың құқықтары үшін күресе білді, қайырымдылықпен айналысып, қамқорлығын жасады. Осы негіздерге сүйене отырып, айнулардың сөзімен айтқанда Джон Бэтчелор шын мәнісінде «Айнулардың әкесі» болды.

Жалпы алғанда, британдық миссионер Д.Бэтчелордың қызығушылығын тудырған Айну халқы Жапония тарихында ерекше орын алады. Көп жылдар бойы жапондар мен айнулар арасында екі халыққа да әсер еткен қатынастар болды. Айнулар жапондардың мәдениеті мен дәстүрлерінің қалыптасуына материалдық және рухани жағынан қатты әсер етті. Кейіннен жапондар өздерінің Айнуларға қарсы саясатын ұстанды, бұл жергілікті тұрғындарға ықпал жасады. XX ғасырға қарай Айнулардың басым бөлігі жапонданып, өз тілдерін қолданудан алшақтайды. Олар жапондармен некеге отырады және олардың шығу тегінен бас тартады. Мәйдзи кезеңінде туындаған проблемалар, қазіргі кезде де өткір мәселе болып отыр. Айну халқы әртүрлі тарихи кезеңдерде кездескен барлық қиыншылықтарды жеңе отырып, тілі мен мәдениетін, ерекше салт-дәстүрін сақтау арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп келеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Morimoto M. HOMAS (Japanese ver.) Retrieved January 14, 2015 from Hokkaido. Massachusetts [Web resource]. – 2022. – URL: <http://www5.ocn.ne.jp/~homas/> (accessed 01.05.2022).
2. John Batchelor made his mind to work for the Ainu as follows. [Web resource]. – 2022. – URL: <http://www2s.biglobe.ne.jp/~matu-emk/bachel.html> (accessed 01.05.2022).
3. John O. B. E. Batchelor, An Ainu-English-Japanese dictionary, fourth edition. – Tokyo: Iwanami Shoten, 1938. – 230 p.

4. Kindaichi Kyòsuke. FH — «Ainu goho gaisetsu» (An outline of Ainu grammar). – Tokyo: Iwanami Shoten, 1936. – 225 p.
5. アイヌ物語 / 武隈徳三郎著 ; 河野常吉校訂. – 札幌 : 富貴堂書房. – 1918.
6. Hattori Shiro and Chiri Mashito «Ainugo sho-hogen no kisogoi tokeigakuteki kenkyu» (A lexicostatistic study of the Ainu dialects). – 1960. – P. 42.
7. Ainugo nyumon. An introduction to the Ainu language. – Tokyo: Nire Shobo, 1956. – 225 p.
8. Murasaki Kyoko, «Chishima Ainugo zetsumetsu no hokoku» (Report on the extinction of the Kurile-Ainu language). – 1963. – P. 63.
9. Batchelor John. The Ainu of Japan; the religion, superstitions, and general history of the hairy aborigines of Japan. – London, Religious Tract Society, 1892.
10. Murasaki Kyoko, «Chishima Ainugo zetsumetsu no hokoku» (Report on the extinction of the Kurile-Ainu language). – 1963. – P. 60.

А. Досова, К.М. Ильясова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Особенности исследования Джоном Бэтчелором айнов в Японии

Аннотация. В данной статье показана повседневная жизнь и деятельность неизвестного отечественным востоковедам британского миссионера Джона Бэтчелора, основоположника айнуведения. В зрелые годы Джон Бэтчелор (1854-1944) переезжает в Японию, где занимается изучением происхождения, традиций, религиозных верований и культуры айну. Родившийся в Англии Бэтчелор исповедует христианство, поэтому решает отправиться в англиканскую церковь Хакодате на Хоккайдо, Япония. Начав свою миссионерскую деятельность в этой стране, Джон, овладевает местным японским и айнским языками. Так, осевший на Хоккайдо миссионер изучает повседневную жизнь ассимилированных японцами айну. В результате, он открывает школу Айруи-Гаккоу для айну, ведет работу над книгой «Японские айну». В следствии этого, управление правительства Хоккайдо за свой счет издает «Айну-англо-японский словарь». Затем публикуют перевод «Нового Завета». В его книге «По следам Айнов» Джон говорит, что айнский язык вышел из употребления и устарел, так как его заменил японский. Он также собирает интересные материалы и приводит сведения из истории повседневной жизни айну в своей работе «Жизнь и образование айнов», изданной на английском языке.

Вернувшись в Англию, Д. Бэтчелор завершает работу над четвертым изданием «Айно-англо-японского словаря». Когда японо-английские отношения начинают обостряться Джон решает покинуть Японию. Таким образом его миссионерская деятельность плавно перетекает в исследовательскую. Всю свою жизнь он проводит в Японии, борясь за права и свободу народа айну. Помимо этого, в статье рассматриваются обстоятельства, побудившие Бэтчелора на изучении айнов. Позже его «англо-айнский» словарь становится неотъемлемой основой для многих японских и зарубежных лингвистов. Не маловажную роль в судьбе айнов сыграла книга «Айны и фольклор». В результате проблема айнов стала известна всему миру, народ был взят под опеку ООН. В статью также были включены прямые высказывания Д. Бэтчелора, критика лингвиста-антрополога Чирри Машихо.

Ключевые слова: миссионер, Япония, айны, Хоккайдо, грамматика, ООН, арийский язык, английский язык, Вторая мировая война.

References

1. Morimoto M. HOMAS (Japanese ver.) Retrieved January 14, 2015 from Hokkaido. Massachusetts. Available at: <http://www5.ocn.ne.jp/~homas/> (accessed 01.05.2022).
2. John Batchelor made his mind to work for the Ainu as follows. Available at: <http://www2s.biglobe.ne.jp/~matu-emk/bachel.html> (accessed 01.05.2022).
3. John O. B. E. Batchelor, An Ainu-English-Japanese dictionary, fourth edition. (Tokyo, Iwanami Shoten, 1938, 230 p.).

4. Kindaichi Kyòsuke. FH — «Ainu goho gaisetsu» [An outline of Ainu grammar]. (Tokyo, Iwanami Shoten, 1936, 225 p.), [in Korean].
5. Tokusaburo Takekuma. , [in Chinese].
6. Hattori Shiro and Chiri Mashito «Ainugo sho-hogen no kisogoi tokeigakuteki kenkyu». A lexicostatistic study of the Ainu dialects. 1960. P. 42.
7. Ainugo nyumon. An introduction to the Ainu language. (Tokyo, Nire Shobo, 1956, 225 p.).
8. Murasaki Kyoko, «Chishima Ainugo zetsumetsu no hokoku». Report on the extinction of the Kurile-Ainu language. 1963. P. 63.
9. Batchelor John. The Ainu of Japan; the religion, superstitions, and general history of the hairy aborigines of Japan. (London, Religious Tract Society, 1892).
10. Murasaki Kyoko, «Chishima Ainugo zetsumetsu no hokoku». Report on the extinction of the Kurile-Ainu language. 1963. P. 60.

A. Dossova., K.M. Piyassova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Study of Ains in Japan by John Batcheler

Abstract. This article represents the everyday life and work of the British missionary John Batchelor, the founder of Ainu studies. In his mature years, John Batchelor (1854-1944) moved to Japan, where he studied the origins, traditions, religious beliefs, and culture of the Ainu. Born in England, Batchelor professes Christianity, so he decides to go to the Hakodate Anglican Church in Hokkaido, Japan. Having started his missionary activity in this country, John masters the local Japanese and Ainu languages. Thus, a missionary settled in Hokkaido studied the daily life of the Ainu assimilated by the Japanese. As a result, he opens the Airui-Gakkou school for the Ainu, and is working on the book «Japan's Ainu». As a result, the Hokkaido Government Office publishes the Ainu-English-Japanese Dictionary at its own expense. Then a translation of the New Testament is published. In his book *In the Footsteps of the Ainu*, John says that the Ainu language has fallen into disuse and has become obsolete as the Japanese have replaced it. He also collects interesting materials and describes different stories from the everyday history life of the Ainu in his work «The Life and Education of the Ainu», published in English.

Returning to England, D. Batchelor completes his fourth edition of the Aino-English-Japanese Dictionary. When Japan- United Kingdom relations began to escalate, John decided to leave Japan. Thus, his missionary activity smoothly flows into research. He spends his whole life in Japan, fighting for the rights and freedom of the Ainu people. In addition, the article discusses the circumstances that prompted Batchelor to study the Ainu. Later, his «English-Ainu» dictionary becomes an indispensable basis for many Japanese and foreign linguists. An important role in the fate of the Ainu was played by the book «Ainu and Folklore». As a result, the problem of the Ainu became known to the whole world, the people were taken under the care of the UN. The article also included direct statements by D. Batchelor, a critic of the linguist-anthropologist Chiri Mashihō.

Keywords: missionary, Japan, Ainu, Hokkaido, grammar, UN, Aryan language, English, World War II.

Авторлар туралы мәлімет:

Досова Аружан Дәулетқызы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің халықаралық қатынастар факультетінің 2 курс магистранты, Астана, Қазақстан.

Ильсоева Күлпаш Мырзамұратқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессор міндетін атқарушы, Астана, Қазақстан.

Dossova Aruzhan Dauletkyzy – The 2nd year master student in International Relations, Department of Oriental Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Piyassova Kulpash Myrzamuratovna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of Oriental Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Түркі елдері ынтымақтастығы: даму тенденциясы және қазіргі жағдайы

Аңдатпа. Мақалада түркі тілдес елдердің өзара ынтымақтастық үдерісінің қалыптасуы, қазіргі даму жағдайы және жетістіктері талданған. Өзімізге белгілі 2021 жылы қараша айында Түркі Кеңесінің YIII саммитінде бұл Кеңестің бұдан былай «Түркі мемлекеттерінің Ұйымына» айналуы туралы шешім қабылданды және бұл шешім Ресей және Батыс елдерін «түркішілдік» идеяның жаңадан бас көтеруі ме деп тағы бір алаңдатып тастағаны болды.

Жұмыста түркі тілдес елдердің отыз жылға жуық уақыт ішіндегі даму тенденциясы өзара ынтымақтастықтың бастау алған кезінен бастап осы кезеңге дейінгі даму барысы бірнеше кезеңдерге бөлініп талданып, зерделенді. Әрбір кезең бойынша тиісті қорытындылар жасалып, бұл ынтымақтастық қатынастардың нәтижесі бағаланды. Автор осы уақытқа дейін түркі елдерінің арасындағы кейбір келіспеушіліктерге қарамастан, түркі ынтымақтастығының нәтижелі жетістікке жеткендігін қорытындылай отырып, мемлекеттер арасындағы ынтымақтастықтың әлемдік саясаттағы қауіпсіздікті, бейбітшілікті, тұрақтылықты нығайтуға үлес қосатындығын, болашағы зор екендігін негіздеген, баса көрсеткен.

Түйін сөздер: Түркі тілдес елдер, Түркі Кеңесі, Түркі мемлекеттерінің Ұйымы, нантюркизм, Түрксой.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-281-292>

Түсті: 10.06.2022 / Жариялауға қабылданды: 10.11.2022

Кіріспе

Халықаралық аренада түбі бір, тілі, діні бір түркі тілдес елдердің өзара ынтымақтастығының дамып келе жатқандығына отыз жылдай уақыт болып қалды. Осы мерзім ішінде түркі тілдес елдер ынтымақтастығы қандай жетістікке жетті, нәтижесі қандай болды және қандай да бір қауіп төндіретіндей бірлестікке айнала ма деген сұрақтардың туындауы орынды.

Бәрімізге белгілі біздің еліміз Қазақстан түркі елдері ықпалдастығын дамытудың басында жүрген, бірқатар бастамаларымен

түркі елдері арасындағы ынтымақтастықты табанды түрде дамытып келе жатқан мемлекеттердің алдыңғысы десек артық емес. Негізінен түркі тілдес елдердің ықпалдаса дамуына Түркия, Қазақстан және Әзербайжанның үлесі мол десек болады.

Отыз жылдай уақыт ішінде түркі елдерінің ынтымақтасу үдерісі біртіндеп қалыптасып, кезең-кезеңмен дами отырып, өзара ықпалдастықты дамытуға қажетті мекемелердің құрылып, тұрақты түрде жұмыс жасау деңгейіне жетті. Осы бағыттағы алғашқы қадам 1993 жылы қызметі түркі елдерінің мәдени ынтымақтастығын

дамытуға негізделген ТҮРКСОЙ ұйымының құрылуынан басталғаны белгілі, осы кезеңге дейін бұл Ұйым түркі елдерінің мәдени мұрасын жаңғырта дамытып, әлем жұртшылығына түркі мәдениетінің тамаша туындыларын танытуға бағытталған қызметін үзбей жалғастырып келеді. Осыдан соң Түркі Парламент Ассамблеясы (ТүркПА), Түркі ынтымақтастық Кеңесі (ТК), Түркі Ақсақалдар Кеңесі, Халықаралық Түркі Академиясы, Түркі мәдениеті және мұрасы Қоры, түркі елдерінің сауда-өндірістік Палатасы сияқты түркі елдерінің ынтымақтастығын үйлестіре дамытуға бағытталған мемлекетаралық құрылымдардың қалыптасып одан әрі тұрақты жұмыс жасауы түркі елдерінің өзара ықпалдасу үдерісінің уақытша емес, тұрақты түре дамуға негізделген ынтымақтастық екенін көрсетіп берді. Бұл құрылымдардың аясында мемлекет басшыларының, қажетті мемлекеттік органдардың мәжілістері өткізіліп, экономика, мәдениет, көлік-коммуникация мәселелері бойынша тиісті келісімдерге қол қойылып, көптеген іс-шаралар жүзеге асырылуда.

Осының бәрі түркі елдерінің өзара ықпалдасу үдерісі үлкен болашағы бар, бейбіт түрде қалыптасып дамып келе жатқан құрылым екендігінің айғағы. Сондықтан бүгінгі күні түбі бір, ортақ тарихы бар, тілі мен діні бір түркі елдерінің осы бір ынтымақтастығының даму жағдайына нақты деректер бойынша зер салып қарап, тиісті деңгейде баға беріп, бұл құрылымның әлем қауымдастығында алатын өзіндік орны бар екендігін ғылыми жағынан негіздеу қажеттігіне уақыт жеткен сияқты.

Былай алып қарасақ, түбі бір түркі елдерінің өзара ықпалдасу үдерісін дамытуы өмір қажеттілігі, барлық мемлекеттер жүгініп отырған халықаралық аренада қалыптасқан жалпы заңдылық десе болады. Дегенмен, осы түркі тілдес елдердің өзара біріге отырып дамуға деген ұмтылысы көрші жатқан Ресей мен бірқатар Батыс елдерін алаңдатып отырған мәселе болып отыр. Біз білетініміздей Ресейдің бұл мәселеге алаңдауы ертеден келе жатқан тарихи құбылыс. Сонау Кеңес Одағы кезінен Түркияның Орталық Азиядағы түбі бір

түркі тілдес мемлекеттермен жақындасуын Ресей «түрікшілдік» (пантуркизм) деп айыптап, Одақтың құрамындағы түркі тілдес мемлекеттерге деген Түркияның ерекше қатынастарын шектеп, оның бұл елдерге деген ықпалының артуына үнемі қарсы болды. Бұл туралы тарихи жағдай өз алдына үлкен мәселе.

Қазіргі кездегі негізгі мәселе-Ресейдің осы түркі тілдес елдердің ықпалдасу үдерісін қадағалап, өзінің үлкен мүддесі бар аймақта Түркияның басымдық қатұсуіне жол бермеудің барлық амалдарын жасауы болып отыр. Себебі Ресей КСРО ыдырағаннан бері көрші жатқан Орталық Азияның табиғи ресурстарға бай елдерін өзінің саяси, экономикалық мүддесіне пайдалануды стратегиялық негізде жүргізіп келеді. Кейінгі жылдардағы Батыс елдерінің Ресейге қатысты экономикалық санкциялары бұл мақсатты одан әрі күшейтіп, аймақтағы сауда-тауар, көлік-коммуникация салаларын қатаң бақылауда ұстауға тырыса отырып, Түркиямен ғана емес, Қытаймен де бұл аймақта бәсекелестігін күшейтіп отыр. Сонымен бірге Ресей де, бірқатар Батыс елдері де Түркия белсенділік танытып, түркі елдерінің басын қосып «Ұлы Тұран» мемлекетін құрама деген қауіптерін де жасырған жоқ. Бұлай деп қауіптенуіне әр түрлі ақпараттардың әсер еткендігі сөзсіз. Сонау 1998 жылдың өзінде Лондонда шығатын «Туркмен» журналында жарияланған нағыз түрікшіл саналатын С.Бадретиннің «Pantürkizm, geçmiş, bugün, geleceği» (Пантуркизм, өткені, бүгінгі, болашағы) атты мақаласында ашық айтылған ой: «түркі тілдес елдері бірінші кезекте экономикалық және мәдени жағынан бірігіп, жағдайларын күшейтіп, екінші кезекте саяси жағынан бірігуі керек»- деген сияқты пікірлер мен қазіргі кезеңге дейін түркі ынтымақтастығын дамытуға бағытталған нақты атқарылып жатқан іс-шаралар да негіз болса керек [1].

Ал түркі тілдес елдер болса Ресейдің, Батыс елдерінің дұрыс емес пікірлеріне қарамастан, өздерінің бұл өзара ықпалдасу үдерісін одан әрі дамытып, әлемдік өркениеттің дамуына экономикалық жағынан да, мәдени дамудан

да, қауіпсіздікті қамтамасыз ету жағынан да Еуропалық Одақ сияқты үлес қосуға тырысып келеді. 2009 жылдың өзінде Түркі кеңесін құра отырып Стамбул Декларациясында түркі елдері ынтымақтастығы БҰҰ-ның Жарғысындағы барлық принциптерді қолдайды және әлемдік бейбітшілік пен тұрақтылықты сақтауға үлес қосады деп өздерінің мақсаттарын анық көрсеткен болатын.

Биылғы 2021 жылы түркі ынтымақтастығының дамуы төңірегінде тағы бір шудың көтерілуі қараша айында Стамбулда өткен Түркі Кеңесінің мәжілісінде осы Кеңестің мәртебесі «Түркі мемлекеттерінің Ұйымы» дәрежесіне өзгеруіне байланысты болды. Бұл Орталық Азия аймағында мүддесі бар мемлекеттерді тағы да елең еткізген айтулы оқиға болды десек артық емес.

Сондықтан, біздің мақсатымыз, түркі тілдес елдердің өзара ықпалдасу үдерісі қандай да бір елдерге қарсы бағытталған әрекет емес, ол түбі бір түркі елдерінің ғасырлар бойы үзіліп қалған тарихи байланысын қалпына келтіріп, Еуропа елдері сияқты экономикалық, саяси, мәдени қатынастарын дамытып, түркі өркениетінің әлемдік өркениеттің дамуының бір бөлшегі ретіндегі орнын көрсете отырып, өзара дамуды біріге отырып қамтамасыз етуден туындаған әрекет екендігін ашып көрсету болып отыр.

Әдебиеттерге шолу

Түркі елдерінің ынтымақтастығы, оның болашағы мәселесі кейінгі саясаттану және халықаралық қатынастар ғылымында жан-жақты зерттелуде, әр түрлі зерттеушілер өздерінің пікірлерін, ұсыныстарын білдіруде. Дегенмен, бұл қатынастар туралы көлемді, іргелі ғылыми еңбектер жоқ десе де болады, көбіне мақала деңгейіндегі жекелеген еңбектер жеткілікті. Ресей зерттеушілерінің көпшілігі түркі елдерінің ынтымақтастығы Түркия тарапынан ғасырлар бойы қалыптасқан «пантюркизм» идеясының бас көтеруі, жаңғырта дамытылуы деген ойға келеді. Олардың бірқатары Түркия түркі тілдес

елдерде өзінің ықпалын күшейте отырып, «Ұлы Тұран» мемлекетін құрғысы келеді дегенді дәлелдеуге тырысады. Сондай-ақ Түркия бұл аймақта Ресейдің, Батыс елдерінің ықпалын шектеуге ұмтылуда деген пікірде. Мұндай пікірлерді Ресей зерттеушілері А.Л.Кобринский, В.Надеин-Раевский, С.Николкин, А.Казанцев, Н.Х.Худайбердиева (Белорусь), тәжік зерттеушісі К.Абдуллоев т.б. еңбектерінен байқауға болады. Ресей профессоры А.Л.Кобринский Түркияның түркі елдеріне деген саяси мақсатын талдай отырып, Түркия бұрынғы Осман империясының ұлылығын қалпына келтіргісі келеді, сондықтан «пантюркизм» идеясы қайтадан бас көтерді десе [2], Х.Худайбердиева Түркияның Орталық Азиядағы түркі елдерімен бірігуге ұмтылысының мақсаты, осы елдердің шикізат нарығына еркін қол жеткізу және түркі өнеркәсіп өнімдерін өткізуге мүмкіндік алу болып табылады деген ойын білдіреді [3].

Қазақстандық зерттеушілер де түркі елдерінің өзара ынтымақтасу үдерісіне баға беріп, оның болашағы туралы көзқарастарын нақты білдіруде. Қазақстан зерттеушілері Р.Жұмалы, А.Амребаев, сонымен бірге басқа түркі елдері зерттеушілері де М.Кабылбеков (Қырғызстан), Ж.Зардыхан (Түркия), М.Мурадов (Әзербайжан), Ы.Толипов (Өзбекстан) түркі елдерінің өзара байланыстарын нығайтуға ұмтылу әдістерін оң бағалап, бұл ынтымақтастықтың соңғы жетістігі - түркі мемлекеттері Ұйымының құрылуы- қалыптасып, дамып келе жатқан ынтымақтастықтың жеткен жетістігі және бұл өзара байланыстың ешкімге зиян келтірмейтін бірлестік екенін, алайда оның одан әрі өрістеп дамуына бірқатар кедергілер бар екенін атап өтті. Саясаттанушы А.Амребаев бүгінгі күнге дейін мұсылман елдердің өзара жақындасуы Батыс елдеріне, әсіресе Ресей мен Қытайға ұнамайды десе [4], Р.Жұмалы түркі елдерінің бірлесуі тек саясаткерлердің шешімімен ғана жүзеге аспай, сол түркі елдеріндегі халықтардың рухани бірлікке деген ұмтылысынан туындауы керек, сонда ғана түркі бірлестігі нәтижелі болады деген пікірде [5].

Зерттеу әдістері

Мақаланы жазу барысында түркі елдерінің арасындағы өзара байланыстардың мәнін, мазмұнын, нәтижесін ашып көрсетуде бақылау, сипаттау, салыстыру сияқты эмпиристикалық зерттеу әдістерімен қатар, экономикалық, саяси, мәдени қатынастардың нәтижелерін талдау, жүйелеу, қорытындылау сияқты жалпы ғылыми теориялық зерттеу әдістері пайдаланылды.

Талдау

Ендігі кезекте түркі тілдес елдердің отыз жылға жуық уақыт аралығындағы ынтымақтастығының жетістіктері мен нәтижесі қандай, күрделі мәселелер орын алды ма, әлемдік саясатқа қандай да бір қауіп болды ма деген мәселе төңірегінде талдау жасасақ.

Өткен 2021 жыл түркі ықпалдастығының даму жолындағы ерекше жыл екендігі анық. Өйткені осы жылы Түркі Кеңесінің екі рет бас қосуы өткізіліп, белді державаларды елең еткізген маңызды шешімдер қабылданып, түркі елдерінің өзара ықпалдасуын жаңа бір кезеңге көтеріп тастады десек болады. Оның негізгі мәні- 2009 жылдан жұмыс жасап келе жатқан Түркі Кеңесінің «Түркі мемлекеттерінің Ұйымы» мәртебесін иеленуі болды. Мұның өзі түркі елдерінің ынтымақтастығының нәтижелі деңгейде өсіп-өркендеп келе жатқандығының айғағы екендігін көрсетеді.

Сол 2021 жылдың басында, дәлірек айтқанда наурыз айында Түркі Кеңесінің бейресми саммиті «Түркістан-Түркі әлемінің рухани астанасы» деген тақырыпта өтті және осы басқосудың барысында түркі елдері өзара ынтымақтастықтың маңызды мәселерін қарастырды. Саммиттің соңында «Түркістан Декларациясы» қабылданды, құжаттың бұлай аталу себебі, негізінен осы жоғары деңгейдегі бас қосу Қазақстанның Түркістан қаласында өткізу жоспарланғандығына байланысты болды. Кеңеске Әзербайжан, Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Түркменстан және

Түркия мемлекет басшылары, Венгрияның премьер-министрі мен Түркі Кеңесінің Бас хатшысы қатысты.

Қабылданған Декларацияда Түркістан қаласы түркі халықтарының рухани астанасы деп жарияланды, Түркі әлемінде туризм ісін дамыту, Түркі елдерінің ынтымақтастығын экономикалық жағынан жоғары даму деңгейге жеткізу үшін стратегиялық даму құжаттарын жасау белгіленді, Әзербайжанның өз территориялық тұтастығын қалпына келтірудегі жеңістерін атап өте отырып, Әзербайжан мен Армения арасындағы қатынастарды қалпына келтіруге көмек көрсетілетіні айтылды, сонымен бірге түркі әлемінің ғұламалары, көрнекті қайраткерлері Ә.Науаи, Ж.Баласағұн, Н.Гианджеуи, Ю. Емре, Ж.Жабаев, Ә.Бөкейхан, Х.Карасаевтардың мерейтойларын атап өту мәселесі белгіленді [6].

Осы кездесу барысында Түркістан қаласының түркі жұртының рухани орталығы болып жариялануының өзі түркі елдері арасындағы ынтымақтастықты одан әрі бекітіп, өзара байланысты әр түрлі қырынан, жан-жақты дамыту қажеттігін көрсетеді. Әсіресе, Түркия қазақ хандарының ордасы, ұлыларының мәңгі мекені болған тарихи Түркістан жеріне үнемі маңыз береді және осы Түркістан қаласында қазақ-түрік университетінің ашылуы тегін емес. Мәжіліс барысында тек қана Түркістанды ғана емес, осындай тарихи маңызы бар түркі дүниесінің орталықтарын белгілеудің ережесін жасау тапсырылды. Саммиттің барысы мен қабылданған қорытынды құжаттың мазмұнының өзі түркі елдерінің өз арасындағы ықпалдасу үдерісін одан әрі дамытуға мүдделі екендіктерін көрсетеді.

Келесі маңызды оқиға осы 2021 жылдың қараша айында Түркі Кеңесінің кезекті ҮШ саммитінің Стамбұл қаласында «Цифрлық дәуірдегі жасыл технологиялар мен ақылды қалалар» тақырыбында өтуі болды. Ондағы ең маңызды, әрі әлем жұртшылығының назарын аударған шешім Түркі Кеңесінің «Түркі мемлекеттерінің Ұйымы» мәртебесін алуы болды. Осыны саммитке қатысқан

Қазақстан, Қырғызстан, Әзірбайжан, Түркия, Өзбекстан, Түркменстан, Венгрия мемлекеттері бұл тарихи шешімді толықтай мақұлдады. Бұл әрине үлкен маңызы бар тарихи шешім. Сонымен бірге осы саммитте Түркменстанның бақылаушы мәртебесіне ие болуы және «Түркі әлемнің келешегі-2040» тұжырымдамасының қабылдануы бұл ұйымның кеңінен қанат жайып дамуға деген ұмтылысын, болашақта түркі өркениетінің әлемдік өркениеттің бір бөлшегі ретінде халықтардың жан-жақты дамуына үлес қоса алатындығының бір көрінісі екендігін тағы бір байқатты [7].

Дәл осы түркі тілдес елдердің жоғары бас қосуында түркі ықпалдасуын одан әрі тереңірек дамуына ықпал жасаған жоғарыда атап өткендерден басқа тағы да бірнеше маңызды шешімдер қабылданды, атап айтқанда: Стамбул Декларациясы, Түркменстанға ұйымға бақылаушы мәртебесін беру, «Түркі әлемінің бірлігіне қосқан үлесі үшін Әлішер Науои атындағы халықаралық сыйлығын» белгілеу, Түркі мемлекеттері Ұйымы жанындағы серіктес мәртебесін беру туралы, Түркі мемлекеттері Ұйымының құрметті төрағасының құқықтары туралы Ереже, Түркі мемлекеттері Ұйымының Бас хатшысының мерзімін ұзарту және оған орынбасарлар тағайындау, Түркі инвестициялық Қорын құруды аяқтау туралы, Түркі мемлекеттері Ұйымы жанындағы Байқаушы мәртебесін беру туралы ереже және Әзербайжан Республикасының Президенті И.Әлиевті Түркі әлемінің Жоғарғы орденімен марапаттау туралы шешімдер [8].

Қарап отырсақ, осындай іргелі шешімдері арқылы түркі елдері өзара ынтымақтастықты одан әрі жоғары деңгейде дамытуға мүдделі екендігін тағы бір дәлелдеді. Кейінгі кезде Түркі Кеңесіне 2019 жылы Өзбекстанның мүше болуы, 2018 жылы Венгрияның бақылаушы мәртебесін иеленуі бұл ықпалдасу үдерісінің қажетті бірігу екендігінің дәлелі.

Бұл жолы Түркі Кеңесінің халықаралық Ұйым мәртебесін иеленуі тағы да Ресей және Батыс елдерін алаңдатып тастағаны анық. Ресей баспасөз ақпарат құралдары тағы да

«түрікшілдік» идеясы бас көтерді, Түркия және Ердоған бұрынғы осман империясының жағдайына келгісі келеді т.с.с. пікірлер көбейіп кетті. Ресей зерттеушісі В.Надеин-Раевский өзінің «Түрік НАТО-сы» Ресей мен Қытайға проблема болады» (23.11.2021) деген еңбегінде түркі елдерінің «азаматтық қорғаныс механизмі» құрылды, мұның өзі Түркияның бастауымен түркі елдерінің біртұтас армиясының құрылғандығы және бұл әрине Түркияны Ресеймен және Қытаймен қақтығысуға әкеледі деп пайымдайды [9].

Осындай айтулы оқиғалардан кейін ендігі кезекте түркі ынтымақтастығының осы аралықта жеткен жетістіктерін талдап, нәтижелерін қорытындылап, оның халықаралық ұйым деңгейіне дейін көтерілу себебін анықтаудың қажеттігі туындағаны сөзсіз.

Өзімізге белгілі түркі тілдес халықтардың өзара жақын ынтымақтастық қатынастары КСРО ыдырап, Орталық Азиядағы түркі тілдес елдердің тәуелсіздік алған кезінен басталды. Бұрыннан бері Алдыңғы Азияда орналасқан Түркия мемлекеті Ресей және басқа елдер «түрікшілдік» әрекеті деп айыптағанына қарамастан, түркі тілдес елдердің өзара басын қосып, тұтас түркі әлемін дамыту мәселесін сыртқы саясатында үнемі бір бағыт ретінде ұстап келді. КСРО-ның ыдырауы осы саясатты жүзеге асыруға Түркия үшін жол ашты десе болады. Ынтымақтастықтың алғашқы кезеңінде Түркияның бұл саясатына Ресей үрке қараса, түркі тілдес мемлекеттердің өздері де толық түсіне алған жоқ. Өйткені алғашқы кезден-ақ сол кездегі Түркия мемлекет басшысы Тұрғыт Өзал «ортақ түркі базарын» құрайық деген ұсыныс жасаған болатын. Бұл туралы сол кездегі елдің Президенті Н.Ә. Назарбаев өзінің «Ғасырлар тоғысында» атты еңбегінде: «шыққан түбіміз бір болса да өздерінің бұл ұсынысқа қосыла алмайтынын, енді ғана қол жеткен тәуелсіздігімізді баянды ете отырып, арамыздағы үзіліп қалған байланыстарды қайтадан жалғастыруға қарсы емес екенімізді, саяси, экономикалық және мәдени салалардағы байланыстарды дамытуға дайын екенімізді білдірдім»- дейді [10, 202 б.].

Осылай басталған диалогты түркі тілдес елдер Түркияның өздеріне деген ерекше ықыласын, көмегін қабылдап, өзара ынтымақтастық қатынастарды тұрақты негізде дамытып, бүгінгі күні ортақ Ұйым деңгейіне көтеріп, одан әрі достық қатынастарды стратегиялық негізде дамытуды көздеп отыр.

Түркиямен өзара ынтымақтастықты жалғастыру жөнінде қазіргі Президентіміз Қ-Ж. Тоқаев өзінің «Қазақстан республикасының дипломатиясы» деген еңбегінде былай деп атап өткен болатын: «Қазақстан-Түрік қатынастарын одан әрі ықпалдастыру, оларды жаңа мазмұнмен молықтыру біздің еліміздің ұзақ мерзімді стратегиялық мүдделеріне сай келеді» [11, 180 б.].

Осы уақыт аралығында түркі тілдес елдер арасындағы қатынастарды жоғарғы деңгейде дамытып, өзара байланыстарды үйлестіріп, мемлекеттер арасындағы саяси, экономикалық және мәдени байланыстарды тұрақты деңгейде дамытуға барлық түркі тілдес мемлекеттер мүдделілігін білдірді және олардың бұл бағыттағы барлық әрекеттерінің нәтижесін осы уақытқа дейін біртіндеп қалыптасқан мемлекетаралық органдардың жұмысынан көруге болады. Осы кезеңге дейін 1993 жылы ТҮРКСОЙ, 2008 жылы Түркі Парламент Ассамблеясы (ТүркПА), 2009 жылы Түркі ынтымақтастық Кеңесі (ТК), Түркі Ақсақалдар Кеңесі, 2010 жылы Халықаралық Түркі Академиясы, 2012 жылы Түркі мәдениеті және мұрасы Қоры сияқты өзара ықпалдастықты дамытуға қажетті тетіктер жүйесі орнады.

Өз тарапынан Түркия Орталық Азия елдерінің халықаралық аренадағы барлық бастамаларына үнемі қолдау көрсетуде. Сонымен қатар, сауда-экономикалық қатынастардың ауқымы да күн сайын кеңеюде. ТҮРКСОЙ ұйымы аясында түркі тілдес елдердің мәдениетінің озық үлгілері бүкіл әлемге танылуда. Білім беру, өнер салаларындағы ынтымақтастық өзінің жоғары деңгейіне жетті десе болады.

Қазақстан жағы да түркі тілдес елдердің ықпалдасу үдерісін үнемі қолдап келеді және

үнемі тың, жаңа ұсыныстармен ықпалдасуды одан әрі тереңдете дамытуға үлес қосып отырғандығы белгілі.

Алайда бүгінгі күні түркі тілдес мемлекеттер қанша тырысқанымен, әсіресе, Түркия және Қазақстан, ықпалдасу үдерісі жан-жақты дамып отыр деп айта алмаймыз. Себебі түркі тілдес мемлекеттердің өздерінің арасындағы келіспеушіліктер біраз кедергі болып отыр. Мысалы, Әзербайжан мен Түрікменстан арасындағы Каспийдегі мұнай қорларын игеруге байланысты келіспеушілік, Қазақстан мен Әзербайжанның Орталық Азиядағы жетекшіліктегі бәсекелестігі, Түркия мен Әзербайжан арасындағы түсініспеушіліктер, т.б.

Осы уақытқа дейін түркі тілдес елдердің мемлекет басшыларының 11 рет жоғары дәрежелі кездесуі және 2009 жылы құрылған Түркі Кеңесі аясында 8 рет саммиті өткізілді. Осы бас қосулардың бәрінде түркі ынтымақтастығын кеңейту, одан әрі дамытудың барлық іс-шаралары келісіліп, қажетті құжаттар қабылданды. Осы ретте түркі ынтымақтастығын дамытудың барысын *үш үлкен кезеңге* бөліп қарастыруымызға болады.

Бірінші кезең 1992-2006 жылдарға дейінгі аралықты қамтиды. Бұл кезеңде Түркияның Орталық Азиядағы түркі тілдес мемлекеттердің тәуелсіздігін мойындап, оларға экономикалық жағынан көмек көрсеткен, өзара байланыстарды дамытудың ірге тасы қаланған және біртіндеп дамыған кезең болды. Осы кезеңде жыл сайын түркі тілдес елдердің басшыларының саммиттері өткізіліп, сауда-тауар қатынастарына байланысты, көлік-коммуникация, білім беру ісі, мәдени байланыстар т.б. салалар бойынша бірқатар келісім шарттарға қол қойылып, нақты шаралар белгіленіп жүзеге асырылды.

Оны жыл сайынғы өткізілген түркі тілдес елдердің маңызды мәселелерін қарастыратын мемлекет басшыларының жоғарғы дәрежелі кездесулері-саммиттерден байқауға болады. Атап айтқанда, 1992 жылы Анкара, 1994 жылы Стамбул, 1995 жылы Бішкек, 1996 жылы Ташкент, 1998 жылы Астана, 2000 жылы Баку, 2001 жылы Стамбул.

Осы саммиттердің барысында қабылданған маңызды құжаттар түркі елдерінің сауда-экономикалық, көлік-коммуникациялық, мәдени-гуманитарлық салаларын қамтып, бүгінгі күнге дейін осы елдердің арасындағы қатынастардың құқықтық базасын құрап, көпжақты қатынастардың негізі болып отыр. Сонымен қатар ортақ түркі мәдениетін дамыту үшін 1993 жылы түркі мәдениеті мен өнерін дамытудың халықаралық ұйымы - ТҮРКСОЙ ұйымының құрылуының өзі түркі тілдес мемлекеттердің мәдени құндылықтарын сақтап, дәріптеп, одан әрі біріге отырып дамытуды көздеген маңызды қадамы болды. Өйткені ТҮРКСОЙ ұйымының мақсаты түркі халықтарының мәдениетінің үлгілерін сақтау, зерттеу және әлем жұртшылығына таныту болып табылады. Сонымен бірге осы кезеңде білім беру саласында түркі елдері арасындағы өзара қатынас күшейді. Орталық Азия елдерінің бәрінде дерлік білім беретін түрік лицейлері, университеттер көптеп ашылып, түрік тілін үйрету орталықтары жұмыс жасады.

Бұл кезеңнің ерекшелігі - бір жағынан түркі тілдес мемлекеттер арасында өзара ынтымақтастық қатынастардың тұрақты түрде қалыптасуы жүзеге асырылып, түркі ықпалдасуының құқықтық негізі қаланса, екінші жағынан 2000 жылдардың басында осындай жақсы басталған ынтымақтастық қатынастарда баяулаған кезең болды десек артық емес.

2001 жылғы Стамбул саммитінен кейін 2006 жылға дейінгі аралықта түркі елдері басшыларының саммитін өткізу тоқтатылды. Оның себебі біріншіден, 2001 жылы Түркияның өзінде экономикалық дағдарыс орын алды. Сонымен бірге елде біршама уақыт ішкі саяси партиялар арасындағы келіспеушіліктер орын алып, 2002 жылы үкімет басына «Әділдік және даму партиясының» келуі елдің сыртқы саясатында негізінен еуропалық бағытқа аса басымдық беруіне алып келді. Екіншіден, назар аударатын жағдай түркі елдерінің кейбірі, атап айтқанда Өзбекстан мен Түркменстан бұл үдеріске нақты қосыла қоймады, түркі елдері басшыларының жоғары кездесулеріне

мемлекет басшылары қатыспады. Өзбекстан ТҮРКСОЙ-ға да мүше болып кірмеді. Себебі Түркменстан өзінің бейтараптығын сақтағысы келді, ал Өзбекстан мен Түркия арасында саяси мәселеге қатысты келіспеушіліктер орын алды. Өз кезегінде Өзбекстан Түркияны өзбек оппозициясы өкілдерін өз территориясында қабылдап отыр деп айыптады. Үшіншіден, Орталық Азия мемлекеттерінің өз арасында аймақтағы су мәселесі, Қырғызстандағы өзбек анклавтары мәселесі бойынша, Әзербайжан мен Түркменстан арасында Каспий теңізіндегі мұнай кен орындарына қатысты келіспеушіліктер осы кезде өткір көрініс тапты және осы аралықта түркі тілдес елдердің жыл сайын өтіп келе жатқан саммиттерінің өтпей қалуына әкелді.

Төртіншіден, бұл кезеңнің бір ерекшелігі – Түркияның сәл де болса өзінің түркілік бағытынан еуропалық бағытқа ден қоюының салдары, аймақта түркі ықпалының әлсіреп, оның орнына басқа елдердің әрекетінің күшеюіне, әсіресе Қытайдың осы орынды тиімді иеленуіне алып келді.

Сондықтан бұл кезеңде түркі елдері арасындағы ынтымақтастық мәселесінің сәл тоқтағаны-бұл елдер арасында кейбір саяси және экономикалық мәселе бойынша келіспеушіліктердің орын алып кедергі жасағандығы деп білуге болады.

Қорыта айтқанда, бірінші кезеңде түркі тілдес елдердің ынтымақтастығын дамытудың құқықтық негізі қаланып, өзара байланыстардың бағыты қалыптасып, мүдделер үндестігі негізделгенін көруге болады, сонымен бірге түркі елдерінің арасында өзара келіспеушілік тудырған мәселелердің де орын алғанын байқауға болады.

Екінші кезең 2006 жылдан - 2021 жылға дейін деп белгілеуге болады. Бұл кезең бірқатар жылдар өткізілмей қалған түркі елдері саммитінің 2006 жылы күзде Түркияда (Антальяда) қайтадан бас қосуымен ерекшеленді және осының өзі түркі тілдес елдердің өзара ынтымақтастықты одан әрі жалғастыруға мүдделі екендіктерін көрсетті.

Бұл кезең түркі тілдес елдер ынтымақтастығының жаңа қарқынмен даму кезеңі болды десек артық емес, өйткені түркі тілдес елдер ықпалдасуының тұрақты механизмі нақты қалыптасты. Атап айтқанда, 2008 жылы Түркі Парламент Ассамблеясы (ТүркПА), 2009 жылы Түркі ынтымақтастық Кеңесі (ТК), Түркі Ақсақалдар Кеңесі, 2010 жылы Халықаралық Түркі Академиясы, 2012 жылы Түркі мәдениеті және мұрасы Қоры, 2019 жылы түркі елдерінің сауда-өндірістік Палатасы сияқты құрылымдар құрылып, өзара ықпалдасу жұмыстарын одан әрі жандандыра түсті. Мұның өзі түркі тілдес елдердің өзара ықпалдасу жағдайына үлкен мән бере бастағанын көрсетеді.

Әсіресе 2009 жылы Түркі Кеңесінің құрылуының маңызы жоғары десек артық емес және бұл жағдай «Түркі тілдес елдердің ынтымақтастық Кеңесін құру туралы» Нахчыван келісінде қалыптасқан тарихи байланыстарды, өз халықтары тілінің, мәдениеті мен дәстүрлерінің ортақтығын негізге ала отырып, жан-жақты ынтымақтастықты одан әрі тереңдетуге ұмтыла отырып дей келе өздерінің мақсаты: «тараптар арасында өзара сенім, достық пен тату көршілікті нығайту, бейбітшілікті сақтау және аймақта және жалпы әлемде қауіпсіздік пен сенімді нығайту...» - екендігін атап көрсеткен[12].

Бұдан былай Түркі Кеңесінің аясында бес орган тұрақты жұмыс жасайтындығы келісілді: Мемлекет басшыларының кеңесі, Сыртқы істер министрлерінің кеңесі, Ақсақалдар Кеңесі, Аға лауазымды адамдар комитеті және Хатшылық.

Сондай-ақ 2019 жылы Түркі Кеңесіне Өзбекстанның қосылуы, 2018 жылы Венгрия Түркі Кеңесінде бақылаушы мәртебесін алуы түркі елдері ынтымақтастығының одан әрі тереңдей түсуіне және бұл жақындасудың қажет екендігін көрсеткен қадамдар болды. Венгрия халқы өзінің түп тамыры Орталық Азиядан келген түркі тайпалары екендігін тарихи дәлелдеп, өздерін түркі тілдес елдермен ынтымақтасуға ұмтылып келеді. 2019 жылы Венгрияда Түркі Кеңесінің

өкілдігі ашылды, бір жағынан алғанда бұл Еуропа жеріне түркілердің ресми түрде аяқ бақандығы деп санауға болады.

Түркі елдерінің ішінде Әзербайжан, Өзбекстан елдерінің латын әліпбиіне көшуі, барлық түркі елдері үшін ортақ тіл орнатуға негізделді. Қазақстан да бұл бастаманы қолдап, латын әліпбиіне көшу бағытында жұмыс жасап жатыр. Ашхабад Түркиямен ынтымақтастықтан бас тартуға ниетті емес, бірақ, дегенмен мемлекеттің барлық күші ықпалды державалардың күресінде «бейтараптықты» сақтауға негізделеді.

Бұл кезеңдегі түркі тілдес елдер арасындағы қатынастардың жаңа қарқынмен даму себептерін талдайтын болсақ, бұл мәселе бір жағынан осы елдердегі мемлекет басшылығының ауысып, соған қатысты сыртқы саяси бағыттарындағы өзгеріске байланысты болды деп пайымдауға болады. 2014 жылы Түркияда мемлекет басшылығына Т.Ердоғанның келуімен елдің сыртқы саясатындағы басымдықтардың қайта қаралып, ендігі жерде еуропалық бағытты ұстанғаннан көрі Түркия аймақта және түркі әлемінде өзінің ықпалын күшейтуге бағыт алуды жөн көрсе (оны Түркияның Сирия мен Әзірбайжанға қатысты нақты жүргізген саясатынан көруге болады), Өзбекстанда 2016 жылы Ш.Мирзиевтың билікке келуі елдің сыртқы саясатының ашық жүргізілуіне және оның түркі ықпалдасуын дамытуға белсене қатысуына алып келді. Екінші жағынан, Орталық Азиядағы түркі елдері екі жақта орналасқан алпауыт мемлекеттер Ресей мен Қытаймен ынтымақтаса отыра, олардың ықпалына тым түсіп кетпей, сыртқы саясатта басқа да бағыттарды дамытуға деген мүддесін анық көрінуі болады. Бұған бір жағы 2014 жылдан басталған Ресейге бағытталған Батыс елдерінің санкциясы да бұл жағдайға әсер етті десе болады.

Үшінші кезең – 2021 жылдан қазіргі уақытқа дейінгі аралықты қамтиды деуге болады. Бұл кезең 2021 жылы 12-қараша айында жоғарыда атап өткен Түркі тілдес мемлекеттердің Ұйымының ресми түрде жариялануымен ерекшеленеді. Бұл жағдай қазіргі кезге дейін

шетел мемлекеттері басшылары мен әлем қауымдастығының назарында. 1921 жылы қараша айында Стамбулда Түркі Кеңесінің ҮІІІ саммитінде бұл Кеңеске ресми түрде Ұйым дәрежесін беру келісілді және түркі тілдес елдердің 2040-жылға дейінгі даму стратегиясы белгіленді. Бұл әрине әлем жұршылығын елең еткізген маңызды оқиға болды. Сонымен бірге «Тұран армиясын» құру туралы хабар да назар аудартуда. Бір назар аударатын жағдай Орталық Азия мемлекеттері Түркиямен ынтымақтастықты өздерінің көпбағытты сыртқы саясатының бірі ретінде жүзеге асырып жатса, аймақта үлкен мүддесі бар Ресей мен Қытай бұл жағдайға жәй қарап отырғысы келмейтіні белгілі. Әсіресе Ресей аймақта Түркияның ықпалының күшеюіне мүдде қарсы. Түркілердің ортақ ұйымының құрылуы, тұран армиясын құру туралы ұсыныстар Ресейдің аймақтағы мүддесіне қарсы келетін жағдайлар екені белгілі. Сондықтан аймақ елдерін ТМД, ҰҚШҰ, ШЫҰ, ЕАЭО сияқты ұйымдардың жұмысына тарта отырып, Ресей де, Қытай да Түркияның аймақта ықпалының артуына кедергі жасап бағатыны белгілі.

2022 жылы қараша айында Түркі мемлекеттерінің Ұйымның Самарқандта өткен бірінші саммитінде бұл ұйымның одан әрі түркі елдерінің бірлігін нығайтып дами беретіндігі мемлекет басшыларының нақты жасалған ұсыныстарынан көрінді.

Дегенмен, кейінгі кездегі Ресейдің агрессиялық сыртқы саясаты (Сирия, Украина) және оған қатысты батыс елдерінің санкциясының күшеюі онымен бірқатар ұйымдар мен бірлестіктерге бірігіп отырған аймақ елдеріне де әсер етуде. Сондықтан аймақ елдері өздерінің қауіпсіздігін қамтамасыз етуде Түркиямен арадағы қатынастарды да үзіп алмай, бірқалыпты деңгейде дамытуға басымдық беретіні Түркі Кеңесін Ұйымға айналдыруға келісім білдіруінен пайымдауға болады. Осы ретте түркі ынтымақтастығының жаңа кезеңі олардың арасындағы қатынастарды жаңа деңгейге көтеріп, нақты нәтижелерге жеткізетіні сөзсіз деуге болады. Көпполярлы әлемнің қалыптасу үдерісіне

сәйкес, түркі елдерінің де біртұтас үлкен күш ретінде қалыптасуы әлемдік саясаттағы орын алған заңдылықтардың бірі екендігінің көрінісі дегіміз келеді.

Қорытынды

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, түркі елдерінің өзара экономикалық, саяси, мәдени салаларда ынтымақтастық қатынастарын жоғары қарқынмен дамытуға барлық құқықтық негіздер, басқарушы механизмдердің нақты қалыптасқанын және экономикалық, мәдени салаларда қомақты жетістіктерге жетіп отырғандығын атап өтуге болады.

Еліміздің Президенті Қ-Ж.Тоқаев атап көрсеткендей біздің мақсатымыз – түркі әлемін ХХІ ғасырдағы маңызды экономикалық, мәдени-гуманитарлық кеңістіктердің біріне айналдыру деген пайымдауынан, түркі елдерінің ынтымақтастығына мемлекеттердің маңыз беретіні және болашағы зор екендігін байқауға болады [14].

2020 жылыдың өзінде түркі тілдес елдер арасындағы сауда айналымы 7 млрд. доллар құрады. Қ-Ж.Тоқаевтың айтуынша бұл көрсеткіш оның алдындағы жылдармен салыстырғанда 11,2 пайыз төмен болып отыр, оған себеп пандемия кезіндегі тоқырау болып отыр. Сондықтан Түркі мемлекеттерінің ұйымын құра отырып түркі елдері өздерінің арасындағы сауда-экономикалық қатынастарды одан әрі жоғары деңгейге жеткізуді көздеп отырғаны анық [13].

Қорытындылай келе, түркі елдерінің ықпалдасу үдерісін дамыту барлық елдер үшін тиімді болары сөзсіз екендігін ескере отырып, бірқатар пайымдаулар білдіргіміз келеді:

Біріншіден, түркі елдерінің арасындағы қалыптасқан тиімді ынтымақтастық халықаралық қатынастардың бейбіт, тұрақты түрде дамуына қосылатын қомақты үлес екендігі.

Екіншіден түркі елдері арасындағы экономикалық ынтымақтастық әлемдік

шаруашылықтың, әлемдік рыноктың нығаюына, елдердің экономикалық жағынан жоғары дәрежеде дамуына, мұның өзі сол елдердің халықтарының әлеуметтік жағдайының дамуына қосылар үлкен жетістік болмақ.

Үшіншіден түркі мәдениетінің дамуы әлемдік мәдениетке қосылар қомақты сый, әрі әлемдік өркениеттің дамуына игі әсер екендігі.

Төртіншіден түркі елдері арасындағы ынтымақтастық жахандық қауіп- қатерлерге қарсы мықты тосқауыл екендігі.

Бесіншіден, түркі елдерінің берік ынтымақтастығы аймақтық және әлемдік қауіпсіздікті қамтамасыз ету кепілі екендігінде.

Сондықтан түркі елдері арасындағы ынтымақтастыққа қырын қарамай, оны да әлемдік ықпалдасу үдерісінің бір көрінісі екендігін мойындайтын кез жетті.

Осы ретте түркі тілдес елдердің ынтымақтастығын дамытып, нығайту, болашақта жоғары дәрежеге жеткізу - барлық түркі елдері үшін ортақ мақсат болу қажеттігінде екендігін басып көрсеткіміз келеді.

Түркі дүниесіндегі өзара татулық пен достық қатынастардың жоғары деңгейде дамуы әлемдік өркениеттің жан-жақты дамуына, жер бетінде бейбітшіліктің баянды болуына, жахандық қауіпсіздіктің қамтамасыз етілуіне қосылатын үлкен үлес екендігі сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі

1. Mikirtcyan Sarkis. Pantürkizm, geçmiş, bugün, geleceği. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://akunq.net/tr/?p=21570> (дата обращения 16.06.2022).
2. Кобринский А.Л. Пантюркизм как неосманский проект.23.05.2021. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: https://www.ng.ru/courier/2021-05-23/11_8154_asia.html (дата обращения: 08.06.2022).
3. Худайбердиева Х. Распространение идеологии тюркского единства. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/252944/8/103-118.pdf> (дата обращения: 18.06.2022).
4. Еженова К. Организация Тюркских государств: Турция не станет новым старшим братом. 24.11.2021. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.exclusive.kz/expertiza/politika/26488/> (дата обращения: 28.03.2022).
5. Жумалы Р. Организация тюркских государств: аплодисменты, скепсис, враждебность. 15.11.2021. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.exclusive.kz/expertiza/politika/126341/> (дата обращения: 28.03.2022).
6. Түркі кеңесінің бейресми саммиті өтті. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.trt.net.tr/kazakh/bag-darlamalar/2021/04/10/turik-kien-iesinin-bieiriesmi-sammiti-otti-1618356> (дата обращения: 25.09.2022).
7. Ғаббасов Р.Түркі Кеңесі «Түркі мемлекеттері ұйымы» болып құрылды. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: https://www.inform.kz/kz/turki-kenesi-turki-memleketteri-uyumu-bolyp-kuryldy_a3861884 (дата обращения: 25.09.2022).
8. Түркі Кеңесінің VIII саммиті өтті. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://twesco.org/post/803> (дата обращения: 25.09.2022).
9. Надеин-Раевский В. «Тюркское НАТО» станет проблемой для России и Китая. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.rosbalt.ru/world/2021/11/23/1932327.html> (дата обращения: 21.11.2022).
10. Назарбаев Н. Ғасырлар тоғысында. – Алматы: Атамұра, 2012. – 256 б.
11. Тоқаев Қ. Қазақстан республикасының дипломатиясы. – Алматы: ҒӨ Пбк «GAUHAR», 2002. – 568 б.
12. Түркі тілдес мемлекеттердің Ынтымақтастық Кеңесін құру туралы Нахчыван Келісімі. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z100000341_ (дата обращения: 14.12.2022).
13. Кузекбай А. Специальную экономическую зону тюркских стран предложил создать Касым-Жомарт Токаев. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: https://www.inform.kz/ru/special-nuyu-ekonomicheskuyu-zonu-tyurkskih-stran-predlozhit-sozdat-kasym-zhomart-tokaev_a3770579 (дата обращения: 12.04.2022).

14. Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың Түркітілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесінің бейресми саммитінде сөйлеген сөзі. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.akorda.kz/kz/prezident-kasym-zhomart-tokaevtyн-turkitildes-memleketterdin-yntymaktastyk-kenesinin-beyresmi-sammitinde-soylegen-sozi-312234> (дата обращения: 15.10.2022).

М.О. Иембекова

Университет международного бизнеса им. К.Сагадиева, Алматы, Казахстан

Сотрудничество тюркоязычных стран: тенденции развития и современное состояние

Аннотация. В статье анализируется процесс становления взаимного сотрудничества тюркоязычных стран, современное состояние развития и достижения. Как известно, в ноябре 2021 года на VIII саммите Тюркского совета было принято решение, что Совет отныне станет «Организацией тюркских государств». Данное решение заставило Россию и Запад обеспокоиться возрождением «пантюркистской» идеи.

В работе изучена и проанализирована тенденция развития тюркоязычных стран на протяжении почти тридцати лет, от начала взаимного сотрудничества до настоящего периода, в несколько этапов. По каждому этапу сделаны соответствующие выводы и оценены результаты сотрудничества. Автор приводит научное обоснование того, что, несмотря на некоторые разногласия между тюркоязычными странами, сотрудничество тюркоязычных государств развивается успешно, способствует укреплению мира и стабильности в мировой политике и имеет большое будущее.

Ключевые слова: Тюркоязычные страны, Тюркский Совет, Организация тюркских государств, пантюркизм, Тюрксои.

М.О. Iembekova

K. Sagadiev University of International Business, Almaty, Kazakhstan

Cooperation of the Turkic countries: development trends and current state

Abstract. The article analyzes the formation process of mutual cooperation between Turkic-speaking countries, the current position, development trends, and achievements. As far as is known, in November 2021, the 7th summit of the Turkic Council has taken the decision that the Council would henceforth become the «Organization of Turkic States». This decision made Russia and the West worried about the revival of the «pan-Turkist» idea.

The work has studied and analyzed the development trend of the Turkic-speaking countries for almost thirty years, from the beginning of mutual cooperation to the present period, in several stages. Appropriate conclusions were made for each stage and the results of cooperation have been evaluated. The author presents a scientific rationale that despite some disagreements between the Turkic states, the cooperation of the Turkic-speaking countries has been developing successfully, contributes to strengthening peace and stability in world politics, and has a great future.

Key words: Turkic-speaking countries, Turkic Council, Organization of Turkic States, Pan-Turkism, Turksoy.

References

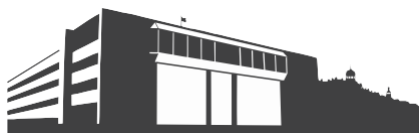
1. Mikirtcyan Sarkis. Pantürkizm, geçmişi, bugünü, geleceği [Pantürkizm, past, present, future]. Available at: <https://akunq.net/tr/?p=21570> (accessed 16.11.2022).
2. Kobrinskij A.L. Pantyurkizm kak neosmanskij proekt [Pan-Turkism as a neo-Oman project]. Available at: https://www.ng.ru/courier/2021-05-23/11_8154_asia.html [in Russian]. (accessed 08.12.2022).
3. Hudajberdieva H. Rasprostranenie ideologii tyurkskogo edinstva [The spread of ideological Turkish unity]. Available at: <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/252944/8/103-118.pdf> [in Russian]. (accessed 18.09.2022).

4. Ezhenova K. Organizaciya Tyurkskih gosudarstv: Turciya ne stanet novym starshim bratom. 24.11.2021 [Organization of Turkic States: Turkey will not become a new elder brother]. Available at: <https://www.exclusive.kz/expertiza/politika/26488/> [in Russian]. (accessed 28.03.2022).
5. Zhumaly R. Organizaciya tyurkskih gosudarstv: aplodismenty, skepsis, vrazhdebnost'. 15.11.2021 [Organization of Turkic states: applause, skepticism, hostility. 15.11.2021]. Available at: <https://www.exclusive.kz/expertiza/politika/126341/> (accessed 28.03.2022).
6. Түркі кеңесінің bejresmi sammiti өтті [An informal summit of the Turkic Council was held.]. Available at: <https://www.trt.net.tr/kazakh/bag-darlamalar/2021/04/10/turik-kien-iesinin-bieiriesmi-sammiti-otti-1618356> [in Kazakh]. (accessed 25.09.2022).
7. Fabbasov R.Түркі Кеңесі «Түркі мемлекеттері ұйымы» болып құрылды [Turkish Council was established as «Organization of Turkish States»]. Available at: https://www.inform.kz/kz/turki-kenesi-turki-memleketteri-uyumu-bolyp-kuryldy_a3861884 [in Kazakh]. (accessed 25.09.2022).
8. Түркі Кеңесінің VIII sammiti өтті [The 3rd summit of the Turkic Council was held]. Available at:<https://twesco.org/post/803> [in Kazakh]. (accessed 25.09.2022).
9. Nadein-Raevskij V. «Tyurkskoe NATO» stanet problemoj dlya Rossii i Kitaya [«Turkish NATO» will become a problem for Russia and China.]. Available at: <https://www.rosbalt.ru/world/2021/11/23/1932327.html> [in Kazakh]. (accessed 21.11.2022).
10. Nazarbaev N. Fasyrlar torısynda [At the turn of the century]. (Almaty, Atamıyra, 2012, 256 p.), [in Kazakh].
11. Тоқаев Қ-Зh. Қазақстан respublikasynуң diplomatiyasы [Diplomacy of the Republic of Kazakhstan]. (Almaty, Gauhar, 2002, 568 p.), [in Kazakh].
12. Түркі тилдес мемлекеттердің ынтымақтастық Кеңесін құру туралы Nahchyvan Kelisimi [Nakhchivan Agreement on the establishment of the Cooperation Council of Turkic-speaking countries]. Available at: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z100000341_[in Kazakh]. (accessed 14.12.2022).
13. Kuzekbaj A. Special'nuyu ekonomicheskuyu zonu tyurkskih stran predlozhlil sozdat' Kasym-ZHomart Tokaev [Kassym-Jomart Tokaev proposed to create a special economic zone of the Turkic countries]. Available at: https://www.inform.kz/ru/special-nuyu-ekonomicheskuyu-zonu-tyurkskih-stran-predlozhlil-sozdat-kasym-zhomart-tokaev_a3770579 [in Kazakh]. (accessed 12.04.2022).
14. Prezident Kasym-ZHomart Тоқаевтың Түркітилдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесінің bejresmi sammitinde сөйлеген сөзі [President Kassym-Jomart Tokayev's speech at the informal summit of the Cooperation Council of Turkic-speaking countries]. Available at: <https://www.akorda.kz/kz/prezident-kasym-zhomart-tokaevtyn-turkitildes-memleketterdin-yntymaktastyk-kenesinin-beyresmi-sammitinde-soylegen-sozi-312234> [in Kazakh]. (accessed 15.10.2022).

Авторлар туралы мәлімет:

Иембекова Майра Ораққызы – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, К.Сағадиев атындағы Халықаралық бизнес университеті, Алматы, Қазақстан.

Iyembekova Maira Orakovna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, University of International Business. K. Sagadiev, Almaty, Kazakhstan.

Б.Н. Бияров
А.М. Картаева

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен Қазақстан
(E-mail: biyar@mail.ru, kartaeva2011@mail.ru)

Ұлы Жібек жолында кездесетін кейбір этнонимдердің этимологиясы

Аңдатпа. Мақалада ұлы Жібек жолында кездесетін кейбір этнонимдердің этимологиясы зерттеледі. Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан ел, ұлыстардың аттарына (этнонимдерге) ішінара этимологиялық талдау жасалады. Жасалған талдаулар сол кездегі ру-тайпалар туралы мәліметтерден хабардар етеді. Мұндағы этнонимдердің кейбірі күні бүгінге дейін сақталған, кейбірі басқаша атала бастаған, енді біреулері біздің заманға жете алмағандығы пайымдалады.

Ұлы Жібек жолы көптеген ел, тайпа, ұлыстарды басып өткені тарихтан белгілі. Жібек жолы бойында орналасқан елдер Жібек жолы арқылы саудасын жүргізіп, енді бірі керуен жолдарының қауіпсіздігіне жауапты болған.

Авар, Қарлұқ, Құрықан, Қырғыз, Қытай, Он оқ, Согды, Табгач, Таңғұт, Татар, Түпүт, Түргеш, Үрүм, Чігіл этнонимдерінің шығу тарихы мен этимологиясы көрсетіліп, оларға сипаттама беріледі. Кез келген атау, ол – мейлі, топоним болсын, мейлі этноним болсын, ерекше белгіге қарай қойылатыны белгілі. Әрбір атаудың өзіне тән ерекшелігі – олардың кәсібіне байланысты болды.

Қытай этнонимі, көптеген басқа этнонимдер сияқты, ол елге сырттан таңылған делінеді. X-XI ғасырларда Солтүстік Қытайды басып алып, Ляо мемлекетін құрған моңғол тектес қидан тайпасының атынан қалыптасқан этноним деп дәлелдейді. Бұл атаудың Европа, Ресей жаққа кеңінен тарап кетуіне Қытан/Қидан мемлекетімен сауда-саттық жасаған көпестердің ықпалы көп болғаны айтылады. Ұлы Жібек жолы осы қытайлар құпия өндірген жібек маталарын саудалау үшін пайда болғаны тарихтан белгілі. Негізгі жол Қытай – Орта Азия – Византия – Иран – Европа бағытында жүргенімен, оның жан-жаққа тараған көптеген тармақтары болғаны қазіргі кезде анықталып отырғаны мақалада жан-жақты сөз етіледі.

Мақала BR10965370 «Ұлы Жібек жолының топонимиясын ғылымдар тоғысында зерделеу» атты Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі бекіткен мақсатты бағдарламалық жоба аясында жазылды.

Түйін сөздер: Ұлы Жібек жолы, этноним, топоним, этимология, тіл, тарих, ру-тайпа, түркі тілі, көне түркі ескерткіштері.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-293-302>

Түсті: 10.09.2022 / Жариялауға қабылданды: 23.10.2022

Кіріспе

Ұлы Жібек жолы б.э.б. II ғасырдан бастап Шығыс Азиядан Жерорта теңізіне дейін салынған көне керуен жолы екені бәрімізге белгілі (Қазақстанның физикалық географиясы, 2008). Көне Қытайдың Сиан-Ланьчжоу-Дуньхуан қалаларынан бастау алатын керуен жолы, негізінен, қытай жібегін саудалау мақсатында пайда болды. «Ұлы Жібек жолы» терминін алғаш енгізген (1877 ж) неміс географ-ғалымы Ф.фон Рихтгофен жолдың осы ерекшелігін ескерген.

Алғашқы кезеңінде, Жібек жолы Такла-Макан шөл даласын айналып өтуге байланысты екі бағытта соқпақ салды: оңтүстік жол Гаочан – Тянь-Шанның күнгей жағы – Қарашар – Куча – Ақсу – Ыстық көл – Шу – Талас – Исфара бағытымен жүрсе, солтүстік жол Гаочан – Жоңғарияның күнгейі – Үрімші – Манас – Күркіреусу – Еренқабырға – Іле – Орта Азияға қарай бет алған (Гумилев, 1994, 40, 41).

Жібек жолының кезекті бір даму кезеңі Бірінші Түркі қағанатының пайда болуынан басталады. Көне түріктер 570-ші жылдардан бастап, Жібек жолын бақылауға алып, саудагер соғдыларға емін-еркін сауда жасауға жағдай жасайды (Мамлеева, 1999, 53). Сол кезде Жібек жолы Түркі даласына да тарамдалып, Өтүкен, Енисей, Орталық Қазақстан, Еділ бойына дейін керуендер жол тартып көптеген елдерді басып өтеді.

Тарихшы, географ ғалымдардың зерттеулері бойынша, әрине, сауда жолдары Жібек жолынан бұрын да болған. Сақ, ғұн қорымдарынан табылып жатқан қытай жібегі мен ақшаларының белгілері түйелі керуендердің Евразия далаларын ежелден шиырлап келгенін дәлелдейді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Ұлы Жібек жолының ономастикасын зерттеу ғылымда кенже туып, кеш қалып келе жатқан салаға жатады. Көптеген еңбектер Жібек жолының тарихын, географиясын қарастырады да, ономастиканы айналып

өтеді. Ондағы жалқы есімдердің мағынасын ашуға бара бермейді. Себебі ономастикалық бірліктердің этимологиясын ашудағы қиындықтарда жатса керек. Ал Ұлы Жібек жолы Қытайдан басталып, түркі, парсы, үнді елдерін басып өтіп, Еуропа елдеріне дейін барғаны белгілі. Мақаланың мақсаты осы олқы тұсты толықтыру, яғни керуен жолдарындағы ел-жұрттың, ру-тайпаның аттарын зерттеу болып табылады. Оның ішінде даулы пікірлері көп болып келетін этнонимдердің этимологиясына тілдік шолу жасалады

Зерттеу жүргізу барысында салыстырмалы-тарихи, ретроспективті, ареалдық, статикалық, этиологиялық зерттеу әдістері қолданылды. Авторлар бір этнонимнің этимологиясы туралы бұрын айтылған пікірлерді келтіріп, салыстыра қарап, содан кейін ғана өз болжамдарын ұсынды. Берілген этнонимдердің этимологиясын осыған дейін ұсынған Ә.Қайдар, Қ.Сартқожаұлы, В.Махпиров, Т.Қайыркен, Л.Гумилев, т.б. ғалымдардың еңбектері, сонымен қатар «Древнетюркский словарь», М.Қашқаридың «Түркі тілдерінің сөздігі» сынды көлемді зерттеулер негізге алына отырып, әр этнонимнің шығу тегіне байланысты авторлардың өз тұжырымдары ұсынылды. Өзіне дейінгі жазылған тұжырымдарды теріске шығармай, өздігінше жаңа көзқарас білдірді немесе сол айтылған тұжырымдардың бірін қолдады. Этнонимнің мағынасын анықтауда, авторлар, тарихи, географиялық жағдайларды ескеріп, солармен атаудың шығу себептерін (этиологиясын) байланыстыра қарастырды. Жалқы есімдер, оның ішінде этноним, ғылыми талапқа сай тілдік, тарихи және географиялық аспектілерде қаралды.

Талдау

Біздің зерттеуіміздің негізгі мақсаты – Ұлы Жібек жолы бойында кездесетін этнонимдердің этимологиясын ашу. Осы мақсатқа сәйкес аймақ этнонимдерін зерттеуде мынадай міндеттер қойылды: - керуен жолдарында белгіленген, картаға түскен ру-тайпа аттарын түгел жинақтап,

жүйелеу; - этнонимикада семантикалық анализ ұғымдарын қалыптастыру; - атаулардың номинациялық типтерін және уәждену (мотивация) ерекшеліктерін теориялық тұрғыдан қарастыру; - субстратты этнонимдер этимологиясына талдау жасау.

Абар/Авар. Көптеген зерттеушілер Абар этнонимін Жужан этнонимінің баламасы деп таниды (Мысалы: С.П.Толстов, А.Н.Бернштам т.б.). Ал қытай зерттеушісі Лю Маоцай европалық зерттеушілердің жужандар мен абарларды теңестіруі толық дәлелденбегенін атап көрсетеді (Малявкин,1981,172-173). Л.Н.Гумилев, Ф.Симокаттаның ескертуіне сүйеніп, Абар мен Авар тайпалары бір емес деген көзқарасты ұстанады. Бумын қаған қайтыс болғанда ақтық жіберген Абар тайпасы дербес ел болған, оларды 554 жылдары Істемі қағанның қолы қиратты. Ал Каспий асып барып Европада пайда болған Авар бөлек халық екенін атап көрсетеді (Гумилев, 1994, 33-34).

Біздің ойымызша, Абар этнонимі парсы. аб «су» (Жеменей,1994,212) + ар «адам, ел» (Махпиров, 1997, 87) сөздерінен бірігіп, абар «су адамдары» мағынасын береді, өйткені Абар тайпасы Арал теңізінің маңын жайлаған. Бұл атауды құрамында парсы тілді соғдылар бар эфталиттер беруі мүмкін.

Істемі бастаған Батыс Түркі қағанатының әскері жужандарды, абарларды және хуни, уар, огор сияқты ұсақ тайпаларды қирата жеңіп, Еділден әрі асыра қуып тастайды. Бұл қашқындар енді Авар деген атпен Византияның іргесінен бірақ шығады (Гумилев,1994,34). Мұндағы авар этнонимі көне түркі. ав «жинау», авар «жиналу» (ДТС,1969,69) сөздерінен шығатынын байқау қиын емес, өйткені, шынында да, бұлар әр тайпаның қалдығынан құралған еді. Атап айтқанда, түркілерден жеңілген жужандар, абарлар, эфталиттер, хуни, уар (вар), огор т.б. этностар жинақталып қалған еді. Бұл жауынгер тайпалардың қалдығы бір ел болып бірігіп, Европаның «біраз шаңын қағады» (Гумилев).

Қарлық/Қарлұқ. Қарлық этнонимінің түркі тілінен жасалғаны анық болса да,

этимологиясы оңай ашылатын сияқты болса да, бірнеше көзқарас бар: 1. Қалың қардың кеселінен Оғыз қағаннан бөлініп қалған бірнеше тайпаны қарлық «қар адамдары» деп атап кетіпті деген аңызды келтіреді Березин, Кононовтар (Махпиров,1997,105). М.Қашқари, осы аңызды құптағандай, қарлұқтарды «... олар да оғыздар секілді түркімендер» дейді (Қашқари,1997,533). 2. Дерфер көне түркі. қар «араластыру, қосу» (ДТС,1969,428) түбірінен шығарып, қарлұқ<қаралұқ «араласқандар» деген мағына беретінін айтады (Махпиров,1979,105). Бұл пікірдің де жаны бар, өйткені қарлұқтар чисы, моула және ташылы деген үш тайпадан тұрады (Малявкин, 1981, 186), сондықтан қарлұқтарды кейде «үш оғыз» деп атайтын болған (Гумилев, 1994, 313). 3. Мен, өзімнің «Өр Алтайдың жер-су аттары» атты монографиямда В.И.Иллич-Свитычтің қар, кер, қр түбірі ностратикалық тілдерде «тау», «тас», «шын» мағынасын береді деген пікірі мен Ибн-Калдунның Мұзтауды «Мұзқар» деп жазуына сүйеніп, қарлық этнонимі «таулық» мағынасын береді деген болжам айтқан едім (Бияров, 2002; 2019, 14). Қазіргі зерттеулерге сүйеніп, қарлық этнонимі Тянь-Шань тауының шығыс сілемдері Баркөлтағ және Қарлықтағ оронимдерінен шығады-ау деген болжамға келдік. Мұндағы уәж – қарлықтардың шекарасы осы таулардан басталып, Моңғол Алтайына дейін созылып жатқаны (Малявкин, 1981, 186). Сонда, қарлық/қарлұқ этнонимі «Қарлықтағ тауынан шыққандар» деген трансонимнен пайда болған деуге болады және бұл болжам «қарлы жерліктер (қарлық)», «таулықтар» ұғымдарынан тым алшақ кетіп жатқан жоқ.

Құрықан. Құрықандар Түркі қағанатының солтүстік-шығысында орналасқан түркі тайпасының аты болған (ДТС,1969,469). Қытай. гулигань түрінде жазылған құрықандар қазіргі якут-саха елінің арғы тегі деген пікір қалыптасқан (Гумилев,1994,61).

Құрықан этнонимі туралы моңғол. құраған «қозы» сөзінен, көне түркі. қорыған «күзетші, қорғаушы» сөзінен шығарған бірен-саран болжамнан басқа нақты этимология жоқтың қасы. Біздің ойымызша, көне түркі.

қорыған «бекет, әскери қоныс» (ДТС,1969,458) сөзінен шығады дегендер шындыққа біртабан жақын тұрғандай, бірақ атау ретінде ол тайпаның ерекше белгісін тап басып тұрған жоқ. Кез келген атау, ол – мейлі, топоним болсын, мейлі этноним болсын, ерекше белгіге қарай қойылатыны белгілі. Ал құрықандардың өзіне тән ерекшелігі – олардың темір өндіру шеберлігі. Мәселен, археолог А.П.Окладниковтың айтуынша, ең таза, сапалы темірді осы құрықандар ғана өндіре алады екен (Гумилев,1994,64). Ендеше, құрықан этнонимі көне түркі қорық «балқытылған темір» (Кайдар, 2005, 225) + ан (көне жұрнақ: ер/ерен, оғұл/оғулан) тұлғаларынан жасалып, қорықан/құрықан «(темір) балқытушы» мағынасын береді деп есептейміз. Құрықандар қағанатқа бағалы аң терісі мен темір қарулар жіберіп тұрған, ал «... түркілер темірді биік санайды, темірге құрмет қылады» (Қашқари,1997,419).

Қырғыз. Қырғыз этнонимі қытай жазбаларында, көне түркі ескерткіштерінде жиі кездесіп отырады, бірақ этимологиясы әлі ашыла қойған жоқ. Ономаст-ғалым В.У.Махпиров қырғыз этнонимі туралы айтылып келген негізгі-негізгі пікірлерді былайша жинақтайды:

С.Абрамзон, Д.Банзаров т.б.: қырғыз < қырық «сан есім» + уз (көптік жалғауы) арқылы жасалып, «қырық рудан құралған тайпалық бірлестік аты» дейді.

В.В.Радлов: қырғыз < қырық + йүз сан есімдерінен бірігіп, «қырық жүз адамы бар ел» дейді.

Ә.Марғұлан: қырғыз < қыр «дала» + қыз/қызы/кісі «адам» сөздерінен бірігіп, «дала адамдары» деген мағына береді дейді.

А.Вамбери: қырғыз < қыр «дала» + ғыз «көшу» сөздерінен бірігіп, «далада көшіп жүрушілер» деген мән береді дейді.

М.Мукачи: қырғыз < қыр «дала» + оғұз «рулар бірлестігі» сөздерінен бірігіп, «дала оғыздары» мағынасын береді дейді.

К.И.Петров: қырғыз < қыр/қырү «қызыл» + уз (көптік жалғауы) тұлғалары арқылы жасалып, «қызылдар» деген ұғым береді дейді.

А.Н.Кононов: қырғыз < қырү «қызыл шырайлы» + уз (көптік жалғауы) тұлғалары арқылы жасалып, «қызыл шырайлы (адамдар)» деген мағына береді дейді.

Н.А.Баскаков қырғыз < қырү «қызыл» + оғұз «рулар одағы» сөздерінен бірігіп. «қызыл оғыздар» деген мағына береді дейді (Махпиров,1997,102).

Зерттеулер, негізінен, қырық «сан есім», қыр «дала» және көне түркі. қырү «қызыл» сөздерінің мағына топтасатынын көреміз. «Қызыл, қызыл шырайлы» мағынасына мән берілуі қытай жазбаларында сақталған «Енисейалқабында түсті көзді түрік тайпалары тұрады» деген дерекке сүйенгендіктен болса керек (Кононов,1978,37).

Келтірілген тұжырым, болжамдарды жоққа шығармай, өз болжамымызды ұсына кетуді жөн көрдік. Біздің ойымызша, қырғыз/қырғыз этнонимі көне түркі. қырүк «қырушы, қиратушы» (ДТС,1969,447) + аз «тайпа аты, этноним» (ДТС,1969,72) сөздерінен тіркесіп, қырүказ/қырқаз/қырғыз «қырып-жоюшы аз тайпасы» деген мағына береді. Бұл этимологияның уәждері мынадай: 1) Аз тайпасы қырғыздармен көршілес тұрған («Күлтегін», «Тоңқұқ» мәтіндерін қараңыз). 2) Қиыр шетте орналасқан қырғыздарға басқа тайпаларды шауып, тонап, қайтып кетуге жер жағдайы ыңғайлы болған. 3) Аз тайпалары іштей жіктелетінін көреміз, мәселен, «Тоңқұқ» ескерткішінде «Шөлді аз тайпасы» деген ел аталады (24-жол). Ендеше Шөлді аз елі болса, неге Тонаушы (жауынгер) аз тайпасы болмасқа?

Қытай. Қытай этнонимі, көптеген басқа этнонимдер сияқты, ол елге сырттан таңылған. Атап айтқанда, X-XI ғасырларда Солтүстік Қытайды басып алып, Ляо мемлекетін құрған моңғол тектес қидан тайпасының атынан қалыптасқан этноним болатын (Поспелов,2007,246). Бұл атаудың Европа, Ресей жаққа кеңінен тарап кетуіне Қытан/Қидан мемлекетімен сауда-саттық жасаған көпестердің ықпалы көп болған. Олар: кидан/катай/кытай/хытай/китай деп атап кеткен. Ал қытайлықтар өздерін чжунго/жүңго деп атайды: қытай. чжун/жүң

«орталық» + го «мемлекет» (Малявкин,1981) сөздерінен бірігеді. Қытайды парсы тілдес елдер Шың/Чин деп атайды, себебі алғашқы қытай империясының Цинь атауымен байланыстырады. Көне түріктер оларды табғач деп атағаны мәлім.

Ұлы Жібек жолы осы қытайлар құпия өндірген жібек маталарын саудалау үшін пайда болғаны тарихтан белгілі. Негізгі жол Қытай – Орта Азия – Византия – Иран – Европа бағытында жүргенімен, оның жан-жаққа тараған көптеген тармақтары болғаны қазіргі кезде анықталып отыр.

Он оқ. Көне түркі ескерткіштерінде «Он оқ бұдүн» түрінде жазылған (Кт(б), 19-жол). Барлық зерттеушілер Он оқ бұдүн этнонимі Батыс Түрік қағанаты атауының орнына қолданыла беретінін, өйткені этноним Батыс қағанаттың негізгі тайпалары болған Дулудың маңына топтасқан бес тайпа мен Нушибидің маңына топтасқан бес тайпаны қосып «Он оқ бұдүн» деп аталғанын мойындайды (Гумилев,1994,60,147). Мұндай топтастыру 635 жылдары Батыс қағанат қағанының әмірімен жүріп, ежелгі дәстүр бойынша, әр руға бір-бір жебеден таратылып берілгендіктен, Он оқ «он тайпа» атуы пайда болған (сонда, 210-211). М.Қашқари оқ «енші, үлес, бөліс» мағыналы сөз екенін атап көрсетеді (Қашқари,1997,66).

Соғды. Этнонимнің өзі – Соғд, ал Соғдақ «Баласағұнға келіп мекен тепкен бір қауым жұрт. Олар соғдылардан. Бұхара мен Самарқанд арасында тіршілік еткен. Кейін түріктеніп кеткен (Қашқари,1997,531). Соғд этнонимі туралы көптеген болжамдардың ішінде екеуі өктем: 1. Соғд иран. сухта «отпен тазартылған» мағынасынан шығады (Мульдияров,2015,31). 2. Соғд соғд. сақ, скиф, ашқуз этнонимдерімен байланысты шыққан (Обольченко,1992,45).

Соғдылар ежелден шығыс пен батысты жалғастырушы және Ұлы Жібек жолын салған саудагер халық болғаны тарихтан мәлім. Ендеше этнонимнің уәжін осы кәсіптен іздеу керек. Біздің зерттеуіміз бойынша, соғды парсы. соуда «сауда» (Жеменей,1994,296) сөзінен шығатындай. Соғда/соуда сөздеріндегі ғ-у дыбыс алмасуы түркі тілінде бар

құбылыс: жайлағ/жайлау, қыстағ/қыстау. Ал Соғдақ<соғд+дақ (бір нәрсенің молдығын, тәндігін білдіретін жұрнақ: құм+дақ, шаң+дақ) тұлғаларынан жасалып, «саудашыл, саудагер» деген мағына береді. Бұл атау парсы, түркі тілдерінің араласуынан жасалған.

Көбінесе «Алты баулы Соғдақ», көне мәтіндерде «алты чуб Соғдақ», түрінде кездеседі.Бұл атаудың шығу тарихы былай. ШығысТүркіқағанатықұлап,Танимпериясына бағынған кезде (630-шы жылдары), соғдылар да табғаштарға бағынышты күйге түседі және бөліп-бөліп билеуді жақсы көретін Тан империясы соғдыларды алты округке бөліп орналастырады (Малявкин,1981,74-75). Сол кезден бастап, Алты баулы Соғдақ атауы пайда болған. Мұндағы чуб қытай. чжоу/чюу «аймақ, облыс» сөзі екені анықталған (ДТС,1969,156).

Табғач. Көне түркі ескерткіштерінде жиі кездеседі және Жібек жолы осы елден басталады. Табғач қытай. thag-bar < thag-bat этнонимі Солтүстік Қытайда қалыптасқан СолтүстікВэй(б.д. 386-534 жж) династиясының аты (ДТС,1969,526). Л.Н.Гумилевтің айтуынша, Солтүстік Қытайды бір империяға біріктірген Тоба тайпасы болған және ол Тоба-Вэй деп аталған (Гумилев,1994,8).

Профессор Т.З.Қайыркеннің ғылыми еңбегінде табғач этнонимі Тан империясына қарата айтылатыны байқалады (Қайыркен,2008,31,53). Қалай болса да, табғач этнонимі «қытай», «қытайлықтар» мәнінде қолданылғаны анық.

М.Қашқари өз сөздігінде: «Тавғаш «машын» елінің атауы... Көне, үлкен нәрсенің барлығы «табғаш едзі» аталады... Табғаш хан дегеннің «мемлекеті ежелгі ұлы хан» мағынасы бар» деген анықтамалар береді (Қашқари,1997,513). Ғалым осы түсініктемелері арқылы табғаш сөзінің этимологиясын ашып беріп тұр: табғач көне түркі. «көне, үлкен (ел)» деген мағыналы сөз екен. Қытайдың ежелден мемлекеттер құрғаны, қала салғаны, жан саны көп екені ескерілген.

Таңғұт. Көне түркі. таңғұт/таңғұт, қытай. дансян, моңғол, тангад, орыс. тангуд этнонимі қай тілден жасалғаны белгісіз, өйткені

таңғұттар көне Жун халқы мен тибеттіктердің қосылуынан пайда болған (Гумилев,1960). Таңғұттар тибет-бирма тіл тобында сөйлеген. 982 жылдары таңғұттар күшейіп, Солтүстік Қытайда Си Ся (Батыс Ся) мемлекетін құрады. Си Ся мемлекетін 1225-27 жылдары Шыңғысхан бастаған моңғолдар құлатады (Оссон,1996,179).

Татар. Татар этнонимін көне түркі. тат «жат, бөтен» (ДТС,1969,541) сөзімен байланыстыратын ғалымдар бар (мысалы, Н.А.Баскаков). М.Қашқари тат сөзіне жан-жақты анықтама беріп кеткен: «бүкіл түріктер арасындағы парсыша сөйлесетін адам», «... ұйғыр кәпірлерінің, мұсылмандыққа кірмеген ұйғырлардың атауы» (Қашқари,1997,408-409). Бұл болжамды қолдаушылар тат + ар (көптік мәнді қосымша) тұлғаларымен жасалып, «жаттар, бөтендер» деген мағына береді дейді (Махпиров,1997,110).

В.В.Бартолд татарлар моңғол тектес халық болуы мүмкін деген жорамал айтқан еді, алайда «Түрік сөздігінде»: «Татар – түрік халықтарының бірі» деп анық жазылғын (Қашқари,1997,471).

Алынған нәтижелер

Біздің ойымызша, татар этнонимі қытай. дади/дада «үлкен (көп) жау» сөзінен шығатындай (Русско-китайский словарь, электронды нұсқа бойынша). Атауға уәж болатын нәрсе: «Татарлар Қытайдың солтүстігінде шашырап жатқан көшпелі тайпалардың ішіндегі ең жақын орналасқаны және жан саны мен байлығы жағынан ең мықтысы болған» (К.д,Оссон,1996,63). Қытайлар таңған дади/даду/дада атауына -р (көне көптік жалғауын) кейін түркілер қосуы мүмкін: дадар/татар. Бұл нақты бір тайпаның аты болған, бірақ уақыт өте келе, бүкіл түркі, моңғолға «көп, күшті жау» мағынасымен таңылғаны белгілі.

Көне түркі ескерткіштерінде Тоғыз Татар, Отыз Татар этнонимдері кездеседі (Енисей, «Күлтегін» ескерткіштері). Мұндағы Отыз Татар этнонимі ол тайпаның отыз рудан құралған ірі тайпалық одақ болғанын тағы

да дәлелдейді. Ал Тоғыз Татар этнонимі ойлануды қажет етеді, өйткені Тоғыз Оғыз, Тоғыз Түрк, Тоғыз Теле, Тоғыз Ұйғыр этнонимдері қытай жазбаларында кездеседі (Малявкин,1981,116). Мұндағы көп «тоғыз» не? Нені білдіреді? Біздің ойымызша, Қытайдың солтүстігін мекендеген ірі-ірі тоғыз тайпа: түркі, татар, оғыз (сегіз оғыз, тоғыз оғыз), қырғыз, ұйғыр, теле, қыпшақ, қарлұқ, түркеш – қайталанып айтыла беретін сияқты. Оларды татарлар билеп тұрғанда – Тоғыз Татар, оғыздар бағындырғанда – Тоғыз Оғыз, түркілер жаулап алғанда – Тоғыз Түрк, телелер билікке ие болғанда – Тоғыз Теле, ұйғырлар билегенде – Тоғыз Ұйғыр деп атап отырғанға ұқсайды. Мұнда аз, чік, басмыл, байырқу т.б. кішілеу тайпалар есепке алынбаған секілді.

Тәжік. Тәжіктер – иран тектес, парсы тілдес халық. Шығыс Иран, Ауғанстан, Тәжікстан, Өзбекстан т.б. елдер аумағында қоныстанған (Каландаров,2004, 35-т). Тәжік этнонимі парсы. тазик «араб», «мұсылман» деген мағына береді дейді көптеген ғалымдар, өйткені арабтар жаулап алып, ислам дініне енгізген парсылар халифат армиясының құрамына алынып, бірге соғысқан (арабтанған парсылар – Б.Б.) (Бартольд,1963,68). М.Қашқари сөздігінде де тәжік «тәжік» түрінде берілген (Қашқари,1997,445).

Түпүт. Түпүт/Түбүт (Қашқари,1997,412) қазіргі Тибет жері мен елінің түрікше аталуы, яғни Түпүт – әрі – топоним, әрі – этноним. Көне тибеттіктер мықты мемлекет құрып, Табғаштарға (Тан империясына) батыстан қауіп төндіріп тұрған. Түркілермен, көбінесе, одақтас болып отырған (Гумилев,1994,246).

Түргеш. Түргес/Түргіш (ДТС,1969,599)/ Түргеш – түркі этнонимдерінің бірі. А.Н.Кононов: түргеш < түрк + еш (көптік-жинақтық мәнді қосымша) арқылы жасалып, «түріктер» деген мағына беретінін айтады (Махпиров,1997,96). В.Котвич: түргеш < түрк + еш «ұқсас, сияқты» деген мән беретін сөз екенін айта келіп, кейін осы сөз парсы. ман/ мен сөзімен алмасқан дейді: тюргеш=туркмен «түркілерге ұқсас» (Махпиров,1997,96).

Біздің ойымызша, түргеш көне түркі. түрк + еш (кішірейту мәнді жұрнақ; бел+ес, дөң+ес

үлгілес) тұлғаларынан жасалып, «кіші, шағын түрік» мағынасын береді. Уәж: Ұланғайыр жерді алып жатқан Түркі қағанатына қарағанда, аумағы шағын, жан саны аз тайпалық құрылымды Түркеш/Түргеш «кіші түріктер» деп атаған. «Күлтегін» ескерткішінде «Түргеш ханы түркіміз, өз халқымнан еді» (18-жол). (Орхонские надписи, 2001, 179) деген ақпарат бар, ендеше ағайын тайпа болғандықтан, «түрк+еш» атануға толық құқы бар ел болған.

Үрүм. «Күлтегін» ескерткішінде Пұрм түрінде таңбаланған (Кт(б) 4-жол). Зерттеушілер ол сөзді апұрым, парпурум т.б. тұлғада оқып келді, алайда бұл этнонимнің пұрм/үрүм/рим, яғни Византия екенін түрік ғалымы Баһауеддин Өткел дәлелдеп шыққан еді (Гумилев, 1994, 33). Рим сөзін түркілер протеза жасамай айта алмайтынын ескерсек, Үрүм тұлғасы тіл заңына қайшы келмейді. Қазақ тілінде «қызды Қырымға, ұлды Үрүмге қондырды» мәтелінде осы атау сақталып қалған. Түркі қағанаты Византиямен одақтас болып, жібек саудасымен айналысқаны тарихтан мәлім.

Чігіл. Чігіл/шігіл этнонимі туралы «Көне түркі сөздігі» түрік тайпасының бірінің аты екенін айта келіп, ауыспалы мағынада «қарапайым, қара халық» дегенді білдіретінін келтіреді (ДТС, 1969, 145). Ал М.Қашқари шігілдердің үш аймаққа бөлініп орналасқанын (Құйас қалашығы, Тараз-Талас қаласының маңы және Қашқар қыстақтарында) айта келіп, атаудың өзі Ескендір Зұлқарнайынның ин чиг-ил «неткен батпақ» деген сөзінен пайда болғанын атап өтеді (Қашқари, 1997, 452). А.Македонский сол жерге бір қорған бекет салдырыпты. Сол қорған бекет «Шігіл» деп аталып кеткен (сонда, 145).

«Китаб худуд ал-алам мин ал-машрик ила-л-магриб» жинағында Шігіл қаласы қарлұқтар мен чігілдердің шекарасында орналасқаны; мұсылман елдеріне жақын салынғаны; саудагерлер тоқтайтын, гүлденіп тұрған қолайлы қала екені айтылады (Худуд ал-алам, 16-бөлім). Бұл М.Қашқари жазып отырған қорған-бекет екені анық.

Осы мәліметтерден басқа Шігіл этнонимі туралы пікірлер кездеспейді. М.Қашқаридің анықтамасын халықтық этимология десек те, оның Шігіл қорғаны туралы айтқаны мен «Худуд ал-алам» кітабының дерегі мынадай шешімге жетелейді. Біздің ойымызша, Шігіл этнонимі көне түркі. шік/жік/шек «шекара» (Кайдар, 2005, 273) + іл/ел «ел, халық» сөздерінен бірігіп, «шекара халқы» деген мағына беретіндей. «Көне түркі сөздігіндегі» чігіл «қарапайым, қара халық» деген қосымша мән де осыған меңзейді, өйткені ертеде шекара бойына қарапайым, кірме халықтарды орналастырып, ақсүйектері астанада тұрғаны белгілі.

Шігіл тайпасының солтүстікте орналасқан Чік тайпасымен байланысы бар ма, білмейміз, бірақ екі этноним де чік/чек «шекара» мағынасынан ашылады.

Қорытынды

Қорыта келгенде, Ұлы Жібек жолы көптеген ел, тайпа, ұлыстардың үстін басып өткені белгілі. Ол елдердің бірі Жібек жолы арқылы саудасын жүргізсе, енді бірі керуен жолдарының қауіпсіздігіне жауапты болды. Жібек жолын қолда ұстап, пайда табу үшін Қытай, Түркі, Иран, Византия мемлекеттері арасында үнемі күрес жүріп отырды.

Біз бұл мақалада Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан 15 шақты ел, ұлыстардың аттарына (этнонимдерге) ішінара этимологиялық талдау жасадық. Бұлар макроэтнонимдер болып табылады және жасалған талдаулар сол кездегі ру-тайпалар туралы мәліметтер бере алады деп ойлаймыз. Кез келген этимологиялық талдау болжамнан тұрады деген қағидаға сай, авторлардың ұсынған тұжырымдарын да жүз пайыз ақиқат деп қабылдауға болмайды, алайда сол ұсынылған болжамдардың бірінде этнонимнің шын мағынасы жатуы да мүмкін.

Мұндағы этнонимдердің кейбірі күні бүгінге дейін сақталған, кейбірі басқаша атала бастаған, енді біреулері біздің заманға жете алмаған.

Әдебиеттер тізімі

1. Бартольд В.В. Соч., т. II, ч. 1. – Москва: Наука, 1965. – 100 с.
2. Бияров Б.Н. Өр Алтайдың жер-су аттары. – Алматы, 2019. – 45 б.
3. Гумилев Л.Н. Көне түріктер: көпшілік оқырман қауымға арналған. – Алматы: «Білім», 1994 – 88 б.
4. Древнетюркский словарь. – Москва, 1969. – Б. 570-584.
5. Жеменей И. Қазақша-парсыша және парсыша-қазақша сөздік. – Алматы: «Санат», 1994. – 214 б.
6. Кайдар А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алматы: Изд. «Арыс», 2005. – 273 с.
7. Каландаров, 2004, 35-т: Каландаров Т. Таджики. Большая российская энциклопедия. 35-т. Москва, 2017. – 225 с.
8. Оссон К. От Чингисхана до Тамерлана (Перевод и предисловие проф. Н. Козьмина) 2-е издание. – Алматы: «Санат», 1996. – 63 с.
9. Кононов А.Н. Семантика цветообозначения в тюркских языках // Тюркологический сборник. – 1981. – С. 37-74.
10. Қайыркен Т.З. Көне түркі ескерткіштеріндегі қытай жазбалары (VII – XIV ғғ). – Өскемен: Рекламный Дайджест, 2008. – 92 б.
11. Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрк): 3 томдық шығармалар жинағы/ауд. А.Егеубай. – Алматы: Хант, 1997. – 343 б.
12. Малявкин А.Г. Исторические география Центральной Азии (материалы и исследования). – Новосибирск: Наука, 1981. – 116 с.
13. Махпиров В.У. Имена далеких предков (источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики). – Алматы: Институт востоковедения МН-АН РК, 1997. – 135 с.
14. Мульдияров П.Я. О терминах сколот и паралат // Universum: Общественные науки. – Москва, 2015. – № 4 (14). – 31 б.
15. Обольченко О.В. Культура античного Согда по археологическим данным VII в. до н.э. – VII в. н.э. – Москва: ГРВЛ, 1992. – 45 с.
16. Орхонские надписи. Кюль-тегин. Бильге-каған. Тоньюкук. – Семей: МКА, 2001. – 225 с.

B.N. Biyarov, A.M. Kartaeva

S. Amanzholov East Kazakhstan University, Oskemen, Kazakhstan

The etymology of some ethnonyms found on the Great Silk Road

Abstract. The article examines the etymology of some ethnonyms found on the Great Silk Road. A partial etymological analysis is made of the names (ethnonyms) of the Ulus, the country located along the Great Silk Road. The analyzes made information about the tribes of that time. It is believed that some of the ethnonyms here have been preserved to this day, some have been called differently, and some have not reached our time.

It is known from history that the Great Silk Road passed through many countries, tribes, and peoples. The countries located along the Silk Road conducted trade through the Silk Road, and one was responsible for the security of the caravan routes.

The history and etymology of the ethnonyms Avar, Karluk, Kurykan, Kyrgyz, China, On ok, Sogdy, Tabgach, Tangut, Tatar, Tuput, Turgesh, Urum, Chigil are shown and described. It is known that any name, whether it is a toponym or an ethnonym, is based on a special sign. The peculiarity of each name was related to their profession.

The Chinese ethnonym, like many other ethnonyms, is said to have been imposed on the country from outside. It is argued that it is an ethnonym formed on behalf of the Qidan tribe of Mongolian origin, which conquered Northern China and founded the Liao state in the X-XI centuries. It is said that the influence of merchants who traded with the state of Khytan/Kidan had a lot of influence on the widespread spread of this name to Europe and Russia. It is known from history that the Great Silk Road was created for the trade of silk

fabrics produced in secret by the Chinese. Although the main road runs in the direction of China - Central Asia - Byzantium - Iran - Europe, it is now known that it has many branches that spread in all directions.

The article was written within the target program project approved by the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan BR10965370 «Study of the historical toponymy of the Great Silk Road at the junction of sciences».

Keywords: The Great Silk Road, ethnonym, toponym, etymology, language, history, tribe, Turkic language, ancient Turkic monuments

Б.Н. Бияров, А.М. Картаева

Восточно-Казахстанский университет им. С.Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан

Этимология некоторых этнонимов, встречающихся на Великом шелковом пути

Аннотация. В статье рассматривается этимология некоторых этнонимов, встречающихся на Великом шелковом пути. Проведен частичный этимологический анализ названий (этнонимов) улуса, страны, расположенной вдоль Великого шелкового пути. Проведенные анализы сообщают о сведениях о племенах того времени. Считается, что некоторые из этнонимов здесь сохранились до наших дней, некоторые назывались иначе, а некоторые не дошли до нашего времени.

Показаны и описаны история и этимология этнонимов авар, карлук, курыкан, киргиз, кита, онок, согды, табгач, тангут, татар, тупут, тюркеш, урум, чигил. Известно, что в основе любого названия, будь то топоним или этноним, лежит особый знак. Особенность каждого имени была связана с их профессией.

Говорят, что китайский этноним, как и многие другие этнонимы, был навязан стране извне. Утверждается, что это этноним, образованный от имени племени кидань монгольского происхождения, завоевавшего Северный Китай и основавшего в X-XI веках государство Ляо.

Из истории известно, что Великий шелковый путь проходил через многие страны, племена и народы. Страны, расположенные вдоль Шелкового пути, вели торговлю через Шелковый путь, и одна из них отвечала за безопасность караванных путей.

Хотя главная дорога пролегает в направлении Китай — Средняя Азия — Византия — Иран — Европа, теперь известно, что она имеет множество разветвлений, разбросанных во всех направлениях.

Статья написана в рамках целевого программного проекта, утвержденного Министерством образования и науки Республики Казахстан BR10965370 «Изучение исторической топонимии Великого Шелкового пути на стыке наук».

Ключевые слова: Великий шелковый путь, этноним, топоним, этимология, язык, история, племя, тюркский язык, древнетюркские памятники.

References

1. Bartöld V.V. Soch., t.II, ch.1.[Works vol. II, part 1.]. (Nauka, Moscow, 1963, 100 p.), [in Russian].
2. Biarov B.N. Ör Altaidyñ jer-su attary [Names of lakes of Altai]. (Almaty, 2019, 45 p.), [in Kazakh].
3. Gumilev L.N. Köne türnkter: köpşilik oqyrman qauymğa arnalğan [Ancient Turks: For the general readership]. (Almaty, «Bılım», 1994, 88 p.), [in Kazakh].
4. DTS, 1969. 570, 584: Drevnetürkski slovar [Old Turkic dictionary]. Moscow, 1969. [in Kazakh].
5. Jemenei İ. Qazaqşa-parsyşa jäne parsyşa-qazaqşa sözdik [Kazakh-Persian and Persian-Kazakh dictionary]. (Almaty, «Sanat», 1994, 214 p.), [in Kazakh].
6. Kaidar A.T. Struktura odnoslojnyh kornei i osnov v kazahskom iazyke [The structure of monosyllabic roots and stems in the Kazakh language.] (Almaty, İzd. «Arys», 2005, 273 p.), [in Russian].
7. Kalandarov T. Tajiki. Bölşäia rosiskaia ensiklopedia. [Great Russian Encyclopedia. 35-t.]. Moscow, 2017. [in Russian].
8. Osson K. Ot Chingishana do Tamerlana (Perevod i predislovie prof. N.Közmina) 2-e izdanie.[From Chingis Khan to Tamerlane (Translated and foreword by Prof. N. Kozmin) 2nd edition.] (Almaty, «Sanat», 1996, 63 p.), [in Russian].

9. Kononov A.N. Semantika svetooboznachenia v türkskih iazykah. Türkologicheski sbornik 1978, [Semantics of color naming in the Turkish language. Turkological collection]. Moscow, 1981. P. 37-74. [in Russian].
10. Qaiyrken T.Z. Köne türk eskertkişterindegi qytai jazbalary (VII – HIVǵǵ) [Chinese inscriptions on ancient Turkic monuments (VII-XIV centuries)]. – (Öskemen, Reklamnyi Daijest, 2008, 92 p.), [in Kazakh].
11. Qaşqari M. Türk tılıñ sözdıǵı (Diwani lūǵat-it-türk): 3 tomdyq şyǵarmalar jınaǵy/aud. A.Egeubai. [Dictionary of the Turkish language (Diwani lugat-it-turk): a collection of works in 3 volumes]. (Almaty, HANT, 1997, 343 p.), [in Kazakh].
12. Maläykin A.G. İstoricheskie geografia Sentralnoi Azii (materialy i issledovania). [Historical geography of Central Asia (works and researches).] (Novosibirsk, Nauka, 1981, 116 p.), [in Russian].
13. Mañpirov V.U. İmena dalekih predkov (istochniki formirovaniya i osobenosti funksirovaniya drevnetürkskoi onomastiki)[The names of distant ancestors (sources of formation and features of the functioning of ancient Turkish onomastics)]. (Almaty, Institut vostokovedeniya MN-AN RK, 1997, 135 p.), [in Russian].
14. Müldiarov P.İa. O terminah skolot i paralat. Universum: Obşestvennye nauki.[On the terms skolot and paralat. Universum: Social sciences]. Moscow, 2015. No.4 (14). P.31. [in Russian].
15. Obölchenko O.V. Kültura antichnogo Sogda po arheologicheskim dannym VII v. do n.e. – VII v. n.e. [Culture of ancient Sogd according to archaeological data of the 7th century. BC. – 7th century AD]. (Moscow, GRVL, 1992, 45 p.), [in Russian].
16. Orhonskie nadpisi. Kül-tegin. Bilge-kaǵan. Tönükuk. MKA. [Orkhon inscriptions. Kul-tegin. Bilge-kagan. Tonyukuk. ICA]. (Semei, 2001). [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Бияров Бердибек Нуралдинович – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан.

Картаева Айжан Маратбекқызы – филология ғылымдарының докторы, С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті профессоры, Өскемен, Қазақстан.

Biyarov Berdibek Nuraldinovich – Candidate of Philological Sciences, Professor of S. Amanzholov East Kazakhstan university, Oskemen, Kazakhstan.

Kartayeva Aizhan Maratbekovna – Doctor of Philological Sciences, Professor of S. Amanzholov East Kazakhstan University, Oskemen, Kazakhstan.

Көне ұйғыр тіліндегі септіктердің зерттелу барысы

Аңдатпа. Мақалада көне ұйғыр тіліндегі септіктердің зерттелу барысы сөз болады. Қазақ ғылымында көне түркі тілдерін зерттеу өз деңгейінде дамығанымен, сол көне түркі тілдерінің бір тармағы және де үлкен тармағы (үлкен тармағы дейтініміз шетелдік ғалымдардың пайымдауынша көне ұйғыр тілі дегеніміз - үшінші Түркі қағанатының тілі) көне ұйғыр тілін зерттеу ісі кенжелеп қалған деп айтуға болады. Осы олқылықтың орнын толтыру мақсатында көне ұйғыр тілін зерттеген көрнекті ғалымдардың еңбектерін пайдалана отырып септіктердің зерттелу барысын қарастырдық. Сөйлем ішінде сөздердің бір-бірімен байланысқа түсуін жүзеге асыруда септіктердің алатын орны үлкен. Жалпы, септіктер туралы жазудағы мақсатымыз арадан қанша уақыт өтсе де көне түркі тіліндегі, оның ішінде көне ұйғыр тіліндегі септіктермен қазіргі түркі тілдеріндегі септіктер арасында көп айырмашылықтың жоқ екендігіне тағы да көз жеткізу және де кейбір ерекшеліктерін талдап көрсету. Мақалада шетелдік және отандық тілші ғалымдардың септіктер туралы зерттеулеріне тоқталып, салыстырмалы түрде беруге тырыстық. Ғалымдардың септіктер жайында жазылған тұжырымдарын талдау, салыстыру, талқылау әдістерін қолдана отырып зерделедік.

Түйін сөздер: көне түркі тілі, көне ұйғыр тілі, септіктер, грамматикалық талдау, салыстырмалы талдау.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-303-311>

Түсті: 12.05.2022 / Жариялауға қабылданды: 17.11.2022

Кіріспе

Зат есімдердің сөйлем ішінде басқа сөздермен байланысқа түсуі септік жалғаулары арқылы жүзеге асады. Көне ұйғыр тілінде де атау, ілік, барыс, жатыс, шығыс, көмектес септіктері бар. Көне ұйғыр жазба ескерткіштеріне мыңдаған жылдан астам уақыт өтсе де ондағы септіктердің қазіргі түркі тілдеріндегі септіктерден еш айырмашылығы жоқ десе де болады. Мақалада көне ұйғыр тіліндегі септіктерге арнайы тоқтала

отырып, көне ұйғыр тілін зерттеген тілші-ғалымдардың септіктерді зерттеу барысын қарастырдық. Әлем ғалымдары көне ұйғыр жазба ескерткіштері тілін XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басынан бастап зерттей бастағаны мәлім.

840 жылға дейін қазіргі Моңғолия жерінде өмір сүрген ұйғырлар (Ұйғыр дала қағандығы) қырғыздардан жеңіліп Моңғолияның оңтүстігі мен оңтүстік батысына қарай көшеді. Негізгі бөлігі бүгінгі Шыңжаң аймағына барған ұйғырлар отырықшылық өмірге

бейімделіп, бұл жерде негізінен аударма әдебиетті қалыптастырады. Бұл әдебиеттегі мәтіндердің негізгі бөлігін діни мәтіндер құраған. Аталмыш діни мәтіндердің барлығы дерлік будда дініне байланысты шығармалар десек те болады. Дегенмен, бұл еңбектердің аударылған уақыты белгісіз. Моңғолиядан бүгінгі Шыңжаң өлкесіне келген, Тарым, Хочо аймақтарына орналасқан ұйғырлар бұл жерлерде жаңа өркениет қалыптастырып, отырықшылық қоғамға бейімделіп, өздерінен бұрын келіп орналасқан жергілікті халықтардан Буддизм, Манихейзм, Христиан діндерін үйреніп, әр түрлі діни шығармаларды өз тілдеріне аударған. Будда дінінен аударма шығармаларға негізделген ұйғыр әдебиеті дәуірін IX ғасырдан бастап XIV ғасырдың аяғына дейін деп қарастыруға болады. Бұл бес жүз жылдық уақытты да өз ішінде бөлеміз. Бастапқыда соғды тілінен, тохар тілінен, қытай тілінен аудармалар жасалса, кейін оның орнын қытайшадан және тибет буддасына арналған аударма еңбектер басқан. Қытайдың Шыңжаң Ұйғыр Автономиясының Тұрпан қаласы маңындағы әр түрлі үңгірлерден, Қансудағы үңгірлерден табылған бұл шығармалар 5 елдің (Германия, Англия, Франция, Ресей және Қытай) музейлері мен кітапханаларында сақтаулы тұр.

Көне ұйғыр грамматикасы бойынша басты басты ғылыми шығармалар болып табылатын А. Вон Гавайннің “*Altürkische Grammatik*” Wiesbaden 1974 (3)., А.Н. Кононовтың “Грамматика языка тюркских рунических памятников” VII-IX веков., Т. Текиннің “*A Grammar of Orkhon Turkic*, Calofornia 1967., М. Эрдалдың “*A Grammar of Old Turkic*” Leiden-Boston 2004., К. Ерасланның “*Eski Uygur Türkçesi Grameri*”, Ф. Айдаровтың “Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі” Алматы «Мектеп» 1986., Ф. Айдаровтың “Көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің тілі” Алматы «Рауан» 1991., М. Өлмездің “*Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri*” İstanbul 2017., А. Вон Гавайннің “*Eski Türkçenin Grameri*”, Ankara, Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu, 1988. Еңбектерін пайдаландық.

Зерттеу әдістері

Мақаланы жазу барысында көне ұйғыр тіліндегі септіктерге жеке жеке тоқталып, ғалымдардың әр септік туралы тұжырымдамаларын беру негізінде жүйелеу, талдау, сипаттау әдістері қолданылды.

Талқылау

Неміс ғалымы А. Вон Гавайн көне ұйғыр тіліндегі атау септігін «белгісіз септік» терминімен атаған. Атау септік жалғаусыз, жалаң түрде болады деп тұжырым жасаған. Ғалым ілік септігі +ң, +ың, +ның жалғаулары арқылы жасалады (тоннуң (МІ 8, 14), кишинең (МІ 8, 15), атнң (МІ 16, 11); (жақындау) барыс септігі +ка, +ке; +а, +е; +йа, +йе жалғаулары арқылы (адака (МІ 5. 13), курыйа (R N 11), өге (ТТІ 216); жүктеу (табыс) септігі +ыг, +уг, +аг, +ег, +ны, +ні жалғаулары арқылы (айыгыг (МІ 8,8), ыгачаг (МІ 7,3), алтунуг (МІ 8,8)) жасалады деп көрсетеді. Табылу-бөліну (жатыс) септігі +та, +те, +да, +де жалғаулары арқылы (башта, өдте); бөліну (шығыс) септігі +тын, +тин, +дын, +дин, +н, +тан жалғаулары (қаңдын (ІЕ 23), ташдын (R S4), бастан (МІ 5,13)); көмектес септігі +н, +ын, +ин, +ан, +ен (темирэн (МІ 8,11), отын (ТТІ 194), өгрүнчүн (ТТІ А66) жалғаулары арқылы; теңдік септігі +ча, +че жалғаулары арқылы (айача, төрүче); бағыт септіктері +ғару, +геру, +қару, +керу (табгачғару (ІЕ 35), күнгеру (ТТV А71)) жалғауларымен жасалады деп септіктерді 9 түрге бөледі. Сондай-ақ, А. Вон Гавайн көне ұйғыр тілінің ең ескі нұсқаларында септіктер сөзге қосылып жазылмай бөлек жазылады дейді.

Түрік ғалымы Кемал Ераслан да көне ұйғыр тіліндегі септіктерді атау, ілік, табыс, барыс, жатыс, шығыс, теңдік, көмектес, бағыт-бағдар септігі деп бөледі. Ғалым барлық түркі тілдерінде атау септігінің жалғаусыз болатындығын жазады. Мысалы: Мар аму можаг балық ичинте тегз-инти. (Manich. Erzahler, III, 11-12) «Бас муфти Мар Аму қаласының ішінде кезді». Ғалым ілік септігінің +ың, +иң жұрнақтары Орхон жазба

ескерткіштерінде ғана кездесіп, көне ұйғыр тілінде +ның, +ниң түрінде қолданылады деп тұжырымдайды. Мысалы: камаг йір үзекиниң қуты кыву...(Xvastvanift, 171, 45-46) «барлық жер жүзіндегілердің бақыты...». Ғалым көне ұйғыр тіліндегі табыс септігін жалғаулы және жалғаусыз табыс септіктері деп екі түрге бөліп қарастырады. Жалғаусыз табыс септігін төмендегідей көрсетеді. Өтрү қурымыш қатығ қамыш алып... (Suv. 616, 20) «сосын қураған қатты қамысты алып...», Улуғ кичиг отуз артук бөлук ном евирдимиз (Briefe Hts., 1992-1993) «үлкен кіші отыздан аса бөлім аудардық», Мн бу блгү көрдүм (Manich. Erzahler, III, 47) «мен бұл белгі көрдім», Жалғаулы табыс септігі +ғ, +г, +ығ, +иг жұрнақтары арқылы жасалады деп көрсетеді. Мысалы: хатун бу савығ ешидип...(Suv. 607, 17) «қатын бұл сөзді есітіп...», Өтрү қуанши им пусар ол бушы бирмиш ердинилик күнтегүг алып ики үлүш қыты (Kuanşi, 166-167) «сосын Қуанши им пусар бұл садақа ретінде берілген қымбат тастармен безендірілген алқаны алып екіге бөлді». Ғалым барыс септігінің негізгі үш қызметін атап көрсетеді. 1. Есім сөздермен есім сөздерді байланыстыру; Мысалы: аты көтрүламиш аяғқа тегимлиг т(е)нрим (Suv. 149, 22) «аты шыққан құрметке лайық адам». 2. Есім сөздерді етістіктермен байланыстыру; Мысалы: улаты бурхан қутыңа тегдүкте... (Briefe Hts. G 38, r 19) «және Бурқан шапағатына жеткенде...». 3. Есім сөздерді шылаулармен байланыстыру; Мысалы: йана йана ертингү үкүш исинмек амранмақлығ савы амты-қа тегі бар ерди (Briefe Hts., 1954-1955) «тағы да көп сүйсіну және ғашықтық сөздері қазірге дейін бар еді». Кемал Ераслан барыс септігінің –қа, –ке жалғауларын көне түркі тілінде қолданылған ескі жалғау түрі деп атап көрсетеді, ал –ға, –ге жалғауларын көне ұйғыр жазба ескерткіштерінен бастап пайда болған деп жазады. Сондай-ақ ғалым көне ұйғыр әліпбиінде г , ғ, к, қ әріптері бір таңбамен берілетіндіктен жалғаулардың жалғануында үндестік заңының сақтала бермейтіндігіне тоқталып төмендегі ережені ұсынады:

+ға: «р» әрпінен кейін;

+ге: «н» әрпінен кейін;

+қа: «ч, ғ, к, м, н, р, с, ш, т, в, з» әріптерінен кейін;

+ке: «г, к, м, р, ш, т, з» әріптерінен кейін жалғанады. Мысалы: инанур биз қапығынта күн теңри орнанмышқа. (Biogr. Hts. Y, Kap, VII v, 23) «есігінде күн тәңірі (Будда) отырғанға сенеміз»; Сизни бодунқа тегүргей мен. (Prens KP, LX) «сізді халыққа жеткіземін»; көңүл билигке тайанып... (Bewusstseinslehre, 366, 8) «жүректіңбілгеніне сүйеніп»; Тапласаөз-і тудзун тапламаса адын киши-ке садз-ун! (Uig. Doc. SAS, 2, 13-14) «қаласа өзі тұтынсын, қаламаса басқа адамға сатсын!». Жатыс-шығыс (табылу-шығу) септігі ғалымның тұжырымдамасы бойынша жеке сөз топтарында есім сөзді есім сөзбен, сөйлемде болса есім сөзді етістікпен байланыстырады. Көне түркі тілінде, Орхон жазба ескерткіштерінде +да, +де, +та, +те жалғаулары жатыс септігімен қатар шығыс септігінің де қызметін қалай атқарса көне ұйғыр тілінде де дәл сол қызметті атқарады. Ғалым +да жалғауы «г, к, м, н, п, р, в» әріптерінен кейін, +де жалғауы «г, к, р, ш, т, з» әріптерінен кейін, +та жалғауы «ч, г, к, л, м, н, п, р, ш, в» әріптерінен кейін, +те жалғауы «д, г, к, л, м, н, р, ш» әріптерінен кейін жалғанады деп көрсетеді. Жатыс-шығыс (табылу-шығу) септігінің негізгі үш қызметін атап көрсетеді. 1. Есім сөздерді есім сөздермен байланыстыру; Мысалы: өзүмте йіглеріг көрүп... (Ust., 136) «өзімнен жақсыларды көріп» 2. Есім сөздерді етістіктермен байланыстыру; Мысалы: Евде ед тавар ашылур (ТТ, VII, 28, 27) «үйде мал-мүлік көбейеді», Тиш ағрығ ем: қар-а уд майақ-ы сирке бирле чокурадып тепиз-деки тев-е майақ-ы қышыл туз бирле сокуп бор бирле булағп ишис-те ысыдып...(НК, (I), 97-99) «тіс аурудың емі: қара сиырдың тезегін сіркемен пісіріп жайлаудағы түйенің тезегінқызыл тұзбен араластырып шараппен булап қазанда ысытып...». 3. Есім сөздерді шылаулармен байланыстыру. Мысалы: сизнидин адрылмыш-та кин бу ачары йана сизни үзеки айанчаң көңүлин ыды унытмаз. (Briefe Hts. 1803-7) «сіз кеткеннен кейін бұл ұстаз бәрібір сізге деген бұрынғы құрметті сезімін еш ұмытпайды». Ғалым шығыс септігінің де

үш қызметін көрсетеді. 1. Есім сөздерді есім сөздермен байланыстырады; Мысалы: Ыана тавғач тилинтин биш балықлығ сыңқу сели тутуң йаңырты түрік тилинче евинмиш. (Briefe Hts., 2153-2156) «тағы қытайшадан Бес-балықтық Сыңқу Сели Тутуң түрік тіліне жаңадан аударылған». 2. Есім сөздерді егістіктермен байланыстыру; Мысалы: Нең анвант – лардын тылтағ-лартын туғдачы ермезлер. (Bewusstseinslehre, 377, 2-3) «олар ешқашан себептерден пайда болмайды». 3. Есім сөздерді шылаулармен байланыстыру; Мысалы: Ырқын көрмиштин кин самтсо ачары-қа сөзледі. (Biogr. Hts. 37-38) «ишаратын (бал ашқанын) көргеннен кейін Трипитака ұстазына сөйледі».

Ғ. Айдаровтың тұжырымы да басқа ғалымдармен бірдей. Ғалым ілік септікте тұрған сөздер еш уақытта жеке айтылмайды. Үнемі тәуелдік жалғаулы сөздермен тіркесіп келетіндігін, мәтіндерде ілік жалғаулы сөздің ашық түрде де, жасырын түрде де келе беретіндігін жазады. Ал барыс септігінде келетін сөздердің мағыналары әр түрлі болады дей отырып, олар бет алысты, бағытты, мекенді және мезгілді көрсетеді деп мінездеме береді. Барыс септіктер сөйлем ішінде не толықтауыштың не пысықтауыштың қызметін атқаратындығын айтады. Табыс септігіндегі –ығ, –іг, –уғ, –үг жалғауларының қазіргі кездегі түркі тілдерінде кездеспейтіндігін, бірақ Орхон – Енисей және көне ұйғыр жазба ескерткіштерінде жиі қолданылғанын көрсетеді. Ғалым өз еңбегінде тәуелдік жалғаулы сөздерден соң жалғанатын –ын, –ін, –н жалғауларына кең тоқталып, басқа ғалымдармен бір пікірде екендігін білдіреді. Табыс септігінің жалғаулары сөйлем ішінде толықтауыш қызметін атқарып ашық түрде де жасырын түрде де кездесе беретіндігін атап өтеді. Жатыс септікте тұрған сөздердің сөйлем ішінде жанама толықтауыш немесе пысықтауыш қызметін атқаратынын жазады.

Түрік ғалымы Мехмет Өлмез септіктерді атау септігі (жалғаусыз), ілік септігі +ның, +ның, +нуң, +нүң жалғаулары жалғанып (мысалы: куанши-им пусарның кутадмак

күчи ердеми (KuP, 70-71) «Куанши-им Пусардың бақытты ету күші және еркі»), табыс септігі +ығ, +ын, +ны (мысалы: ким мениң бо етөзимин есиркегүм иди келмез (AYS 609.1, Аз Bars) «тіпті бұл денемді еш есіркегім келмейді», барыс (жақындау-табылу) септігі +ка, +ке жалғауларымен жасалады (мысалы: мениң көркүмке тапығ удуг кылзунлар (AYS, 520.10) «мениң әдемілігіме құрмет көрсетсін олар», жатыс-шығыс (табылу-бөліну) септігі +да, +дын жалғауларымен жасалады (мысалы: йағыз йерниң йүүзинте (AYS VII, 813) «қара топрағын үстінде» бұл сөйлемде жатыс септігін білдірсе, келесі сөйлемде шығыс септігінде тұр. Сен бо емгекиңдин озғалы куртулгалы угай ертиң (AYS, 11.8-9) «сен бұл азабыңнан құтыла алатын едің»), бағыт-жөн сілтеу септігі +ғару, +ғару, +ару, +ра жалғаулары арқылы (мысалы: ол арығ ичинте такы ичгерү киртилер (AYS Аз Bars 609.15) «ол орман ішіне тағы да ішке қарай ілгеріледі»); теңдік септігі +ча, +че жалғаулары арқылы (елиглер ханлар көни номча төрөче еврилип (AYS VI. 0745) «қағандар хандар дұрыс ілім бойынша әрекет етіп»; көмектес септігі +н, +ын, +ин, +аң, +ен (тилиң йалгап «тілімен жалап» (НамКР, LXV.7); Топтау септігі +лығу, +лугу, +лугун жалғаулары арқылы (камаг тегитлерин кунчуйларын төзүнлеринлугун үрке... «барлық шахзадалар, ханшайымдар және ақсүйектер бәрі, топталып үркіп...» (ZDMG, 139-2, 1989: 118-119 (16-17)) деп 8 топқа бөліп көрсетеді.

Нәтижелер

Көне ұйғыр тіліндегі септіктердің бүгінгі күні қолданыста жүрген түркі тілдеріндегі септіктерден еш айырмашылығы жоқ екендігін жоғарыда да атап өттік. Мақала барысында кейбір жалғаулардағы өзгешеліктерді талдап көрсеттік. Төменде көне ұйғыр тіліндегі септіктерді мысалдарымен бердік.

Атау септігі. Барлық түркі тілдерінде атау тұлғада тұрған сөздің ешбір жалғауы болмайды. Ескі ұйғыр тілінде де атау сөзге жалғау жалғанбайды. Атау тұлғадағы сөз

басқа септік жалғауларының жалғануына негіз болады. Атау сөздер түбір, туынды, біріккен сөздер, қос сөздер, тәуелдік жалғаулар түрінде болады.

Мысалы: мар аму мож-аг балык ічинте тегз-інті «дінбасы Мар Аму қала ішінте қыдырды» (Manich. Erzähler, III, 11-12);

өгүзлер таглар бірле калысыз булуң йыңақ карарып өлеш болты күн теңгірі «өзендер, таулар барлық шартарап қарайып күн батты» (Сув. 618, 17-19)

Ілік септігі. Ілік септігінде тұрған сөз заттың, қимылдың белгілі біреуге тиесілі екендігін көрсетеді. Ілік септікте тұрған сөздер еш уақытта жеке айтылмай, әрдайым, тәуелдік жалғаулы сөздермен тіркесіп тұрады. Көне ұйғыр тіліндегі ілік септігі –ың, (-ің, -уң, -үң) -ның, (-нің, -нуң, -нүң) –ығ (-іғ, -уғ, -үғ) жалғаулары жалғану арқылы жасалады. Көне түркі жазба ескерткіштері тілінен бір айырмашылығы көне ұйғыр тілінде дауыссызға аяқталған сөздерге де -ның, (-нің, -нуң, -нүң) жалғаулары жалғанады.

Мысалы: беш йүз ереннің ашы сувы «бес жүз адамның ас – суы» (ХамКП, XXVIII. 2-3);

ол тыңлығның едгү кылынч утлысы «ол жандылардың жақсы қылығы (өздеріне) сауап» (КуП, 216-217)

Барыс септігі. Белгілі бір істің, қимылдың бағыт-бағдарын білдіретін барыс септігі көне ұйғыр тілінде –қа, -ке, –ра, (-ре); –ғару, (-геру), –ңару, (-ңеру); -ару (-еру); -а, -е жалғаулары арқылы жасалады.

1. –қа, -ке батыс септігінің бұл жалғаулары үндестік заңына сәйкес жуан – қа және жіңішке –ке болып жалғанымен зат есімнің аяғы қатаң дауыссыз дыбысқа бітсе де, дауысты немесе ұяң дауыссыз дыбысқа бітсе де тек –қа, -ке түрінде жалғанады.

Мысалы: аты көтрүлміш айагга тегімліг теңрім «аты (жоғарыға) көтерілген құрметке лайық тәңірім» (Сув. 149, 22).

2. –ғару, (-геру, -геру) - жалғаулары атау тұлғадағы түбір сөзге жалғанады.

Мысалы: ол арыг ічинте такы ічгеру кіртілер «ол орман ішінде ішке қарай тағы да ілгеріледі» (АЙС. Аш Барыс, 609. 15).

3. –ңару, (-ңеру) – жалғаулары тәуелдік жалғауының үшінші жағында тұрған сөздерге жалғанады.

Мысалы: анда монда ыңару берү йорыйу бір улуг... «анда мұнда әрлі берлі жүріп бір үлкен...» (АЙС. Аш Барыс, 608. 15).

4. –ару (-еру) – жалғауы көп жағдайда тәуелдік жалғауының бірінші жағында тұрған сөзге жалғанып кездеседі.

Мысалы: көні оңару көңүл туртурмактын «дұрыс салиқалы ойда болуға» (АЙС. III, 147. 9); басмыл йағыдып ебимеру барды «Басмылдар бізге жау болып менің жұртыма қарай барды» (МЧ Оңт.4).

5. -а, -е;

Мысалы: ең улугы тегін екі інілеріңе інче теп теді «ең үлкен шахзада екі інісіне былай деді» (АЙС. Аш Барыс, 608. 15).

6. –ра, (-ре), бери (оңтүстік), йыр (солтүстік), қуры (батыс) сияқты ‘р’ әрпіне аяқталатын сөздерге барыс септігінің –ра, -ре жалғаулары келіп жалғанған кезде (бери+ре, йыр+ра, қуры+ра) ‘р’ әрпі диссимилиацияға ұшырайды. Нәтижесінде +йа жалғауы пайда болады. Сондықтан да, +йа жалғауын –ра, -ре жалғауының бір түрі ретінде санаймыз. Кейбір ғалымдар –йа, -йе жалғауларын барыс септігінің толыққанды жалғауларының бірі ретінде көрсетеді. (қараңыз: Ғ.Айдаров. көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі – Алматы: Мектеп, 1971. 101-бет) Көне түрік тілінде көп кездесетін берийе (оңтүстікке), йырйа (солтүстікке), курйа (батысқа) сөздері де барыс септігінің жалғауын алған сөздер тұрғысында қаралады. «жоғарыда, жоғарыға қарай» мағынасын беретін ‘үзе’ сөзінің де пайда болу үдерісі жоғарыда келтірілген сөздерге ұқсас. Ғалымдардың пайымдауы бойынша көне дәуірде ‘р’ әрпі түсіп қалған. (үр+йе – үр+ре, қара. М.Ердал 2004, 179-181 беттер). Тілші ғалымдар сондай-ақ, «үзе» «жоғарыда, жоғарыға қарай» сөзінің онтонимі «асра» (төменде, төменге қарай) сөзінде де барыс септігінің –ра жалғауы (ас+ра) жалғанғандықтан «үзе» сөзіне де –ра жалғауының бір түрі –йе жалғауының жалғануының орынды екендігін алға тартады.

Кейбір ғалымдар –йа, -йе жалғауларын барыс септігінің толыққанды жалғауларының бірі ретінде көрсетеді. (қараңыз: Ғ.Айдаров. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі –Алматы: Мектеп, 1971.)

Мысалы: өңре ертміш үдде... «бұрынғы өткен заманда...» (АЙС. Аш Барыс, 607. 10).

Табыс септігі. Іс-қимылдың нысанын толық қамтып, нұсқап көрсететін, етістік сөздермен байланысатын табыс септіктегі сөздер сөйлемде толықтауыш қызметін атқарады, ашық түрде де, жасырын түрде де кездесе береді. Көне ұйғыр жазуы тіліндегі жалғаулары: -ығ (-іг, -уғ, -үг), -ын (-ин, -ун, -үн), -ны (-ни, -ну, -нү).

1. –ығ (-іг, -уғ, -үг) жалғауы атау тұлғадағы есім сөздерге, тәуелдік жалғауы алмаған есімдерге жалғанатын табыс септігінің жалғауы.

Мысалы: бо ок авант тылтаг үзе үзеліксіз йег түшүг булдачы болурлар «осы себеппен керемет нәтижеге қол жеткізеді» (АЙС. VII, 94).

2. –ын (-ин, -ун, -үн) жалғауы тәуелдік жалғауларынан кейін жалғанады.

Тәуелдік жалғауының бірінші жағында:

Мысалы: кім менің бо *етөзүмін* есіркегүм іді келмез «тіпті, бұл денемді есіркегім келмейді» (АЙС. Аш Барыс, 609. 1).

Тәуелдік жалғауының екінші жағында:

Мысалы: өз исиг өзүмин сатып *сениң* өзүңин сатғын алғалы оғрадым. (ТТ, II, 32 а, г 27) «өз өмірімді сатып *сениң* жаныңды сатып алуды ойладым»

Тәуелдік жалғауының үшінші жағында:

Мысалы: мунуң йүзін йеме көрмейін «мынаның жүзін екінші рет көрмейін» (ХамКП, LXIII. 1).

3. –ны (-ни, -ну, -нү) жалғаулары 12-13. ғасырларға дейін негізінен есімдіктерге жалғанған. Мысалы: *бини* «мені», *сини* «сені», *бизни* «бізді», *каны* «қайда», *боны* «мұны», *аны* «оны».

Мысалы: *бізні* өгірзүн севінзүн «бізді бақытты етсін» (АЙС. VI, 0447),

сізні бодунка тегүргеі мен «сізді халыққа жеткіземін» (ХамКП, LX. 3).

Жатыс септігі. Көне ұйғыр тілінде де заттың мекенін, мезгілін білдіретін жатыс септігі –да (-де), -та (-те), -а, -қа, -на жалғаулары арқылы жасалады. Жатыс септікте тұрған сөздер сөйлемде көбінесе, жанама толықтауыш не пысықтауыш болып келеді.

1. –да (-де), -та (-те);

Мысалы: йағыз йернің йүүзінте «қара жердің үстінде» (АЙС. VII, 813);

түлте йіме көк калықта учар «түсте (түсінде) тағы да көк жүзінде ұшады» (Totenbuch, 689-690).

Тәуелсіздік жалғауының үшінші жағында тұрған сөзден кейін –нда, –нде, –нта, –нте жалғаулары жалғанады. Мысалы: теңрі йірінте үч йавлақ йолда «Тәңірі жерінде үш жаман жолда» (Totenbuch, 310-311).

Сондай-ақ, –дын, –тын жалғаулары кейбір сөйлемдерде жатыс септігінде тұрып заттың мекенін, орынын, бағытын көрсету қызметін атқарады. Бірақ, мұндай сөйлемдер көп емес. Мысалы: үстүн көкте, алтын йағызда «жоғарыда көк аспанда, төменде қара жерде» (Маитр)

2. –қа;

3. –а;

4. –ңа;

Шығыс септігі. Қимылдың шығу орнын білдіретін шығыс септігі көне ұйғыр тілінде –дан, (-ден), -тан, (-тен), -да, (-де), -та, (-те) жалғаулары арқылы жасалады.

1. –да, (-де), -та, (-те) жалғаулары көне түркі тілдерінде жатыс септігінде де шығыс септігінде де қолданылады. Бұларды бір-бірінен айыра білуіміз керек.

Мысалы: өзде башта ікі ейегу – де сын сөнгөкте барча иг төрүйүр «денеден, бастан, екі жақтан және омыртқадан барлық ауру шығады. (ХК, II, 3, 29-30);

бағда буқағуда йіме тынлығ бошунур куртулур «ол тіршілік иесі кісеннен, бұғаудан да құтылар» (Куп, 40-41);

кімнің бурунта қан өңсер, тыду умасар... «кімнің мұрнынан қан ақса, оны тоқтатпаса...» (ХК, II, 2, 19) .

2. –дан, (-ден, -дын, -дин), -тан, (-тен, -тын, -тин);

Мысалы: қалты балық сувынтын адырылып исиг қумта ағынамыш тег... «балықтың суынан айрылып ыстық құмда жанұшырғаны сияқты» (Сув. 626, 11);

луғ ідіз йірлертін сікрійүр «өте жоғары жерден төмен секіреді» (Totenbuch, 690).

Көмектес септігі. Көне түркі тілінде көмектес септігі –ын, (-ин, -ун, -үн), -лигу (-лигү) жалғаулары мен ‘бирле’ сөзі арқылы жасалады.

1. –ын, (-ин, -ун, -үн);

Мысалы: тілін йалгап «тілімен жалап» (ХамКП, LXV.7).

2. –лигу (-лигү, -лугу, -лүгү);

Мысалы: Камаг тегітлерін кунчуйларын төзүндерінлугун үрке «барлық шахзадалар, ханшайымдар мен асыл тұқымдылармен бәрі үркіп(...» (ЗДМГ(ZDMG), 139-2, 1989: 118-119 (16-17));

беш төрлүг йеклерлүгүн «бес түрлі шайтанмен (бірге)» (Хуас.).

3. ‘бирле’ сөзі арқылы;

Мысалы: мончулайу сакынып ечілері бірле сөзлешгүлүк кезігін тізігін ертдүрүп «осылайша ойлап ағаларымен бірге әңгімесін бітіргеннен кейін» (АЙС. Аш Барыс, 173. 9).

Қорытынды

Мақаламызды қорытындылай келе, көне түркі тілінің бір саласы көне ұйғыр тіліндегі септіктердің қолданылуы қазіргі түркі

тілдерінде қолданылу сипатымен бірдей екендігіне көз жеткізгенімізді айта аламыз. Қолданыстан шығып қалған бірді – екілі жалғауларды қоспағанда, қанша ғасырлар өтсе де жалғаулардың не фонетикалық, не лексикалық өзгеріске түспей қолданылуы, сол ғасырлар бұрынғы қызметін атқаруы тілдің құдыретін көрсетсе керек. Дегенмен, көне түркі тілдеріндегі бір септіктің өзге бір септіктің қызметін атқарып, жүйесіз қолданылуы көне ұйғыр тілінде де жалғасқан. Алайда бүгінгі түркі тілдерінде бұл жүйесіздік түбегейлі жойылған деуге болады. Мақалада түрколог лингвист ғалымдардың көне түркі тілдеріндегі септік жалғауларының сипатына тарихи – салыстырмалы талдау жасағанын және олардың көне түркі тілдеріндегі септік жалғауларының өзіне тән ерекшеліктерін қарастырылып, мысалдармен дәлелдегенін бердік. Септік жалғауларының сипатын көрсетуде зерттеушілер еңбектері арқылы жалғаулардың фонетикалық варианттары, дамуы мен қалыптасуы, жеке тілдерге қатысты өзгешеліктері берілгенін көрсетуге тырыстық. Ғалымдардың көне түркі тілдеріндегі септік жалғауларының ерекшеліктерін, айырмашылықтарын, ортақтықтарын көрсету барысында көне түркі жазба ескерткіштері материалдарымен байланыста талдау жасағанын мысалдарымен бірге бердік.

Әдебиеттер тізімі

1. Erdal Marcel. A Grammar of Old Turkic. – Leiden, 2004. – 225 p.
2. Gabain Annemaria von. “Eski Türkçenin Grameri”. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988. – 125 b.
3. Ölmez Mehmet. Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri, Kesit yay. – İstanbul, 2021. – 125 b.
4. Gabain Annemaria von. “Alttürkische Grammatik”. – Wiesbaden, 1974. – 100 p.
5. Кононов А.Н. “Грамматика языка тюркских рунических памятников” VII-IX веков. – Ленинград, 1980. – 210 с.
6. Tekin T. “A Grammar of Orkhon Turkic. – Calofornia, 1967. – 100 p.
7. Eraslan K. “Eski Uygur Türkçesi Grameri”. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu, 2012. – 125 b.
8. Айдаров Ф. “Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі”. – Алматы: «Мектеп», 1986. – 200 с.
9. Айдаров Ф. “Көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің тілі”. – Алматы: «Рауан», 1991. – 200 с.

10. Насилов Д.М., Кормушин И.В., Дыбо А.В., Исабекова У.К. Древнетюркский словарь. – Астана: «ҒЫЛЫМ» баспасы, 2016. – 760 с.

Ш.Д. Буркитбаева

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби, филологический факультет,
кафедра тюркологии и теории языка, Алматы, Казахстан*

Прогресс в исследованиях склонений в древнем уйгурском языке

Аннотация. В статье рассматривается процесс исследования древних уйгурских диалектов. Хотя исследования древнетюркских языков получили развитие в казахской науке, можно сказать, что изучение древнеуйгурского языка, ветви и большой ветви этих древнетюркских языков (большая ветвь, по мнению зарубежных ученых, означает древний уйгурский язык — язык третьего тюркского каганата), остался без внимания. Чтобы восполнить этот пробел, мы рассмотрели ход изучения силлогизмов с использованием работ выдающихся ученых, изучавших древнеуйгурский язык. Наречия играют важную роль в соединении слов в предложении. Вообще, наша цель, когда мы пишем о склонениях, еще раз убедиться в том, что нет большой разницы между склонениями древнетюркского языка, в том числе древнеуйгурского, и склонениями современных тюркских языков, и проанализировать некоторые из них. их особенности. В статье мы сосредоточились на исследованиях зарубежных и отечественных ученых-корреспондентов о наречиях и попытались их сравнить. Мы изучили высказывания ученых о наречиях методами анализа, сравнения и обсуждения.

Ключевые слова: древнетюркский язык, древнеуйгурский язык, склонения, грамматический анализ, сравнительный анализ.

Sh.D. Burkitbayeva

*Al-Farabi Kazakh National University, Faculty of Philology, Department of Turkic Studies and
Theory of Language, Almaty, Kazakhstan*

Progress in the study of declensions in the ancient Uyghur language

Abstract. The article discusses the process of researching the ancient Uyghur dialects. Although studies of the ancient Turkic languages have been developed in Kazakh science, it can be said that the study of the ancient Uyghur language, a branch and a large branch of these ancient Turkic languages (a large branch, according to foreign scientists, means the ancient Uyghur language - the language of the third Turkic Khaganate), was left without attention. To fill this gap, we reviewed the progress of the study of syllogisms using the works of prominent scientists who studied the ancient Uyghur language. Adverbs play an important role in connecting words in a sentence. In general, our goal, when we write about declensions, is to once again make sure that there is no big difference between the declensions of the Old Turkic language, including the Old Uyghur, and the declensions of modern Turkic languages, and analyze some of them. their features. In the article, we focused on the research of foreign and domestic correspondent scientists on adverbs and tried to compare them. We studied the statements of scientists about adverbs by methods of analysis, comparison and discussion.

Keywords: Old Turkic language, Old Uyghur language, declensions, grammatical analysis, comparative analysis.

References

1. Erdal Marcel. A Grammar of Old Turkic. (Leiden, 2004, 225 p.).
2. Gabain Annemaria von. "Eski Türkçenin Grameri" [Grammar of the Old Turkish]. (Ankara, Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu, 1988, 125 p.), [in Turkish].

3. Ölmez Mehmet. Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri, Kesit yay [Radical Turkish and Old Uighur Lessons, Cross-section bow], (İstanbul, 2021, 125 p.), [in Turkish].
4. Gabain Annemaria von. "Alttürkische Grammatik" [Old Turkish Grammar]. (Wiesbaden, 1974, 100 p.), [in Turkish].
5. A.N. Kononov "Grammatika yazika tyurkskih runicheskikh pamiyatnikov" VII-IX vekov [Grammar of the Language of Turkic Runic Monuments» VII-IX centuries]. (Leningrad, 1980, 210 p.), [in Russian].
6. Tekin T. "A Grammar of Orkhon Turkic, (California, 1967, 100 p.).
7. Eraslan K., "Eski Uygur Türkçesi Grameri" [Grammar of the Old Uyghur Turkish]. (Ankara, Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu, 2012, 125 p.), [in Turkish].
8. Aydarov G. "Kone turki cazba eskertkishterinin tili" [The language of ancient Turkic written monuments]. (Almaty, Mektep, 1986, 200 p.), [in Kazakh].
9. G. Aydarov "Kone uygur cazba eskertkishterinin tili" [Language of ancient Uyghur written monuments]. (Almaty, «Rauan», 1991, 200 p.), [in Kazakh].
10. Nasilov D.M., Kormushin I.V., Dybo A.V., Isabekova U.K. Drevneturkskiy slovar [Ancient Turkic dictionary], (Astana, «Gylym», 2016, 760 p.), [in Russian].

Автор туралы мәлімет:

Бүркітбаева Шынарай Дүбірқызы – Ph.D., аға оқытушы, Әл – Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Филология факультеті, Түркітану және тіл теориясы кафедрасы, Алматы, Қазақстан.

Burkitbayeva Shynaray Dubirovna – Ph.D., senior teacher, Al-Farabi Kazakh National University, Faculty of Philology, Department of Turkic Studies and Theory of Language, Almaty, Kazakhstan.

K.K. Kenzhalin
O.K. Abdirov

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(E-mail: kenkk@mail.ru, orken1996@mail.ru)

Comparative-historical description of proverbs related to cow in the Kazakh and Mongolian languages

Abstract. *The article gives a comparative-historical description of cow paremias in the Kazakh-Mongolian languages. Proverbs are an invaluable treasure of the lexical fund of any people. Ethnogenic and glottogenesis information is well preserved in proverbs. Since the study of paremias from the point of view of comparative-linguistic folkloristics has not yet been started in general linguistics, including Altaistics, conducting research in this field is becoming a pressing problem of the present period. If we solve the mentioned problem, it would be easy to determine the linguistic image of the developed world in the knowledge of each nation. The purpose of the research work was to comment on the proverbs of related languages at a scientific level and provide historical descriptions. For this purpose, a review of the scientific works of Altaic studies, including Turkic languages and Mongolian languages, was reviewed before this period. In addition, focusing on the scientific views in the field of paremiology, during the complex analysis, research objects were classified into several thematic groups, and a relative-meaningful explanation was given to them. The national values and knowledge collected during the Paremias are very valuable not only in the field of Altaistics, but also for linguistics in general.*

Keywords: *proverbs, paremiology, comparative-historical linguistics, Altaic studies, Turkology, cow, ethnolinguistics.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-312-325>

Received: 22.05.2022 / Accepted: 23.12.2022

Introduction

We know that the Turkic-Mongol peoples are nations of the same ethnogenesis and from the Glotteese side of the same fate. Due to the fact that historical situations and various extra and infrastructure factors, there are now different issues between the peoples and languages. One of them is characterized by exchanging the original concepts of each of the people of each nation, which is exchanged and obscured by a lexical fund in the language. As a result, the root content and history of development of current

language units and the concepts around it are in mystery. If this continued, the nations would keep an eye on their ethnic values. Although we say that we are behind this, we feel it. We need to avoid interrupting the continuity of scientific tradition to find accurate finding the solutions to problems. Because this issue is not only important for nation but also huge. In addition, as the number of consumers increases there is updated research on this topic.

The study and current state of the topic. Various levels of study are conducted in the range of two centuries in the field of Altaistics.

The prohibition is evidence in the works of G. I. Ramstedt, N. Pope, B.Y. Vladimirtsov, E.D. Polivanov, M. Roy, V. Szinzus etc. The issue of classical (orthodox) led by scientists J. Killower, A. Killash, Astllash, A. Mr. Fragash, G. Plasch Altai language alliances and Altai languages in research. The issues of intermediate contacts are not in the agenda of the research of about two centuries [1, 84-90]. After the previous two theories, the third direction is representatives of the neo tradition in Zh. Tuimebayev, G. Sagidolda's works. Like the study of research on languages included in the languages of Kazakh scientists, it is very important to study with the current achievements [1].

According to our research topic, we noticed various similarities related to the name of cow/cattle in related languages (it will be widely discussed below about similarities and differences). Zh. Tuimebayev and G. Sagidolda have a sight of the abundance of Turkic-Barygarianries in the Mongolian livestock terminology. Turkologist-linguist N.I. Egorov's work has a similar opinion. The scientist says that the termological data in Mongolian livestock has been contributed and generalized properties [2, 25]. To prove this idea, the change in different names depending on the cow indicates the following sequence:

Praturke. *ö:küz «bull» ~ pre-bulgar. *ö:kür (<Chuv. väkär → pre-mong. *(h)ö:ker > middle mong. hūker «bull» (halkha mong. üher «cattle», «ox», «cow») → Tunguso-Manchurian: Evenk hūkür, ükür «bull», «cattle», ← Saha ohos ~ ohus ~ ohuus «bull»; old Bulgar. → Hungar. «cattle», «ox» [2, 18];

The current Kazakh language will meet the word «ox» and explained as a freak of formed cow, used as a power of force in dictionaries [3]. Pre-Turk. *inäk «cow» ~ pre-Bulg. *ünäk ~ *ünäg (> Chuv, ène «cow») → pre-Mong. ünigen > middle Mong. ünije(n) → Tunguso-Manchurian unige ~ unege, Manchur. un'en «cow»; old-Bulg. ünäg → Hung. ünő «cow» [2, 23]; Such exploitation is found in the sense of a cow's nose in Turkish languages [4].

Turk. Buqa «bull» → Mong. Bux, H.-Mong. bux «bull - producer» → Tunguso-Manchurian: Evenk. Buxa «bull», buka «ram», «goat», buha «beast» [2, 24].

With the given examples, the scientist says that the origin of terms related to animal husbandry in the Tungusic-Manchurian and Mongolian languages reflects the historical relations of the Altai language communities [2, 25]. To be more specific, one group is ancient Bulgar, and the other group is elements from the common Turkic languages. Of course, we cannot doubt such comparisons of the scientist. However, the current demand of linguistics, which is developing in the anthropocentric direction, completely requires other data related to the mentioned examples. To form a conceptual system related to the various names of the indicated cattle in the Turko-Mongolian region, we need to collect all the concept-forming factors in the two groups of languages. One of them is unique proverbs and related concepts.

Proverbs arise from concepts in people's minds. Sometimes, on the contrary, proverbs are the reason for not changing stereotyped concepts.

Ahmet Baitursynuly, an influential Turkish scholar of the beginning of the 20th century, said about proverbs: «Proverbs are well-known words that are said in a piece when the time comes. A proverb is close to a saying. But the proverb is told in the form of truth from

experience. Proverbs are an important part of the linguistic treasure of any nation. Speaking in proverbs is one of the characteristics of a high level of language learning. When paremiologists-scientists of the Turkic language studied proverbs from a linguistic point of view, they focused on the lexical-grammatical, lexical-semantic features of these units. Especially, Yu.F. Efimov, Z.A.

Alizadeh and other scholars attribute various features of Chuvash, Kyrgyz, and Azerbaijani languages [5; 6]. Aksoy O.A. collected proverbs of the Turks of Turkey and wrote a meaningful commentary on them. Through this work,

he was able to make a great contribution to Turkish ethnolinguistics. The scientist says that proverbs are a stable, collected unit, and they say that variability is not characteristic of them, that is, they cannot be recognized as proverbs if they are subject to change [7,17]. However, we cannot agree with it. In our opinion, although the meaning of the proverb is homogeneous, it

changes depending on the situation and usage. However, it is based on the original motivation. That is why we also recognize the invariants that have undergone change as proverbs. Even if it does not happen, we will not be able to benefit the people because it is an unmanageable process. All we can do is to find the correct usage versions (only if there are several versions and wrong usages), clarify the meaning and create it for the benefit of the people. That's why they need to conduct timely complex research. Considering the Kazakh language as a large group of Turkic languages, research on proverbs in the language can be divided into three stages:

1. The period of the second half of the 19th century and the 40s-60s of the 20th century is characterized by works such as collecting Kazakh proverbs from the mouths of the people, putting them on paper, and publishing them as a separate publication. (Y. Altynsarin, A. Divaev, W. Radloff, Sh. Ibragimov, M. Terentyev, F. Katanov, V.V. Katarinsky, P.M. Miliorskiy, N.N. Pantusov, A.E. Alektorov, A. Baitursynov, M. Yskakov, O. Turmanzhanov, B. Akmukhanova, M. Akkozina, etc.)

2. The period of scientific circulation of the study of proverbs - M. Auezov, K. Zhumaliev, N. Torekulov, S. Mukanov, G. Musirepov, B. Adambaev, M. Alimbaev, T. Kakishov, Z. Kabdолоv, M. Bazarbayev. Literary nature of proverbs in the research of writers such as Kaskabasov, S. Nuryshov, R. Sarsenbaev, A. Kaidar, B. Shalabayev, O. Aitbaev, S. Satenova, G. Turabaeva, A. Nurmakhanov, etc. Linguistic features were mentioned in the research of journalists.

3. The period when paremiology was formed as a separate branch of science in Kazakh linguistics, and proverbs began to be considered from the perspective of anthropo-relevance. At the beginning of significant works in this regard, A. Kaidar, who analyzed linguistic data from an ethnolinguistic point of view and brought many scientific conclusions to the field of knowledge, has a great merit. G.L. Permyakov, Yu.M. Kotova, N.N. Pantusov, Ya. Lutsc., who theoretically and methodologically improved the fundamental works of paremiologists as Isaeva, G. Kalieva.

In the research of scientists such as Zhunisova and M. Mirza, Kazakh proverbs were considered from cognitive, ethnolinguistic, pragmatic, linguistic and cultural perspectives [8, 67]. These researchers recognized that articles and paremies are not the object of phraseology in the form of complex sentence structures of the predicative type, but the research object of paremiology, which is considered as a linguistic discipline. We also agree with this opinion, because although the structure of proverbs is small, they have universal service competence in terms of informational content.

We have mentioned above that even though the research works are progressing step by step, it is becoming more and more difficult to explain the circumstances that led to the emergence of Turkisms and Mongolisms and the historical motivation for their formation. Any language has a different function depending on its place in society. The first one is participation service. It is an important part because it is a service that is a bridge between people and causes understanding. And the second function is aesthetic function. This is the ability to influence a person by creating an image, which is often reflected in the artistic language of writers and poets. The third function is the cumulative function, which preserves the values accumulated over the centuries and affects their transfer to future generations. All these three qualities are found in proverbs. The use of proverbs influences the rational implementation of communication when the relationship between people is established. And these proverbs are of great help to enter the inner world of a person through figurative speech during the act of conversation, to create a competent dialogue with figurative words or to create a quality text. Thirdly, the proverb does not show only an image, but collects and conveys all the historical and educational information about that people. If we want to increase the importance of the study of Altaistics, by comparing and describing the Turkic-Mongolian proverbs, we will come across a rich treasure that can be explained by the three functions of the language mentioned above. Of course, it is unlikely that we will use that treasure immediately. However, if it is left

today, we will put a heavier burden on the future and send it back to time. For that, we need to comprehensively study the common or different concepts of the group of related languages. This is the reason why we are turning proverbs related to cows, which occupy a considerable place in the lexical fund and understanding of a group of related bilingual languages, into the object of research.

Comparative-historical description of Kazakh-Mongolian proverbs

Although the concept of cattle appeared in Kazakh from a long time ago, in the 19th century, the Russian researcher A.I. Levshin said that the Kazakhs did not keep the cow until the 17th century, and in 1771 he said that he took the spoils from sparrows moving from Russia to Dzungaria. Meyer says that the people of Syr got the cow from the Karakalpaks, and the people of the Kyrgyz got it from the Kalmyks. According to this opinion, from the data of A.I. Dobrosmyslov, we can see that in the Torgai region, cows were raised very little, and even not very much. However, this view does not fully correspond to the concepts of Kazakh knowledge. In the works of the poet Shortanbay Kanayuly, who lived in the 19th century:

*"Qaiyr ketip bailardan,
Būzauğa aqşa berip tür.
Pälen teñge torpaq bop,*

Tiynğa tiyn öñip tür", - from the passage we can understand that the value of cattle was quite high in that period. In ancient Kazakh legends, there is often a mention of a blue ox that lifts the earth. At the same time, there are four food animals, including the legend that Zengi baba is the god of cows. Zengi Baba is sometimes said to be a descendant of Arystan Bab, and sometimes he is said to be a disciple of Khoja Ahmet.

Ethnologist-scientist Khalel Argynbaev shares his opinion about the origin and origin of the four tribes as follows. According to a popular legend, when the earth was covered by a flood and all mankind and animals were in danger, Prophet Noah came to Kazygurt mountain, which was not covered with water, with the aim of saving seeds one by one from each animal owner, put them in his ark. Four crops have grown from the

«folded deer», «orphan bota», «lone goat», and «juryn tokti» brought to the Kazygurt mountain. At the same time, according to the characteristic features of each species, they were imaginatively created from various phenomena of nature and turned into a hyperbolic type. For example, a horse is made of wind (because it is fast and loves fresh air), a camel is made of water (because it likes dry land), a cow is made of water (because it does not hurt even from smelly water), a sheep is made of fire, and each animal is considered its own pir (guardian). «Kambar Ata», «Shepherd Ata», «Oysyl Kara», «Zengi Baba» - all of them were once famous shepherds. The graves of some of them have been preserved to this day in the Syrdarya and Zhetysu regions [9,160-161]. Now, according to some sources, it is said that Zengi baba was an Arab boy with the surname of Khoja, who was brought up by Süleyman Bakyrğani, the student of Khoja Ahmet Yasawi, known to the Islamic world. It seems that later Zengi, who had mastered Yassau teachings, went to Shash region and started teaching. Zengi, who had a simple appearance, took care of people's cows and was a farmer. It seems that cows stop grazing while he is busy with zikir after praying. It is said that he was the one who brought up Mashayiks and named Zengi baba in honor of the people.

Now, as for the name of the hero of this legend, it looks like an element introduced into the Kazakh language. This is because the word **zenggi** and the Persian word **zanggi** are phonetically very similar words.

In terms of meaning and usage, we can give reasons for this: **Zangi** (par. زنگی زانگی)

1. black color (negr).

Qissasy osy qyzdyñ tolyp jatyr,

Tağy da zāñgi degen jürtqa kelgen («Kissa Bahram». BS, Vol. 20. 2005.).

Zāñgi degen halyqtyñ bir batyry,

Tauypty Farqağad degen erdi («Kissa Jamshid». BS, volume 6.2004.)

Deitüğyn bir qūly bar Qasym atty,

Qara sürlau pişimi zāñgi zatty («Medgat-Kasym». Dastandar, 1960).

Öñi joq adamynyñ zāñgi tüsti,

Köredi jolda jürip ärbir ıstı («Ziyada-Shahmurat». Dastandar, 1986).

2. big black giant.

Taudai bop zäñgi keldi pilge munıp,

Aiağy pil üstinen süiretilip («Kissa Shahizinda» BS, Vol. 10. 2004).

Besinşi sapta ädiler,

Altynşy sapta pil, zäñgi («Kissa Zarqum». Words of the ancestors. Vol. 12. 2005).

Zeñgi qyzyn adamzat alğan emes,

Däme qylma beker sen qinalarsyñ («Seiful Malik». Dastandar, 1986).

As we have seen, both words are found in religious sagas and legends. Of course, this cannot be just a coincidence. From this we can see that the mythological understanding of Kazakhs regarding cattle is very deep and rooted in religious legends. And we did not forget the figure of Zengi baba from the Mongolian legends.

It is known that the Turkic peoples, who raised cattle for many centuries, named the stages of each of the four animals from the time of their birth until they died of old age and years, according to their age. One of these breeds is cattle, which spread from the wild and were domesticated and spread widely in Europe, Asia, and Africa for thousands of years before our era.

Cattle, whose body structure depends on the direction of productivity (milk, meat), was mainly found in semi-sedentary and sedentary livestock breeders. Since the main form of agriculture of the Turkic peoples under the Karakhan state was cattle breeding, it is a natural phenomenon that linguistic units related to cattle appear in the language of monuments.

1. COW

A cloven-hoofed, horned cattle, one of the four species - a cow can be found in the Diwani Lugat-it-Turkic language in the versions *sıgır* [10,420], *ud* [10,73], *inek* [10,142]. Despite the fact that the word cow is widespread in Turkic languages, we notice that it sounds differently in some languages. In the Karakalpak, Kumyk, Nogai, Tatar languages: *syyr*, in the southern region of Kyrgyzstan: *yinek*, in the regions neighboring the Kazakhs: *syyr*, in general Kyrgyz: *uy*, in Uyghur: *siyir*, *sera*, in Turkmen: *sygyr*, in Sakhas: *ynakh*, in Tuva: *inek*, etc. [11, 411]. In the Turkish dictionary of M. Kashkari, it is given as *Alın tüpü yaşardı / Urut otın yaşurdu / Kölniñ suwın küşerdi*

/ Sıgır boka möñresür (the mountaintop became young / hid the dry grass / the water of the lake was full / the cow and the bull roared) [12, 99]. M. Kashkari gives another name for cattle as *ud*. In the dictionary, the author states that «one of the twelve years accepted by the Turkic peoples is called the Year of the Cow» [10,73]. G. Ramstedt shows that the common Turkic lexeme *ud* and the Mongolian *udu-s* «big-yak» person have the same origin [13,573]. The word *Inek* is mentioned in the relic as another name for cattle [10,142]. In a number of Turkic languages, the sound of *n* in this person is replaced by the phoneme: in Azerbaijani, Uzbek, Uyghur languages: *inek*, Altai, Gagauz, Kyrgyz, Tuva, Turkmen, Khakas languages: *inek*, Chuvash: *ene*, sakha: *ynakh* [13,358]. If we say that the root of the word can be the person *ine/ene* meaning «mother, mother, female», then we can consider the lexemes *inek* (cow), *inen* (ingen), *inek* (female turtle) as having mutual roots [13, 359]. According to Kazakh knowledge, depending on the condition of the cow and its calving, a cow that is fat (a cow that is fattened up with summer fatness added to its fatness from the winter), a cow that is fat (a cow that has become unusually fat and walks slowly due to the weight of its body), a heavy cow (due to illness a cow whose mouth was left by the fire and lost weight or lost weight due to lack of fodder in the winter, could not get up from its position in the spring and reached the limit of emaciation), loose cow (cow is impatient for short periods, loses weight quickly), fattened cow (cow that does not give birth to a calf and is steadily fat), *mama* cow (a large cow that has had several calves), *tufizhen* cow (a cow that is horned, suffocating cow), *tumsa* cow (a first calving cow), *born* cow (a cow that has had a calf), *early* cow (prematurely (early) calving cow), *late* cow (after its season, junior calving cow) etc. There are types. In the Kazakh language, *syyr-like...* (a large-bodied, fleshy person), like a cow's tongue (figurative size in the meaning of «big», «long», among cattle, the tongue of a cow is as big as the palm of the hand, and the tongue is as long as the forearm) etc. linguistic units can be found [14, 328]. Apart from that: You are a calf-skin calf, I am an ox-skin talys (Bukhar Zyrau); Like covering

a cow with a carpet; As for myself, I have the strength of an ox; An ox grows fat in a poetic land; cow convulsions; cow milk, ox milk, etc. We also notice such uses. In this series, the following phraseology is particularly noteworthy. It's like a cow's kidney. Face to face, scattered everywhere; the head did not connect, the blessing was gone. We have turned into pieces like a cow's kidney, only good luck (S. Mukanov) [15, 20]. The idiosyncratic semantics of the phraseology of the kidney of a cow is usually described in the legend as follows: «When all the animals were created and the kidneys were distributed to them, it was not enough for the cow that arrived late. He cried like a call to prayer, saying that he would live without a kidney in this lie. Seeing the tears of a sad cow, the animals can't do anything other than cheering with their ribs crossed. In the end, the cow tells them that you should live with kidneys and your sides sticking out, or at least you don't have warmth to give to your relatives who have died. Horses, camels, sheep, etc. liked his words. Each of the animals fed a kidney from one leaf to the cow. The cow's kidney was different from the kidneys of other animals, and it had forty kidneys. Legend has it that the various characteristics of the cow are a sign of the kidney, a gland composed of these forty cells» [16, 131-132]. Scientist G. Sagidol said that the Kazakh «cow kidney dismemberment» means «the appearance of a cow's kidney, which is divided into bundles» and took it as a sign to represent «uncooperative», «lack of unity», «uncomfortable scratches» in the relations between brothers and sisters, and this phrase Mongolians say that «it is necessary to pay special attention to the fact that it is a single whole organ, not to the scratches on the cow's kidney, and to give priority to the creation of the name kury boor shig (to be like a cow's kidney)» [17, 296]

There are many proverbs and sayings related to cattle in the Kazakh language. Proverbs also change depending on their age, sex and characteristics. Below is the Turko-Mongolian language and we will open and compare the meanings of proverbs based on the type of cattle and their types.

In the Kazakh language

Siyр sipағанды билмеиді,

Jaman syılaғанды билмеиді [18, 142]. It is said relatively to a person who does not have charity and does not understand goodness.

Süzegeñ siyr müüzin jasyрмаиды [18,258].

Sütsiz siyr süzegeñ [18, 313]. Figuratively speaking, this is a moral quality with which people do not want to do good to others, they do not want to bring people close to themselves), *siyr müüzdi ögızde küş joq, ögız müüzdi siyrda süт joq* (everything has its own property, and if this property changes, it ceases to exist on its own.)

Siyrlınyñ üi airan,

Siyrsyzdyñ üi syrdañ [19,377]. The period of Kazakh prosperity, spring, and calving of cattle is called «the time when the mouth is white // *auyz aqqa tigen kez*». The word «Airan» in the first line means blessed, and the word «Syrdañ» in the second line means «poor, barren, poor». We can see from this that Kazakhs have always connected their prosperity and holidays with their farming and cattle [20,116].

Siyр müüzimen jazady [19,377]. The variable meaning is that a person makes a mistake due to his bad character, bad intentions, and bad intentions. The reason for this is his inability to properly use the opportunity and blessing given to him. To further reveal the meaning of the proverb, let's pay attention to its lexical units. The previous two words are clear and we will need to turn to the dictionary to explain the last word. The dictionary of the literary language of the Kazakh language has given several definitions for the word writing, among which the closest in terms of meaning are the words *written* by the god on the forehead or sign, title sign [21,98].

If we were to say a proverb created by the combination of this word, we would understand that it is similar to «*At birin biri kismep tanidy*» and «*Siyр müüzimen tanidy*», that is, they recognize each other by their marks. However, the phrase «*Jaza basty*» is also found in the Kazakh language. We think that the meaning of this phrase reveals the meaning of this proverb. The main punishment was wrong. E.g.: Adham, who was left behind for a few days, left many words behind, and now when he sees himself, he recognizes him with the same external hearing (G. Mustafin, Storm.).

His wife is well aware of Zhumagul secrets. He firmly believes that he will not punish, so he does not hesitate (A. Nabiev, Sholpan) [22, 116].

Älekpeden qoryqqan siyr jimas,

Aqyretten, qoryqqan künä qylmas. [18,61]. In the sense that a person who is afraid of harm and disease to livestock does not take risks and gathers livestock, and a person who thinks about the hereafter does not commit a sin. Although the name of the disease and the animal are interchanged, proverbs with this meaning are often found in the plot of Kazakh proverbs. For example, «*Şegirtkeden qoryqqan egim ekpes*» (proverb). Who is afraid of locusts will not sow the crop.

Tauda büğyñnyñ müiızı syrqrasa, Oida siyrdyñ müiızı syrqrady [18,273]. It means that people who are close to each other are outwardly in love. «*Kemedeginiñ jany bir*», Similar to Kazakh proverbs such as «*Balasy atqa şapsa, Anasy taqym qysar*».

Siyr su işkende, Būzau mūz jalaidy [19,377]. Everyone acts according to his time. Nothing happens in time. There are actions that cannot be outdone. For example, we don't know how to grow up before we pass through childhood, and we don't notice celestial bodies if it's not night. This is the meaning of this proverb.

Tana paida bermese, Täñür paida bermeidi. [18,735]. We can connect the origin of this proverbial proverb, which implies that there is no benefit from praying to God, with atheism. Based on the remarks in our general study about the use of the word Tana, we can compare the introduction of the proverb to the 20th century. Because in Kazakh history, the period of atheism becoming an ideology is characterized only by the Soviet era.

Näsılı jaman siyrdan öli būzau tuady [19,375]. A proverb that means that the bad qualities of a bad person are passed on to their offspring. Let's pay attention to the Mongolian version of the proverb in the given proverb: «*Ug muutyn tugal muu*» (He has a low-breed cow and a low-breed calf). The root meaning is the same, and the usage is similar. This is a proverb with a metaphorical meaning, although it is based on the experience of breeding. Like other similar proverbs, it has

gone beyond the scope of its literal meaning, that is, the scope of meaning has expanded.

In the Mongolian language

Tejeel övsöör tordvol, ünee jilbeer deesildeg, örşööl iveel ögvöl tümni sanaa naaşildag (proverb) [23]. If you feed a cow, the milk yield increases, if you patronize the people, its spirit is strengthened.

Ügin söön, ührin olo (proverb) [23]. It is better when there are few words, but a lot of cows. EQ: More action, less words. Speak, don't talk.

Üher alaad ahar süülen deer n hutгаа hugalah (proverb) [23]. Throw halfway (Brosit na polputi).

Sohor ühert hudag büü üzüül, sogtuu hünd arhi büü üzüül (proverb) [23]. (The neck of an unharnessed cow is weak, and the body of a motionless person is dry).

While swinging the ax, the cow is calm. Looking at the content of paremic unity related to cattle in the Kazakh language, we made sure that these proverbs are related to the experience and lifestyle gained from livestock farming and have a wider meaning, are aimed at the people themselves, and are used as teaching. Mongolian proverbs about cows are mostly proverbs that have moved from a literal meaning to a figurative meaning. Basically, proverbs have the same purpose. Comparing 2 (two) Paremic units, we noticed similarities, and in terms of usage of some proverbs, it can be concluded that they appeared earlier than the Mongolian versions. However, we cannot say that these kinship groups are all treasures, so we must not stop collecting more evidence to make a final decision.

2. BUQA//BULL

Although the word «cow» is the general name of this species, the male that spreads its seeds is called a bull. And in the Turkic monument language, it is represented by the general Turkic lexeme buqa [24, 308]. If we consider modern Turkic languages, Azerbaijani, Gagauz, Karakalpak: buya, Altaic, Kyrgyz, Uzbek, Uyghur: buka, Nogay, Tatar: bugay, Turkish: boya, Khakas: puya [13, 231]. About the origin of the word, Turkic scientists talk about the root of the words buka, bugu (deer), bugra. According to A.M. Shcherbak, «Tatar and Nogai bugay is a borrowing from the Russian language, which borrowed this word in this form earlier from other Turkic languages or from the Mongols and

gave it, according to its meaning, the final y (j)» [25,99]. The scientist finds that the word «bull» in Turkic languages and «byk» in Russian are related to each other, but he does not specifically investigate it [25,99]. It can be seen from the examples of the words connected with the word «bull» in Turkic languages that mean the age of the animal in the Azerbaijani dialect: *buganaduran* - a two-year-old bull, *iaz buga* - a bull between two and three years old, and *buaalti* - a three-year-old bull in the Gagauz language. [25,100]. In the Kazakh language, the word «bull» is combined with «*qunan buqa*», «*dönen buqa*», «*besti buqa*», etc. there are similar names. In general, the bull is a symbol of tremendous power in the Kazakh worldview. The Kazakh, who often used bulls in his life, described not only its rudeness, but also its strength and power. Due to this, the national game, where two people put a rope around their necks and compete, was called «Bull fight». Also, a reed dam placed in the path of a strong stream was called a bull, and a dam with a lot of water was called a bull ditch. This is probably the name given to describe the strength and size of the bull. And due to its negative qualities, there are regular expressions in our language, such as bull's neck (thick neck), bull's eye (squint), bull's throat (a drooping throat, cold throat).

In the traditional Kazakh environment, a bull is an *azban* bull (a slaughtered, slaughtered male animal), a five-year-old bull (a fully mature male, five-year-old bull), a young bull (a young bull, a bull), a *kunan* bull (a bull that has reached two years of age and reached three years of age), There are types such as bull (horned bull).

In the Kazakh language, a bull's neck is as thick as a bull's body, *som* (a simile for very large and fat heroic people), bull's eye (to look with an evil eye; among cattle, especially, the eyes of the bull are large, and the white is more abundant than the black; especially when the bull is in heat, There are such linguistic units as the simile caused by the look of the earth pulling, steaming, angry, looking around with wide eyes, in awe) [14, 229].

In different languages, in substantive zoomorphic metaphors, different connotative features of the characterized human subject are distinguished. Attention is paid to the mental

abilities of people (stupid, stupid, inexperienced, simple, etc.), traits of their characters (kind, timid, quiet, cheerful, stubborn, lazy, rude, etc.), the state of the body (strong, strong, healthy), body size (fat, big, small, etc.), activity (clumsy, clumsy, clumsy, slow; brisk, tall, agile; possessing an unpleasant voice, possessing a strong voice) [26, 8-9]. An angry person is identified with a bull: **Don't put the muzzle of the bull with the fist** (В нос быка кулаком не тыч); **Koomoi buka scatters the hammer on his neck** (Negodny byk sam gryaz na sovyo golu zabrysaet (sila bez uma sama sebe vardit) Shor. **Chabal puga pos pazhynga pichen ygcha** (Plohoy byk na svoyu golovu seno grebaet) [27]. This allegory it sounds like a warning to be associated with an evil, arrogant person. Such scientific views open the door to the knowledge of the nation through the information about only one tulic. It is up to the Altai peoples to reveal the meaning of proverbs in the Kazakh-Mongolian languages related to this type of tulic. It has an impact on the creation of a characteristic concept.

In the Kazakh language

Būqa – buğa, azban – duğa [19, 679]. In the sense of being full of heart, lusting for lust and pride.

Būqanyñ sürgenine ögız süisiner [19, 679]. It means that an evil-minded person walks among the ignorant or among the good. That is, a warning is an important proverb.

Önerdiñ eñ jamany – būqa pişken [19, 338]. The proverb describes everyday life reality. Pastoral practice does not hesitate to report such unpleasant things. In the Mongolian language

Buhyn zasaag harj üneg turj ühe (proverb) [23]. (If you fatten the cow, the milk increases, if you protect the people, its spirit is strengthened).

Ugiin myagno, kuryi olon (proverb) [23]. A bull that is afraid of a lion suffers from diarrhea for ten years. ECV: Burnt in milk, blowing on water. The Kazakh people «*Auyzy küigen ürlep işedi*» or «*Şegirtkeden qoryqqan egin ekpes*» Proverbs are close in meaning to the above proverb.

Bāruu boloogüi baij, buhyn baadgaar baah (proverb) [23]. (Brosit na polputi).

Sohor ühert hudag būü üzüül, sogtuu hünd arhi būü üzüül (proverb) [23]. (The neck of an unharnessed cow is weak, and the body of a motionless person is dry).

Ünen üg helsen hünd hün öşöötei, üher unasan hünd nohoi öşöötei huuch [23]. Whoever speaks the truth, people don't like him, who rides a bull, dogs don't like him.

Chiher şig ügtei, üher şig dotortoi (proverb) [23]. (Bottomless barrel, Unfertilized womb). Tongue like sugar, insides like a bull

Uulyñ buga haraad unasan buhaa goloh (proverb) [23]. While swinging the ax, the cow is calm. Looking at the content of paremic unity related to cattle in the Kazakh language, we made sure that these proverbs are related to the experience and lifestyle gained from livestock farming and have a wider meaning, are aimed at the people themselves, and are used as teaching. Mongolian proverbs about cows are mostly proverbs that have moved from a literal meaning to a figurative meaning. Basically, proverbs have the same purpose. Comparing 2 (two) Paremian units, we noticed similarities, and in terms of usage of some proverbs, it can be concluded that they appeared earlier than the Mongolian versions. However, we cannot say that these kinship groups are all treasures, so we must not stop collecting more evidence to make a final decision.

2. ÖGİZ // OX

An ox is a mature male of cattle, which has been used as a power vehicle since ancient times. In «Diwani Lugat-it-Turk», the common heritage of the Turkic-speaking peoples, the name of the Turkic language is given as *ögüz* [10, 88]. This word is also pronounced ox because of the peculiarities of Arabic graphics. In the dictionary, *Öküz azaki bolğınşa buzau başı bosayığ* «It is better to have the head of a calf than to have the feet of an ox.» This proverb is used in the sense that «it is better to be alone than to turn to others» [10, 88]. In the explanatory dictionary of the Kazakh language, an ox is defined as «a male cow used as a power vehicle» [28, 507]. The name of this type of cooked male cattle is found in other Turkic languages in the following sound composition. In Kyrgyz: ox, in Uyghur: *хокуз*, in Turkmen: *окуз*, Karakalpak, in Nogai: *окуз*, in Uzbeks: *hukiz*, in Uzbek dialects: *уқіз*, *хавкүз*, in Sakhas: at *oryc* [13, 523]. M. Although there are several phonetic variants of the ox lexeme in modern Turkic languages, Scherbak points out that Oguz is the oldest among them [25, 98]. In addition,

in the language of the monument, the ox whose tusks are eaten in the middle during threshing is given as *mama*, while in the Argive language it is indicated as *op* [Kashkari 1998v, 318]. In Kazakh lore, an ox is an *azban ox* (a male ox that was previously slaughtered in a herd, rut, or rut), an *atan ox* (an ox with a large, whitened body), a *donen ox* (an ox over three years old), a *kunan ox* (an ox over two years old), there are types of Thai bulls (male foals under two years old). In the modern Kazakh language, like a gagged ox... (can't breathe, can't keep silent, can't say a word through clenched teeth, snorts, remains closed to a volume (referring to a person)), like a crooked ox... (in every house, every village illiterate (person) equations can be found [14, 330]. Such similes and usages occur not only in the Kazakh language, but also in the related Turkish language: **öküz arabası gibi çokı yavaş**, **öküz gibi bakmak** (to look at the person next to you with an uncomfortable, unpleasant look), **öküz gibi** (like a fool), **öküzün trene baktığı gibi bakmak** (in a state of not understanding anything look, stupid human).

In the Kazakh language

Öğızdı öрге аıdaғанның өмірі өксиді [19, 729]. A proverb about the stubbornness of an ox. Both in Kazakh and Turkic lore, the ox and the bull are depicted as symbols of strength and bravery.

Öğız ölгенше өседі [19, 729]. Let the bulls die, and their strength will remain. A bull at full strength also gathers meat quickly. That's why it has been used as a power car for many years. *Öğız öler jerinde ökiredі* [19, 729]. In a variable sense, it is said to a cautious person who knows how to stop when he comes to trouble.

Öleңді jerді öğız jeidi, Ölімді jerді molda jeidi [18,243]. A bull or a cow often roams the meadows near the lush grass or rivers and lakes, and the mullahs walking on the dead land is a correspondingly legitimate phenomenon. However, the word «eat» is used here literally and figuratively. This is probably born from Islamic criticism.

Ortaq öğızden oñaşa būzau artyq [19, 727]. Although the bull belongs to the cows, the calf born from it belongs to whoever owns the cow. Even if it is a calf, it comes from the idea that it should be your own calf, and at least a little of it

should be yours. In the Turkish people, there is a version of the proverb: «*Ortaklık öküzden, başlı başına buzağı yeğdir.*»

In the section related to the bull, we have seen the proverbs of the Mongolian people about the ox. According to the translation, the findings were at the level we considered. And in this section, we analyzed the proverbs related to the ox in the knowledge of the Turkic peoples. Most of the paremies are proverbs that first arose from economic practice, and later the scope of meaning expanded and became used in a variable sense. In some paremias, the ox is indirectly related to the activity, while in others, it is directly related to character and personal qualities.

4. BUZAW // CALF

Buzau is one of the most common words in «*Diwani Lugat-it-Turk*» related to the age of cattle [10, 505]. The proverb *Evdeki buzagu okux bolmas* «*Evdeki buzagu okux bolmas*» (the meaning of which will be explained in detail below) is mentioned in *Zhadiger*, which is used for a person who is considered a young child among his siblings, even if he has achieved a high status with his abilities [10, 505]. The old *bozagu* form of the Buzagu person is reflected in the «*Iryk Bitik*» monument [13, 240]. A.M. Shcherbak, who conducted research on the etymology of this lexeme, compared the sound-meaning versions of names in Turkic languages, and found that its root (proforma) is *buzagu-buragu* (*buz-bur*), «dark, gray» from the ancient Turkic word *buz* (*gray*), the calf's hair is pale. when saying that it means time, it comes to mind that the root of the word *boruosku* (a calf with pale fur, after four or five months its color changes like this) is formed according to the law of *bor z//r* (*boz-bor*, *buz-bur*) [25, 100]. Apart from that, M. Kashgari refers to a one-year-old calf as *torbı*, and a two-year-old calf as *male tazun*, and its female as *tazun* [28, 905]. Due to the age of the cattle, we note that the Kazakh lexeme *torpak* is phonetically similar to the word *torbı* in the monument language, so it is quite possible that they both have the same root. In Kazakh, a calf is called a *barak* calf (a calf that has lost its hair), an *orphan* calf (a calf left without a mother), a *kila* calf (a calf with red spots on the top of the tongue, which has started to suffocate), a *marka* calf (a calf born in the winter

months), a *chubby* calf (a calf that has not grown its horns within two or three months), a *young* calf (a calf born prematurely, i.e., a prematurely born calf, whose hair has not yet matured and is very dense from its mother), etc. There are types. In the Kazakh language, it is like a newly finished calf (*taltirekteu*), a bull's birthday is also a calf's birthday (the hard work of the previous generation also comes to the next generation, this is a natural law), if a cow drinks water, a calf licks ice (everyone has his own rank and position one can find critical language units such as «he will have his turn, his work, his place of residence» [14, 331].

In the Kazakh language

Qolda (üide) ösken būzau būqa bolmas [19,741]. In another version of this proverb, there is also a version that says that a burr grown in the hand does not have a name left. Of course, it is not difficult to understand that although the two proverbs use the example of four people, they are talking about people. There is an underlying meaning in the proverb that a child brought up in a bad manner will not be able to adapt to life, but this is also given by the experience of those four children. «It is necessary to adapt the child to life!» or «If you keep your child busy, tomorrow will be difficult for his future...» was conveyed figuratively by the elders of the family who had a lot of life experience. On the one hand, it is impressive, on the other hand, it shows the method used to encourage the child without covering his face immediately.

*Jetim būzau asyrasañ,
Auzy-mūrnyñ mai eter,
Jetim bala asyrasañ,*

Auzy-mūrnyñ qan eter [18, 157]. Raising a young animal is a blessing, and an orphan may not be like your own child, or as this proverb indicates.

Būzau dyñ jügirgeni qūlan qorğa deim [18, 86]. Let the calf be a young cow, still young and agile. Similarly, the first step of a young child, a young person or a newly arrived professional may fail. A critical attitude towards that lack of experience and rashness.

Äñgime būzau emizer,

Būzau taiaq jegizer [19, 411]. In the text, an example is a calf or a general animal, but in the

main context it is about being deceived by idle talk or nonsense. Another thing to notice is the quickness and speed of the calf, which seems to educate the human being to be careful and alert.

In the Mongolian language

Ahan düüdee alag bäruu met, alaldah daisand arslan bars met [23]. (With relatives like a gentle calf, with enemies - like a lion).

Arslan bars şig hüchtei ch alag bäruu şig nomhon (proverb) [23]. (Strong, like a lion, humble, like a tender calf). *Zandan zuud mörgöng argamjaa eldeed, bäruugaa tuugaad ireh* (proverb) [23]. (Kill two hares with one shot). Kazakh proverbs related to the calf mainly describe impatient, impetuous, reckless characters, while Mongolian proverbs are associated with its innocent, calm state, and a paremiic unity is constructed with indirect relation. In addition, we noticed an element related to Buddhism in one paremia. This, of course, is related to the consumption of Buddhism by the Mongolian people.

Conclusion

Thus, the Kazakh-Mongolian peoples have been surpassing various milestones of history since the distant Altai period, the scale of internal and external changes in the eras was also different. There are many scientists who are trying to find

what we have lost in those times and multiply what we have found. It is not a secret that as they increase, different views and flows appear. In our regular research work, we have historically compared and described proverbs and sayings in the Kazakh-Mongolian languages related to cows. In the theoretical part, we reviewed the works of major representatives of Altaic studies, Neo-Altaic studies, and Turkology scientists, and determined the relevance of issues common to the Kazakh-Mongolian languages. From the anthropocentric point of view, whether we call it a linguo-folkloric unity or an ethnolinguistic unity, we have taken conditional steps to form the linguistic image of the world in the knowledge of two related peoples by bringing out the treasure of the world of proverbs with a wide scope and providing meaningful explanations. As a result, we found out that the period of emergence of proverbs related to cows in Kazakh languages coincides with ancient Bulgarian and ancient Turkic periods. Therefore, we can confidently say that the Kazakh proverbs and concepts in this field did not appear in the later era, but rather are elements of the past. We believe that historical and comparative analysis of paremiological units will be a step towards new milestones in altaistics, and it will also help to find solutions to difficult problems in this field.

References

1. Түймебаев Ж., Сағидолда Г. Алтаистиканың тарихи-лингвистикалық негізі. (Фонетика. Морфология) / Ж.Түймебаев, Г. Сағидолда. – Алматы: «Қазығұрт», 2015. – 408 б.
2. Егоров Н.И. Избранные труды по этнолингвогенезу и этнической истории чувашского народа. / Н.И. Егоров. – Чебоксары: Новое Время, 2017. – 440 с.
3. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 1997. – 368 б.
4. Türk Dili Kurumu Sözlükleri [Web resource]. – 2022. – URL: <https://sozluk.gov.tr/> (02.01.2023) (accessed 01.12.22).
5. Ефимов Ю.Ф. Лексико-грамматические особенности чувашских пословиц и поговорок. А.ДК. – А., 1978. – 19 с.
6. Ализаде 1981–Ализаде З. А. Азербайджанские пословицы и поговорки и их лексико- семантический анализ. А.Д.Д. – Баку, 1981.
7. Aksoy Ö. A. Atasözlerivedeyimlersözlüğü. – Ankara, 1993. – 225 s.
8. Динаева Б.Б. Қазақ мақал-мәтелдерінің прагма-когнитивті аспектісі. – Астана, 2013. – 145 б.
9. Арғынбаев Х. Қазақтың мал шаруашылығы жайында этнографиялық очерк. – Алматы, 1969. – Б. 160-161.

10. Егеубай А.Қ. Махмұт Қашқари Түрік сөздігі. – Алматы:Хант, 1997. – Т.2.– 525 б.
11. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков.– Москва,1986.– 476 с.
12. Егеубай А.Қ. Махмұт Қашқари Түрік сөздігі. – Алматы: Хант, 1997. – Т.1.– 590 б.
13. Севортян Э.В., Этимологический словарь тюркских языков. – Москва: Наука, 1978. – 349 с.
14. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. – Алматы: Сардар, 2013. – Т.3. – 608 б.
15. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, 1977. –461 б.
16. Мыңжанұлы Н. Қазақтың мифтік аңыздары. – Үрімжі, 1996. – 131 б.
17. Сағидолда Г. Түркі-моңғол тілдік байланыс: топонимия және фразеологизм. Монография. – Астана, «Кантана Пресс», 2011.– 355 б.
18. Бабалар сөзі. Жүз томдық. Мақал-мәтелдер. Т.66. – Астана: Фолиант, 2007. – 225 б.
19. Бабалар сөзі. Жүз томдық. Мақал-мәтелдер. Т.65. – Астана: Фолиант, 2007. – 225 б.
20. Фазылжанова А., Оңғарбаева Н., Ғабитханұлы Қ. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 13-том. – Алматы, 2011. – 752 б.
21. Сүйеркүлова Б., Жанұзақ Т., Жұбаева О. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 5-том. – Алматы, 2011. – 744 б.
22. Сүйеркүлова Б., Жанұзақ Т., Жұбаева О. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 3-том. – Алматы, 2011. – 744 б.
23. Кульганек И.В. Монгольские пословицы и поговорки. Исследование, перевод, комментарий. – Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 2017. – 184 с.
24. Егеубай А.Қ. Махмұт Қашқари Түрік сөздігі.– Алматы: Хант, 1998. – Т.3. – 597 б.
25. Щербак А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. – Москва, 1961. – 380 с.
26. Гурбиш Е. Сопоставительный анализ анималистической паремииологии русского и польского языков: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ленинград, 1982. – 20 с.
27. Духовная Шория. Шорский фольклор в записях и из архива профессора А. И. Чудоякова. – Кемерово: ИПП «Кузбасс», 2008. – 352 с.
28. Ауезова А.М. Махмуд ал-Кашғари Диван Лутат ат-Турк. Индексысоставлены Р.Эрмерсом.– Алматы:Дайк-Пресс, 2005.–1288 с.

Қ.К. Кенжалин, Ө.Қ. Абдиров

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Қазақ және моңғол тілдеріндегі сиырға қатысты мақал-мәтелдердің салыстырмалы-тарихи сипаттамасы

Аңдатпа. Мақалада қазақ-моңғол тілдеріндегі сиырға қатысты паремияларға салыстырмалы-тарихи сипаттама беріледі. Мақал-мәтелдер қай халықтың болмасын лексикалық қорының баға жетпес қазынасы екені анық. Мақал-мәтелдердің бойында этногенездік және глоттогенездік ақпараттар жақсы сақталып отырады. Жалпы тіл білімінде, соның ішінде алтаистикада паремияларды салыстырмалы-лингвофольклористика тұрғысынан зерделеу әлі жолға қойыла қоймағандықтан, бұл салада зерттеу жүргізу қазіргі кезеңнің түйткілді мәселесіне айналып отыр. Егер аталған мәселені шешсек, әр ұлттың танымындағы қалыптасқан әлемнің тілдік бейнесін анықтау оңайға түсер еді. Зерттеу жұмысының мақсаты да туыстас тілдердің мақал-мәтелдеріне ғылыми деңгейде түсініктеме беріп, тарихи тұрғыда сипаттамалар келтіру болды. Ол үшін осы кезеңге дейінгі алтаистикадағы, соның ішінде түркі тілдерімен моңғол тілдерін зерттеуші ғалымдардың ғылыми еңбектеріне шолу жасалды. Оған қоса паремиялогия саласындағы ғылыми көзқарастарға да тоқтала келе, кешенді талдау жүргізу барысында зерттеу объектілері бірнеше тақырыптық топқа жіктеліп, оларға салыстырмалы-мағыналық түсініктеме берілді. Паремиялар бойында жинақталған ұлттық құндылықтар мен таным түсініктер тек алтаистика саласында ғана емес жалпы тіл білімі үшін де өте құнды екені анық және өзекті болып қала бермек.

Түйін сөздер: мақал-мәтел, паремиялогия, салыстырмалы-тарихи тіл білімі, алтаистика, түркология, сиыр, этнолингвистика.

К.К. Кенжалин, О.К. Абдиров

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Сравнительно-историческая характеристика пословиц и поговорок о «корове» в казахском и монгольском языках

Аннотация. В статье дается сравнительно-историческая характеристика паремий, относящихся к названию коровьего скота в казахско-монгольских языках. Пословицы и поговорки – бесценное достояние любого народа. В пословицах хорошо хранится этногенезная и глоттогенезная информация. Поскольку изучение паремий в общей лингвистике, в том числе в алтаистике, с точки зрения сравнительно-лингвофольклористики еще не налажено, проведение исследований в этой области становится актуальной проблемой современного периода. Решение данной проблемы даст огромную возможность определить языковую картину мира в познании каждой нации. Целью исследовательской работы также было исторически описать пословицы и поговорки родственных языков, дать им научное объяснение. Для этого был проведен обзор научных трудов ученых-исследователей алтаистики, в том числе монгольских и тюркских языков. Кроме того, в ходе проведения комплексного анализа нами были классифицированы объекты исследования на несколько тематических групп, и даны им сравнительно-смысловые разъяснения. Очевидно, и остается актуальным, что национальные ценности и понятия, накопленные в паремиях, очень ценны не только в области алтаистики, но и для общего языкознания.

Ключевые слова: пословицы, поговорки, паремиология, сравнительно-историческое языкознание, алтаистика, тюркология, корова, этнолингвистика.

References

1. Tümebaev J., Sağıdolda G. Altaistikanyñ tarihi-lingvistikalyq negızı (historical and linguistic basis). [Fonetika. Morfologia]. (Almaty, «Qazyğürt», 2015, 408 p.), [in Kazakh].
2. Egorov N.İ. İzbrannye trudy po etnolingvogenezu i etnicheskoi istorii chuvaşskogo naroda. (Selected works on ethnolinguogenesis and ethnic history of the Chuvash people). (Cheboksary, Novoe Vremä, 2017, Book 2, 440 p.), [in Russian].
3. Qazaq дәstürli мәдениетniñ ensiklopedialyq sözdıgı (Encyclopedic dictionary of culture of Kazakh traditions). (Almaty, «Dictionary-Vocabulary», 1997, 368 p.), [in Kazakh].
4. Türk Dili Kurumu Sözlükleri [Dictionaries of the Turkish Language Institution]. Available at: <https://sozluk.gov.tr/> [in Turkish].
5. Efimov 1978 – Leksiko-gramaticheskie osobenosti chuvaşskih poslovis i pogovorok. Efmimov İu. F. [Lexical and grammatical features of Chuvash proverbs and sayings]. (ADK, 1978, 19 p.), [in Russian].
6. Alizade 1981–Alizade 3. A. Azerbajjanskije poslovisy i pogovorki i ih leksiko- semanticheski analiz [Azerbaijani proverbs and their lexical and semantic analysis]. (ADD, Baku, 1981). [in Russian].
7. Aksoy Ö. A. Ata sözleri ve deyimler sözlüğü [Dictionary of ancestral words and phrases]. – Ankara, 1993. Bağci 2020 – Bağci A. Şor türkleri ata sözlerinde hayvan kültü, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi Turkish World Journal of Language and Literature Sayı (The animal cult of the Shor Turks in the words of ancestors, the Turkish World Language and Literature Magazine Turkish World Journal of Language and Literature Issue) Issue: 50 (Güz/Autumn 2020) - Ankara, 2 p. [in Turkish].
8. Dinaeva B.B. Qazaq maqal-mätelderniñ pragma-kognitivti aspektısı. (The aspect of progma-cognitivti of Kazakh proverbs and sayings) – (Astana, 2013, 145 p.), [in Kazakh].
9. Arğynbaev 1969 – Arğynbaev H. Arğynbaev H. Qazaqtyñ mal şaruasılyğy jaiynda etnografialyq ocherk (Ethnographic essay on Kazakh animal husbandry). (Almaty, 1969, 160-161 p.), [in Kazakh].
10. Mahmüt Qaşqari Türk sözdıgı /audarğan [Turkish dictionary / translated by A.Q. Egeubai]. (Almaty, Hant, 1997, Vol.2, 525 p.), [in Kazakh].
11. Sevortän E.V. Etimologicheski slovär türkskih iazykov [Etymological dictionary of Turkish languages]. (Moscow, 1986, 476 p.), [in Russian].
12. Mahmüt Qaşqari Türk sözdıgı /audarğan [Turkish dictionary. translated by A.Q. Egeubai]. (Almaty, Hant, 1997, Vol.1, 590 p.), [in Kazakh].

13. Sevortan E.V., Etimologicheskii slovar' turkskikh iazykov [Etymological dictionary of Turkish languages]. (Moscow, Nauka, 1978, 349 p.), [in Russian].
14. Qaidar Ä. Qazaqtar ana tılı älemünde: etnologvistikalıq sözdik [Kazakhs in the world of their native language: ethnolinguistic dictionary]. (Almaty, Sardar, 2013, Vol.3, 608 p.), [in Kazakh].
15. Keñesbaev I. Qazaq tiliniñ frazeologialıq sözdıgı [Phraseological Dictionary of the Kazakh language]. (Almaty, 1977, 461 p.), [in Kazakh].
16. Myñjanuly N. Qazaqtiñ miftik ańızdary [Kazakh mythical legends]. (Ürmji, 1996, 132 p.), [in Kazakh].
17. Sağıdolda G. Türki-moñğol tıldık bailanys: toponimia jäne frazeologizm [Turkic-Mongolian language communication: toponymy and phraseology]. Monographs, (Astana, «Kantana Pres», 2011, 355 p.), [in Kazakh].
18. Babalar sözi. Jüz tomдық. Maqal-mätelder [The ancestors of the words and. One hundred volumes. Proverbs]. (T.66, Astana, Foliant, 2007), [in Kazakh].
19. Babalar sözi. Jüz tomдық. Maqal-mätelder (The ancestors of the words and. One hundred volumes. Proverbs). (Vol.65, Astana, Foliant, 2007). [in Kazakh].
20. Qazaq ädebi tiliniñ sözdıgı. On bes tomдық [Dictionary of the Kazakh language of etiquette. Fifteen volumes] 13-tom. Qürast. A. Fazyljanova, N. Oñgarbaeva, Q. Čabithanuly and t.b.] (Almaty, 2011, 752 p.), [in Kazakh].
21. Qazaq ädebi tiliniñ sözdıgı. On bes tomдық [Dictionary of the Kazakh language of etiquette. Fifteen volumes]. 5-tom. /Qürast.: B. Süierqulova, T. Januzaq, O. Jubaeva and t.b. (Almaty, 2011, 744 p.), [in Kazakh].
22. Qazaq ädebi tiliniñ sözdıgı. On bes tomдық [Dictionary of the Kazakh language of etiquette. Fifteen volumes]. 3-tom. Qürast.: B. Süierqulova, T. Januzaq, O. Jubaeva and t.b.] (Almaty, 2011, 744 p.), [in Kazakh].
23. Kulganek İ.V. Mongölskie poslovisy i pogovorki. İssledovanie, perevod, komentari. [Mongolian proverbs I pogovor. Research, translation, comments]. (Saint Petersburg, Peterburgskoe Vostokovedenie, 2017, 184 p.), [in Russian].
24. Mahmüt Qaşqari Türk sözdıgı audarğan [Turkish dictionary. translated by A.Q. Egeubai]. (Almaty, Hant, 1998. Vol.2, 597 p.), [in Kazakh].
25. Şerbak A.M. Şerbak A.M. Nazvania domaşnih i dikih jivotnyh v türkskikh iazykah. İstoricheskoe razvitie leksiki türkskikh iazykov (Names of domestic and wild animals in Turkish. [Historical development of the vocabulary of Turkish languages]. (Moscow, 1961, 380 p.), [in Russian].
26. Gurbış E. Sopostavitelnyi analiz animalisticheskoi paremiologii ruskogo i pölskogo iazykov: Avtoref. diss. ... kand. filol. nauk. [Comparative analysis of animalistic paremiology of the Russian and Polish languages: Abstract. dis. Candidate of Philology]. (Leningrad, 1982, 20 p.), [in Russian].
27. Duhovnaia Şoria. Duhovnaia Şoria. Şorski fölklor v zapisäh i iz arhiva profesora [Shor folklore in the records and from the archive of the professor A. İ. Chudoiakova]. (Kemerovo, İPP «Kuzbass», 2008, 352 p.), [in Russian].
28. Mahmud al-Kaşgari. Divan Lugat at-Turk. perevod, predislovie i kommentarii [translation, preface comments]. (Almaty, Daik-Pres, 2005, 1288 p.), [in Russian].

Information about the authors:

Кенжалин Қуанышбек Кәрімұлы – Ph.D., қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Абдіров Өркен Құрманәліұлы – «8D060-Филология» мамандығының 3 курс докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Kenzhalin Kuanyshbek Karimuly – Ph.D., Associate Professor of the Department of Kazakh Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Abdirov Orken Kurmanaliuly – The 3rd year doctoral student in Philology at L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

С.Б. Мухамеджанова
А.Б. Шалдарбекова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: sakonya_93@mail.ru)

Культурная интеграция как основное направление во взаимодействии тюркских государств: истоки, формирование и институционализация

Аннотация. Статья посвящена исследованию вопросов тюркской интеграции и тюркской культурной интеграции, рассмотрению понятий, взаимосвязанности, а также изучению содержательного аспекта. Между этими категориями существуют схожести и отличия, обусловленные единой мотивацией к сотрудничеству и процессами институционализации. Происходит переливание интеграции из одной сферы в другую, что углубляет и расширяет общее интегративное взаимодействие и нацеливает на поиск новых сфер взаимовыгодного сотрудничества.

Тюркская интеграция – это более целостное понимание и явление, обусловленное общегосударственной позицией к взаимодействию и сотрудничеству заинтересованных акторов (тюркоязычные государства, автономии с тюркоязычным населением, международные тюркские организации, эксперты и пр.). Тюркская культурная интеграция являясь ее частью, понятие узкое, затрагивает больше отраслевые аспекты. Сотрудничество в сфере культуры для тюркоязычных стран становится возможностью приобщиться к своим единым историческим и ментальным корням, наладить обмен опытом для сохранения уникального наследия.

В рамках исследования предложена периодизация интеграционных процессов, с приведением событийного ряда, последовательности и результатов совместных действий тюркоязычных стран. На наш взгляд, каждое событие или факт способствует углублению интеграции, расширяет горизонты сотрудничества. На примере образования и функционирования ТЮРКСОЙ изучена институционализация тюркской культурной интеграции, сопровождаемая появлением новых инициатив и проектов.

Ключевые слова: тюркская интеграция, культура, тюркоязычные государства, интеграция, история, культурология, международные отношения.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-326-337>

Поступила: 22.08.2022 / Одобрена к опубликованию: 10.11.2022

Введение

С каждым годом увеличивается уровень сотрудничества между тюркоязычными странами в различных сферах. Реализуются совместные проекты, запускаются важные

инициативы в отраслях. Происходящие активные процессы взаимодействия требуют всестороннего научно-аналитического осмысления, чтобы наметить важные приоритеты для дальнейшего углубления интеграции. Однако на эти происходящие

тенденции, в частности, в казахстанской науке не совсем должным образом придается соответствующее внимание. Недостаточны системные исследования интеграционных процессов между тюркоязычными странами, сопоставление и сравнительный анализ в разных отраслях. Это создает не совсем полную картину происходящих тенденций, имеет место смешивание понятий, размытость понимания, что создает условия для неоднозначных оценок.

Основой для преодоления существующих проблем является использование междисциплинарного подхода, позволяющего понять исследуемые глубинные аспекты с научной точки зрения. Применение теоретико-прикладных наработок культурологии, тюркологии, исторической науки и теории международных отношений расширяет смысловые горизонты рассматриваемой тематики, поиска решения проблемы или преодоления возникающих противоречий на научно-экспертном уровне. Учитывая вышеуказанные подходы, было бы целесообразным раскрыть их на примере тюркской интеграции и тюркской культурной интеграции, рассмотреть их в терминологическом, аналитически-прикладном и процессном плане.

На наш взгляд, исходной точкой для теоретического исследования является сама дефиниция интеграция – от лат. *integratio*, восстановление или восполнение, что означает процесс взаимного приспособления и объединения в единое целое организаций, отраслей, регионов или стран [1, 351 с.]. Формируется общее для всех видение того, как совместно развиваться и выстраивать сотрудничество.

Иными словами, основной целью интеграции является поиск и наращивание форм и методов взаимодействия на основе и в результате обеспечения эффективности деятельности в региональном и международном масштабах [2, 29 с.].

Такая трактовка позволяет обозначить исходные установки для изучения происходящих процессов в рамках общей

тюркской интеграции, которая является на наш взгляд довольно содержательной.

Однако в культурологии термин «интеграция» имеет другое значение. Авторы говорят о том, что она основана на принципе совместимости, означающее, что разные группы стремятся сохранить свои исходно присущие культурные особенности. На этой основе они объединяются в единое общество. Консолидация, а затем и взаимодействие осуществляется на равноправных основаниях. Этот процесс подразумевает сотрудничество на партнерских началах, признания права на культурные особенности. При этом, самими партнерами осуществляется поиск оснований для диалога [3, 323 с.].

Ряд авторов при понимании современной культуры усматривают две взаимодополняющие тенденции: интеграцию и диверсификацию. Так, интегрирующая тенденция привела к массовой культуре на планете, в не зависимости от половых, возрастных или религиозных особенностей. В свою очередь, диверсификация приводит к возрастающему многообразию конкретных культурных сообществ. Причем на локальном уровне, территориально определенных или географически разбросанных [3, 300 с.].

В культурологии сложился так называемый интеграционный подход, его сторонниками являются такие исследователи как В. Виндельбанд, Г. Риккерт, Э. Кассирер, М. Вебер, Г. Зиммель, Р. Кронер, Э. Трельч, К. Манхейм, К. Ясперс, Т. Лессинг, Э. Гуссерль и др. Существует и интегративная функция культуры, которая по Э. Дюркгейму означает, что за счет освоения культуры у людей формируется чувство общности, принадлежности к одной нации, народу, религии, группе и т. д. Это позволяет культуре сплавлять людей, интегрировать, что в конечном итоге способствует целостности сообщества [4, 27 с.]. Если говорим об интегрирующей функции культуры, то речь идет и о том, что данный аспект происходит через социальные институты культуры. Они обеспечивают культурную интеграцию, придают ее устойчивость. Через них

осуществляется процесс взаимодействия и взаимозависимости. Таким образом, институты осуществляя координацию укрепляют интеграцию, что является «одним из условий его выживания» [3, 187 с.].

Применительно к культуре, культурная интеграция означает процесс углубления культурного взаимодействия и взаимовлияния между государствами, этнокультурными группами и историко-культурными образованиями [5, 420 с.]. Помимо вопроса углубления, стоит отметить и другую особенность культурной интеграции: эмпирическое сходство культурных черт, единство образа жизни людей, принадлежащих к одной культуре [5, с. 82]. Имеется и другое значение, или элементную взаимосвязь различных частей культуры. Подразумевается, что элементы объединяются в некую целостность. Условием для интеграции является единство культуры, которое формируется посредством близости или сродству основных элементов культуры [5, с. 86].

Культурная интеграция имеет ряд особенностей или специфических черт на теоретическом уровне. Конфигурационная или тематическая означает, что различные культуры соответствуют общему паттерну, имеют одну сквозную общую «тему», или ориентир, определенный стержень, имеющий исторический или религиозный аспект. Например, для тюркоязычных стран общей темой является идея Турана, как идейно-смыслового значения. Стилистическая интеграция связана с ретрансляцией собственного опыта группы через специфический «стиль»: эпохи, времени, места, народа, культуры. В этом плане речь идет о специфике тюркского кода, его отличительных особенностях и характеристиках. Логическая интеграция проявляется в форме научного и философского обоснования интеграции. Сложилось различные подходы к изучению вопросов интегративного взаимодействия, изучения и понимания процессов.

Коннективная интеграция исходит от понимания, что происходит контакты людей из-за различных мотивов (политические, экономические, религиозные и пр.), что способствует корректировке установок людей. Как правило, в рамках тюркской интеграции осуществляется взаимодействие и коммуникации на различных уровнях, создавая устойчивых взаимосвязей. Функциональная интеграция нацелена на повышение эффективности культурного сообщества, подразумевающая результативность сотрудничества и контактов. Регулятивная интеграция связана с нивелированием культурных конфликтов, выработке свода регулятивных правил и норм. Это выражается в разработке общих концептуальных документов и нормативно-правовых актов, способствующих уменьшению институциональных барьеров между странами [5, 166 с.].

Таким образом, нами определены отправные точки для дальнейшего исследования, с учетом базовой дефиниции интеграции для понимания общего тюркского сотрудничества. Для понимания тюркской культурной интеграции необходимо использовать более широкие подходы, в том числе посредством культурологии, поскольку она является более разнообразной отраслью, включающей исторические, этнические, религиозные, функциональные и иные особенности.

Методы исследования

В рамках исследования интеграционных процессов тюркоязычных стран использовались общенаучные методы, а также методы культурологии, исторической науки и теории международных отношений. Анализ, синтез, индукция и дедукция позволяли аргументированно подходить к формулированию логических выводов, постановки проблем настоящего научного исследования.

В целях достижения цели и задач исследования, в той или иной степени

использовался историко-генетический и структурно-функциональный метод. Согласно историко-генетического метода рассматривается история возникновения (генезиса) и развития тех или иных сторон, аспектов культуры. Структурно-функциональный метод изучает структуру культуры и ее отдельные элементы, из которых она состоит, характер взаимосвязи между ними и функции культуры [6, 53 с.].

Для хронологического понимания интеграционных процессов была использована периодизация, как метод исторической науки. С ее помощью осуществлено деление исторического времени на периоды на основе критериев с целью определения качественного состояния изучаемого явления. Процесс деления основан на теоретико-методических процедурах, позволяющих задать объективное научное знание о течении событий [7, 441 с.].

В отдельных частях настоящего исследования, для смыслового раскрытия происходящих интеграционных процессов применялись подходы теории международных отношений. В частности, теоретических разработок школы неофункционализма, согласно которых «интеграция между несколькими странами в одной сфере неизбежно ведет к интеграции и в других сферах. Интеграция как бы переливается (или перетекает) из одной сферы в другую, эффект назван как «перелив» [8, 117 с.].

Обсуждение

Возвращаясь к теме общетюркской интеграции следует отметить, что она имеет более широкую основу в сравнении с культурной, охватывает различные сферы взаимодействия: экономика, политика, культура, оборона и т.д. В этих секторах довольно разные уровни интегративного взаимодействия, наличия задействованных институтов, разработанных нормативно-правовых документов и иных условий. Тюркская интеграция — это более целостное понимание и явление, обусловленное

позицией к взаимодействию и сотрудничеству заинтересованных акторов (тюркоязычные государства, автономии с тюркоязычным населением, международные тюркские организации, эксперты и пр.).

Применительно к самой категории, то из массива публикаций по данной проблематике интересной на наш взгляд является дефиниция исследователя Пострыганя М., что интеграция тюркоязычных народов «это сложный и долговременный процесс, обусловленный желанием родственных народов объединиться под эгидой единства» [9, 92 с.]. С научной точки зрения из этой дефиниции вытекают логически две взаимосвязанные части: мотивационный (желание родственных народов объединиться под эгидой единства) и процессный аспект (ход развития, смена состояния, преодоление барьеров и пр.).

В рамках мотивационного аспекта уместно говорить о предпосылках к тюркской интеграции. В этом ключе авторы выделяют несколько факторов. Во-первых, важность совместных усилий по сохранению и развитию культурного и духовного потенциала тюркского мира. Здесь уместно отметить и идеологическое понимание, связанное с понятием тюркизм. Так, в 1960 г. Германский исследователь Чарлз У. Хостлер определил тюркизм как «движение, стремящееся к политическому и культурному единству всех тюркоязычных народов» [10, 106 с.]. Во-вторых, консолидации географического потенциала регионов. По оценкам, население тюркского мира насчитывает уже 300 млн человек, проживающих на территории в 4,5 млн кв.км, а экономика этих стран составляет 2 трлн. Долл. [11]. В-третьих, важность отстаивания интересов субъектов тюркского мира. Различного рода появление конфликтов и гибридных угроз, а также пандемий выдвигают на передний план необходимость выработки совместных усилий нивелирования и противодействия угрозам. В-четвертых, общность геэкономических интересов, которые в первую очередь связаны с созданием различных транспортных

коридоров для поставок экспортных товаров на мировые рынки.

К мотивационному стремлению к единству тюркоязычных стран играет значение и позиция самого общества, его готовности, чтобы государство переходило к интегративному взаимодействию. Казахские исследователи Ешпанова Д.Д., Курмангалиева Г.К. на основе данных опроса, проведенного Институтом философии, политологии и религиоведения КН МОН РК делают вывод, что обобщенно 53,82% участников исследования согласны с тем, что для Казахстана как тюркского государства самым главным является укрепление отношений с тюркскими государствами (Турцией, Азербайджаном, Киргизией, Узбекистаном, Туркменией), а не с другими государствами региона и мира [12, 438 с.].

Во второй части дефиниции или о ее процессного понимания речь идет о происходящих количественных или качественных изменениях, не исключая сложностей в определенном периоде времени. Так, по итогам первого саммита глав тюркоязычных стран в 1992 году было принято решение о начале гуманитарно-культурного сотрудничества. В 1993 году согласно результату визита тогдашнего президента Турции Тургута Озала в Центральную Азию и Азербайджан был подписан Протокол о создании содружества тюркоязычных стран. В последующем, в июле 1993 года согласно соглашению тюркоязычных стран была создана Организация по совместному развитию тюркской культуры и искусства ТЮРКСОЙ [13, 29 с.]. Таким образом, культурный фактор задал основу для интегративного взаимодействия тюркоязычных государств.

Существует в научной среде точка зрения, что первое десятилетие интеграционных усилий не дало практических результатов. На наш взгляд это обусловлено объективными причинами, из-за возникших экономических трудностей постсоветских государств, неготовности к интегративному взаимодействию или к возрастающей роли Турции и т.д. С другой стороны, первые

годы стали фундаментом для становления будущих институтов, правил взаимодействия и коммуникаций. Более подробно этот аспект рассмотрен в следующем разделе нашего исследования.

В отличие от рассмотренной выше тюркской интеграции, тюркская культурная интеграция являясь ее частью, понятие узкое, затрагивающая отраслевой аспект сотрудничества тюркоязычных государств. Она имеет как выше было указано мотивационный и процессный аспект, которые несомненно взаимно оказывают влияние друг на друга. Для многих тюркоязычных стран сотрудничество в сфере культуры становится возможностью приобщиться к своим единым историческим и ментальным корням, наладить обмен опытом для сохранения богатого и уникального наследия.

На понятийном уровне, тюркская культурная интеграция по мнению отдельных исследователей предполагает программный подход, позволяющий перейти на новый уровень сотрудничества. Создается новая культурная реальность, что «в результате целенаправленных программ многосторонней деятельности, в культурной интеграции тюркского мира начала наблюдаться культурная картина, совершенно новая, опирающаяся на естественные основы, национальную историю и национально-нравственные ценности» [14, 117 с.]. В целом по оценкам исследователей заложена основа культурной интеграции стран с учетом глобализации и интенсификации взаимоотношений в мире [14, 121 с.].

При этом существует понимание, что несмотря на процессы глобализации, наоборот тюркоязычные государства стремятся не затеряться в ней, а приобщиться к общему тюркскому культурному коду. Делается вывод о том, что «в условиях глобализации культурная интеграция тюркских стран еще больше ускорилась» [14, 121 с.], т.е. речь идет о сильном объединительном мотивационном факторе среди тюркоязычных государств, несмотря на довольно сильное глобализационное

воздействие. Сотрудничество тюркоязычных государств в сфере культуры не сворачивается, а постепенно наращивается и развивается.

Кроме того, выражаются рекомендации о необходимости выработки концептуальных механизмов обрамления интеграционного взаимодействия, поскольку есть стремление к ее углублению. В частности, «в глобализирующемся мире, с точки зрения национальных и духовных ценностей, поиска и выявления оптимальных путей культурной интеграции, ощущается большая необходимость привести существующие перспективы в концептуальную форму» [14, 121 с.].

Продолжая рассуждать о взаимном влиянии мотивационного и процессного аспектов, трудно не согласиться с мнением, что концептуализация должна «повысить моральный дух тюркских народов, ускорить процесс духовного сближения и, в конечном итоге, стать совершенным союзом» [14, 121 с.].

Вопросы культурной тюркской интеграции в процессном контексте выпукло прослеживаются на примере функционирования международной организации ТЮРКСОЙ. Мы считаем, что на ее деятельности можно проследить ключевые направления интегративного взаимодействия, тематические аспекты, рассматриваемые вопросы и пр.

С момента своего образования в 1993 года, ТЮРКСОЙ взяла курс на сотрудничество в вопросах культуры, сближения на ценностном уровне, продвижения и популяризации, а также передачи накопленного наследия последующим поколениям.

К государствам основателям (Азербайджан, Казахстан, Кыргызстан, Узбекистан, Туркменистан и Турции) в последующем в разные годы примкнули в качестве наблюдателей Турецкая Республика Северного Кипра, ряд республик России (Татарстан, Башкортостан, Алтай, Якутия, Тува, Хакасия) и Гагаузия из Молдовы. Их участие является свидетельством заинтересованности в культурном взаимодействии, что отражает ранее обозначенную тенденцию сближения

тюркоязычных стран, несмотря на происходящую глобализацию.

В организационном плане, стратегическое видение развития организации задает Постоянный совет министров культуры тюркоязычных стран. Коллегиальные решения реализует генеральный секретариат, который осуществляет претворение в жизнь намечаемых планов и проектов. В частности, на ежегодной основе организуются различные мероприятия с участием деятелей культуры, фестивали, литературные встречи, выставки и иные форматы сотрудничества.

Организация широко отмечает и празднует Навруз, являющийся праздником сближения тюркоязычных стран. Благодаря позиционированию этот праздник стал отмечаться на различных международных площадках ООН, ЮНЕСКО и ряде авторитетных объектов культуры в ряде городов мира (Тринити Колледж, Кембридж, 2013 г.; Королевский дворец Хофбург, Вена, 2015 г. и пр.).

ТЮРКСОЙ за счет плодотворного международного сотрудничества с ЮНЕСКО, ИСЕСКО и тюркскими интеграционными объединениями (Тюркский Совет, Тюркская Академия, Фонд тюркской культуры и наследия) реализует совместные проекты. Взаимодействие с международными организациями выводит на новый уровень совместное сотрудничество международных организаций.

В разный период времени объявлялись года выдающихся деятелей тюркской культуры, что должно расширять знакомство с яркими мыслителями и деятелями искусства. Так, в 2010 году состоялось 120-летие со дня рождения ученого-тюрколога Заки Валиди Тогана, а 2016 год прошел под знаком Юсуфа Баласагуни, отмечалось его 1000-летие. Кроме того, в разные годы инициировалось о проведении культурной столицы тюркского мира, что закономерно вызывало интерес к изучению истории и развития данного города в других странах. В частности, в 2013 году таковым стал турецкий город Эскишехир, а в 2017 году был объявлен

Туркестан. Реализуются ряд специальных проектов, таких как молодежный камерный оркестр, молодежный камерный хор и оркестр народных инструментов. Благодаря их активности, люди разных стран получили возможность ознакомиться с музыкальными произведениями тюркоязычных стран. Были организованы в ряде зарубежных стран постановки «Кёроглу», «Биржан-Сара» и «Юнус Эмре» [15].

Результаты

В целях более целостного и системного восприятия происходящих интеграционных процессов тюркоязычных стран целесообразно рассмотреть с точки зрения их периодизации. Несмотря на то, что тюркская и тюркская культурная интеграция имеет определенные различия, их следует рассмотреть в едином ключе. Для аргументации своей позиции мы основываемся на теории переливания интеграции в рамках теории международных отношений, когда она перетекает из одной сферы в другую [8, 117 с.]. Основываясь на данном подходе считаем уместным процессы тюркской интеграции и тюркской культурной интеграции рассматривать с учетом трех этапов становления и развития, ход которых прослеживается по итогам встреч глав государств, принятых документов и высказанных заявлений. Так, согласно первого этапа (1992-2009 гг.) происходила институционализация интеграционных процессов, расширение сфер и форматов сотрудничества. Одним из первых институтов стало появление Международной организации тюркской культуры в 1993 году. Взаимодействие глав тюркоязычных государств осуществлялось на площадке проводимых 10 саммитов, по итогам которых принимались декларации и важные конкретные межгосударственные решения.

В рамках Бишкекской декларации III Саммита тюркоязычных государств (1995 г.) предусматривалось создание совместных вузов. Для осуществления координации

и синхронизации совместной работы обсуждалось формирование секретариата встреч глав тюркоязычных государств на IV Саммите тюркоязычных государств (г. Ташкент, 1996 г.), которое было организационно запущено по итогам VI Саммита тюркоязычных государств (г. Баку, 2000 г.). Одним из значимых институтов, позволивших вывести на новый уровень тюркскую интеграцию стало Стамбульское соглашение об образовании Тюркской Парламентской Ассамблеи для расширения парламентского сотрудничества (2008 г.), решение об этом было принято после VIII Саммита тюркоязычных государств в Анталии в 2006 году.

С 2009 по 2020 годы реализовывался второй этап, озаглавленный трансформацией общетюркской интеграции в соответствии с достигнутым Нахичеванским соглашением об образовании Совета сотрудничества тюркоязычных стран (Тюркский Совет). В соответствии с декларацией IX Саммита тюркоязычных государств в 2009 году в Нахичевани предусматривалось образование совета глав государств, совета министров иностранных дел, Комитета старших должностных лиц, совета старейшин, секретариата, введение поста генерального секретаря. В культурно-гуманитарной сфере рассматривалось предложение о создании научного центра в целях исследования тюркского мира.

С 2011 по 2020 годы были проведены 8 саммитов Тюркского Совета, посвященные различным тематическим направлениям сотрудничества (экономика, торговля, образования, наука, культура, транспорт, туризм, медиа, информации и пр.). Выбранный подход в отличие от ранее проводимых мероприятий является более предметным, направленным на отраслевую интеграцию тюркоязычных государств, ее углубление через реализацию совместных проектов и действий. В частности, в рамках II Саммита Тюркского Совета, проведенного в 2012 года в Бишкеке было объявлено о

создании Тюркской академии с приданием ее международного статуса и Фонда тюркской культуры и наследия.

Из прикладных результатов проведенных саммитов выделяется создание Тюркского Делового Совета (2011 г.), инициатива формирования турпакета «Тюркский совет – современный Шелковый путь» и проекта «Региональных диаспорских центров» (2014 г.), соглашение об образовании Тюркского спортивного и кочевого культурного центра (2015 г.), Тюркской торгово-промышленной палаты и Тюркского инвестиционного фонда (2019 г.).

Вместе с тем, на этом этапе начался процесс поиска видения будущего интегративного взаимодействия – концепции интеграции тюркоязычных государств, обозначенного в рамках VI Саммита Тюркского Совета в 2018 году. Кроме того, наметился подход на необходимость результативности функционирующих институтов через создаваемый Координационный комитет в целях улучшения эффективности деятельности тюркоязычных организаций (VII Саммит Тюркского Совета).

Нельзя не отметить приверженность тюркоязычных государств противостоять современным угрозам. Так, по итогам Чрезвычайного Саммита Тюркского совета, проведенного в 2020 году была обозначена солидарность и координация между странами в борьбе с COVID-19. На данном этапе заметным стало участие нейтрального Туркменистана в работе саммита IV Саммита Тюркского Совета (2014 год). Расширился и состав участников – Узбекистан вошел в состав Совета сотрудничества тюркоязычных государств (2019 г.), а Венгрия присоединилась к Тюркскому совету в качестве члена-наблюдателя (2018 год).

С 2021 года, по итогам VIII Саммита Тюркского Совета начался третий этап общетюркской интеграции. Совет сотрудничества тюркоязычных государств трансформировался в Организацию тюркских государств. Туркменистану был предоставлен статус наблюдателя. Был

принят документ «Взгляд на тюркский мир – 2040» и завершили процедуры завершения создания Инвестиционного фонда Организации тюркских государств.

В результате осуществления анализа на основе периодизации интегративного взаимодействия тюркоязычных стран можно сформулировать несколько выводов. Во-первых, происходит усложнение и углубление сотрудничества и интеграции в различных сферах. На первом этапе институционализация тюркской интеграции и в культурной сфере началась с образованием ТЮРКСОЙ, что подстегнуло дальнейшее расширение в иных секторах. Данный процесс интегративного сотрудничества основан на ранее обозначенных подходах школы неофункционализма, когда происходит переливание интеграции из одной отрасли в другую.

Во-вторых, обозначилось концептуальное видение развития интеграции с разработкой, обсуждением и принятием концепции интеграции тюркоязычных государств и документа «Взгляд на тюркский мир – 2040». Появление данных документов говорит о переходе на новый уровень интегративного сотрудничества. В-третьих, в перспективе одной из важных целей для различных тюркских организаций (Тюркский Совет, Тюркская Академия, Фонд тюркской культуры и наследия) станет вопрос повышения их институциональной эффективности. Этот вопрос увязан с функционированием координационного комитета, что должно повысить результативность работы вышеуказанных институтов.

В-четвертых, ожидается новый импульс интегративного сотрудничества с появлением Узбекистана в качестве члена Организации тюркских государств и наблюдателей – Туркменистана, Венгрии. К слову, Венгрия является членом Европейского Союза, участие этой страны возможно позволит ретранслировать европейский опыт тюркские интеграционные структуры. В-пятых, судя по анализу текстов деклараций по итогам всех саммитов показывает, что на постоянной

основе обозначается «культурная корзина» общетюркской интеграции, как основа для более эффективного взаимодействия между тюркоязычными государствами.

Выводы

По итогам проведенного анализа были рассмотрены теоретико-прикладные аспекты тюркской интеграции и тюркской культурной интеграции на понятийном и содержательном уровне. Определены мотивационный и процессный характер интегративного сотрудничества, установлена их взаимосвязь на примере взаимодействия тюркоязычных государств в общем контексте, так и на примере сотрудничества в сфере культуры.

Процессы тюркской интеграции и тюркской культурной интеграция

сопряжены и взаимозависимы, обусловлены переливанием, оказанием влияния друг на друга. К такому выводу мы приходим с учетом периодизации событий и фактов с 1992 года, появления новых институтов и направлений совместного сотрудничества. Вместе с тем, культура задала основу для развития тюркской интеграции, образование ТЮРКСОЙ стало определяющим фактором институционализации.

Будущее интегративного сотрудничества тюркоязычных стран связано с реализацией общего видения развития и повышения эффективности существующих институтов и механизмов. Состоялся переход от зарождения, становления развития тюркской интеграции, в том числе тюркской культурной интеграции, прослеживаемый по итогам длительного времени. В целом продолжится курс на всестороннее взаимодействие.

Список литературы

1. Барихин А.В. Большой юридический энциклопедический словарь. – Москва: Книжный мир, 2006. – 792 с.
2. Челядинский А.Б. Понятие интеграции в международных отношениях: теоретический аспект // Журнал международного права и международных отношений. – 2009. – № 1 – С.29– 32
3. Теоретическая культурология. – Москва: Академический Проект; РИК, 2005. – 624 с.
4. Воробьев Б.В. Культурология. В двух томах. Том I. – Москва: Военный университет, 2015. – 414 с.
5. Солонин Ю.Н., Каган М.С. Культурология. – Москва: Высшее образование, 2007. – 566 с.
6. Теория культуры. Ч. 1. Введение в теорию культуры. Изд. 2-ое: – Санкт Петербург: СПГУВК, 2009. – 96 с.
7. Мазур Л.Н. Методы исторического исследования: 2-е изд. – Екатеринбург: Изд-во Урал, 2010. – 608 с.
8. Гиниятов Ф.М. Теории европейской интеграции и текущий кризис Европейского Союза // Вестник экономики, права и социологии. – 2015 – № 2. – С.116-119.
9. Пострыгань М.А. Тюркский мир как интеграционный проект в пространстве Евразийского региона: состояние и риски /Евразийская интеграция на постсоветском пространстве и незападные сценарии регионализации. Материалы международной научно-практической конференции. – 2018. – С. 92-99.
10. Киреев Н. Г. Турция между Западом и Востоком // Ближний Восток и современность. Выпуск второй. – Москва: Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 1996 – С. 106–169.
11. ANALYSIS - From Turkic-speaking countries to Turkish states [Электрон.ресурс] – 2022. – URL: <https://www.aa.com.tr/en/analysis/analysis-from-turkic-speaking-countries-to-turkish-states/2422657> (дата обращения: 01.06. 2022).
12. Национальные стратегии развития тюркоязычных стран: материалы V Конгресса социологов тюркоязычных стран. – Алматы. – 2014. – 590 с.
13. Gulzhahan Khajieva. Journal Of Institute Of Economic Development And Social Researches. – 2016. – Vol. 2. – Is. 4. – P. 27-32.

14. Килавуз Гйозьяль Валех гызы. Концептуальные взгляды об общих ценностях тюркских народов // Culture and Civilization. – 2019. – Vol. 9. – Is. 3A – P. 114-121.

15. О ТЮРКСОЙ. [Электрон.ресурс] – 2022. – URL: <https://www.turksoy.org/ru/turksoy/about> (дата обращения: 05.06. 2022)

С.Б. Мухамеджанова, А.Б. Шалдарбекова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Мәдени интеграция түркі мемлекеттерінің өзара ықпалдасуының негізгі бағыты ретінде: бастаулары, қалыптасуы және институционализациясы

Аңдатпа. Мақала түркі интеграциясы мен түркі мәдени интеграциясы мәселелерін зерттеуге, өзара байланысты ұғымдарды қарастыруға, сондай-ақ мазмұнды аспектіні зерттеуге арналған. Бұл категориялар арасында ынтымақтастық пен институционализация процестерінде біртұтас мотивациясына байланысты ұқсастықтар мен айырмашылықтар бар. Интеграция бір саладан екінші салаға ауысады, бұл жалпы интегративті өзара іс-қимылды тереңдетеді және кеңейтеді және өзара тиімді ынтымақтастықтың жаңа салаларын іздеуге бағытталған.

Түркі интеграциясы-бұл мүдделі авторлардың (Түркітілдес мемлекеттер, түркітілдес Халықпен автономия, Халықаралық Түркі ұйымдары, сарапшылар және т.б.) өзара іс-қимылы мен ынтымақтастығына жалпымемлекеттік ұстаныммен негізделген неғұрлым тұтас түсінік пен құбылыс. Түркі мәдени интеграциясы оның бір бөлігі бола отырып, салалық аспектілерге көбірек әсер етеді. Түркітілдес елдер үшін мәдениет саласындағы ынтымақтастық өзінің біртұтас тарихи және ақыл-ой тамырына қосылуға, бірегей мұраны сақтау үшін тәжірибе алмасуды қолға алуға мүмкіндік береді.

Зерттеу аясында түркітілдес елдердің бірлескен іс-қимылдарының нәтижелерін, реттілігін және оқиғаларын келтіре отырып, интеграциялық процестерді кезеңге бөлу ұсынылды. Біздің ойымызша, әрбір оқиға немесе факт интеграцияны тереңдетуге ықпал етеді, ынтымақтастық көкжиегін кеңейтеді. Түрксойдың қалыптасуы мен жұмыс істеуі мысалында жаңа бастамалар мен жобалардың пайда болуымен бірге түркі мәдени интеграциясын институционализациялау зерттелді.

Түйін сөздер: түркі интеграциясы, мәдениет, түркітілдес мемлекеттер, интеграция, тарих, мәдениеттану, халықаралық қатынастар.

S.B. Mukhamedzhanova, A.B. Shaldarbekova

Department of Turkology of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Cultural integration as the main direction in the interaction of the Turkic states: origins, formation, and institutionalization

Abstract. The article is devoted to the study of the issues of Turkic integration and Turkic cultural integration, the consideration of concepts, and interconnectedness, as well as the study of the content aspect. There are similarities and differences between these categories due to the common motivation for cooperation and the processes of institutionalization. There is a transfusion of integration from one sphere to another, which deepens and expands the overall integrative interaction and aims at finding new areas of mutually beneficial cooperation.

Turkic integration is a more holistic understanding and phenomenon due to the national position towards interaction and cooperation of interested actors (Turkic-speaking states, autonomies with a Turkic-speaking population, international Turkic organizations, experts, etc.). Turkic cultural integration being a part of it, the concept is narrow, it affects more sectoral aspects. Cooperation in the field of culture for the Turkic-speaking countries becomes an opportunity to join their common historical and mental roots, to establish an exchange of experience for the preservation of a unique heritage.

Within the framework of the study, the periodization of integration processes is proposed, with the reduction of the event series, sequence, and results of joint actions of the Turkic-speaking countries. In our opinion, every event or fact contributes to the deepening of integration and expands the horizons of cooperation. The institutionalization of Turkic cultural integration, accompanied by the emergence of new initiatives and projects, is studied by the example of the formation and functioning of TURKSOY.

Keywords: Turkic integration, culture, Turkic-speaking states, integration, history, cultural studies, international relations.

References

1. Barikhin A.V. Bol'shoy yuridicheskiy entsiklopedicheskiy slovar'. [Barikhin A.V. Big legal encyclopedic dictionary]. (Moscow, Knizhnyy mir, 2006, 792 p.), [in Russian].
2. Chelyadinskiy A.B. Ponyatiye integratsii v mezhdunarodnykh otnosheniyyakh: teoreticheskiy aspekt. [Chelyadinskiy A.B. The concept of integration in international relations: a theoretical aspect] Zhurnal mezhdunarodnogo prava i mezhdunarodnykh otnosheniy. 2009. No. 1. P.29-32, [in Russian].
3. Teoreticheskaya kul'turologiya. [Theoretical cultural studies.]. (Moscow, Akademicheskii Proyeckt, 2005, 624 p.), [in Russian].
4. Vorob'yev B.V. Kul'turologiya. V dvukh tomakh. Tom I. [Culturology. In two volumes. Volume I]. (Moscow, Voyenny universitet, 2015, 414 p.), [in Russian].
5. Solonina Yu.N., Kagan M.S. Kul'turologiya. [Culturology]. (Moscow, Vysheye obrazovaniye, 2007, 566 p.), [in Russian].
6. Teoriya kul'tury. CH. 1. Vvedeniye v teoriyu kul'tury. [Theory of culture. Part 1. Introduction to the theory of culture]. Izd. 2-oye: (SPb, SPGUVK, 2009, 96 p.), [in Russian].
7. Mazur L. N. Metody istoricheskogo issledovaniya: 2-ye izd. [Mazur L. N. Methods of historical research: 2nd ed.] (Yekaterinburg, Izd-vo Ural, 2010, 608 p.), [in Russian].
8. Giniyatov F.M. Teorii yevropeyskoy integratsii i tekushchiy krizis Yevropeyskogo Soyuza. [Giniyatov F.M. Theories of European integration and the current crisis of the European Union.] Vestnik ekonomiki, prava i sotsiologii. 2015. No.2. P.116-119., [in Russian].
9. Postrygan' M.A. Tyurkskiy mir kak integratsionnyy proyeckt v prostranstve Yevraziyskogo regiona: sostoyaniye i riski /Yevraziyskaya integratsiya na postsovetskom prostranstve i nezapadnyye stsennariy regionalizatsii. [Postrygan' M.A. The Turkic world as an integration project in the space of the Eurasian region: state and risks. Eurasian integration in the post-Soviet space and non-Western scenarios of regionalization]. Materialy mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. 2018. P. 92-99., [in Russian].
10. Kireev N. G. Turtsiya mezhdur Zapadom i Vostokom. Blizhniy Vostok i sovremennost'. Vypusk vtoroy. [Kireev N. G. Turkey between the West and the East. Middle East and Modernity. Issue two]. (Moskva, Institut izucheniya Izrailiya i Blizhnego Vostoka, 1996. P.106-169., [in Russian].
11. ANALYSIS - From Turkic-speaking countries to Turkish states. Available at: <https://www.aa.com.tr/en/analysis/analysis-from-turkic-speaking-countries-to-turkish-states/2422657> (accessed 01.06. 2022).
12. Natsional'nyye strategii razvitiya tyurkoyazychnykh stran: materialy V Kongressa sotsiologov tyurkoyazychnykh stran. (Almaty, 2014 g.). [National strategies for the development of Turkic-speaking countries: materials of the V Congress of sociologists of Turkic-speaking countries. (Almaty, 2014, 590 p.), [in Russian].
13. Gulzhahan Khajieva. Journal Of Institute of Economic Development And Social Researches. 2016. Vol. 2. Is.4. P.27-32.
14. Kilavuz Gyozyal' Valekh gyzy. Kontseptual'nyye vzglyady ob obshchikh tsennostyakh tyurkskikh narodov. [Kilavuz Gyozyal' Valeh gizi. Conceptual views on the common values of the Turkic peoples] Culture and Civilization. 2019. Vol. 9. Is. 3A. P. 114-121, [in Russian].
15. Tyurksoy. Available at: <https://www.turksoy.org/ru/turksoy/about> (accessed 05.06. 2022).

Информация об авторах:

Мухамеджанова Сания Бауржынқызы – докторант международного факультета, кафедры тюркологии Евразийского Национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Шалдарбекова Ажар Бекеновна – Ph.D., и.о. профессора кафедры тюркологии международного факультета Евразийского Национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Mukhamedzhanova Saniya Baurzhankyzy – doctoral student at the International Faculty, Department of Turkic Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Shaldarbekova Azhar Bekenovna – Ph.D., Acting Professor, Department of Turkic Studies, International Faculty, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Lexical-Semantic Analysis of Socio-Political Lexemes in the Altin Orda Khan Tokhtamysh's yarliġ to Grand Duke Jogaila

Abstract. The article examines the language of the historical document, Yarliġ, the message from Altin Orda (The Golden Horde) Khan Tokhtamysh to the Grand Duke of Lithuania and then King of Poland, Wladyslaw Jogaila, which was published approximately in 1393. In the era of Altin Orda, Jochid rulers issued many decrees and messages both for internal affairs and external relations. These decrees and messages contain rich historical and linguistic information. During the rule of Altin Orda, there is a significant part of these letters were written in the Kipchak language. The study of the linguistic system of these edicts and decrees, particularly the lexical semantics, is relevant and necessary for Turkic studies. The article aims to examine the socio-political lexemes of the document, reveal their semantic potentials in syntagmatic and paradigmatic relations, and mark word-forming associative units as a part of the semantic field based on the text. To accomplish the purposes, the author also uses etymological and comparative methods. The study on the semantics of the Yarliġ makes it possible to interpret the cultural and socio-political situation of the Eurasia Steppe under the rule of Altin Orda from a new perspective.

Keywords: Altin Orda yarliġ, semantic field, socio-political lexemes, semantic analysis.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-338-345>

Received: 28.10.2022 / Accepted: 23.12.2022

Introduction

The Kipchaks, a nomadic people in the Eurasian Steppe, were mainly active in the 10th-13th centuries. During the 9th-11th centuries, Kipchaks were attached to the Kimak Khanate and then became a large tribe in the western part of the Khanate. By the beginning of the 11th century, the Kipchaks had annexed the Kimak Khanate, occupied its territory, then expanded westward to where once been called Oguz steppes (mostly in nowadays Kazakhstan) and the Caspian Sea. Later, they conquered southern Russia. During the peak, their political influence reached the border of the Byzantine Empire by the Danube and then became a powerful nomadic

confederation in Eurasia when it comes to the 12th century. Other neighboring ethnic groups called the Kipchaks differently. Kipchaks were called «Cumans» by Western Europeans; «Borovits» by the Slavic people in the Southern Russia steppe. In the early 13th century, Kipchaks were annexed by the Mongol Empire after the disastrous defeat by the Kalka River in 1223. Since then, a new political power, *Altin Orda*, had shaped and taken the swath of land stretching from Central Asia to Eastern Europe [1, 137-138 p.].

Despite the Mongol origins of *Altin Orda*, the Khanate was soon culturally and linguistically assimilated by the enormous Kipchak-speaking tribes living in its realm. Most scholars agree that the Mongol invasion was the watershed

between Old Turkic and Middle Turkic. With social structures broken up and ethnic geography rearranged, those Turkic tribes which had been relatively isolated were able to interact with each other in the boundless Mongol empire; this had the effect of enhancing Turkic linguistic contacts and leveling [2, 5-6 p.]. The Jochid rulers had been assimilated by the Kipchaks shortly after the establishment of *Altın Orda*, and many court letters and decrees are also in Kipchak, such as the edicts of Tokhtamysh. [3, 101-102 p.].

Tokhtamysh is considered the last great ruler of *Altın Orda*, who unified both *Aq Orda* (the White Horde) and *Kök Orda* (the Blue Horde). With the help of Amir Temir, Tokhtamysh defeated Urus Khan, the former *Aq Orda* Khan, and took the throne. From 1381 to 1382, Tokhtamysh occupied Kazan (a city in southwest Russia) and won the war against Mamai, a powerful military commander of *Altın Orda*, and the Muscovite Rus. After several military triumphs, Tokhtamysh's ruling territory stretched from Balkhash Lake to Crimea and [4, 54-55 p.]. successfully reunited *Altın Orda*. However, the success only lasted a decade until Amir Timur crushed Tokhtamysh's army and raided *Sarai* (located near nowadays Astrakhan)

This *Yarlığ* was written to the Grand Duke of Lithuania, Wladyslaw Jogaila, in 795 of the Islamic calendar (1393 in the Gregorian calendar). There are 25 lines in this *yarlığ*. Tokhtamysh's *yarlığ* is written in the Old Uighur scripts and the language is Middle Kipchak. The manuscript is now preserved in the Central Archives of Historical Records of Warsaw. [5, 97 p.].

The content of the *Yarlığ* is as follows: Tokhtamysh mentions that he has succeeded to the throne and exchanged envoys with Jogaila. In addition, Tokhtamysh mentions the existing estrangements and conflicts between himself and several princes, and orders Jogaila to prepare and submit the taxes from the areas which belong to *Altın Orda*. [6, 135-136 p.].

Discussion of previous studies on Kipchak studies

Many scholars have done much work on the topic of Middle Kipchak. The history of studies

on the Kipchak language can be dated back to early ages. The first scholar who described the Kipchaks' language and collected the relative language materials was Mahmud Kashgari. In his book, *Dīwān Lughāt al-Turk* (abbr. DLT), the author recorded many Kipchak words and discussed the linguistic phenomena of the language. In the 14th century, Ibn Muhanna compiled an Arabic-Persian-Turkic-Mongolian lexicon. Six copies of this dictionary are now in a collection in Oxford, U.K., Berlin, Germany, Paris, France, and Istanbul, Turkey. In 1880, the Hungarian scholar G. Kunn translated the full text of Codex Cumanicus into Latin and published it in Budapest. In 1887, Radrov published a Cuman-German dictionary based on G. Kunn's research, which collected 3000 words. In 1973, Romanian scholar V. Drimba published his work "A study on Cuman Syntax" [3, 101-102 p.].

In 1950, the Soviet scholar M. Obolensky found this Tokhtamysh's *yarlığ* in the archives of the Soviet Ministry of Foreign Affairs. Then he published a research paper, *Yarlık hana zolotoy ordi tohtamisa k polskomu karolyu yagayla* (1392-93), 'A *yarlığ* written to Polish King Jogaila by Altın Orda Khan Tokhtamysh' [5, 97 p.]. Then, this *yarlığ* was introduced by the Turkish scholar A. M. Oyzetgin in 1996 and collected into her book *Altın Ordu, Kırım ve Kazan sahasına ait yıllık ve bitiklerin dil ve üslûp incelemesi: inceleme, metin, tercüme, notlar, dizin, tıpkibasım'*, 'Linguistic and stylistic analysis of decrees and documents belonging to Altın Ordu, Crimea and Kazan: review, text, translation, notes, index, facsimile'.

Methodolgy

Socio-political lexemes are essential to the Kipchak studies, for analyzing socio-political lexemes provides an insight into the linguistic features of Middle Kipchak and an interpretation of the socio-political environment and culture at the time from a new perspective. Therefore, related scientific methods are needed to help the study accomplish its purpose.

The combination of synchronic and diachronic lexical-semantic analysis methods is necessary for this study. Firstly, the study focuses on a detailed description of the semantic field of

socio-political lexemes so that we could observe the semantic changes and relations from the micro respect. For that, the diachronic analysis could trace back the semantic evolution of the words and phrases, and compare them with the modern Turkic languages. Secondly, the article intends to describe and reveal the syntagmatic and paradigmatic relations between the words within the theory of the semantic field and reveal the possible associative relations, related phrases, and word forms stemming out of each word and phrase within the semantic field. In this way, the structure of Middle Kipchack politics-related words, the extended meanings, and other semantic features can be thoroughly presented.

Etymological and comparative methods are also vital in the process of studying the lexical-semantic system of the socio-political lexemes in Tokhtamysh's *yarliğ*. By comparing similar lexemes in the *yarliğ* with the related materials of the same period, the author is in hope of finding the similarities and differences and drawing some valuable conclusions.

Analysis

Analyzing socio-political lexemes provides an understanding of the political environment and culture at the time. In the following part, the study will describe and analyze the socio-political words and phrases collected from the text. The text is quoted from A. Melek Ozyetgin's work, *Altın Ordu, Kırım ve Kazan sahasına ait yarlık ve bitiklerin dil ve üslup incelemesi: inceleme, metin, tercüme, notlar, dizin, tıpkıbasım*. The selected words and phrases (arranged in order of occurrence) from Tokhtamysh's *yarliğ* are *uluğ orun*, *oğlan*, *beg*, *il*, *yosun*, *ulus*, *altun nisan*, *yarliğ*, *ordu*.

Uluğ orun

There are no available resources at present for an explanation of this phrase in dictionaries. No traces have been found in either Old Turkic written materials (Old Turkic inscriptions, Old Uighur manuscripts, DLT, etc.) or modern Turkic languages (Kazakh, Uyghur, Turkish, etc.). The occurrence of the phrase seems abrupt. However, according to the context, *uluğ orunğa olturgan*

ergeyin... 'since I sat on the great seat' [6, 105 p., 135p.], it is evident that the meaning of the phrase is 'throne', the symbol of 'imperial power'. As the absence of the phrase in older or modern Turkic languages, *uluğ orun* is likely a result of language contact and could be a loan translation from the Chinese phrase 大位/大位次 (*Da-Wei/Da-Wei-Ci*), whose direct translation is also 'great seat', and an alternative expression of 'throne'. In *Cihai*, the grand dictionary and encyclopedia of Standard Mandarin Chinese, the definition of 大位 (*Da-Wei*) is 'throne' [7]. In contrast to the rare occurrence of *uluğ orun* in Turkic languages, *Da-Wei* was very frequently used in ancient Chinese imperial decrees. As the Mongols established empires both in China and Eurasian Steppe, this phrase was likely adopted by the Mongol rulers from the Chinese language. Accordingly, this Chinese phrase is also met in the imperial decrees of the Yuan dynasty. One of the most famous is the *yarlig* issued by Yesün Temür, who was a great-grandson of Kublai Khan and the 6th emperor of the Yuan dynasty of China from 1323 to 1328. He issued this *yarlig* as an announcement of his succession to the throne. In his *yarlig*, the phrase 大位/大位次 (*Da-Wei/Da-Wei-Ci*) has been met several times. For instance, 大位次不宜久虚· · · · · 大位次里合坐地的体例有 · · · · · [8, 639 p.], translation: the grand seat (throne) shall not be empty for long· · · · · I have the lawful right to sit on the great seat· · · · · In summary, the phrase *uluğ orun* is likely a loan translation from the Chinese phrase 大位/大位次 (*Da-Wei/Da-Wei-Ci*).

Oğlan

Originally *oğlan* is the plural form of *oğul* 'son', and *-n* is the ancient plural suffix which is not used in modern Turkic languages. In old Turkic, the word *oğul* more likely implies 'offspring, child' and applies to both genders, see Old Turkic inscriptions, e.g. *urı oğlın qul boltı, silik oğlın küñ boltı*· · · · · [Inscription of Kultegin (abbreviated as I in the following), the East side (abbreviated as E in the following) 7th line (abbreviated as number in the following)] '· · · · · the noble sons became slaves, the innocent girls became slave girls· · · · ·' [9, 122 p.]. However, the word, *oğlan*, loses its plural function in the later centuries

and becomes singular. For example, in DLT the word is noted as 'son', or 'male child' [10, 53 p.]. Further, in Tokhtamysh's *yarliġ*, the word carries the specific meaning of 'prince', e.g. *Hoca M'DYN başlı bir neçe oġlan-lar.....*, translation: the headman Hoca M'DYN and several princes [6, 105 p., 135 p.].

Beg

The word is an ancient Turkic title with a long history, and first seen in old Turkic inscriptions, e.g. *bāglāri yāmā bodunī yāmā tüz ārmīš ārinč* (I: E 3) 'both begs and people were loyal' [11, 121 p.]. G. Clauson believes the word is a loanword from the ancient Chinese word 伯 (*pāk/p'vk/po*) [11, 323 p.], which is convincing if we review Bernhard Karlgren's work, *Grammata Serica Recensa*. B. Karlgren denotes the Chinese word 伯 (*pāk/p'vk/po*) as feudal lord or chief [12, 207 p.]. Both the word form and the semantic meaning of 伯 (*pāk/p'vk/po*) is coordinated with the Old Turkic Beg 'the head of a clan, or tribe, a subordinate chief' [11, 323 p.]. In DLT, Mahmud Kashgari notes that beg has a metaphoric meaning of 'a wife's husband' because 'a husband is like a beg in a family' [10, 216 p.]. In Tokhtamysh's *yarliġ*, beg is still an official and honorary title, i.g. *Dawut başlı begler.....* and the person name, *begbolat* [6, 106 p.]. In the later centuries, the word survives several phonetic changes (-e>-i; -e/-e- ; -g/-y) and develops similar meanings in alternative societies; for example, bey in the Ottoman Empire came to mean 'a junior administrative officer' [11, 323 p.]; and biy in Kazakh, who is an eloquent judge who thoroughly knows the customs and traditions of Kazakh society, and who is both a lawyer and a judge who determines the merits of cases [13, 332 p.].

Il

Another variation of *il* is *el* due to the phonetic change (i>e). The original meaning is 'a political unit organized and ruled by an independent ruler'; the most convenient short term is 'realm' [11, 835 p.]. In DLT, Mahmud Kashgari records several definitions of the word. The first meaning is 'country', and Kašgari records a phrase, *Beg eli*, 'the realm of *Beg*'. The second meaning is 'emptiness, void', which seems not semantically linked to the original meaning. An example of it

is *qapuġ eli* 'the empty field in front of a gate'. The third meaning is an alternative name for horses. The fourth meaning is 'to make peace', which is semantically related to the original meaning. In this case, Kašgari gives the example as *eki il birlä el boldi* 'two countries become peace together'. This meaning is still preserved in modern Kazakh, which can be observed in the traditional Kazakh idiom, *eldestirmek elšiden* 'the mission of envoy is to make peace between realms' [14, 248 p.]. The last meaning he records is 'ignorable', which seems not semantically related to the original meaning [15, 77-78 p.]. In Tokhtamysh's *yarliġ*, the phrase, *il qiriġ*, whose direct translation is 'the edge of the realm', denotes the meaning of 'border' [6, 135 p.].

Yosun

Yosun is a Mongolian loanword that means 'manner, custom'; a word first noted in Old Uyghur civil documents [11, 1022 p.]. In modern Kazakh, the word is seldomly used but still keeps the meaning of 'manner, custom' in the phrase, *jol-josın* which means 'manner, custom'.

Ulus

The original form of the word is *uluš* in old Turkic, meaning 'country' [11, 153 p.]. The meaning later changes into 'city' in the 11th century, according to DLT [15, 91 p.]. Mahmud Kashgari mentions that *uluš* is the synonym of *šahr* ('city' in Persian). The word *uluš* was borrowed to Mongolian and became *ulus*. *Ulus* in Mongolian preserves the original meaning of 'country, nation' and is used for the largest political unit during the era of the Mongol empire (e.g. the official name of the Mongol empire is *Yeke Monggol Ulus* 'the nation of the great Mongols' in Mongolian or *kür uluġ ulus* 'the whole great nation' in Turkic) [16, 169 p.]. Similarly, Tokhtamysh refers to his empire (i.e. *Altın Orda*) as *uluġ ulus* 'the great nation' in his *yarliġ*.

The word only survives in the north-western language group of Turkic languages [11, 153 p.]. For example, the corresponding word in modern Kazakh is *ulıs* (orthotopically *ulus*), and there is little semantic change. It gives the meaning of 'confederation of tribes' and the extended meaning of 'the whole nation' or 'the whole people' [17, 723 p.].

Altun nišan

Nišan is a loan word from Persian, *nišan*, which means 'sign' or 'mark' [18, 1403 p.]. In Tokhtamysh's *yarliğ*, the phrase *altun nišan* 'gold seal' is used at the end of the decree to indicate his supreme political power. The corresponding word for *nišan* in Turkic is *tamğa*. In old Turkic, *tamğa* is originally a brand or mark of ownership placed on horses, cattle, and other livestock [11, 506 p.]. *Tamğa* was later borrowed into Mongolian, and *altun tamğa*, 'gold seal', was widely used by Chinggisid rulers. According to Rašid-al-dīn, there were three types of gold seals in the Ilkhan Khanate: large gold seals for important matters, special gold seals for military affairs, a small gold seal (*altūn tamgā-ye kūčak*) for fiscal, and commercial letters [19, 556-557 p.]. In the record of the Chagatay Khanate, an *altun nišan* is mentioned. [20] In the political system and tradition of the Mongol Empire, *altun nišan/tamğa* was not only a symbol of imperial power but also an indicator of the Mongol rulers' legitimacy. Therefore, *altun nišan/tamğa* has a very important symbolic meaning in the socio-political culture of *Altın Orda*.

Yarliğ

Yarliğ is a command from superior to inferior, or sometimes with some connotation of a grant of favor from a superior to an inferior [11, 967 p.]. The word becomes *jarliq* after undergoing certain phonetic changes in modern Kazakh (i.e. $y > j$, $ğ > q$), and retains the original meaning. In addition, the word is now broadly used in the nowadays administrative system of Kazakhstan [21, 104-105 p.].

Ordu

The word originally means 'royal residence' or 'palace' in old Turkic [11, 204 p.]. Since Turks are nomadic people, *ordu* also suggests the meaning of 'royal camp', which depends on the circumstance. For example, *qan olurupan ordu yapmis* [Irk Bitig, 28th line] 'the khan sits on the throne and erects a palace' [9, 293 p.]. In DLT, Mahmud Kashgari records several meanings of the word in his book. The first one is the original meaning 'palace'; the second is 'Khan's city'; the third is the name of a city where near *Balasağun* (located in nowadays Kyrgyzstan); the fourth meaning is 'a nest of mice-like or cricket-

like insects. The word was then borrowed into Mongolian as *ordo*. The word remains in the North-Central group of Turkic languages, *ordo* in Kyrgyz, *orda* in Kazakh, *ürda* in Uzbek, *orda* in Nogay [11, 204 p.]. *Orda* in Kazakh, after undergone phonetic changes, retains its original meaning of 'palace, a royal residence'. Moreover, The word is used to refer to a special grand yurt where royals are used to treat guests. In addition, *orda* is also described as a central place for arts or academics [22, 735 p.].

Results

Through the semantic analysis of the above-selected words, the following results can be drawn:

1. After the evolution of language, the semantics of most words have been constantly enriched, and the semantic field is continuously expanding. For example, the word *oğlan* originally only had the meaning of son, but the meaning of prince is met in the *yarliğ*. The word *beg* originally meant 'a tribe chief', then developed a new meaning of 'husband', which is recorded in DLT. The word *il* had the original meaning of country or people. Later, in DLT, new meanings are met, such as the meaning of peace.

2. The impact of language contact is also evident. Through the analysis, it is noticeable that there are loanwords from neighboring languages borrowed into Middle Kipchak, or new phrases that suddenly appeared due to the influence of other languages. For example, *yosun* comes from Mongolian, and *nišan* comes from Persian. In addition, the appearance of the phrase *uluğ orun*, through the above analysis, was possibly influenced by the Chinese language.

3. Through comparative analysis with other languages of the same period, the author finds that *Altın Orda* and the other Chinggisid Empires of the same period had similar socio-political symbols (e.g. *altun nišan* in *Altın Orda*, *altun tamğa* in the Ilkhan Khanate, *altun tamğa* in the Chagatay Khanate; *uluğ orun* in *Altın Orda*, *da-wei* in the Yuan Dynasty).

4. By comparing the words selected above with modern Turkic languages, especially Kazakh, it is noticeable that these socio-political

words are still widely used in modern Turkic languages, although the meaning of some words has undergone some changes. However, some words appear only briefly in Middle Kipchak and hardly survive in Modern Turkic languages (e.g. *ulug orun*).

Conclusion

From the above semantic analysis and its results, it is obvious that *Altın Orda* at the end of the 14th century has been highly Kipchakified, for most of the socio-political lexemes in the

decrees are Turkic. Nevertheless, as a trans-regional, multicultural nomadic empire, *Altın Orda* had been constantly influenced by neighboring cultures. As a Chinggisid Khanate, *Altın Orda* also preserved the traces of its Mongolian origin. Meanwhile, the semantic analysis of Tokhtamysh's *yarlığ* provides a deep understanding of the administrative system and political culture of the *Altın Orda*. As an empire, *Altın Orda* has a top-down socio-political hierarchy system and the socio-political lexemes helped construct the political structure and highlight the authority of the Khan.

References

1. Mierkamali A., 谈中世纪克普恰克文献《库曼语汇编》 [Talk About «Codex Cumanicus» in Qipchaq Literature during the Middle Age]. Journal of Xinjiang University (Social Science Edition). 2001. Sep. P. 137-138. [in Chinese].
2. Erdal M., A Grammar of Old Turkic (Brill, Leiden, 2004).
3. Shaleiladuo M., 中世纪克普恰克文献综述 [A Review of Medieval Kipchak Literature], 西域研究 [The Western Regions Studies], 2001. Jan. P. 100-102. [in Chinese]
4. David Christian, A History of Russia, Central Asia and Mongolia Vol.2, (Wiley-Blackwell, New Jersey, 2018) <https://doi.org/10.1002/9781119392606.ch3>
5. Yiming T., 波兰中央档案馆馆藏金帐汗国君主的一篇回鹘文圣旨 [An imperial decree written by the monarch of the Golden Horde in the Central Archives of Poland], 中国民族博览 [China National Exhibition], 2016. 02. P. 97-100. [in Chinese]
6. Özyetgin A. M., Altın Ordu, Kırım ve Kazan sahasına ait yarlık ve bitiklerin dil ve üslûp incelemesi : inceleme, metin, tercüme, notlar, dizin, tıpkıbasım [Linguistic and stylistic analysis of decrees and documents belonging to Altın Ordu, Crimea and Kazan: : review, text, translation, notes, index, facsimile], (Türk Dil Kurumu, Ankara, 1996). [in Turkish].
7. 辞海 [The Chinese Dictionary (Cihai Edition)]. Available at: <https://www.cihai.com.cn/yuci/detail?docLibId=1107&docId=8345039&q=%E5%A4%A7%E4%BD%8D> [in Chinese] (accessed 01.10.2022).
8. Song L. 元史 [Yuan Shi/The History of Yuan], (Zhonghua Book Company, Beijing, 1976). [in Chinese].
9. Shimin G., 古代突厥语碑铭研究 [A Study of Old Turkic Inscriptions], (China Minzu University Press, Beijing, 2005). [in Chinese].
10. Mahmud K., Диван Лугат Ат-Тюрк том III [Diwan Lughat al-Turk/The dictionary of Turkic languages Vol.3] (ХАНТ баспасы [HANT Publishing House], Almaty, 1998). [in Kazakh].
11. Clauson G., An Etymological Dictionary of Pre-13th Century Turkish (Oxford University Press, Oxford, 1972), available at http://s155239215.onlinehome.us/turkic/40_Language/ClausonEDT/Clauson_EDTPreface.htm (accessed 01.10.2022).
12. Karlgren B., Grammata Serica Recensa (Museum of Far Eastern Antiquities, Stockholm, 1957).
13. Iskakov J, Wali N., Қазақ Әдеби Тілінің Сөздігі III том [Dictionary of the Kazakh Standard Language Vol.3] («Арыс» баспасы [Arys Publishing House], Almaty, 2011). [in Kazakh].
14. Iskakov J, Wali N., Қазақ Әдеби Тілінің Сөздігі V том [Dictionary of the Kazakh Standard Language Vol.5] («Арыс» баспасы [Arys Publishing House], Almaty, 2011).
15. Mahmud K., Диван Лугат Ат-Тюрк том III [Diwan Lughat al-Turk/The dictionary of Turkic languages Vol.3] (ХАНТ баспасы [HANT Publishing House], Almaty, 1998). [in Kazakh].

16. Rachewiltz I. D., Rybatzki V, Introduction to Altaic Philology: Turkic, Mongolian, Manchu (Brill, Leiden, 2010).
17. Iskakov J, Wali N., Қазақ Әдеби Тілінің Сөздігі XIV том [Dictionary of the Kazakh Standard Language Vol.14] («Арыс» баспасы[Arys Publishing House], Almaty, 2011). [in Kazakh].
18. Steingass F. J. A comprehensive Persian, English dictionary, available at https://dsal.uchicago.edu/cgi-bin/app/steingass_query.py?page=1403 (accessed 01.10.2022).
19. Doerfer G., Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen Band II [Turkish and Mongolian elements in New Persian Vol.2] (Steiner, Wiesbaden, 1965). [in German].
20. Doerfer G., "ALTŪN TAMĠĀ," Encyclopaedia Iranica, Online Edition, 1982, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/altun-tamga-gold-mark-of-ownership-tk> (accessed 01.10.2022).
21. Iskakov J, Wali N., Қазақ Әдеби Тілінің Сөздігі VI том [Dictionary of the Kazakh Standard Language Vol.6] («Арыс» баспасы[Arys Publishing House], Almaty, 2011). [in Kazakh].
22. Iskakov J, Wali N., Қазақ Әдеби Тілінің Сөздігі XI том [Dictionary of the Kazakh Standard Language Vol.11] («Арыс» баспасы[Arys Publishing House], Almaty, 2011). [in Kazakh].

Е. Мұнай

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Алтын Орда ханы Тоқтамыстың Литваның Ұлы князі Ягайлоға жолдаған жарлығындағы әлеуметтік-саяси лексемаларға лексика-семантикалық талдау

Аңдатпа. Мақала Алтын Орда ханы Тоқтамыстың 1393 жылы шамасында Литва князі Владислав Ягойлоға жолдаған «Жарлығының» тілін зерттеуге арналған. Алтын Орда дәуірінде Жошы ұрпақтарынан тараған хандар мемлекеттің ішкі және сыртқы байланыстары үшін көптеген хан жарлықтарын жариялап, хаттар жолдап отырды. Бұл құжаттарда аса бай тарихи және лингвистикалық мағлұматтар сақталған. Мұндай ескерткіштердің едәуір бөлігі, соның ішінде «Жарлық» мәтіндері көне қыпшақ тілінде жазылған. Бұл ескерткіштің тілдік жүйесін, атап айтқанда, лексикалық семантикасын зерттеу түркітану ғылымы үшін өзекті әрі өте қажетті болып табылады. Мақалада жазба ескерткіштің қоғамдық-саяси лексемалары қарастырылып, олардың синтагматикалық және парадигматикалық байланыстардағы мағыналық мүмкіндіктері ашылады, сондай-ақ жазба ескерткіш мәтінінің семантикалық өрісінің бір бөлігі ретінде сөзжасамдық ассоциациялық бірліктер белгіленеді. Мақаланың алға қойған міндеттерін жүзеге асыру үшін автор этимологиялық және салыстырмалы әдістерді де пайдаланады. «Жарлықтардың» семантикасын зерттеу Алтын Орда дәуіріндегі Еуразия даласының мәдени және қоғамдық-саяси жағдайын жаңаша түсіндіруге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Алтын Орда жарлығы, семантикалық өріс, қоғамдық-саяси лексемалар, лексика-семантикалық талдау.

Е. Мунай

Евразийский национальный университет им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Лексико-семантический анализ социально-политических лексем ярлыков хана Золотой Орды Токтамыша великому князю Литвы Ягайло

Аннотация. В статье исследуется язык памятника «Ярлык», послания хана Алтын орды Токтамыса князю Литвы Владиславу Ягойло, которое издано было приблизительно в 1393 году. В эпоху Алтын Орды правители Джучи издавали подобные многочисленные ярлыки (указы-послания) как для внутреннего пользования, так и для внешних связей. Эти послания содержат богатейшую информацию исторического и лингвистического характера. Значительная часть этих памятников, в т.ч. и текст «Ярлык» написаны на кыпчакском языке. Исследование языковой системы этого памятника, в частности, ее лексической семантики является актуальным и необходимым для тюркологической науки. В статье исследуются со-

циально-политические лексемы памятника, раскрываются их семантический потенциал в синтагматических и парадигматических связях, отмечаются словообразовательные ассоциативные единицы как часть семантического поля текста памятника. Для реализации поставленных задач автор также использует этимологический и сравнительно-сопоставительный методы.

Изучение семантики «Ярлыг» дает возможность по-новому интерпретировать культурную и социально-политическую ситуацию в Степной Евразии в эпоху Алтын Орды.

Ключевые слова: Алтын Орда ярлыг, семантическое поле, общественно-политические лексемы, лексико-семантический анализ.

Information about the author:

Munai Yeerbole – Ph.D. student in Turkology, Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Мұнай Ербол – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің түркітану кафедрасының докторанты, Астана, Қазақстан.

Firdevsî -i rûmî'nin süleymân-nâme isimli eserinin yazılışı ve nüshalari

Ozet. XV. asrın sonu ile XVI. asrın başlarında yaşamış olan Firdevsî (Firdevsî-i Rûmî, Uzun Firdevsî, Firdevsî-i Tavil, Türk Firdevsî), Fatih Sultan Mehmet, II. Bâyezid ve Yavuz Sultan Selim dönemlerine tanıklık etmiş önemli bir isimdir. Manzum ve mensur olarak kaleme alınmış birçok eseri varsa da kaynaklar ondan bahsederken daha ziyade mensur eserlerine vurgu yapar. Şairlik yönü yetersiz olmasına karşın onu devrinin sanatkârları arasında öne çıkaran en önemli husus, eserlerinin dil yönünden zengin olmasıdır. Eserlerinde bilinçli olarak Türkçe kelimeleri fazla kullanmıştır. Bu durum onun eserlerinde anlatımda akıcılığı da beraberinde getirmiştir. Firdevsî, Doğu ve Yunan mitolojisi, peygamber kıssaları, tarih, tasavvuf, geometri gibi alanların yanı sıra Tevrât, İncil, Zebûr, Kur'ân-ı Kerîm, hadis ve İsrailiyat kaynaklarından derlediği geniş bilgi yelpazesini eserlerinde ayrıntılı bir şekilde kullanmıştır. Süleymân-nâme-i Kebîr, onun yaklaşık elli senesini ayırarak yazdığı en önemli eseri kabul edilmektedir. 81 ciltten müteşekkil olan eser muhteva yönüyle oldukça zengindir. Hz. Süleyman etrafında şekillenmiş kıssa ve rivayetlerle diğer peygamber kıssaları, doğu mitolojisi, felsefe, tarih, astronomi, hendeseden savaş taktikleri ve hekimliğe kadar birçok bilgiyi içinde barındırması Süleymân-nâme'ye ansiklopedik bir mahiyet kazandırmıştır.

Bu çalışmada, Firdevsî-i Rûmî'nin Süleymân-nâme-i Kebîr adlı eserinin yazılışı ve nüshalari tespit edilir, bu esere dair bilgiler incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Halk İnanışı, Halk Hekimliği, Firdevsî-i Rûmî, Süleymân-nâme-i Kebîr.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-346-352>

Received: 28.10.2022 / Accepted: 05.12.2022

Giriş

Süleyman-nâme isimli eseriyle tanınan Firdevsî 16. Yy. Osmanlı tezkirelerinde Firdevsî -i Rûmî olarak anılır ve Uzun Firdevsî denilmekle meşhur olduğu belirtilir. Tezkireciler ve Kühnü'l-Ahbar'ın şairlerden bahseden kısmında Gelibolulu Âli onun Bursalı olduğunu ve tarih ilminde geniş ve derin bilgisi olduğunu belirtirler, fakat sözü çok uzatmasını da kınarlar. Firdevsî tezkirelere göre Sultan Bayezid Han

namına Latîfi ve Âli'ye göre üç yüz altmış cilt, Kınalızâde Hasan Çelebi'ye göre üç yüz seksen cilt olmak üzere Süleymân-nâme'yi nazım ve nesir olarak yazmıştır. Yine bu kaynaklara göre Sultan Bayezid kendisine sunulan eserin çok uzatıldığını düşünerek seksen cildini seçmiş ve geri kalanını yok ettirmiştir. Buna kızan Firdevsî, Sultan Bayezid hakkında daha önce Firdevsî-i Tûsî'nin Sultan Mahmud'a yaptığı gibi bir kısım yakışsız sözler söyleyerek Acem'e gitmiştir. Mezarı da oradadır.

İnceleme

Bursalı Mehmet Tahir Bey, Osmanlı Müellifleri'nde Latîfi Tezkiresi'nde verilen bilgileri hemen aynıyla tekrar eder. Yalnız eserin 366 cüz 399 babdan mürekkep olduğunu ve bazı cüzlerin İstanbul kütüphanelerinde bulunduğunu belirtir. Müellifin İstanbul kütüphanelerinde bulunan diğer eserleri hakkında bilgi verildiği halde Süleyman-nâme nüshalarından herhangi birinin görüldüğüne dâir bir bahis yoktur. M. Tahir Bey «Osmanlı Müzesi» kütüphanesinde gördüğünü belirttiği bir Gülistan nüshasındaki « İlyas Ibn-i Hızır El-mütehallas bi'1-Firdevsî» kaydından hareketle yazarın adının İlyas bin Hızır olduğunu belirtir.

Fuat Köprülü Türkçe İslam Ansiklopedisine yazmış olduğu «Firdevsî» maddesinde Bursalı Mehmet Tahir Beyin ileri sürdüğü İlyas Bin Hızır isminin doğru olmadığını E. Blochet'nin Paris Milli Kütüphanede bulunan Süleyman-nâme nüshasında geçtiğini belirttiği Serafeddin Musa isminin doğru olacağını belirtir. Ayrıca Köprülü yirmi yıl kadar önce İstanbul kitapçıların birinde minyatürlü, Süleyman-namenin ilk yirmi cüzünü içine alan bir nüshayı gördüğünü belirterek, bu nüshadan elde ettiği bilgilerden hareketle Firdevsî'nin ceddinin Alâeddin Selçûkî bendelerinden Gâzî Genek Bey'e dayandırır ve ceddinin kısaca tarihini vererek babasının, İstanbul'un fethinde gösterdiği kahramanlıklardan dolayı kendisine Aydıncık zeamet olarak verilen Gâzî Genek Bey olduğunu belirtir. Firdevsî bu bölgede 857'de doğmuş ve halk arasında anlatılan Süleyman kıssalarını dinleyerek büyümüştür.

Köprülü eski kaynakların Süleyman-namenin cilt ve cüzlerinin sayısı ile ilgili eski kaynaklarda geçen bilgileri verirken kendisinde bulunan bir Latîfi Tezkiresi nüshasında eserin 1836 meclise ayrıldığı bilgisinin verildiğini de belirtir. Mehmet Tahir Bey'in eserin cüzleri konusunda verdiği bilgilerin ve müellifin 909 da Balkesir'e Satraçname'sini yazması ve 914'de Câmeşûy-nâme'yı tercüme etmesine dayanarak tezkirecilerin Firdevsî'nin Anadolu'yu terk ettiğine dair vermiş oldukları bilgilerin yanlışlığına dikkat çeker. Köprülü'ye göre oldukça geniş ansiklopedik

bir malumat sahibi ve gayretli bir müellif olan Firdevsî XV. asrın son yarısında Osmanlı kültürüne hizmet etmiş bir müelliftir.

Firdevsî'nin Kutb-nâme isimli eserini inceleyen İbrahim Olgun araştırmaları esnasında eserin Fatih Millet Kütüphanesinde bulunan 81. cildinden haberdar olmuş ve buradaki eserin Yavuz Sultan Selim'e takdim edildiği kaydıdan hareketle tezkirecilerin yazarın sonuna ilişkin verdiği bilgilerin yanlışlığına dikkat çekmiştir. Fakat bu araştırmacı İstanbul kütüphanelerinde bulunan diğer Süleyman-nâme nüshalarından hiç bahis açmaz yazarın diğer eserlerini kısaca tanıtır. Süleyman-nâmenin 72. cildi üzerinde dil doktorası hazırlayan Ata Çatıkkaş bir kısım eksiklerle birlikte eserin İstanbul kütüphanelerinde bulunan nüshalarının çoğunu tesbit etmiştir. Eserin 44. cildi üzerine doktora hazırlayan Asuman Akay Süleyman-nâme'nin Fatih Millet Kütüphanesi'ndeki 81 [1]. cildini görmüş, buradan elde ettiği bilgilerle eski kaynakların verdiği bir kısım yanlış bilgileri düzeltmiş ve İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Seminer kitaplığındaki yazarın Teshilü'l-insan isimli eserine dayanarak yazarın isminin Orhan bin Genek olduğunu tespit etmiştir. Eserin 25 ve 26. Ciltleri üzerine doktora çalışması hazırlayan Gülnaz Genç müellifin adının Orhan bin Genek olduğunu üzerinde çalıştığı ciltlere dayanarak teyit etmiş ve Fatih Millet Kütüphanesinde bulunan 81. cildin yanı sıra İstanbul Ün. Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe yazmaları arasında bulunan Süleyman-nâme muhtasarına dayanarak Süleyman-nâme hakkında en sağlıklı bilgileri vermiştir. Ayrıca bazı eksiklik ve yanlışlıkların yanı sıra Süleyman-nâme nüshalarının en geniş listesini sunmuştur. Firdevsî ve Süleyman-nâme hakkında yukarıda kısaca özetlemeye çalıştığımız çalışmalarda bir kısım önemli bilgiler verilmeye birlikte eski kaynakların vermiş olduğu bir kısım yanlış bilgiler daha sonraki araştırmacılar tarafından yer yer tekrarlanmıştır. Oysa müellifin kütüphanelerdeki eserleri ciddi olarak tespit edilip eserlere direkt gidilerek çalışmalar yapılsaydı çok önceden bu yanlışların önüne geçilebilirdi. Biz burada müellifin eserinin nüshalarından ve Süleyman-nâmenin iki muhtasar nüshasından yararlanarak eseri

tanıtmaya çalışacağız. Süleyman-nâmenin biri Fatih Millet Kütüphanesinde ve biri İstanbul Ün. Nadir Eserler Kütüphanesinde olmak üzere iki nüshası mevcuttur, bu nüshalar kütüphane kayıtlarında Firdevsî 'ye ait gösterilse de başka bir müellife ait olduğu sebab-i telif kayıtlarında belirtilmektedir. Fakat kime ait olduğu hususunda da net bir bilgi bulunmamakla beraber Süleyman-nâmenin yazılışı hususunda bize oldukça önemli bilgiler vermektedirler. Yine Fatih Millet Kütüphanesinde bulunan Süleyman-nâmenin 81. cildinin sebab-i telif kısmında da eserin yazılışıyla ilgili önemli bilgiler mevcuttur. Muhtasarların sebab-i teliflerinde Firdevsî nin ömrünün kırk yılını vererek Fatih Millet Kütüphanesindeki nüshaya göre üç yüz altmış cilt, İstanbul Ün. Nadir Eserler Kütüphanesindeki nüshaya göre üç yüz altmış altı cilt kitabı tamamlamaya çalıştığı belirtilmektedir. Yazar kitabın yazılışını şu şekilde anlatmaktadır: «Sultan Bayezid Han bin Muhammed Han zamanında Mevlânâ Firdevsî-i Rûmî kim gelüp Süleyman-nâme'ye ikdam idüp Sultan Bâyezid Han himmetiyle sekiz yüz emsâl ve hikâye tevârih kitâbın cem' idüp kırk yıl ömri anuñ şugluna sarf itmekle üç yüz altmış mücelled kitab itmek ikdamına binâ idüp tâ kim kırk cilde dek diyüp 'hüdâvendigâr hazretine arz idicek lâcerem 'hüdâvendigâr kesret-i kelâmdan ictinâb idüp ihtisâr buyurdu kim esmâ-ı hüsnâ adedince toksan tokuz cilde temâm ide. Mevlâna dahı emîr-i cihân-penâha intisâb i 'htisârına sa'y itdi. Özrile kim yüz yigirmi cilde ancak temâm idebilür diyüp sa'y-ı belig iderken bu hakîr-i nâ- tûvân Firdevs söziyle taht-ı Kostantiniyye' de başlayıp altmış sekiz cilde dek okudup ...'' Buradaki ifadeden tezkirelerin Süleyman-nâme' nin ciltleri konusunda verdiği bilgiler aydınlık kazanmaktadır. Bu bilgilere göre Firdevsî Süleyman-nâme'yi üç yüz altmış altı cilt olarak yazmaya karar vermiş fakat Sultan Bayezid eserin doksan dokuz cilt ile sınırlandırmasını isteyince eserin ancak yüz yirmi ciltte tamamlanabileceğini belirtmektedir. Firdevsî yine Şatranc-nâme isimli eserinin sebab-i telifinde "kim 366 mücelled kitâb-ı Süleyman-nâme' nüñ musannifi 1838 meclis bâbuñ tokuz yüz toksan biñ ebyât-ı eş'aruñ müellifi. denilmektedir. Süleyman-nâmenin muhtelif ciltlerinin bitiminde burada da

belirtildiği gibi eserin cilt ve meclis sayısı hakkında bilgi verilmektedir. Bu kitâb-u Süleymân-nâme-i Kebîr üñ otuz tokuzuncu cildini itmâm itmesin müyesser itdi ve hamd-u bî-had ol Gâfir u Rahmanu'r-rahîm pâdişâha kim bin sekiz yüz otuz altı mecâlisüñ bu toksan beşinci meclisin da 'hûâ 'hir itmekligi mukadder itdi. «Uç yüz altmış altı mücelled kitâbun kırkınıc cildini temâm itmek mukadder itdi ve biñ sekiz yüz altmış altı (288b) ebvâbuñ iki yüz meclisin söylemekligin müyesser itdi. « Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere Firdevsî, Süleyman-nâme yi üç yüz altmış altı cilt ve her cilt beşer meclis olmak üzere bin sekiz yüz otuz meclis olarak yazmaya karar vermiş fakat bu ifade edilirken yazarın dikkatsizliğinden mi yoksa müstensihlerin dikkatsizliğinden mi bu rakamlar üç yüz altmış cilt, meclisler; bin sekiz yüz otuz altı meclis, bin sekiz yüz otuz sekiz meclis ve bin sekiz yüz altmış altı meclis şekillerinde de geçmektedir. Elde olan ciltlerden de anlaşılacağı üzere müellif eserin üç yüz altmış altı cilt ve her cilt beş meclis olmak üzere bin sekiz yüz otuz cilt olarak tasarlamış ve elde bulunan yazdığı ciltlere göre de bunu uygulamıştır. Yalnız bu cilt ve meclisler hacim olarak farklılıklar göstermektedir. Mesela 40. cilt doksan varak tutarken 41. cilt. elli, 42. cilt kırk, 43., 44. ve 45. ciltler elliser varaktır.

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere eserini üç yüz altmış altı cilt yazmayı tasarlayan müellif Sultan Bayezid'in tavsiyesine uyarak eseri doksan dokuz ciltte bitirmeye karar vermiştir. Bunu eserin Fatih Millet Kütüphanesi' nde bulunan Süleyman-nâme' nin seksen birinci cildinin sebab-i telifinde yer alan «bu toksan tokuz mücelled Süleyman-nâme'yi tasnif itdügümüze sebab... « ifadesinden anlamaktayız. Süleyman-nâme' nin 81. cildinin sebab-i telifinde verilen bilgilere göre Süleyman-nâme Fatih Sultan Mehmet devrinde onun isteğiyle yazılmaya başlamış ve eserin ilk sekiz cildi ona sunulmuş, Fatih' in ölümü üzerine « Bâyezid Hân rahimallahu bu kitâbdan 'habîr olup Kostantin'e götürüp yazdurup seksen ikinci cild kitab hazîne-i âmireye teslim olundu ammâ seksen birinci cild kitâb takîsinden teslim olunmadı,.. « Bu teslimattan sonra Bayezid' in vefatı üzerine müellif 81. cildi Yavuz Sultan Selime sunar ve bu

cildin sebab-i telif kısmında kalan on yedi ciltle birlikte eski ciltleri de tekrar düzelterip Yavuz Sultan Selim adına sunmak istediğini belirtir.

Sonuç

Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere müellif eski tezkirecilerin belirttiği gibi II. Bayezid'e kızıp Anadolu'yu terk etmemiş en azından I. Selim devrinde Anadolu'da bulunmuştur. Fakat beklediği iltifatı I. Selim'den de görememiş olmalı ki eser elde bulunan nüshalara göre 81. ciltte kalmıştır hatta kaynaklarda belirtilmesine rağmen 82.cilt de ele geçmemiştir. Aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere eserin ciltlerinin çoğu 81.cildin sebab-i telifinde verilen bilgiye uygun olarak Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hazine yazmalar içinde mevcuttur. Diğer kütüphanelerde tespit edilen nüshalar bunların ikinci kopyalarıdır. Elde bulunan nüshaların incelenmesinden anlaşılacağı üzere eser çok hacimli bir eser olması sebebiyle müstensihler tarafından iki nüsha olarak beyaza çekilmiş ve bir daha da çoğaltılamamıştır. Bu nüshalar da

hazine kitapları arasından saklanmıştır. Daha sonraları bu nüshalardan bazıları hazine kitapları arasından başka yerlere geçmiştir. Yalnız ilk dört cilt, 21-24. ciltler ve 81-82 ciltler hariç diğer Süleyman-nâme, 81. cilt. Ali Emiri Trh. 317. 25b. yk. a.g.e. 26a.yk.ciltler hazine kitapları içinde halen mevcuttur. 21-24. ciltler ve 82.cildin nüshaları halen hiç bir yerde tespit edilememiştir. 81.cilt Fatih Millet Kütüphanesi'ndedir. Fuad Köprülü İslam Ansiklopedisi' ne yazdığı Firdevsî maddesinde eserin ilk dört cildini ihtiva eden nüshayı İstanbul kitapçılarının birinde gördüğünü belirtmektedir. Köprülü'nün verdiği bilgileri göre bu nüsha müellifin hayatı hakkında da bilgi veren minyatürlü bir nüshadır. Bugün Süleyman-nâme'nin ilk dört cildini ihtiva eden minyatürlü bir nüshanın Dublin'de bulunan The Chester Beatty Library'de bulunduğunu katalogdan öğrenmekteyiz.

Muhtelif kütüphanelerde bizzat yaptığımız araştırmalardan ve yararlandığımız çeşitli kaynaklardan elde ettiğimiz bilgilere dayanarak oluşturduğumuz Süleyman-nâme nüshaları listesi aşağıdaki gibidir:

Süleyman-nâmenin tespit edilebilen nüshaları

CILT	MECLIS	KÜTÜPHANE
1-4	1-20	The Chester Beatty Library, Dublin.
1	1-5	Gotha. nr. 111 (375 yk.), 208 (253 yk.), 242 (48 yk.)
3-5	11-25	Vaticano-Turco, nr. 28, 183 yk. XVI. yy.
5-13	25-65	Topkapı Müzesi Ktp. H. 1525, 388 yk. Harekeli nesih 21 str. H. 951 / M. 1544° de kopya edilmiş. Mücelledin başında 5. cildin tetimmesi var.
7-13	31-65	Budapeşte Milli Kütüphane, Török F. 2, 360 yk.
8-15	36-75	Budapeşte Milli Kütüphane, Török F. 1, 406 yk., İstanbul 968.
14-20	66-100	Topkapı Müzesi Ktp. H. 1526, 321 yk., 21 st. 16. yy. da kopya edilmiş.
17-18	81-90	Budapeşte Milli Kütüphane, Török F. 3, 100 yk.
25-30	121-150	Topkapı Müzesi Ktp. H. 1527, 951 (1544) tarihli 21 st., 306 yk
25-30	121-150	Budapeşte Milli Kütüphane, Török F. 4, 307 yk., 1103.
31-36	151-180	Topkapı Müzesi Ktp. H. 1528, 378 yk., 21 st, 16. yy. kopyası.
31-32	151-160	İstanbul Bld. Yazmaları B. 26 (M. Cevdet)
33-36	162-180	İstanbul Üniv. Ktp. TY. 9884, 264 yk.
37-42	181-210	Topkapı Müzesi Ktp. H. 1529, 383 yk., 21 st
43-48	211-240	Topkapı Müzesi Ktp. H. 1530, 382 yk., 21 st
43-48	211-240	Topkapı Müzesi Ktp. H. 1531, 367 yk., 21 st

48	236-240	Suleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Ef. No: 4863, 188 yk.
49-54	241-270	Topkapı Müzesi Ktp. H. 1532, 459 yk., 21 st
49-54	241-270	Budapeşte Milli Kütüphane, Török F. 5-10 460
55-60	271-300	Topkapı Müzesi Ktp. H. 1533, 500 yk., 21 st
57-59	281-295	Budapeşte Milli Kütüphane, Török F. 14, 221 yk.
61-66	301-330	Topkapı Müzesi Ktp. H. 1534, 500 yk., 21 st
64-66	316-330	Budapeşte Milli Kütüphane, Török F. 11 276 yk.
67-71	331-355	Topkapı Müzesi Ktp. K. 892, 470 yk., 21 st (16. yy. kopyası)
67-72	331-360	Topkapı Müzesi Ktp. H. 1535, 595 yk., 21 st
71-73	351-365	İst. Ün. Ed. Fak. TDE Böl. Ktp. nr. 4008, 125 yk.
73-76	361-380	Topkapı Müzesi Ktp. H. 1536, 469 yk., 21 st
74-76	366-380	Topkapı Müzesi Ktp. H. 1231, 357 yk., 21 st
75	371-375	Bibl. Nationale, II suppl. 1293 (bk. kaynakça Blachet. E.), Uppsala nr. 196 (Tornberg s. 119) Berlin nr. 470, 49 yk.
77	381-385	Budapeşte Milli Kütüphane, Török F. 12 118 yk.
77-80	381-400	Topkapı Müzesi Ktp. H. 1537, 534 yk., 21 st
78-80	386-400	Budapeşte Milli Kütüphane, Török F. 13, 409 yk.
81	401	Fatih Millet Ktp. Manzum nr. 317

Kaynaklar

1. Akay Asuman. Firdevsî Süleyman-nâme (44. cilt) Metin ve Filler Üzerine Bir
2. İnceleme Danisman. Prof. Dr. Mertol Tulum, İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Türk Dili ve Ed. Bölümü Yeni Türk Dili Anabilim Dalı. basılmamış doktora tezi, XIX+206 s.
3. İstanbul 1990.
4. Bicari, Hasan; «Suleyman-nâme' nin Budapeşte' deki Yazma Nüshaları», Bilimsel Bildiriler 1972, Türk Dil Kurumu Yayınları:413, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1975, S. 97-104.
5. Bursalı mehmet tahir: Osmanlı Müellifleri, 2. cilt, Hazırlayan: A. Fikri
6. Yavuz, İsmail Özen, Meral Yayinevi, İstanbul 1972.
7. Çatikkaş, Atâ; Firdevsî-i Rumi* nin Süleyman-nâme-i Kebir'i (72. cilt.), (Gramer -Sentaks - Lügat-Metin), Danisman: Prof. Dr. F. Kadri Timurtas, İstanbul Ün. Edebiyat
8. Fak. Türk Dili ve Ed. Bölümü, basılmamış doktora tezi, 631 s. İstanbul 1979.
9. Firdevsî, Şatranc-nâme-i Kebir, Nuru Osmâniye Ktp. 4073. nesih, 95 yk.
10. Firdevsî, Süleyman-nâme, 37 - 43. ciltler, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine 1529, nesih, 384 yk.
11. Firdevsî, Süleyman-nâme, 81. cilt, Fatih Millet Kütüphanesi, Ali Emir Ef. Trh. 317. nesih, 123 yk.
12. (Gelibolulu âli); Kühü'l-Ahbâr'in Tezkire Kısmı, Hazırlayan: Dr. Mustafa İsen, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını,
13. Ankara 1994.
14. Genç, Gülnaz; Firdevsî-i Rûmî Süleyman-nâme (25 ve 26. ciltler) Giriş - Metin -
15. Sözlük, Marmara Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Ed. Anabilim Dalı Türk Dili Anabilim Dalı, basılmamış doktora tezi, İstanbul 1995.
16. Karatay, Fehmi Edhem; Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu, Cilt: I, Din Tarih Bilimleri No:1-1985, Cilt II, Filoloji, Edebiyat Mecmualar No: 1986-3088, Topkapı Sarayı Müzesi Yayınları No: 11, Küçükaydın Matbaası, İstanbul 1961, S. XV+644.

17. Kinalizâde hasan çelibî; Tezkiretü'ş-Şuarâ, II. cilt, Hazırlayan: Dr. İbrahim Kutluk, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.
18. Köprülü, Fuat; «Fırdevsî» İslam Ansiklopedisi, 4. cilt, Milli Eğitim Basımevi,
19. İstanbul 1993, sh. 649-651.
20. Latîfî; Tezkire, Kayseri Raşid Ef. Ktp. No: 1160, 165 yk. (124a- 124b yk.)
21. Mînorskî, V. The Chester Beatty Library. A Catalogue of the Turkish Manuscripts and Miniatures, Dublin 1958, s.9, n. 409.
22. Muhtasar Süleyman-nâme, Fatih Millet Ktp. Ali Emiri Trh. 316, nesih, 349 yk.
23. Muhtasar Süleyman-nâme, İstanbul Ün. Nadir Eserler Ktp. Türkçe Y.715. 195 yk.
24. Olgun, İbrahim - Parmaksızoğlu, İsmet, Kutb-nâme, Fırdevsî-i Rîmî, Türk Tarih Kurumu Yayinevi, Ankara 1980.
25. Olgun, İbrahim: « Uzun Fırdevsî ve Türkçeciliği», Ömer Asım Aksoy Armağanı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1978, sh. 185-200.
26. Rossi, Ettore; Elenko Dei Manoscritti Türchi Della Biblioteca Vaticana, Citta Del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Roma 1953.

Фикрет Түркмен

Эгей университеті, Түркі әлемін зерттеу институты, Измир, Түркия

Фердоуси Румидің «Сүлеймен-наме» атты шығармасының жазылу ерекшеліктері және оның нұсқалары

Аңдатпа. XV ғасыр.ғасырдың аяғынан XVI ғасырға дейін Фердоуси (Фердоуси и Руми, Узун Фирдоуси, Фирдоуси и Тавил, түрік Фирдоуси) ғасырдың басында өмір сүрген, жаулап алушы Мехмет II Сұлтан Мехметтің ұлы. Бұл Байезид II мен Явуз Сұлтан Селимнің билік ету кезеңдеріне куә болған маңызды есім. Оның поэзия мен прозада жазылған көптеген шығармалары болғанымен, дереккөздер ол туралы айта отырып, прозалық шығармаларға баса назар аударады. Оның поэтикалық аспектісі жеткіліксіз болса да, оны өз заманының қолөнершілерінен ерекшелендіретін ең маңызды аспект-оның шығармалары тілге бай. Ол өз шығармаларында түрік сөздерін әдейі теріс пайдаланған. Бұл жағдай оның шығармаларында еркін баяндауға әкелді. Фирдоуси өз еңбектерінде Шығыс және грек мифологиясы, пайғамбарлар туралы әңгімелер, тарих, сопылық, геометрия сияқты салалардан, сондай-ақ Таурат, Інжіл, Забур, қасиетті Құран, хадис және израильдік дереккөздерден жиналған білімнің кең спектрін егжей-тегжейлі пайдаланды. Сүлейман-наме-и-Кебир елу жылдан астам уақыт ішінде жазылған оның ең маңызды жұмысы болып саналады. 81 томнан тұратын шығарма мазмұны жағынан өте бай. Гц. Сүлейменнің айналасында жазылған астарлы әңгімелер мен әңгімелер, сондай-ақ пайғамбарлар туралы басқа да астарлы әңгімелер, Шығыс мифологиясы, философиясы, тарихы, астрономиясы, траншеялардан бастап соғыс тактикасы мен медицинаға дейін көптеген ақпарат бар, Сүлейман-намаға энциклопедиялық сипат берді.

Бұл жұмыста Фирдоуси-и Румидің шығармасының жазылуы мен көшірмелері анықталған Сүлейман-наме-и-Кебир, бұл шығарма туралы ақпарат зерттелетін болады.

Түйін сөздер: халықтық сенім, халықтық медицина, Фирдоуси-және Руми, Сүлейман-аты-жөні-және Кебир.

Фикрет Туркмен

Эгейский университет, Институт исследований тюркского мира, Измир, Турция

Особенности написания произведения Фирдоуси Руми «Сулейман-наме» и его версии

Аннотация. С конца XV в. до XVI в. Фирдоуси (Фирдоуси-и-Руми, Узун Фирдоуси, Фирдоуси-и-Тавил, турецкий Фирдоуси), живший в начале века, был сыном султана Мехмета Завоевателя Мехмета II. Это важное имя, которое стало свидетелем периодов правления Баязида II и Явуза султана Селима. Хотя

у него есть много произведений, написанных в стихах и прозе, источники, говоря о нем, делают упор на прозаические произведения. Несмотря на то, что его поэтический аспект недостаточен, наиболее важным асп декоммунизирующим аспектом, который выделяет его среди мастеров своего времени, является то, что его произведения богаты языком. В своих произведениях он сознательно злоупотреблял турецкими словами. Это обстоятельство также привело к беглости повествования в его произведениях. Фирдоуси подробно использовал в своих работах широкий спектр знаний, собранных им из таких областей, как восточная и греческая мифология, рассказы о пророках, история, суфизм, геометрия, а также из источников Торы, Библии, Псалмов, Священного Корана, хадисов и Исаиатов. Сулейман-наме-и-Кебир считается его самым важным произведением, написанным за пятьдесят с лишним лет. Произведение, состоящее из 81 тома, очень богато по содержанию. Гц. Притчи и рассказы, составленные вокруг Сулеймана, а также другие притчи о пророках, восточная мифология, философия, история, астрономия, от окопов до тактики ведения войны и медицины, в которых содержится много информации, придали Сулейман-наме энциклопедический характер.

В этой работе определены написание и копии произведения Фирдоуси-и Руми под названием Сулейман-наме-и-Кебир, информация об этом произведении будет изучена.

Ключевые слова: Народная вера, Народная медицина, Фирдоуси-и Руми, Сулейман-имьярек-и Кебир.

Yazar hakkında bilgi:

Fikret Türkmen – professor, Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmalar Enstitüsü, İzmir, Türkiye.

Фикрет Түркмен – профессор, Эгей университеті, Түркі әлемін зерттеу институты, Измир, Түркия.

Türçenin öğretiminde sözlü kültür değerlerinin aktarımı ve öğretimi

Özet. *Yabancı dil öğreniminde temel hedef, o dilin sadece dil bilgisi öğretimi değil, aynı zamanda da kültür öğretimi de olmalıdır. Çünkü dil, kültürün aktarılmasında ve başka kültüre tanıtılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu sebeple dil öğretiminde kültürel değerlerin anlatılması ve aktarılması, o dilin öğrenimi geliştirmesinin yanında, o dili öğrenen kişilerin düşünce dünyasını da zenginleştirir. Bu açıdan dil öğretiminde, kültürel değerlerin ders materyallerine ve ders ortamlarına dâhil edilmesi gerekmektedir. Bu sözlü kültür değerlerinin aktarılmasında ve öğretilmesinde şüphesiz ki kültürel içerikli metinler, önemli öğretim materyallerinden birisidir. Seçilen metinlerin hem kültür öğretimi hem de dil öğrenimi açısından uygun olmasına dikkat edilmelidir. Çünkü her metin dil öğretimi için kullanılmaz. Seçilen metinler dil öğretimini ve kültürel öğrenimi kolaylaştıracak ve öğrenciye dil öğretimini sevdirecek metinlerden seçilmelidir. Böylece hem dil öğrenimi ve dersler daha zevkli geçecek hem de öğrencilerde dil öğretiminden sıkılmayacaklardır. Bu çalışmada, yabancı dil öğretiminde nasıl ve hangi metinler kullanılarak sözlü kültür değerlerinin aktarılması ve öğretilmesi konusu üzerine değerlendirmeler yapılmıştır. Aynı zamanda kültür öğretimi üzerine tespit ve önerilerde bulunulmuştur.*

Anahtar kelimeler: *Yabancı dil, Sözlü kültür, Dil öğretimi, Metinler.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-353-363>

Received: 28.09.2022 / Accepted: 05.12.2022

Giriş

Günümüz toplum yaşamında teknolojinin giderek gelişmesi sayesinde artan dil ve kültürel çeşitlilik ortaya çıkmaktadır. Bu çeşitlilik farklı toplumların etkileşim içine girmesine sebep olmaktadır. Toplumlararası etkileşim, kültürün en temel aktarım aracı olan dil ile sağlanmaktadır. Dil ile kültür arasındaki bu yakın ilişki, yabancı dil öğretiminde kültür aktarımının ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Modern dil öğretiminde, dil öğrenmenin yanında öğrenilen dili kullanan kişilerin kültürel değer yargılarının da öğretimi dil öğrenimi başarısını etkilemektedir. Bu açıdan bakıldığında kültür,

1. “Tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü, hars, ekin;

2. Bir topluma veya halk topluluğuna özgü düşünce ve sanat eserlerinin bütünü” (TDK, 2010, 1558) olarak tanımlanmaktadır.

Bu açıdan bakıldığında bir dili veya milleti öğrenmek için kültürel değer yargılarını öğrenmek gereklidir. Yabancı dil öğretimi ile aynı zamanda kültürel tanıtım da yapılmaktadır. Farklı milletlerden gelen öğrencilerin dil öğretimi materyalleri içerisinde geçen kültürel

metinler ve sözcükler aracılığıyla hem hedef dili öğrenmekte hem de o milletin kültürel unsurlarını öğrenmektedir.

Problemin Açıklanması

Toplumlar yaşadıkları dönemlerde birçok farklı kültür ile etkileşim halinde olmuş ve günümüzde de olmaya devam etmektedir. Etkileşim halinde olan toplumlar birbirlerinin dil ve kültürel özelliklerinden de etkilenmektedir. Bu sebeple günümüz toplumlarında insanlar çeşitli sebeplerle farklı dillerle etkileşim halinde olmaktadır. Bunun yanında değişen toplum yapısı ve düşüncesi ana dilden başka dilleri de öğrenmeye insanları yönlendirmiştir. Dil ve kültür bir bütün olması sebebi ile Türkçenin öğretiminde kültürel değerlerin dil öğretiminde çokça kullanılması gerekmektedir. Bu açıdan dil kültür ilişkisi bağlamında Türkçenin öğretiminde halkbilimi unsurlarından nasıl yararlanmalıyız, bunları dil seviyesine gören nasıl sınıflandırmalı ve öğretmeliyiz, örnek seçimlerinde nelere dikkat etmeliyiz gibi vd. konuları tespit edip Türkçe öğretiminde kullanmanın yollarını denemeliyiz. Bu sebeple çalışmada bu düşünceler doğrultusunda verilen örnekler üzerinden problemin çözümlenmesi yapılmıştır.

İncelemenin Amacı

Dil öğretiminde hedef dildeki kültürel değerleri ve kelimelerin içeriklerini iyi bir şekilde öğretmek hedef dili daha iyi anlamaya yardımcı olacaktır. Bu sebeple incelememizde biz de Türkçenin gündelik yaşamda kullanılan kültürel değerlerini ve kelime zenginliğini halkbilimi unsurları ile nasıl daha etkili öğretebiliriz bunun değerlendirmesini yaptık. Halkbiliminden verilen kültürel unsurların öğretiminde nasıl yapmalıyız ve hangi yollarla bunları kullanmalıyız onları açıklamaya çalıştık.

Araştırma Yöntemleri

Türkçe öğretiminde günümüzde farklı metot ve yöntemler vardır. Bu metot ve yöntemler ile Türkçenin daha etkili ve iyi bir şekilde öğretilmesi

amaçlanmaktadır. Türkçe öğretiminde günümüzde “Dil bilgisi-Çeviri Yöntemi, Doğal Yöntem, Düz Varım, Berlitz Yöntemi, İşitsel-Dilsel Yöntem, Bilişsel Yöntem, İşitsel-Görsel Yöntem, İletişimci Yöntem” gibi birçok yöntem vardır. Çalışmamızda buradaki yöntemlerin Türkçenin öğretiminde kültürel değerlerin nasıl ve ne şekilde uygulandıklarını değerlendirdik.

Araştırma ve değerlendirme

Her toplumun kendisine has kültürel bir birikimi vardır. Bu kültürel birikimin başka milletlere anlatılması ve aktarılmasında dil anahtar rol üstlenmektedir. Çünkü dil ve kültür birbirini tamamlayan bir bütündür. Yabancı dil öğretiminin temel amacı, o dili konuşan kişilerle iletişime geçip onların kültürlerini tanımaktır. Bu iletişim için sadece o dilin dil bilgisi kurallarını ve sözcüklerini öğrenmek yeterli değildir. Çünkü bir toplumun kültürel dünyasını öğrenmek o dili hem günlük hayatta kullanmada hem de metinler üzerinden okuyup anlamada önemlidir. Bu açıdan hedef dilin öğreniminde öğrencilere, kültürel öğelerin farklı boyutlarının da anlatılması ve aktarılması gereklidir. Bu açıdan yabancılar dil öğretiminde “kültürel beceri kazanımı Avrupa Ortak Dil Çerçevesi Programı’nda da dil öğretiminin başlıca amaçlarından biri olarak yer almaktadır. Bu amaç, bireyin toplum içinde sosyal bir aktör olduğu ve çevresiyle davranışları aracılığı ile iletişim ve etkileşime girdiği temeli üzerine kurulmuştur” (Köşker, 2015, 410). Yabancı dil öğretiminde kültürel unsurların ve metinlerin öğrencilere anlatılması ve aktarılması, bireyin o toplumun düşünce yapısını da anlaması için etkili bir öğretim yöntemidir.

Yabancılar dil öğretiminde kelimelerde önemli işleve sahiptir. Çünkü dil öğretiminde, “kelimeler boş semboller değildir, onların arka planında bir kültür dünyası vardır. Bu kültür dünyası bilinmeden kelimeler tam anlamıyla kavranamaz” (Barın, 2011, 46). Bu yüzden dil öğretiminde, dil ile kültür birlikte verilmesi temel ilkelerden birisi olmalıdır. Bu açıdan baktığımızda, “kelimeler, kültürün korunduğu ve taşındığı en temel unsurlardır. Kelimelerin yardımı olmadan toplumlar arasında kültür

geçişlerinin olamayacağı gibi, kültür unsurları olmadan da yeterli bir dil olmayacaktır. Öğrenilen yabancı dil, ait olduğu kültürün taşıyıcısı konumundadır. Dille birlikte dili konuşan milletin hayat tarzı, gelenek ve görenekleri, millî ve manevi değerleri de öğrenilir. Öğrenilen bu kültürel unsurlardan baskın olanları diğer kültüre de geçer” (Alyılmaz ve Er, 2016, 1393). Aynı zamanda da kültürel sembol ve anlamlarla yüklü kelimelerle oluşturulmuş metinler dil öğretiminde seçilmelidir. Çünkü rastgele seçilen metinler dil öğretiminin önemine ve amacına olumsuz etki etmektedir.

Son dönem dil öğretim yöntemlerine ve metinlerine baktığımızda, “tematik bir yaklaşımın tercih edildiği görülmektedir. Bu tutum, çıkış noktası itibarıyla pratik ve doğru bir yaklaşım olsa da metinlerin kültürel evrenini daraltmaktadır. Temayla kültür unsurlarının

örtüştüğü bir metin seçimi yaklaşımı tercih edilmelidir” (Kalfa, 2013, 169). Dil öğretimde dört beceri içerisinde okuma ve dinleme kültür aktarımı açısından önemlidir. Çünkü okuma ve dinleme ile dil öğretiminde metin ve o metne bağlı kalma durumu söz konusudur. Bu da seçilen metinler sayesinde kültürün hedef dilde öğrenciye öğretilmesini sağlamaktadır. Aynı zamanda da öğrenilen dil, kültür aktarıcılığı rolünü de üstlenmektedir. Bu açıdan dil öğretiminde sözlü kültür unsurlarının ve metinlerinin seçimi büyük önem arz etmektedir.

Dil öğrenimi sürecinde sadece hedef dilin gramatikal özellikleri değil aynı zamanda da kültür öğretimi olduğu bilinmektedir. Modern dil öğretim yöntemleri ve uygulamalarına bakıldığında dil öğretimi sırasında sözlü veya yazılı kültürel unsurlarla dil öğretimini desteklediklerini görüyoruz. Bu yöntem ile dil öğretiminde başarıya ulaşmanın daha kolay olduğu bilinmektedir. Bu açıdan “Avrupa Dil Portfolyosuna bakıldığında dil öğretiminin, temel (A1-A2), orta (B1-B2) ve yüksek (C1-C2) olmak üzere üç seviyeye ayrıldığı görülmektedir. Başlangıç yani A1- A2 seviyesindeki dil öğretimi, temel dil gereksinimlerinin belirlenip sunulduğu bir düzeydir. Bu nedenle bu düzeyde daha çok bireyin dil ile ilgili birincil ihtiyaçlarını karşılayacak etkinlikler düzenlenmelidir.

Hâlbuki orta ve yüksek düzeyler dil ile ilgili temel ihtiyaçları karşılanmış dil öğrencileri için kültürel unsurlarla yoğrulmuş metinleri sunmanın en uygun olduğu düzeylerdir” (Kalfa, 2013, 169). Burada dil öğretiminde seçilecek olan metinler sözlü kültür ürünlerinden seçilmelidir. Bu seçimlerde o dili ve kültürü iyi anlatacak ve yansıtacak metinlerin seçimini de özen gösterilmelidir. Çünkü seçilen sözlü kültür metinleri, o kültürün doğal aktarıcısı ve öğreticisi durumundadır. Almış olduğu dil eğitimi ile belli bir dil öğrenim seviyesine (A2, B1, B2) gelen öğrenci ile ileri düzeye (C1, C2) ulaşmış olan öğrenci, hedef dilin sözlü kültür unsurlarını, düşünce dünyasını, kültürel yaşam biçimleri gibi konularda düşüncesini bildirebilecek ve yorumlayabilecek seviyededir. Bu açıdan dil öğretimde sözlü kültürden oluşan edebî eserler zengin bir dil öğretim materyalidir. Örneğin, bir toplumun kültürel seviyesini o toplumun konuşmalarında ve sözlü kültür ürünlerinde geçen atasözlerinde, deyimlerinde, türkülerinde, masallarında, hikâyelerinde ve destanları gibi diğer edebî eserlerde görebiliriz. Dil, bir kültürün oluşumunda, kuşaktan kuşağa aktarılmasında ve yayılmasında önemli bir role sahiptir. Bu sebeple dil öğretiminde o dilin sözlü kültür unsurlarını ve edebî eserlerini kullanmak gereklidir. Böylece hem dil öğretimi hem de kültür aktarımı ve yayılması olayı gerçekleşmiş olur. Bu açıdan dil öğretiminde sözlü kültür ürünlerinden nasıl yararlanılması gerektiğinin ortaya konulması, seçilecek metinlerin nasıl ve nelerden oluşması dil öğretiminde önemli bir konudur. Bu çalışmada sözlü kültür ürünlerin dil öğretiminde aktarımı ve öğretimi nasıl olmalı, hangi tür metinler seçilmeli gibi yöntem ve düşünceler tartışılmıştır.

Dil Öğretiminde Sözlü Kültür Ürünlerinin Seçimi ve Öğretimi

Yabancı dil öğretimi aynı zamanda kültür aktarımı ve öğretimidir. İnsanlar yaşadıkları toplumların kültürel kelime hazinesi ile düşünce ve duygularını ifade ederler. İfade edilen bu kelimelerin bir kültürel geçmişi vardır. Bu sebeple dil öğretiminde hedef dilin sosyo-kültürel değer yargıları dikkate alınarak dil öğretimi

yapılmalıdır. Çünkü hedef dili öğrenecek olan kişiler kendi yaşam koşullarındaki yani günlük dillerine yakın kelimeleri öğrenmeyle dil eğitimine başlarsa onları günlük yaşamda kullanması ve daha hızlı şekilde dili öğrenmesi sağlanabilir.

Hedef dilin konuşulduğu coğrafyada, farklı milletlerden gelerek o coğrafyada yaşayan insanların, ortaklaşa bilip söyledikleri şarkılar, atasözleri, deyimler, bilmece, halk masalları ve hikâyeleri, türküler, inanç ve âdetler folklor ürünlerini oluşturmaktadır. Bu kültürel zenginlik ve ortaklık, dil öğretiminde önemli bir yere sahiptir. Çünkü bu folklorik unsurlar o bölgede yaşayan kişilerin düşünce dünyası ve yaşam biçimleri ile birlikte paralel olarak gelişme göstermektedir. Bu açıdan dil öğretiminde folklor yani sözlü kültür unsurlarının kullanılması hem dil öğretimi zevkli hale getirir hem de öğrencilerin hedef dilin kültürü ile kendi kültürlerini karşılaştırmasına olanak sağlar. Böylece dil öğretimin yanında kültür öğretimi de gerçekleşmiş olur. Dil öğretiminde dil ile kültürü birbirinden ayrı olarak anlatmak ve öğretmek, neredeyse imkânsız bir durumdur. Örneğin yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde sözlü kültür ürünlerini iyi bilmeyen veya öğrenemeyen bir öğrenciyi düşündüğümüzde, "Türk kültür dünyasındaki günlük yaşamın zenginliğini ve Türkçedeki mecazlı ya da kinayeli ifadeleri kavrayamayacaktır. Atasözleri, deyimler, halk hikâyeleri, masallar ve halk şarkıları gibi folklor ürünleri, farklı kültürlerde de bulunduğu için, öğrenciler sınıftaki Türk folkloru ile ilgili çalışmalara içtenlikle katılacak," (Özdemir 2013, 159) kendi kültürü ile karşılaştırma yapmaya başlayacaktır. Bu sadece Türkçe öğretiminde değil diğer bütün dillerin öğretiminde sıkça kullanılan bir dil öğretim yöntemidir. Bu sayede öğrenci günlük konuşma seviyesini ve hedef dilin folklorik dil kullanımını da öğrenmiş olacaktır. Böylece öğrenme sırasında hem dil gelişimi sağlanacak hem de kültürel bir zenginliğe sahip olması sağlanacaktır. Örneğin Türk dünyasından gelen öğrencilerden oluşan bir sınıftaki öğrenciler hedef dili ve kültürünü öğrenirken aynı zamanda da öğrendikleri dil becerileriyle kendi kültürlerini derste yapılan alıştırmaya ve etkinliklerde ifade

edebileceklerdir. Bu da farklı halklardan gelen öğrencilerin kendi kültürlerini o sınıfta anlatması durumuna baktığımızda hem kültürel aktarım ve zenginlik açısından önemlidir. Dil öğretiminde sözlü kültür unsurlarının öğretilmesi ve aktarılması konusuna değindikten sonra bu sözlü kültür unsurlarından örnekler vererek dil öğretimindeki işlevi ve rolünde değinelim.

Atasözleri

Her milletin kültürel yaşam geçmişinde ve yaşantısında düşüncelerin daha güçlü ve etkili bir şekilde dile getirilmesinde atasözü kullanımı yaygındır. Yüzyıllar boyu milletlerin kültürel hafızalarında saklanarak ve damıtılarak saklanmış olan bu özlü sözler, dil öğretiminde açık ve gizli işlevlere sahiptir. Açık işlevi olarak hedef dili öğrenen kişinin o dilin düşünce yapısını ve kültürel yaşamını düşünmesini ve anlamlandırmasını sağlar. Gizli işlevi de dil öğretiminde hedef dilin kültürel dokusunu ve âdetini atasözlerindeki sözcükler üzerinden öğrenmesini sağlar. Belli bir dil eğitimi almış ve B1, B2, C1, C2 seviyesine gelmiş öğrencilerde atasözü kullanımı dil öğretimin de yardımcı bir öğretim yöntemidir. Atasözleri ile ilgili sınıfta dil öğretiminde çok farklı etkinlikler yapılabilir. Fakat bu etkinlikler sırasında seçilecek atasözlerini de dikkat edilmelidir. Seçilen atasözleri öğrencinin dil ve anlatım yönünden gelişmesini sağlayacak yardımcı kaynaklar şeklinde özenle seçilmelidir. Aksi takdirde özensiz ve dikkatsiz bir şekilde yani, rastgele seçilen atasözleri öğrenimi kolaylaştırma ve yardımcı dil öğretim yöntemi olmaktan çıkar. Çünkü öğrencinin seviyesine uygun olmayan atasözleri seçilmesi, öğrencinin o düşünce kavramını anlamamasına sebep olacaktır ve bu da öğrencinin kendisine olan dil öğrenme becerisindeki güvenine zarar verebilir. Bu sebeple dil öğretiminde seçilen atasözleri, öğrencinin o zamanki seviyesine uygun seçilmeli ki öğrenci de o atasözünü duyduğunda onu anlayabilmeli ve yorumlayabilmelidir. Böylece dil öğretiminde hem öğrencinin kelime hazinesi zenginleşir hem de hedef dilde kendisini ve düşüncelerini ifade etme gücü gelişir.

Atasözleri dil öğretiminin konuşma ve yazma becerilerini kazandırmada değil örnek metinler hazırlanarak dil bilgisi öğretiminde de kullanılabilir. Örneğin, “‘Emir Kipi’nin öğretiminde, ‘İyilik **yap**, denize **at**; balık bilmezse, Hâlik bilir.’ örneğinde olduğu gibi yararlanılabilecek pek çok atasözümüz vardır. Öte yandan, karşıt kelimeleri içeren ‘**Ak akçe, kara gün içindir.**’ gibi atasözlerinden öğrencilerin kelime dağarcığını geliştirme uygulamalarında yararlanılabilir” (Özdemir 2013, 160). Bir başka alıştırma yöntemi ise, öğrencinin anlayabileceği ve mantıksal olarak çıkarımda bulabileceği atasözlerinin kelimeleri iki veya üç parçaya bölünerek mantıksal bir bütünlük oluşturularak bir bütün haline getirilmesi ve sonunda da anlamı üzerine düşüncesini belirtmesi istenebilir. Böylece hedef dilde hem düşünsel hem de mantıksal çıkarımlarda bulunulmasında yardımcı olur.

Bilmeceler

Bilmecelerde dil öğretiminde yardımcı öğretim yöntemi olarak kullanılabilir. Ancak kalıplaşmış bir yapıya ve düşünce gücüne dayalı bu sözlü kültür ürünü, öğrenci seviyesi ve seçilecek bilmecelerin seviyesi dikkate alınarak dil öğretiminde kullanılmalıdır. Dil öğretim becerilerinden konuşmada bilmecelerden yararlanılabilir. Örneğin öğrencinin konuşma becerisini geliştirmek için basit veya öğrencinin seviyesine uygun bilmeceler seçilerek konuşmalar yaptırılabilir. Öğrenci bu bilmeceleri söylerken bir yandan eğlenirken diğer yandan da kelime bilgisi ve konuşma becerisi geliştirir. Bu

konuşma becerisini geliştirmesinin yanında dil bilgisi öğretiminde de kullanılabilir. Örneğin,

Bilmece etkinliği sayesinde öğrenci sınıfta bir merak ortamı oluşacak ve bilmecenin cevabını tahmin etmek için öğrenciler tarafından doğal bir konuşma ortamı yaratılmış olacaktır. Böylece hem dil öğretimini sağlaması açısından hem de dersin eğlenceli bir hal alması bakımından tercih edilebilir bir dil öğretim yöntemidir diyebiliriz.

Masallar

Halk anlatılarından olan masallar dil öğretiminde okuma, yazma ve konuşma becerilerinin geliştirilmesinin yanında derslerde dinletilerek dinleme becerisinin gelişmesinde katkıda bulunan sözlü ve yazılı kültür ürünüdür. Özellikle masalların anlatımında geçmiş zamanın kullanımın yaygın olması dil öğretiminde, duyulan geçmiş zaman dil bilgisi yapısının öğretiminde kullanılabilir. Bir masal metni seçilerek içinde geçmiş zaman kelimelerin geçtiği bazı yerler boşluk bırakılarak dinleme becerisini geliştirme aşamasında kullanılırken aynı zamanda da dil bilgisi öğretiminde de kullanılabilir. Ancak seçilecek masal metinlerinin dil yapısına ve içinde geçen sözcük özelliklerine dikkat edilmelidir. Zira bu hususlara dikkat edilememesi anlaşılmayı zorlaştırır ve öğrenmeye engel olucu durumlara yol açabilir. Bu açıdan seçilecek sözlü kültür ürünlerin diline özen ve hassasiyet gösterilmelidir. Masalın dil bilgisi (duyulan geçmiş zaman) öğretimine örnek verecek olursak şu metni verebiliriz:

Dil bilgisinde geniş zamanı öğretirken şu bilmeceleri kullanabiliriz:

<i>O her gün yeniden doğar</i>	<i>Allah yapar yapısını</i>	<i>Dokuz zindanda yatar</i>
<i>Dünyaya haber yayar</i>	<i>Bıçak açar kapısını</i>	<i>Altı ayda zil çalar oynar</i>
(Gazete)	(Yazı)	(Bebek)

Dil bilgisinde zıt kelimeleri öğretirken şu bilmeceleri kullanabiliriz:

<i>Ham iken tatlı</i>	<i>Askerden küçük</i>	<i>Sesi var camı yok</i>
<i>Olmuşu acı</i>	<i>Paşadan büyük</i>	<i>Konuşur ağzı yok</i>
(Bebek)	(Çocuk)	(Radio)

Günlerden bir gün, kaplumbağa tavşanın karşısına geçmiş:

“Ben senden daha hızlı koşarım!” demiş. Tavşan: “Git işine!” demişse de dinletememiş. Sonunda bakmış olmayacak, yarış etmeye hazır olmuş. Gün gösterip sözleşmişler, sonra ayrılmışlar. Gün gelmiş. Tavşan nasıl koştuğunu biliyor ya! hiç aldırmamış, yolun kıyasına kıvrılmış, uyumuş; ama kaplumbağa koşamayacağını biliyor, bir dakikasını bile geçirmemiş, hemen yola düzümüştü, gidecekleri yere tavşandan önce varmış. (https://www.masaloku.net/kisa-masal-ornekleri)

Masal, sınıfta dinletildikten sonra veya okunduktan sonra öğrencilerden masalın ana fikri veya vermek istediği mesaj nedir? Siz olsanız masal kahramanın yerine neler yapardınız? Gibi sorularla öğrencinin düşünce dünyasını anlatmasını ve konuşma becerisini geliştirmesini sağlayabilirsiniz. Ya da ev ödevi vererek yazma becerilerinin gelişmesinde, düşüncelerini ve hayallerini yazıya dönüştürebilme becerisinin de gelişmesinde kullanabilir.

Bu etkinliklerden başka öğrenci hedef dildeki öğrendiği masalları sınıftaki veya odadaki arkadaşlarına anlatabilir. Onlarla anlattıkları masal üzerinden fikir alışverişinde bulunabilir. Hedef dildeki masal kahramanlarını ve o halkın kültürel dünyasını öğrenebilir. Masal, anlaşılması kolay olması bakımından A1 ve A2 seviyesindeki dil öğrenen kişiler bu masalları çok kolay anlayabilir ve değerlendirebilir. Ayrıca kendi ülkelerindeki benzer masalları arkadaşlarına anlatır. Böylece halk edebiyatının önemli bir kültür ürünü olan masallar ile öğrenciler arasında kültür aktarımı gerçekleşmiş olur. Bir öğrenci başka bir dili öğrenmeden dil öğreniminde başka halkların kültürlerini de öğrenme fırsatı yakalar. İşte bu da diğer folklorik unsurlarda da olduğu gibi masalın da dil öğreniminde sağladığı kültürel zenginliktir.

Fıkralar

Dil öğretiminde hem eğlendirici hem yapıları bakımından kısa olan sözlü kültür ürünü fıkra, öğrenciler için ders içerisinde bir nevi eğlendirme aşamasıdır. Çünkü fıkralar, düşündürücü ve insanların komikliklerini anlatan folklorik anlatım türüdür. Bu açıdan öğrenci dil öğretiminde bir

tarafından eğlenirken bir taraftan da öğrenme sürecine yaşamış olur. Seçilen fıkralar öğrencinin dil öğrenim seviyesine göre seçilmelidir. Aynı zamanda hedef dildeki fıkranın güldürme işlevi ana dildeki gibi olmayabilir. Yani dilde gülünç olan bir fıkra hedef dilde komik bir durum oluşturmayabilir. Bu yüzden seçilecek fıkralar kültürel ve dil bilgisi yönünden dikkatlice seçilmelidir. Seçilen bu fıkralar sınıfta farklı kültürlerden gelen bütün öğrencilerin dikkatini çekebilecek ve onları güldürebilecek olmasına özen gösterilmelidir. Yoksa dil öğretiminin yanında güldürme işlevinden de yoksun kalabilir.

Türküler

Sözlü kültür ürünlerinde duyguların yansıtılmasında ve kültürün gelecek kuşaklara aktarılmasında önemli türlerden birisi türküdür. Sevdaların, özlemlerin, ayrılıkların, dostlukların dile getirildiği türküler dil öğretiminde de hem dinleme hem de dil bilgisi öğretiminde kullanılabilir. Türküler sayesinde sınıf hep birlikte konuşma becerisini ve kelimeleri doğru ifade edebilme becerisini geliştirir. Zamanlar ile ilgili dil bilgisi anlatılırken türküde geçen kelimelerden yararlanılabilir. Burada geçen kelimeler boş bırakılarak yazdırılabilir veya sadece öğretilen (geçmiş, şimdiki ve gelecek) zaman ekleri boş bırakılarak tamamlama yöntemi ile dil bilgisi öğretiminde kullanılabilir.

Sözlü kültürden yazılı kültüre geçişte birçok türkü yeniden derlenmiş ve yazılı hale getirilmiştir. Türküler bir milletin zengin kültürel hazinelerindedir. Bu kültürel zenginliğe sahip olan türküler dil öğretiminde de sıkça kullanılan bir yöntemdir. Bu da türkülerde saklı olan kültürel zenginliğin dil öğrenen kişilerce de bilinmesini ve hedef dilin kültürünü daha yakından tanımalarına imkân sağlamaktadır. Örneğin, derste öğrencilere dinletilen bir türküde geçen kalıp sözler öğrenciye anlatılır ve öğrenci de günlük yaşamında türküden öğrendiği o folklorik unsurlarla zengin kalıp sözleri

Destan ve Halk Hikâyeleri

Her milletin kendine has bir kültürel zenginliği vardır. Bu zenginlikler bazen tarihî

karakterler etrafında farklı bir hüviyet kazanarak yeni bir oluşuma veya anlatıma dönüşebilir. Aynı zamanda, “Kültürel hafıza bir milletin yaşam biçimini, duygu ve düşüncelerini yansıtan bir ulusal hazinedir. Bu kültürel bellek, toplumsal ve bireysel niteliklere sahiptir. Toplumsal bellek, temelde o toplumun yaşantılarının ürünü olarak ortaya çıkar. Toplumsal bellekte, dolayısıyla kültürel bellekte asıl olan belleğin oluşturulması, korunması, geliştirilmesi, anımsanması, aktarılmasıdır” (Çetin, 2018, 175-176). Destan ve halk hikâyelerinin anlatılmasını ve okutulması A2 seviyesinde veya B1 seviyesinden sonra dil öğretiminde kullanılmalıdır. Çünkü içinde geçen kelimeler arkaik olabileceği ve anlaşılması zor olabileceği için dil seviyesi ileri olan koşullarda kullanılmadığıdır. Farklı kültürlerden ve coğrafyalardan gelen öğrencilerden kendi kültürlerindeki destan veya halk hikâyeleri anlatılabilir ve böylece hedef dilin kültürü ile kendi dilinin kültürünü karşılaştırma olanağını sağlayabiliriz. Bu dil öğretiminde destan ve hikâye anlatımı durumu aynı zamanda da bir kültür alışverişi ve aktarımıdır. Böylece öğrenciler hem kendi kültürlerini tanıtmış ve anlatmış olur hem de farklı kültürleri anlamış ve öğrenmiş olurlar. Bu sözlü anlatım türleri kelime dağarcığının gelişmesi açısından da önemlidir.

Yemek Kültürü

Günlük yaşamda sıklıkla karşılaştığımız olaylardan birisi de yemek durumudur. “Yaygınlığı dolayısıyla ‘yemek kültürü’, bir ülkede yabancıların en kolay ulaşabileceği geleneksel kültür unsurlarından biridir. Aynı zamanda, yemekler, millî farklılıkların güçlü göstergeleridir” (Özdemir, 2013, 164). Yemek kültürü üzerine sınıfta tartışmalar yapılabilir. Böylece öğrenci konuşma becerisini geliştirirken diğer yanda da kültürünü tanıtmaya işlevini üstlenmiş olur. Ancak öğrencilerin bu gibi tartışma yapabilecekleri dil yeterlilik seviyesi B1, B2, C1 ve C2 olmalıdır. Çünkü A1 ve A2 seviyesindeki öğrenci kelime hazinesi bu gibi tartışmalar için yeterli olmayabilir. Bu sebeple B seviyesinden sonra yapılması daha iyi sonuçlar verebilir ve öğrenme açısından da verimli olabilir.

Yemek kültürünün geçtiği bir konu işlenirken öğrencilerden kendi kültürlerini tanıtan yemeklerden sunum yapmaları ve sınıfta bunları arkadaşlarına öğrendiği kelimelerle anlatması istenebilir. Bir başka alıştırma örneği ise, büyük bir harita hazırlanabilir ve burada dünyadaki veya belli bir ülkedeki yemekler küçük resimler yapıştirılarak bir yemek haritası hazırlatılabilir. Konuşma ve ifade becerisinin geliştirilmesinin yanında yazma becerisine de yönelik çalışmalar sınıfta veya evde yaptırılabilir. Kendi ülkelerindeki kültürel bir yemeğin tanıtılması ve bunun yazılarak getirilmesi istenebilir. Böylece öğrencinin hedef dilde öğrendiği kelime bilgisini yazıya dökme becerisi de kazandırılmış olur. Gelen yazılar eğitici tarafından kontrol edilerek öğrencinin dil bilgisi veya kelime hatalarının düzeltilmesi yapılır. Böylece öğrenciye hem hatalarını düzeltme şansı bularak az hata yapma ve hatalarını tekrarlamama imkânı sağlanmış olur hem de ifade gücü geliştirilmiş olur.

Kültürel Kutlama, Bayram, Şenlik ve Törenler

Milletlerin kendi kültürleri has bazı kutlama, tören, bayram ve şenlikleri vardır. Bunlar bir nevi kültürel görsel sunumlardır. Halkın yaşam biçiminden, inancından ve geleneğinden izlerle ve yansımalarla doludur. Dünyada, Brezilyalıların *Riyo Karnavalı*, İspanyolların *Boğa Güreşi*, Amerikalıların Cadılar Bayramı, Türk dünyasının *Nevruz* kutlamaları gibi vb. daha birçok kültürel zenginlikler vardır. Dil öğretiminde de bu kültürel zenginliklerden yararlanmak gereklidir. Bu zenginlikler bir kültürün bir başka kültüre tanıtılmak için kullanılabilir. Derste farklı ülkelerden kişilere kendi ülkelerindeki kültürel kutlamalarından örnekler sunmalarını veya göstermelerini isteyebiliriz. Böylece öğrencinin bir topluluk karşısında kendini ifade etme becerisini ve öğrendiği dili kullanma becerisini de geliştirmiş oluruz. Aynı zamanda bu kutlama törenlerinde kullanılan kalıp kelimelerin öğretimini de bu yolla sağlamış oluruz. Çünkü günlük yaşam içerisinde öğrenci öğrenmiş olduğu dili kullanacaktır ve o dile ait kültürel kalıp ifadeleri, söylenen sözleri

ve karşısındaki kişiyi iyi anlaması için de bilmesi gereklidir. Örneğin bir bayramda, törensel ve kutlama günlerinde hangi kalıp ifadeler kullanılır, aile içerisinde ne gibi sözler ve kalıp ifadeler kullanılacağını da öğrenmiş olur. Böylece öğrendiği dili o ülkede günlük yaşamda ve özel günlerde rahatça ifade etme olanağı bulur.

Folklorik Görsel Unsurlar

Teknolojik gelişmeler sosyal hayatın birçok unsurunu etkilemiş durumdadır. Yani “Dünya günümüzde teknolojik çağı yaşamaktadır ve bu da insanların yaşamlarının ve zamanlarının çoğunu teknolojik aletler ile geçmesine sebep olmaktadır. Medya da bu zaman dilimi içerisinde önemli bir yer kaplamaktadır. Bu teknolojik zamanın yani, son bir buçuk asır içinde medyanın kültür değişmelerini yaratan temel dinamik olduğunu düşündüğümüz zaman toplumların kültürel zenginliklerini ve değer yargılarını diğer toplumlara aktarmada medyanın rolünün ne derece önemli olduğu anlaşılmaktadır (Çetin, 2018, 178). Hiç kuşkusuz dil de bu durumdan etkilenmiştir. Öğrenciler izledikleri filmlerin dillerini doğal olarak belli bir dil seviyesinde ve kelime bazında öğrenmesi gerçekleşir. Dil öğretiminde hedef dile özgü medya unsurları kullanılabilir. Bu medya unsurlarında geçen folklorik ürünler öğrencilere izlettirilerek öğretilir. “Bu, öğrenenlerin gerçek kültürel deneyim kazanmalarına yardımcı olacaktır. Bu araçlar film, haber, televizyon gösterileri, dergi, gazete, kitap v.b olabilir. Öğretmenlerin bu materyalleri öğrencilerin dil seviyelerine ve yaş gruplarına göre hazırlaması gerekmektedir” (Şahin vd. 2014, 485-486). Ayrıca “filmler sadece dil öğretiminde kullanılan önemli bir araç değildir. O ayrıca, kültürlerarası öğrenmede de kullanılan etkili bir araçtır. Kültür, iletişimden büyük ölçüde etkilenir. Bu nedenle filmler öğretmenlere farklı diyalektlerin, yazı şekillerinin, geleneklerin ve göreneklerin, tabuların ve diğer kültürel unsurların derste etkinliklerle öğretilmesinde yardımcı olur. Birçok film, kültürlerarası iletişim konusunda mükemmel örnekler içerir” (İşcan, 2017, 443). Örneğin, Türk dünyasında Cengiz Aytmatov’un romanı Türk sinemasında beyaz

perdeye aktarılmıştır. Dil öğretiminde bu film gösterilerek o dilin kültürel özellikleri hem görsel hem de işitsel olarak ifade edilmiş olur. Filmin senaryosu önceden öğrencilere verilerek onların kısa bir bilgi edinmelerini sağlamasının yanında okuma becerilerine de katkı sağlaması açısından yararlı bir etkinlik olabilir. “Ayrıca bu medya araçları sayesinde öğrenci kendi kültürüyle hedef kültür arasında bir karşılaştırma yaparak benzerlikleri ve farklılıkları keşfedebilir. Daha sonra bu farklılıkları ve benzerlikleri sınıf içerisinde arkadaşlarıyla enteraktif bir şekilde tartışarak dil öğrenme süreci olumlu yönde şekillenebilir” (Şahin vd. 2014, 486).

Bir başka folklorik gösterim olan drama veya canlandırma yöntemi de dil öğretimde kullanılabilir. “Bu teknik ayrıca sosyo-kültürel bir yaklaşımı içerir. Sosyo-kültürel yaklaşım yabancı dil ve ikinci dil öğreniminde kullanılan en güçlü tekniklerden birisidir. Bu yaklaşımın amacı öğrenciyi kültürlerarası diyalog için hazırlamaktır” (Şahin vd. 2014, 486) diyebiliriz. Drama yöntemi ile öğrenci hem konuşma becerisini geliştirir hem de kendisine olan özgüvenini güçlendirmiş olur.

Yabancı bir dili öğrenmek aynı zamanda o dilin kültürünü de öğrenmek demektir. Dil öğretiminde kültür aktarımı dilin kullanım işlevini daha kalıcı hale getirmektedir. Dil ve kültürün bütüncül oluşu, her ikisinin de öğreniminde birbirini destekleyici unsurlar olarak bilinmektedir. Bu sebeple dil öğretiminde sözlü kültür unsurlarından yararlanılmalı ve dil öğretimi sırasında seçilecek nitelikli eserler ile de desteklenmelidir.

Sonuç

Kültür bir milletin veya topluluğun yaşam biçimidir. Bu yaşam biçimini dil ile anlatır ve aktarırız. Yabancı dil öğretiminde ana dilden hedef dile doğru bir bilgi akışı olur. Kelimelerin yolculuğu diyebileceğim bu süreçte, dil ve kültür birlikte yol almaktadırlar. Yabancı dil öğretiminde sözlü kültür unsurlarından daha fazla yararlanmalıyız. Çünkü bu unsurların her birisi, o dilin bir hazinesidir. Derslerde dil öğretiminde, masal, hikâye, destan, atasözü,

bilmece, fıkrа, geleneksel maddi kùltùr unsurları ve inanç kùltùrù gibi vb. sözlù kùltùr unsurlarından yararlanılmalı ki o toplum bir bütùn olarak anlaşılabilir ve öđrenilen kelimeler yaşam içerisinde hayat bulsun. Bunların yanında dil öđretiminde görsel sunumlar da sözlù kùltùr unsurları ile desteklenmeli ve sınıflarda uygulatılmalıdır. Böylece dersler daha verimli ve eğlenceli hale dönüőecektir. Öđrenci sadece kuru bir dil öđretimine maruz bırakılırsa dil öđretiminde verim düşer. Bu yüzden sözlù kùltùr unsurları ile desteklenmeli ve öđrencinin dil eğitimine eğilimi bu yollarla artırılmalıdır. Öđrenilen kelimelerin ve dil bilgisi kurallarının sözlù kùltùr unsurları ile desteklenerek

sınıflarda tartışma ve deđerlendirme etkinlikleri yapılmalıdır. Hedef dil ile ana dil arasında sözlù kùltùr unsurlarından örnekler verilerek öđrencilerin benzerlikler ve farklılıklar açısından karşılaştırma yapabilme becerileri geliştirilmelidir. Sözlù kùltùr unsurlarından yararlanılarak dil öđretimi aşamasında kùltùr de öđretilecek öđrencinin veya dil öđrenen kişinin günlük yaşamda karşıındakilerle anlaşabilmesini kolaylaştıracak eğitim örneklerine yer verilmelidir. Sonuç olarak dil ve kùltùr bir bütündür. Her ikisinin öđretiminde de birbirini destekleyici ve öđrenimi artırıcı etkiye sahip durum söz konusudur. Bu yüzden dil eşittir kùltùr, kùltùr eşittir dildir.

Kaynakça

1. Aylıymaz Cengiz ve Onur Er. "Yabancılar Türkçe Öđretiminde Uygulamalarında Öđretmenlerin Kùltürel Farkındalık Oluşturmadaki Etkisinin Deđerlendirilmesi", Uluslararası Türkçe Edebiyat Kùltür Eğitim Dergisi. – 2016. – S. 5.
2. Barın Erol. "Yabancılar Türkçe Öđretiminde İlkeler" Türk Yurdu. –2011. – S. 44-47.
3. Çetin Halil. "Kùltürel İmge Olarak Dede Korkut", Bilimsel Eksen. – 2018. – S. 175-176.
4. İşçan Adem. "Yabancı Dil Olarak Türkçe Öđretiminde Kùltür Aktarım Aracı Olarak Filmlerden Yararlanma", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. – 2017. – S. 58.
5. Kalfa Mahir. "Yabancılar Türkçe Öđretiminde Sözlù Kùltür Unsurlarının Kullanımı", Milli Folklor. – 2013. – S. 97.
6. Köşker Gizem. "Yabancı Dil Öđretiminde Kùltür Aktarımı: Fransız Dili Örneđi". 2015.
7. Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakùltesi Dergisi. – S.2.
8. Özdemir Cihan. "Dil-Kùltür İlişkisi: Folklor Ürünlerinin Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öđretiminde Yeri Ve İşlevi", Milli Folklor. – 2013. – S. 97.
9. Şahin, Abdullah. Yabancı Dil Olarak Türkçe Öđretimi Kuramlar, Yaklaşımlar, Etkinlikler. – Ankara: Pegem Akademi, 2014.
10. İnternet Kaynakları. [Web resource]. – 2022. – URL: (<https://www.masaloku.net/kisa-masal-ornekleri>) (erişim tarihi 24.04.2022).

Халил Четин

*Кожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Түрік-Қазақ университеті, филология факультеті,
түрік тілі кафедрасы, Түркістан, Қазақстан*

Түркі тілін оқытуда ауызша мәдениеттің құндылықтарын түсіндіру және оқыту

Аңдатпа. Шет тілін оқытудың негізгі мақсаты осы тілдің грамматикасын оқып қана қоймай, оның мәдениетін де зерттеу болуы керек; өйткені тіл мәдениетті жеткізуде және басқа мәдениетке қосылуда маңызды рөл атқарады. Осы себепті тілді оқыту процесінде мәдени құндылықтарды оқыту және беру тілді үйренуге де, оқушылардың дүниетанымын байытуға да ықпал етеді. Осы тұрғыдан алғанда, мәдени құндылықтар сабақтың материалдары мен жағдайына біріктірілуі керек. Ауызша мәдениеттің осы моральдық принциптерін беру мен оқытуда мәдениетке негізделген мәтіндер, сөзсіз, ең маңызды оқу

материалдарының бірі болып табылады. Таңдалған мәтіндер мәдениетке де, тілді оқыту мен үйренуге де ыңғайлы болуы керек екеніне назар аудару керек, өйткені барлық мәтіндер тілді оқыту үшін қолданылмайды. Таңдаулы мәтіндер тілді оқытуды және мәдениетті үйренуді жеңілдетіп, оқушылардың тілді оқытуға деген жаныштығын оятуы керек. Осылайша, сабақтар да, тіл үйрену де жағымды болады және оқушылар тілді оқытудан жалықпайды. Бұл зерттеуде аударма қалай жүзеге асырылатыны және шет тілін оқытуда ауызша мәдениеттің адамгершілігін үйрету үшін қандай мәтіндерді қолдану керектігі туралы ескертулер ұсынылды. Сонымен қатар, мәдениетті уақтылы оқыту бойынша ескертулер мен ұсыныстар айтылды.

Түйін сөздер: Шет тілі, ауызша сөйлеу мәдениеті, тілді оқыту, мәтіндер.

Халил Четин

*Международный турецко-казахский университет имени Ходжи Ахмета Ясави,
филологический факультет, кафедра турецкого языка, Туркестан, Казахстан*

Разъяснение ценностей устной культуры в преподавании турецкого языка

Аннотация. Основной целью преподавания иностранного языка должно быть не только изучение грамматики этого языка, но и изучение его культуры; поскольку язык играет важную роль в передаче культуры и приобщении к другой культуре. По этой причине преподавание и передача культурных ценностей в процессе преподавания языка способствует как изучению языка, так и обогащению мировоззрения учащихся. С этой точки зрения культурные ценности должны быть интегрированы в материалы урока и обстановку. В передаче и преподавании этих моральных принципов устной культуры тексты, основанные на культуре, несомненно, являются одним из наиболее важных учебных материалов. Следует обратить внимание на то, что выбранные тексты должны быть удобны как с точки зрения культуры, так и с точки зрения преподавания и изучения языка, поскольку не все тексты используются для преподавания языка. Предпочтительные тексты должны облегчать преподавание языка и изучение культуры и вызывать симпатию к преподаванию языка у учащихся. Таким образом, и уроки, и изучение языка будут более приятными, и учащимся не будет скучно от преподавания языка. В этом исследовании были представлены замечания, связанные с темой того, как осуществляется перевод и какие тексты следует использовать для преподавания морали устной культуры при обучении иностранному языку. В то же время были высказаны замечания и предложения по своевременному преподаванию культуры.

Ключевые слова: Иностраный язык, культура устной речи, преподавание языка, тексты.

References

1. Aylymaz Cengiz ve Onur Er. "Yabancılar Türkçe Öğretimi Uygulamalarında Öğretmenlerin Kültürel Farkındalık Oluşturmadaki Etkisinin Değerlendirilmesi", Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi [Aylymaz Cengiz and Onur Er. «Turkish Teaching Practices for Foreigners to Evaluate the Impact of Teachers in Creating Cultural Awareness», International Journal of Turkish Literature Culture Education]. 2016. P. 5, [in Turkish].
2. Barın Erol. "Yabancılar Türkçe Öğretiminde İlkeler" Türk Yurdu. [Principles in Teaching Turkish to Foreigners. Turkish Dormitory]. 2011. P. 44-47, [in Turkish].
3. Çetin Halil. "Kültürel İmge Olarak Dede Korkut", Bilimsel Eksen [Dede Korkut as a Cultural Image», Scientific October]. 2018. P. 175-176, [in Turkish].
4. İşcan Adem. "Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Kültür Aktarım Aracı Olarak Filmlerden Yararlanma", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi ["Using Films as a Means of Cultural Transmission in Teaching Turkish as a Foreign Language", Journal of the Institute of Turkic Studies of Atatürk University]. 2017. P. 58, [in Turkish].
5. Köşker Gizem. "Yabancı Dil Öğretiminde Kültür Aktarımı: Fransız Dili Örneği" Journeyman Mahir. ["The Use of Oral Culture Elements in Teaching Turkish to Foreigners", National Folklore]. 2013. P. 97, [in Turkish].

6. Köşker Gizem. “Yabancı Dil Öğretiminde Kültür Aktarımı: Fransız Dili Örneği”. [The Pavilion is a Mystery. “Culture Transfer in Foreign Language Teaching: An Example of the French Language”]. 2015, [in Turkish].
7. Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi [Ahi Evran University Journal of Kırşehir Faculty of Education]. P. 2, [in Turkish].
8. Özdemir Cihan. “Dil-Kültür İlişkisi: Folklor Ürünlerinin Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Yeri Ve İşlevi”, Milli Folklor. [“Language-Culture Relationship: The Place and Function of Folklore Products in Teaching Turkish as a Foreign Language”, National Folklore]. 2013. P. 97, [in Turkish].
9. Sahin Abdullah. Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Kuramlar, Yaklaşımlar, Etkinlikler [Theories, Approaches, Activities of Teaching Turkish as a Foreign Language]. (Ankara, Pegem Academy, 2014), [in Turkish].
10. İnternet Kaynakları [Internet Resources]. Available at: <https://www.masaloku.net/kisa-masal-ornekleri> [in Turkish]. (accessed on 24.04.2022).

Yazar hakkında bilgi:

Halil Çetin – Ph.D., professor, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili Bölümü, Turkistan, Kazakhstan.

Халил Четин – Ph.D., профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Түрік-Қазақ университеті, филология факультеті, түрік тілі кафедрасы, Түркістан, Қазақстан.

Редактор: **Р.А. Нуртазина**

Журнал менеджері: **А.А. Тубышева**

Компьютерде беттеген: **Д.А. Елешева**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.
Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы.
- 2023. - 1(142). - Астана ЕҰУ. 364 б. Басуға қол қойылды: 10.03.2023
Шартты 22,7 б.т. Таралымы - 20 дана

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: [http:// bulpolit.enu.kz](http://bulpolit.enu.kz)
Авторларға арналған нұсқаулықтар, публикациялық этика
журнал сайтында берілген: <http:// bulpolit.enu.kz>

Мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекен-жайы: 010008, Астана қ., Сатпаев көшесі, 2
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-410)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасында басылды